

RODNA RAVNOPRAVNOST

TEORIJA PRAVO POLITIKE

Uvod u rodne studije
za studentice i studente
društvenih nauka u BiH

PRIREDILI

— SAŠA GAVRIĆ // AMILA ŽDRALOVIĆ

RODNA RAVNOPRAVNOST.
TEORIJA, PRAVO, POLITIKE

Uvod u rodne studije
za studentice i studente društvenih nauka u BiH

Sarajevo, 2019.

Edicija *Gender* Sarajevskog otvorenog centra
Knjiga 16.

Naslov: Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike.
Uvod u rodne studije za studentice i studente
društvenih nauka u BiH

Priradio i priredila: Saša Gavrić i Amila Ždralović

Lektura: Amer Tikveša
Korektura: Mirela Rožajac-Zulčić

Recenzentkinje: prof. dr Danijela Majstorović, Univerzitet u Banjoj Luci
prof. dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu

Prelom_naslovnica: Feđa Bobić

Izdavači: Sarajevski otvoreni centar
Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet

Za izdavače: Emina Bošnjak
prof. dr Hajrija Sijerčić-Čolić

© Autorice_ autori/Sarajevski otvoreni centar/Univerzitet u Sarajevu - Pravni fakultet

Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njenih dijelova poželjno je, uz prethodno pismeno informisanje izdavača na mail: office@soc.ba

Autorice i autori tekstova su se koristili različitim jezičkim normama koje se upotrebljavaju u Bosni i Hercegovini i regiji. Zbog poštivanja autorske nezavisnosti, jezičke razlike su zadržane u finalnim verzijama tekstova.

Rad na ovom zborniku, kroz institucionalnu podršku Sarajevskom otvorenom centru, podržala je Švedska međunarodna razvojna agencija – SIDA. Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora.

ISBN 978-9958-536-62-5

RODNA RAVNOPRAVNOST. TEORIJA, PRAVO, POLITIKE

Uvod u rodne studije
za studentice i studente društvenih nauka u BiH

Sarajevo, 2019.

SADRŽAJ

Predgovor	7
<i>Hajrija Sijerčić-Čolić</i> <i>Emina Bošnjak</i>	
Uvod	9
<i>Amila Ždralović</i> <i>Saša Gavrić</i>	
I FEMINISTIČKA ISTORIJA I TEORIJA	
I.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost	15
<i>Milena Karapetrović</i>	
I.2 Savremene perspektive feminističkih teorija	39
<i>Amila Ždralović</i>	
I.3 Feministička teorija, nauka i istraživanja u Bosni i Hercegovini	57
<i>Midhat Izmirlija i Amila Ždralović</i>	
II MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR ZA RODNU RAVNOPRAVNOST	
II.1 Ujedinjene nacije: pravni okvir i mehanizmi za rodnu ravnopravnost	73
<i>Damir Banović</i>	
II.2 Vijeće Evrope: pravni okvir i mehanizmi za rodnu ravnopravnost	93
<i>Nedim Kulenović</i>	
II.3 Evropska unija: pravni okvir i mehanizmi za rodnu ravnopravnost	105
<i>Adrijana Hanušić Bećirović</i>	
III PRAVO, POLITIKE I INSTITUCIJE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST U BiH	
III.1 Ustavni i zakonodavni okvir	123
<i>Midhat Izmirlija</i>	
III.2 Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost	137
<i>Adnan Kadribašić</i>	
IV ODABRANE TEME	
IV.1 Rodna ravnopravnost i politički i javni život	155
<i>Zlatiborka Popov Momčinović</i>	
IV.2 Mediji, izvještavanje i rodne uloge	171
<i>Belma Buljubašić</i>	
IV.3 Ekonomija i rodna ravnopravnost	187
<i>Sanela Bašić i Valida Repovac Nikšić</i>	
IV.4 Žene, rat, mir i sigurnost	203
<i>Elmaja Bavčić</i>	

IV.5 Rodno zasnovano nasilje	219
<i>Natalija Petrić</i>	
IV.6 Rodna socijalizacija: odgoj i obrazovanje	231
<i>Amila Ždralović</i>	
IV.7 Feminizam i civilno društvo	245
<i>Zlatiborka Popov Momčinović</i>	
IV.8 Rodno osjetljiva upotreba jezika	261
<i>Sandra Zlotrg</i>	
V URODNJAVANJE JAVNIH POLITIKA	
V.1 Gender mainstreaming: urodnjavanje	275
<i>Zorana Antonijević</i>	
V.2 Rodna analiza	285
<i>Jelena Milinović</i>	
V.3 Rodno-odgovorno budžetiranje	299
<i>Dženita Hrelja Hasečić</i>	
Preporuke za upoznavanje terminologije rodne ravnopravnosti	311
Biografije	313

PREDGOVOR

Za niz društvenih problema idealno ishodište svih mogućih rješenja neminovno vodi ka izmjenama načina na koje i sadržaja kroz koje mlade osobe stiču znanja i vještine. Izmjena obrazovnih sadržaja, programa i procesa radi stvaranja preduslova za proučavanje, istraživanje, razumijevanje i, na kraju, učenje o političkim, ali i raznim društvenim procesima, samo su neke od intervencija koje vode ka budućnosti u kojoj će bosanskohercegovačko društvo biti zrelo da se nosi sa svim izazovima. Istovremeno, ove intervencije ciljaju ne na posljedicu, već na uzrok. U konstelaciji svih mogućih problema koji čekaju rješenje, ljudska prava žena i rodna ravnopravnost za nas i dalje nose emancipatorni potencijal koji ih pozicionira skoro na vrh piramide promjena koje su nam potrebne.

Doprinos prodoru izučavanja rodne ravnopravnosti iz domena neformalnih edukacija koje provode organizacije civilnog društva ili iz specijaliziranih programa kao što su rodne studije na fakultetima društvenih nauka u Bosni i Hercegovini je ideja koja je, u Sarajevskom otvorenom centru, sazrijevala od 2014. godine, i dio je šireg plana da se različite oblasti – kao što je obrazovanje – orodne, a da princip rodne ravnopravnosti postane princip bez kog se ništa ne planira, ne mjeri niti ostvaruje. Pet godina daje dovoljan odmak da se ideja uobliči, ali bez entuzijazma priređivača Saše Gavrića i njegove partnerice u ovom poduhvatu Amile Ždralović (istovremeno jedne od autorica) ova inicijativa bi ostala prekaljena, ali i *ohladena* u nekoj e-mail korespondenciji ili u nekakvom zagovaračkom planu.

Tokom 2019. godine, Sarajevski otvoreni centar je kontaktirao 33 fakulteta društvenih nauka u Bosni i Hercegovini na kojima se izučava pravo, ekonomija, pedagogija, filozofija i sociologija, političke nauke i ekonomija, sa ciljem da se istraži pitanje uključenosti rodne ravnopravnosti u nastavni i naučni rad ovih fakulteta. Do pisanja ovog predgovora, odgovore na upitnik je poslalo 17 fakulteta. Na četiri, od njih 17, ni na koji način se ne obrađuju teme rodne ravnopravnosti, a na ostalih 13 se ova tema obrađuje na različite načine: u okviru određenih predmeta, na master programima kroz posebne predmete te kroz izborne predmete. Samo se na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu i na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci izučava poseban predmet Sociologija roda/Studije roda.

Ovi podaci su nam pokazatelj koliko naše akademske institucije još uvijek ne prepoznaju važnost uvođenja rodne perspektive u nauku te koliko su udaljene od vizije naprednog bh. društva koje je ostvarivo upravo kroz obučavanje mladih koji bi u praksi vodili računa o rodnoj ravnopravnosti i ljudskim pravima.

Najeminentnije nastavno osoblje s javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini, ali i regiji, te stručnjakinje i stručnjaci za rodnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini dale/i su svoj doprinos u oblastima feminističke teorije i historije, prava, politika i institucija za rodnu ravnopravnost, te u oblasti orodnjavanja javnih politika. Odabrane teme kao što su *Politički i javni život; Mediji, izvještavanje i rodne uloge; Ekonomija i rodna ravnopravnost; Žene, rat, mir i sigurnost; Rodno zasnovano nasilje; Socijalizacija i rodne uloge; Feminizam i civilno društvo* te *Rodno senzitivni jezik* svojom aktuelnošću su našle svoje mjesto u zborniku.

Vjerujemo da će sinergija i zajednički napor Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Sarajevskog otvorenog centra doprinijeti izučavanju rodne ravnopravnosti na prvom ciklusu studija na fakultetima društvenih nauka širom Bosne i Hercegovine te da će zbornik koji je pred vama biti korišten kao udžbenik. Također se nadamo da će ova publikacija inspirisati i buduću saradnju organizacija civilnog društva i akademske zajednice ne samo u oblasti rodne ravnopravnosti, već i u hvatanju ukoštac sa svim drugim problemima, a da ćemo za par godina gledati stručnjake/inje: pravnike/ce, politologe/inje, ekonomiste/ice i sociologe/inje koji/e osnovne koncepte rodne ravnopravnosti *imaju u malom prstu*.

Pored zahvala priređivaču i priređivačici, najdublje se zahvaljujemo autorima/cama: Mileni Karapetrović, Damiru Banoviću, Nedimu Kulenoviću, Adrijani Hanušić-Bećirović, Midhatu Izmirliji, Adnanu Kadribašiću, Zlatiborki Popov-Momčinović, Belmi Buljubašić, Validi Repovac, Elmaji Bavčić, Nataliji Petrić, Zorani Antonijević, Sandri Zlotrg, Jeleni Milinović i Dženiti Hrelja Hasečić te Nejri Agić koja je pomogla da mapiramo trenutno stanje izučavanja rodne ravnopravnosti na fakultetima društvenih nauka u Bosni i Hercegovini.

PROF. DR. HAJRIJA SIJERČIĆ-ČOLIĆ

Dekanesa

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

EMINA BOŠNJAK

Izvršna direktorica

Sarajevski otvoreni centar

UVOD

Rodne studije, kao interdisciplinarno područje istraživanja, dio su univerzitetskih kurikuluma u svijetu, a feminizam je postao važna paradigma akademskih rasprava. Situacija u Bosni i Hercegovini bitno je drugačija te, iako su stvorene neke pretpostavke za institucionalizaciju rodni studija, obrazovni i naučnoistraživački procesi i dalje o(p)staju kao mjesto održavanja patrijarhalnog sistema.

Naime, za **institucionalizaciju rodni studija** važna su dva međusobno povezana segmenta. **Prvi segment** se odnosi na pokretanje naučnih časopisa i instituta iz oblasti rodni studija. **Drugi** se odnosi na prisustvo sadržaja iz ovih oblasti u nastavnim planovima i programima na svim nivoima obrazovanja. S jedne strane, u oba segmenta možemo pratiti kontinuitet institucionalizacije u neformalnom sektoru, gdje nevladine organizacije radi daljeg aktivističkog djelovanja nužno preuzimaju teret obrazovnog i naučnoistraživačkog rada. Ovu tezu, na primjer, potvrđuju programi neformalnog obrazovanja iz rodni/ženskih/feminističkih studija, kao i istraživanja i bogata izdavačka produkcija nekih nevladinih organizacija. S druge strane, u formalnom sektoru koji je za proces institucionalizacije u suštini ključni, može se pratiti diskontinuitet organizacijskih formi rodni studija, pasivnost na višim nivoima i njegova ovisnost o individualnim naporima nastavnog kadra. Ovu tezu potvrđuje, na primjer, činjenica da značaj aktivnosti na organiziranju programa rodni studija na II i III ciklusu pri Centru za interdisciplinarnu studije Univerziteta u Sarajevu nije prepoznat. Ipak, na nekim bh. fakultetima nastavni planovi obuhvataju i obavezne ili izborne nastavne predmete iz oblasti rodni studija.

Ubudućim istraživanjima bi, stoga, bilo nužno napraviti iscrpnu analizu stanja na univerzitetima, koja ne može biti ograničena na identifikiranje predmeta u nastavnim planovima, već treba obuhvatiti i **analizu integracije rodne perspektive u različite naučne discipline**. Također treba istaći da se u časopisima koji nisu specijalizirani, već posvećeni generalno društvenim naukama, mogu pronaći i feminističke rasprave. Pri tome, rodne studije velikim dijelom trpe sudbinu naučnoistraživačkog rada u oblastima društvenih i humanističkih nauka koja podrazumijeva i nedovoljna finansijska ulaganja u ove aktivnosti. Pored toga, u vidu treba imati i činjenicu da se programi neformalnog obrazovanja i naučnoistraživačkog rada, koji se odvijaju u neformalnom sektoru, često realiziraju uz aktivnu podršku i učešće nastavnog osoblja s univerziteta u BiH i u regionu. Svi ovi naponi svjedoče da postoji kadrovska osnova za dalju institucionalizaciju rodni studija u Bosni i Hercegovini, ali i da je potrebno osmišljavati i inicirati njene dalje organizacijske forme.

Prije nego što ponudimo kratak pregled strukture i sadržaja ovog zbornika, priređivačica i priređivač također žele istaći **potrebu za holističkim pristupom** kada govorimo o integraciji rodne perspektive ili urođnjavanju (tzv. *gender mainstreaming*) u sve procese na univerzitetima u BiH. Naime, iako je pitanje integracije rodne perspektive u nastavi, istraživanju i izdavačkoj

djelatnosti od centralnog značaja, nikako ne smijemo zanemariti i potrebu da se univerziteti pozabave i sagledavanjem unutrašnjih procedura, politika i praksi. #MeToo pokret, ali i prethodno medijsko izvještavanje u BiH, pokazali su prisustvo seksualnog uznemiravanja i rodno zasnovane diskriminacije na bh. visokoškolskim ustanovama. U svojoj tranziciji ka modernim univerzitetima, spremnim da se suoče s izazovima 21. vijeka, bh. univerziteti moraju analizirati postojeće stanje te razvijati i provoditi politike za rodnu ravnopravnost, radeći na taj način proaktivno protiv postojećih praksi neravnopravnosti koje su zasnovane na rodu, spolu, seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu. Rodna segregacija, kada govorimo o dominantno „muškim“ i dominantno „ženskim“ studijskim programima; rodni balans među rukovodećim osobljem i borba protiv seksizma su samo neki od izazova s kojima se univerziteti moraju sistematično pozabaviti, u najmanju ruku, ukoliko imaju namjeru da koriste fondove za naučnu i istraživačku saradnju Evropske unije.

Izdavači ovog zbornika, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu i Sarajevski otvoreni centar, nadaju se da će ovaj zbornik olakšati realizaciju nastavnih aktivnosti te da će se u cijelosti ili partikularno u odnosu na pojedinačne tekstove moći koristiti u nastavi kako onih predmeta koji sadržajno pripadaju oblasti rodnih studija, tako i onih nastavnih predmeta čiji sadržaj se već decenijama oblikuje pod uticajem feminističke teorije. Stoga je ovaj zbornik već na samom početku **koncipiran kao udžbenik i uvod u rodne studije**, a autorice i autori su nastojale/i da materiju izlože na sistematičan i funkcionalan način. Na kraju svakog teksta predložena je literatura za dalje čitanje i pitanja za dalje razmatranje što može poslužiti kao osnova za razvijanje dalje diskusije u nastavnoj praksi. Nadamo se da će ova knjiga predstavljati adekvatan uvod za sve one koje/i žele da se upoznaju s rodnim studijima, ali u samom odabiru tema i osmišljavanju forme publikacije vodili smo se prije svega interesima i potrebama studentica i studenata fakulteta društvenih nauka. Ovakve publikacije već su rađene izvan BiH, a ovim zbornikom smo nastojali popuniti prazninu koja postoji u bh. akademskom prostoru te su se u raspravama koje slijede pokušale kontinuirano praviti refleksije na specifičnosti bh. društvenog, ekonomskog, političkog i pravnog konteksta. Nažalost, nekada je kao jedna od specifičnosti ovog konteksta i nedostatak podataka za Bosnu i Hercegovinu, što ukazuje na potrebu za daljim istraživanjima u ovoj oblasti.

Ova publikacija obuhvata **devetnaest radova** koji su **grupisani u pet dijelova**. U **prvom dijelu** kroz tri teksta predstavljena je feministička istorija i teorija, sa osvrtom na nauku, obrazovanje i istraživanje u BiH. Milena Karapetrović kroz uobičajenu metaforu o tri talasa predstavila je razvoj feminističkih teorija i istorijat borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost, identificirajući kako uslove, ciljeve i ostvarene rezultate, tako i potrebu dalje feminističke borbe budući da patrijarhalni sistem, iako bitno modificiran i de(kon)struiran, i dalje oblikuje društvenu stvarnost. U radu Amile Ždralović fokus se prebacuje na savremene feminističke sporove, odnosno na pitanje političke subjektivizacije u feminističkoj teoriji i pokretu. Midhat Izmirlija i Amila Ždralović u trećem radu nude nam uvid u bh. kontekst feminističke teorije, nauke, istraživanja i nastave, predstavljajući formalne i neformalne inicijative i aktivnosti.

Tri rada drugog dijela knjige bave se temom međunarodnog okvira za rodnu ravnopravnost. Damir Banović predstavlja dokumente koji čine okvir za zaštitu i promoviranje ženskih ljudskih prava na nivou Ujedinjenih nacija i načine praćenja njihovog provođenja kao i specifične aktivnosti koje su uslijedile nakon Pekinške konferencije 1995. godine. O pravnom okviru i mehanizmima za rodnu ravnopravnost Vijeća Evrope piše Nedim Kulenović koji pored Evropske konvencije o ljudskim pravima, predstavlja i druge dodatne pravne instrumente Vijeća Evrope. U radu Adrijane Hanušić Bećirović predstavljeni su principi rodne ravnopravnosti u pravu Evropske unije, odnosno predstavljeni su ugovori koji su temelj za pravni okvir i politike EU, direktive i najvažnije institucije za rodnu ravnopravnost. Sva tri teksta iz drugog dijela knjige otvaraju pitanje mogućnosti i eventualna ograničenja uticaja međunarodnih standarda na unapređenje rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini.

Pravno-politički okvir i institucionalni mehanizmi za rodnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini predstavljeni su kroz dva teksta u **trećem dijelu knjige**. Midhat Izmirlija u svom radu predstavlja ustavni i zakonodavni okvir, dok su institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost predstavljene u radu Adnana Kadribašića. Iako oba rada upućuju na značajne pozitivne promjene u postizanju *de iure* rodne ravnopravnosti, istovremeno ostavljaju otvorenim pitanje daljih implikacija na *de facto* stanje. Rad Midhata Izmirlije, kao i radovi iz drugog dijela knjige, otvaraju dovoljno prostora za diskusiju o sociokulturalnom kontekstu koji bitno generira društvene nejednakosti. Upravo ovo potvrđuje da je feministička borba, kako je pokazano u radovima u prvom dijela ovog zbornika, i dalje, bez obzira na značajne napretke opisana u drugom i trećem dijelu knjige, ipak nedovršen posao. Iako rad Adnana Kadribašića možemo tumačiti i u kontekstu snažnijeg uvjerenja da pravo direktno mijenja društvenu stvarnost, ipak u širem kontekstu možemo izvesti i zaključke o neophodnosti daljih empirijskih istraživanja ove stvarnosti kako bi se identificirala kako postignuća, tako i prepreke u ostvarenju društvene pravednosti.

U četvrtom dijelu zbornika kojeg čini osam radova, rasprava se iz sfere prava prebacuje u interdisciplinarno područje i spušta na dublje nivoe društvene stvarnosti. Zlatiborka Popov Momčinović potpisuje dva teksta. Prvi se tiče političke participacije i odsustva žena iz javnog života. Ovaj tekst pravne analize iz drugog i trećeg dijela zbornika prebacuje u politološko-sociološku raspravu o teorijsko-ideološkom raznolikostima paradigmi i njihovoj nedovoljnoj artikuliranosti u BiH, kao i o iskustvima drugih država. U drugom tekstu, autorica se bavi djelovanjem u sferi neformalne politike, odnosno djelovanjem ženskih/feminističkih organizacija i neformalnih grupa. Pri tome se šira teorijska rasprava kontinuirano kontekstualizira s obzirom na specifično bh. iskustvo. I u ovom radu, kao i u radovima iz prvog dijela knjige, prepoznat je značaj ženskog mirovnog aktivizma kojem je posvećeno i posebno poglavlje u četvrtom dijelu knjige, odnosno rad Elmaje Bavčić u kojem autorica posebno naglašava feminističku antimilitarističku poziciju feminističkog pokreta i predstavlja transformaciju međunarodnih standarda koji se tiču mira i sigurnosti. Amila Ždralović bavi se odgojem i obrazovanjem kao agensima

rodne socijalizacije, dok se Belma Buljubašić bavi ulogom medija u (de)konstrukciji patrijarhalnog, heteronormativnog sistema, pri čemu je teorijska analiza kontinuirano ilustrirana konkretnim primjerima iz BiH. Sanela Bašić i Valida Repovac Nikšić predstavljaju u svom radu teorijska promišljanja odnosa ekonomije i roda, izdvajaju indikatore lošeg ekonomskog položaja žena, problematiziraju načine mjerenja (ženskog) siromaštva, sistematično predstavljaju dostupne podatke za BiH, te u posljednjem dijelu rada upućuju i na potrebu uzimanja u obzir specifičnih iskustava različitih skupina žena. Rad Natalije Petrić nudi pravno-sociološku analizu rodno zasnovanog nasilja. U prvom dijelu autorica predstavlja međunarodnopravni i domaći pravni okvir te dokumente javnih politika u BiH, dok su u drugom dijelu dostupni statistički podaci o rasprostranjenosti rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini. Autorica ukazuje na važnost prikupljanja ovih podataka po jedinstvenoj metodologiji, te uviđa problem nedostatka podataka o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji zasnovanoj na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu. Nastojalo se da svi radovi u zborniku budu ispisani rodno odgovornim rukopisom, a sama potreba i obaveza korištenja rodno osjetljivog jezika identificirana je u više radova. Međutim, rad Sandre Zlotrg daje kako odgovor na pitanje zašto ga je važno koristiti, tako i praktične upute za upotrebu rodno osjetljivog jezika.

I, konačno, **peti dio** zbornika donosi tri rada koja se bave orodnjavanjem rodni politika. Samo orodnjavanje kao feministička strategija promjene predstavljeno je u radu Zorane Antonijević. Jelena Milinović predstavlja ključne korake rodne analize kao polazne tačke za orodnjavanje, dok se Dženita Hrelja Hasečić bavi rodno odgovornim budžetiranjem koje je dio orodnjavanja politika.

Odabirom gore naznačenih tema ne iscrpljuje se sadržaj rodni studija. Ipak, potrebno je imati u vidu da je ovaj zbornik pisan kao uvod u rodne studije i prvenstveno s namjerom da se ponudi kao koristan alat u **nastavi na fakultetima društvenih nauka** u Bosni i Hercegovini te kao osnova za dalje bavljenje ovom temom kako na nastavnim predmetima koji sadržajno direktno pripadaju rodni studijima, tako i na nastavnim sadržajima u koje se na našim prostorima tek uvodi feministička perspektiva.

DOC. DR. AMILA ŽDRALOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

SAŠA GAVRIĆ, MA
*Stručnjak za rodnu ravnopravnost,
jedan od osnivača Sarajevskog otvorenog centra*

I FEMINISTIČKA ISTORIJA I TEORIJA

I.1 ISTORIJA BORBE ZA PRAVA ŽENA I RODNU RAVNOPRAVNOST

PROF. DR. MILENA KARAPETROVIĆ
Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet

1. Uvod

Rodno zasnovano nasilje, seksualno uznemiravanje i podzastupljenost žena u političkom i javnom životu – teme su o kojima se danas najčešće raspravlja kada se govori o položaju žena u savremenom društvu. Izvještaje o tome dobijamo zahvaljujući uticajnosti organizacija iz sfere civilnog društva i usljed institucionalnog djelovanja na međunarodnom nivou te kroz usvajanja novih zakona i promjene postojećih zakona na nacionalnim nivoima. Imajući to u vidu, može se reći da savremene države prepoznaju negativne posljedice koje nastaju iz zanemarivanja opresije i nejednakog statusa na osnovu roda, te kroz svoje politike jednim dijelom nastoje i da riješe te probleme. Uspostavljanje formalnih okvira i razvijanje brojnih procedura za poboljšanje položaja svih građana i građanki u društvu važan je korak, ali još uvijek nedovoljan ako nema razvijene građanske svijesti o tome šta uistinu znači biti potlačen/a. To pokazuje u kojoj mjeri neravnopravnost i dalje bitno utiče na živote žena i muškaraca, iako možemo govoriti o skoro 150 godina borbe za rodnu ravnopravnost.

Kako bismo danas razumjeli, zašto je i dalje značajno zalagati se za ravnopravnost žena u društvu i rodnu ravnopravnost uopšte, neophodno je da imamo znanja o uzrocima i razlozima nastanka i razvoja društvenih odnosa koji su doveli do toga da su žene tokom najvećeg dijela istorije bile percipirane i označene kao manje vrijedna ljudska bića u odnosu na muškarce. Formiranje i intenzivno djelovanje ženskih pokreta od sredine 19. vijeka do danas omogućilo je da dođe do velikih promjena kada je riječ o pravima žena, ali paralelno s tim uvijek je postojao i postoji otpor prema tome da i žene budu ravnopravni članovi društva. Ako politike država, posebno kroz obrazovne sisteme, ne utiču na mijenjanje ovakvih stavova, suštinski preobražaj društva i dalje se odgađa. To zapravo znači da samo postojanje zakona ne garantuje i njihovo sprovođenje. Jedan od pokazatelja na koji način antifeminizam kroz stereotipe i predrasude još uvijek djeluje jeste marginalizovanje doprinosa kako boraca/kinja za prava žena tako i feminističkih teoretičara/ki. Zato je bitno učiniti njihov rad vidljivim, a jedan od načina da se to učini jeste i njihova veća zastupljenost u literaturi koja se koristi u obrazovnom sistemu.

Od posljednjih decenija 20. vijeka na popisima knjiga i radova iz oblasti društvenih i humanističkih nauka sve više je i publikacija koje se bave istraživanjem patrijarhata, ženske istorije i rodnih studija uopšte. To je posebno značajno, jer se tek sada ukazuje na teme koje se uopšte nisu proučavale ili su dugo bile zanemarivane u filozofiji, sociologiji, istoriji, psihologiji i ostalim naukama. Žensko iskustvo, kao i osvjetljavanje društvenih

pojava i procesa iz rodne perspektive nisu se smatrale relevantnim naučnim temama, a same autorke koje su o tome pisale, bez obzira na važnost problema na koji su ukazivale, nisu prihvatane od intelektualne i naučne zajednice.

U ovom tekstu/poglavlju akcentat je na istoriji borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost kako bi se pokazalo na koji način je bilo moguće ostvariti napredak – od stvaranja uslova za formiranje ženskih pokreta, preko višedecenijske borbe za pravo glasa, kontinuiranog i sistematskog zalaganja za pravo na obrazovanje, do zahtjeva za pravom na vlastito tijelo. Stavljajući u prvi plan osnovne ciljeve kojima se težilo od formiranja prvih ženskih udruženja i kasnije feminističkih organizacija biće moguće predočiti razloge viševjekovne vladavine patrijarhalnog sistema. Takav sistem u izvornom obliku više ne postoji, ali preostali patrijarhalni obrasci nastavljaju da utiču na oblikovanje društvenih okvira i društvenih odnosa i procesa. Istorijski pregled će biti predočen kroz metaforu talasa kako se obično navodi u feminističkim i rodnim teorijama.

2. Prvi talas feminizma

Prećutani, zanemareni, potlačeni dugo nisu bili značajni za glavne naslove u istorijskim knjigama, ostajali bi eventualno u fusnotama i usputnim bilješkama. Žene, iako su predstavljale i predstavljaju polovinu čovječanstva, bile su uronjene u anonimnost, zatvorene u privatnu sferu, tek sjenke u javnom prostoru i udaljene od mjesta gdje su se donosile odluke važne i za njihove živote. Konstatacijama poput prethodne danas će se odmah staviti nasuprot primjeri poznatih i najčešće spominjanih kraljica i vladarica iz ranog doba kao što su Hatšepsut ili Kleopatra, kasnije Ana, Margareta, Elizabeta. Problem sa ovom argumentacijom je u tome što se vrlo lako može pokazati koliko su zapravo to tek izuzeci, napravi li se poređenje sa dugim spiskom vladara (muškaraca) kroz istoriju. Ono što je daleko važnije spomenuti jeste da ti pojedinačni rijetki slučajevi nisu uticali na promjenu položaja žena u društvu. One su ostajale zarobljene u ulogama supruga i majki, onih koji trebaju da posluže tek u ostvarenju jedinog i glavnog cilja – da omoguće produženje vrste, a da pri tome njihovi pojedinačni životi ne budu vlasništvo njih samih.

Zahvaljujući tek **radu feminističkih istoričarki** i istoričara naći ćemo svjedočanstva iz prethodnih vremena o onim rijetkim i ženama i muškarcima koji su ostajali zapitani nad takvom podjelom u društvu, ali njihov glas je bio glas usamljenih i glas budućnosti. Danas u društvenim i humanističkim naukama često koristimo pojam *Drugo*, a posebno je naglašavan u feminističkim i rodnim teorijama. Polazeći od *Drugog* i *Drugačijeg* možemo jednim dijelom razumjeti dugu istoriju potlačenosti žena i razloge koji su uticali da se izgrade ženski pokreti, razvije feminizam i naznači put ka borbi za rodnu ravnopravnost. Kako naglašava **Simon de Bovoar** (Simone de Beauvoir): „Govoriti da je žena bila *Drugo*, znači da među polovima nije postojao odnos reciprociteta. Njena moć potvrđivala se s *one strane* čovekovog carstva: ona je, dakle, bila *izvan* tog carstva. Društvo je uvek bilo muško; politička vlast je uvek bila u rukama ljudi“ (1982, str. 100).

2.1. Pravo na obrazovanje

Pratimo li istorijski trag važno je naglasiti datume i godine događaja, ali prije toga mnogo je važnije osvijetliti kako je zapravo bilo moguće da žene počnu razmišljati o promjeni vlastitog položaja u društvu. Revolucije, industrijalizacija, migracije, ratovi, prvenstveno u zapadnim evropskim zemljama i na američkom prostoru, donosili su stalne promjene u društvu, pa samim tim i preispitivanja ranije utvrđenih normi ponašanja, djelovanja i socijalnih uloga pojedinaca/ki i određenih grupa. Usamljeni glasovi koji pozivaju na promjene lako su mogli biti odbačeni i potisnuti, ali organizovano kontinuirano djelovanje neminovno je tražilo odgovor onih koji vladaju i u čijim rukama je moć. Bila je to priprema za dugo putovanje koje je zahtijevalo prve korake – da žene shvate da njihov život nije sudbina da budu zatvorene unutar zidova privatnog svijeta, da znaju da moraju imati hrabrosti da uprkos običajima i zakonima istupe u javni prostor i da nisu manje vrijedne od muškaraca. Sve to ne bi bilo dovoljno da donese zaokret da se nije jasno formulisao zahtjev za traženjem jednog od osnovnih prava – **prava na obrazovanje**.

Djevojčice i djevojke u savremenom svijetu u najvećem dijelu država ne razmišljaju o tome da li imaju pravo na obrazovanje, već koju će profesiju izabrati bez obzira na to da li će se poslije odlučiti da rade ili ne. Kada je 2012. godine na petnaestogodišnju **Malalu Jusufzai** (Malala Yousafzai) izvršen atentat samo zato što je tražila da i djevojčice u Pakistanu imaju pravo da se obrazuju, bio je to pokazatelj u kojoj mjeri je i danas moguće vidjeti posljedice mizoginije i djelovanja patrijarhalnih obrazaca. Očekivana podrška njenom djelovanju iz svih krajeva svijeta jasno je pokazala koliko su se društva promijenila posljednjih nekoliko decenija. Istovremeno, bio je to i podsjetnik kako je vijekovima ženama uskraćivana mogućnost na obrazovanje, jer se prvenstveno smatralo da nemaju jednake intelektualne sposobnosti kao muškarci i da njihova (reproduktivna) uloga ne zahtijeva da razvijaju i unapređuju vlastitu ličnost.

Kao i u slučaju vladarica, uvijek možemo pronaći rijetke primjere žena koje su bile obrazovane i koje su dalje težile da se ostvare u književnosti ili naučnom radu bez obzira na otpore društva. Njihove biografije u potpunosti nam razotkrivaju žrtvu koje su morale podnijeti zbog svoje hrabrosti i javnog iznošenja stavova. Ovdje ćemo spomenuti samo dvije izuzetne žene koje su obilježile antičku kulturu i filozofiju. Pjesnikinja **Sapfo** (Psapphō) sa grčkog ostrva Lezbos (pretpostavlja se da je rođena između 630. i 612. godine i živjela do 570. godine prije nove ere) posebno će biti stigmatizovana i zbog iskazivanja ljubavi prema ženama, te će to biti razlog da njene pjesme sačuvane u fragmentima često budu zaobiđene u pregledima klasične grčke književnosti ili da se objavljuju tek kao prepravljani prevod „ne bi li iz njih uklonili homoerotski sadržaj“ (Hupperts, 2011, str. 47). Tek posredna svjedočanstva ostaće nam o radu **Hipatije (Hypatía) Aleksandrijske** (rođena između 355. i 370. godine i živjela do 415. godine), filozofkinje i matematičarke. Prva znanja je stekla zahvaljujući ocu Teonu (Théon), matematičaru i astronomu, a posebno je bila poznata po svojim predavanjima. „Imala je velik moralni autoritet: svi su izvori

jedinstveni u priznavanju njezine iznimne etičke hrabrosti, pravednosti, vjerodostojnosti, intelektualne snage i odanosti javnim poslovima“ (Dzielska, 2006, str. 18). Tragično je nastradala uhvaćena u vrtlogu političkih i vjerskih sukoba u Aleksandriji tog vremena.

Da žene uopšte nisu prihvatane kao one koje svojim javnim djelovanjem mogu doprinijeti društvu može se vidjeti iz većine rasprava o obrazovanju u 17. i 18. vijeku u Evropi. **Meri Astel** (Mary Astell) 1694. godine u Engleskoj objavljuje djelo *Ozbiljan prijedlog damama (A Serious Proposal to the Ladies for the Advancement of their True and Greatest Interest)* i zalaže se za osnivanje škola za žene. Tokom 1770. godine u Francuskoj „održavaju se takmičenja u pisanju eseja o obrazovanju žena na francuskim akademijama“, a vode se i „rasprave lekara o osobenoj fizionomiji žena i zdravstvenim pitanjima“ (Offen, 2015, str. 15). Filozof prosvjetiteljskog doba Žan Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau) 1762. godine objavljuje djelo *Emil ili o vaspitanju (Émile, ou de l'éducation)* koje će sve do danas ostati često citirana i korišćena literatura na univerzitetima. Cijela knjiga usmjerena je ka isticanju dobrog obrazovanja i vaspitanja dječaka, dok je jasno naglašeno da djevojčice od rane dobi treba usmjeravati ka tome da jedino budu supruge i majke. U društvima izgrađenim na čvrstim patrijarhalnim temeljima ne iznenađuje što će u sjeni ostati knjiga jedne autorke. **Meri Vulstonkraft** (Mary Wolstonecraft) će u svojoj *Odbrani ženskih prava (A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects)* iz 1792. godine ukazati na to koliko je takav stav pogrešan. Pozivajući žene, ali i muškarce koji ne misle poput Rusoa, da jasno kažu kako je došlo vrijeme da se potčinjeni dio društva pobuni. Da bi se pitanje ženskog obrazovanja potpuno drugačije sagledalo, treba učiniti ono što je najteže – razotkriti uvjerenja temeljena na predrasudama i proglašena za neupitne istine ili kako M. Vulstonkraft (1994) piše: „Ali, ako žene treba da budu isključene, a da im se glas ne čuje, iz uživanja prirodnih prava čovečanstva, prvo dokažite, da biste pobili optužbu za nepravdu i nedoslednost, da im nedostaje razum (...)“ (str. 35).

U doba prosvjetiteljstva tek počinje snažnije zalaganje za pravo na obrazovanje žena, ali će ostvarenje tog prava biti vidljivo u punoj mjeri tek u 20. vijeku. Promjene u privatnom obrazovanju i obrazovnim školskim sistemima dogodiće se krajem 19. vijeka. Prema riječima feminističke istoričarke **Mišel Pero** (Michelle Perrot): „Školovanje djevojaka u osnovnom obrazovanju zaopočelo je 1880-ih godina; u srednjem, oko 1900; njihov ulazak na sveučilište desio se između dva rata, a omasovljen je nakon 1950. Danas su tamo brojnije od mladića“ (2009, str. 110). Vijekovi su bili potrebni da se dokaže da žene nisu manje razumna bića od muškaraca, a samo nekoliko decenija od momenta njihovog uključivanja u obrazovanje potvrdilo je da je njihov potlačen položaj prvenstveno imao svrhu održanja patrijarhalnog uređenja.

2.2. Žene i rad

Iako su žene smatrane nerazumnim bićima, suviše osjetljivim i nedovoljno fizički otpornima za rad, istorijski zaokreti u vidu industrijalizacije stvorili su veliku potražnju za radnicima, te ni one nisu bile izuzete. Od samih početaka njihov rad je bio manje plaćen, te su bile dvostruko eksploatisane kako od samih vlasnika fabrika kao i ostali radnici, ali i u privatnoj sferi od strane muških članova porodice (očeva, muževa, sinova). Obrazovanje je na početku ipak bilo moguće tek za manjinu žena, najčešće iz aristokratskih porodica i one su mogle da ističu važnost školovanja svih žena, ali to nije bilo moguće ostvariti sve dok države i društva nisu dostigle određeni stepen razvoja. Zanimljivo je da oni koji su cijeli sistem činili mogućim – samih radnika i radnica – neminovno je vodilo ka pobuni. To je uslovalo i da žene iz različitih slojeva shvate da samo ako budu povezane, bez obzira na klasu, mogu da ostvare i svoje ciljeve i ne ostanu tek imovina muškaraca. Povezivanje žena zahtijevaće vrijeme i jasno će se pokazati tek tokom 20. vijeka. Na početku borbe za ravnopravnost žena nastaju grupe i udruženja koja često imaju suprotstavljene stavove – krajem 19. i početkom 20. vijeka odnosi se to prije svega na predstavnice aristokratske klase i ženska udruženja koja se bore za radnička prava.

Ženski rad ostaje dominantna tema u okvirima **socijalističkog/marksističkog feminizma**, ali je neizostavan zahtjev u većini i ostalih feminističkih pravaca. Rijetko koja analiza o uzrocima potčinjenosti žene može biti potpuna bez upućivanja na razmatranje odnosa društva i upravljačkih struktura država prema ženskom radu. Treba, ipak, napomenuti da je upravo i u okviru marksističkog tumačenja problem ženskih prava ostajao na marginama, jer je dominirao stav da će sama promjena sistema dovesti i do rješavanja rodne neravnopravnosti. Ili riječima Avgusta Bebela (August Bebel): „Pošto sve ove neprirodne, obično po ženu štetne prilike imaju koren u suštini buržoaskog društva i pojačavaju se u toku njegovog razvitka, buržoasko društvo se pokazuje nesposobnim da otkloni ovo zlo i da oslobodi ženu. Za ovo je potreban neki drugi društveni poredak“ (1956, str. 165).

Od momenta kada su žene uključene u (plaćenu) radnu snagu, pa sve do njihovog današnjeg učešća na tržištu rada, bila su i ostaju važna **dva problema**. Jedno je pitanje odnosa prema njima u radnom okruženju i procjenjivanje njihovog rada kao slabijeg i manje kvalitetnog, te samim tim i manje plaćenog. Drugo je pitanje njihovog sveukupnog rada, što uključuje i potpuno zanemarivanje doprinosa unutar domaćinstva, odnosno u privatnoj sferi. Siromašnim ženama, ženama iz niže klase, onima koje su migrirale iz sela u grad i onima koje su iz nekog razloga (najčešće nepoštovanja običaja i patrijarhalnih porodičnih principa) otjerane iz svojih primarnih porodica rad se nudi kao jedini način preživljavanja i mogućnost da same određuju vlastiti put. To je i prostor na kome ih čekaju nove forme zarobljavanja. Iako su okolnosti u prethodnom vijeku znatno izmijenjene u korist ženske populacije, ova dva problema ostaju sve do danas u sjeni rasprave o važnosti ženske reproduktivne uloge.

2.3. Žene i politika

Svi razlozi i objašnjenja na kojima se temeljio stav patrijarhalnih društava da su žene inferiornija ljudska bića u odnosu na muškarce, iako bez naučne osnove i zasnovana na predrasudama, vijekovima su podjednako uspješno korišćena da bi se osporilo kako pravo žena na obrazovanje, pravo na rad i ekonomsku nezavisnost, tako i **pravo da** učestvuju u političkom životu¹. Uprkos tome, istorijski zaokreti od doba prosvjetiteljstva, događanja u vezi sa Francuskom buržoaskom revolucijom, razvoj kako moderne političke teorije i filozofije tako i proces osavremenjavanja država i razvoja različitih društvenih pokreta ojačavaće i proširivati svijest žena.

Argumentovane rasprave onih koji se zalažu za ravnopravnost muškaraca i žena postajace sve važnije oružje za borbu nasuprot sve teže odbranjivim stavovima onih koji umjesto logike i zdravog razuma nastavljaju sa neutemeljenim mizoginim istupima braneći moć zasnovanu na maskulinitetu. Tako će **Džon Stjuart Mil** (John Stuart Mill) naglasiti: „A u slučaju javnih službi, ako je politički sistem neke zemlje takav da isključuje nesposobne muškarce, on će podjednako isključivati i nesposobne žene. Ali ako nije takav, onda neće biti veće zlo ako nesposobne osobe kojima daje pravo glasa mogu biti i žene i muškarci“ (1995, str. 104–105). Upravo će Dž. S. Mil u Donjem domu britanskog parlamenta 1867. u okviru zahtjeva za proširenja prava na učešću u političkom životu naglasiti da i žene trebaju da dobiju pravo glasa.

Članicama različitih ženskih udruženja i pokreta, prvenstveno u Sjedinjenim Američkim Državama, Engleskoj, Francuskoj, ali i novonaseljenim prostorima kao što su Australija i Novi Zeland postajalo je sve jasnije da su prave promjene moguće tek kada među svim zahtjevima kao prvi istaknu zahtjev za pravo glasa. Internacionalizacija je dala dodatni poticaj djelovanju udruženjima unutar pojedinih država. Kako navodi Karen Ofen: „I tako, uprkos stalnim epizodama represije, prenošenja feminističkih ideja preko nacionalnih i jezičkih granica i internacionalizacija ženskog pokreta postaće sve vidljivija u evropskoj istoriji 1875–1890. godine“ (2015, str. 173). Samo jedan od primjera koji pokazuje na koji način je internacionalizacija bila važna jeste i tekst **Herijete Tejlor Mil** Žensko pravo glasa u kome čitatelje/ke u Engleskoj i u drugim evropskim zemljama obavještava o malo poznatim, ali važnim događajima u Sjedinjenim Američkim Državama, a riječ je o održavanju Skupštine za ženska prava sredinom 19. vijeka (Mill, 1995).

U Velikoj Britaniji glavni preokret nastaje 1897. godine formiranjem **Nacionalne unije ženskih sifražetskih pokreta** (National Union of Women's Suffrage Societies) koju predvodi Milisent Foset (Millicent Fawcett). Kako se prethodno djelovanje pokazuje nedovoljno efikasnim Emelin Pankerst (Emmeline Pankhurst), zajedno sa kćerkama Kristabel (Christabel Pankhurst) i Silvijom Pankherst (Sylvia Pankhurst) 1903. godine osniva Žensku društvenu i političku uniju (Women's Social and Political Union) i time započinje

¹ Vidi rad IV.1 Politički i javni život autorice Zlatiborke Popov Momčinović.

period radikalne borbe za ženska prava. Prva generacija borkinja za ženska prava u Sjedinjenim Američkim Državama u kojoj su i Lukrecija Mot (Lucretia Mott) i Elizabet Kejdi Stenton (Elizabeth Cady Stanton) 1848. godine organizuju skup žena u Seneka Folsu, te iniciraju usvajanje deklaracije kojom se traži pravo glasa za žene (Obrenić, 2012).

Iako pripadnice ženskih organizacija neće biti u potpunosti saglasne oko glavnih ciljeva i načina borbe za vlastita prava, tokom 19. vijeka pokazaće se da pojedinačne akcije i samostalno djelovanje ne mogu dovesti do očekivane reforme društva. **Sifražetkinje**, koje će u prvi plan upravo istaknuti političku borbu, bile su kritikovane od strane drugih ženskih grupa zbog svog radikalnog pristupa i usmjerenosti na jedan cilj. Njihove istrajne i jasno usmjerene aktivnosti, koje su podrazumijevale i proteste i izražavanje građanske neposlušnosti po cijenu lične slobode, bile su presudne da žene budu formalno prihvaćene kao politički subjekti u jednoj državi. Premda se to pravo glasa osvajalo postepeno, i na početku samo za određene grupe žena (prema godinama, staležu, bračnom statusu), sistematično i kontinuirano višedecenijsko djelovanje rezultiraće i ostvarenjem prava glasa i stvoriti osnovu za političku participaciju žena u društvu. Kako se to u stvarnosti odvijalo možemo vidjeti, uzmemo li samo za primjer jedan mali dio iz istorije sifražetskog pokreta u Ujedinjenom Kraljevstvu: „Engleske žene su opšte pravo glasa dobile tek 1918. godine, ali ni tada one nisu bile potpuno izjednačene sa muškarcima. Za razliku od muškaraca koji su to pravo sticali sa punoletstvom (navršenom dvadeset jednom godinom života), za žene je bio propisan strožiji uslov – navršenih trideset godina. Zakonodavac je ispoljio rezervu prema razumnosti žena, smatrajući da im je potrebno više vremena za sazrevanje. Ovo ograničenje ukinuto je tek 1928. godine“ (Markov, 2001, str. 15). Dug period prvog talasa feminizma tako je tek u 20. vijeku uspješno okončan sticanjem prava glasa žena i ostvarenjem mogućnosti da i žene imaju pristup obrazovanju, ali to će biti tek prvi koraci na putu ka rodnoj ravnopravnosti.

2.4. Početak borbe za ravnopravnost žena u Bosni i Hercegovini

Već je naznačeno u kojoj mjeri su bile prazne stranice knjiga iz (ženske) istorije i tek zahvaljujući razvoju feminizma bilo je moguće bar jednim dijelom popuniti te praznine. Ako glavni tok istorije (history) i dalje ostaje samo *njegova priča* (his-story), jedini način da se ispriča i *njena priča* (her-story) bilo je da se feministički istoričari i istoričarke usmjere i prema *herstory*. Biblioteke, arhivi i novi digitalni arhivi u dobrom dijelu zemalja Zapada sada u najvećoj mjeri uključuju i dokumente i spise koji pokazuju doprinos žena razvoju društva. U malim državama u kojima je razvoj uslijedio kasnije, te je bio isprekidan više nego na Zapadu, što je i slučaj i sa Bosnom i Hercegovinom, *njena priča* u značajnijem obimu počinje da se piše tek posljednjih godina. Pri tome je važno napomenuti sljedeće: „Osim feminističkog pristupa istoriji, neophodno je rasvijetliti sporove koji nastaju u rascjepima između dominantnih (zapadnih) feminističkih koncepcija, postkolonijalnog feminizma i specifičnih iskustava žena sa poluperiferije“ (Karapetrović, 2018, str. 252).

U periodu do 1918. godine, kada su ovi prostori bili dio Osmanskog Carstva, odnosno Austro-Ugarske Monarhije, žene su u potpunosti u stegama patrijarhalnog društva, ali postepene promjene dolaze sa opismenjavanjem stanovništva, modernizacijom koja, iako sporo, stiže i u ove dijelove Evrope, te podrazumijeva i djelimično angažovanje ženske radne snage. Upravo zbog toga, značajno je zabilježiti i najmanju promjenu koja ukazuje na vidljivost žena u javnom prostoru, odnosno možemo o tome govoriti kroz pomake u razvoju osnovnog obrazovanja, djelovanje pojedinih žena koje čine pionirske korake te kroz učešće žena u humanitarnim poslovima u okviru tadašnjih vjerskih i nacionalnih udruženja. Treba svakako napomenuti da ova društava i sa većim učešćem žena ostaju u granicama dozvoljenog patrijarhalnog djelovanja, ali mogućnost i da se na takav način pojave u javnosti za neke od žena znači svojevrsan vid oslobođenja. Paralelno s tim procesima i na ovim prostorima mogu da se primijete, iako u manjoj mjeri, i uticaji **djelovanja radničkih pokreta**. Svoj doprinos daju i žene koje nisu sa ovih prostora, kao što su na primjer prve doktorice u Bosni i Hercegovini: „U Tuzli 1891. godine sa radom počinje dr Ana Bajer (Anna Bayer), a dvije godine kasnije i dr Teodora fon Krajevka (Theodora von Kraiewska), koja će raditi i u Sarajevu. Prve doktorice u Mostaru su: Bohuslava Kek (Keck) od 1896. i Ana Kunov (Anna Kuhn) od 1898. godine. Banja Luka prvu ženu doktora dobija 1899. godine, i to je Gizela Kun (Gisela Kuhn) (...)“ (Karapetrović, 2014, str. 57).

Od 1918. godine kada je i BiH (vidi rad IV.7 *Feminizam i civilno društvo* autorice Zlatiborke Popov Momčinović) dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (odnosno Kraljevine Jugoslavije) u većim centrima, kao što su Ljubljana, Zagreb, Beograd i Sarajevo pokazuju se prvi uticaji modernizacije, te neminovno ostavljaju traga i na svijest žena o potrebi promjena njihovog položaja u društvu. Istina, te promjene neće uslijediti u isto vrijeme kada i u većini zapadnih evropskih država, ali prve univerzitetski obrazovane žene iz BiH, učiteljice i profesorice, umjetnice (književnice, glumice), članice radničkih udruženja i prve socijalističke partije daju svoj doprinos u nastojanju da se promijeni jedno izrazito siromašno, patrijarhalno, tradicionalno društvo (Čaušević, 2014). Tek gledajući iz sigurnosti 21. vijeka sadašnje generacije žena mogu da vrednuju rad tih imenovanih i neimenovanih heroina koje su se hrabro suprotstavljale nepisanim i pisanim zakonima, te iako su njihove aktivnosti možda daleko od izražavanja jasnog feminističkog stava, one su te koje su svojim biografijama pokazale da je moguće živjeti drugačije. Ipak, sve do Drugog svjetskog rata i promjena koje će uslijediti **učešćem žena u antifašističkoj borbi**, kao i u izgradnji socijalističke države, neće značajnije biti promijenjen odnos prema ženama u društvu.

3. Drugi talas feminizma

Ostanemo li pri podjeli na tri talasa feminizma, razlike i specifičnosti istorijskih faza ženske emancipacije u najkraćem možemo sagledati kroz dostignuta prava i razvoj teorijskih koncepcija. Analizirajući doprinos ženskih pokreta, kao što je prethodno pokazano, do polovine 20. vijeka u najvećem dijelu država svijeta žene su dobile pravo glasa i pravo na obrazovanje, a osim što su postale značajan dio radne snage nastavile su se boriti za bolje uslove rada. U ovoj prvoj fazi ženski pokret je imao kao osnovu – **zahtjev za jednakošću**, što je bilo neophodno dosegnuti kako kroz radikalne akcije tako i kroz argumentovane rasprave, deklaracije, peticije i manifeste. Poredeći se sa muškarcima, žene su nastojale da pokažu da mogu na isti način da učestvuju u javnom životu i u razvoju društva.

Tražimo li feminističke teorije jasno je da u ovom periodu možemo da zabilježimo tek mali broj tekstova i knjiga koje se bave pitanjem opresije nad ženama, razlozima njihovog socijalnog izopštavanja, značajem rodne razlike. Ovi prvi napisi i publikacije neminovno su morali biti usmjereni na to da ukažu u kojoj mjeri i koliko dugo je kroz filozofiju, književnost, obrazovanje, kontinuirano predstavljana uglavnom iskrivljena slika o ženama, ženskom iskustvu i životu žene, jer same žene su rijetko imale mogućnost da se oglase a neke od njih kada bi to činile nisu dovodile u pitanje vlastitu potčinjenost, jer su i same bile vaspitane u patrijarhalnim društvima. Postaviti pitanje, značilo je i rizikovati vlastiti život, biti izopštena, biti proganjana i ismijana, biti dvostruko porobljena. Svi ti razlozi za ostajanje u privatnoj sferi i dalje ostaju i u 20. vijeka. Bez obzira na to, odlučnost žena da se organizuju i stvore vlastite paralelne mreže djelovanja u društvima, koja i dalje ne prihvataju njihovo postojanje kao samostalnih ličnosti i ljudskih bića, ključni je momenat da prethodno pobrojani razlozi nisu više bili nepremostiva prepreka.

3.1. Drugi pol i Mistika ženskog

Dostizanje određenih prava značilo je i kraj jednog perioda intenzivnijeg djelovanja ženskih udruženja koja su se mogla okupiti oko nekoliko zajedničkih ciljeva. Sifražetski pokret je možda pokazao najbolje rezultate ostvarujući glavni cilj – otvaranje puta ka političkoj participaciji, ali decenije koje su uslijedile pokazale su da je to nedovoljno želi li se postići istinska, a ne samo formalna ravnopravnost žena i muškaraca. Žene jednostavno još uvijek nisu bile prihvaćene u potpunosti kao ravnopravne sagovornice. Kako naglašava Gizela Bok (Gisela Bock): „Za jednu takvu prihvaćenost bila je potrebna – kako su to mnoge žene od Francuske revolucije uvek iznova naglašavale – ne samo u užem smislu politička već i kulturna revolucija“ (2005, str. 284).

Ta vrsta revolucije nije podrazumijevala samo potpunu promjenu socijalnog konteksta, već je uključivala preispitivanja žena na individualnom planu – o biološkim specifičnostima, o ulozi unutar bračne zajednice i u porodici, o principima vlastitog djelovanja, o obrazovanju u koje su sada bile uključene, ali koje je i dalje od njih tražilo pristajanje na podržavanje patrijarhalne slike svijeta. Nove generacije žena odrasle u razvijenim industrijskim državama sada u potpunosti mogu da osjete šta znače biti ono Drugo i Drugačije. Iako će za feministkinje novog talasa i **Simon de Bovoar** biti pripadnica te ranije generacije žena koja nije uistinu razumjela šta znači oslobođenje, njen filozofski koncept i aktivističko djelovanje uskoro će prevazići međugeneracijska sporenja. Novi društveni pokreti šezdesetih godina 20. vijeka, među kojima i feministički pokret, omogućiće da se na dnevni red ponovo postave ključna neodgovorena pitanja o tome zašto žene i dalje nisu ravnopravne.

Bez obzira na feministička teorijska sporenja, kao i neslaganja o načinima borbe, ponovo se pojavljuju zajednički ciljevi koji će u labavom jedinstvu držati sve te raznorodne glasove, te će biti naglašena važnost specifičnosti ženskog identiteta kako bi bilo moguće pristupiti dekonstrukciji patrijarhalne strukture. Glavni moto drugog talasa – „**lično je političko**“ – u prvi plan sada postavlja ono što je do tada ostajalo potpuno u sjeni – svijest o tome da oslobađanje žene nije samo omogućavanje njene vidljivosti u javnom prostoru, već i **borba za ravnopravnost unutar privatnog prostora**. Iako se teoretičarke i aktivistkinje Simon de Bovoar i **Beti Friden** (Betty Friedan) mogu vidjeti kao one koje obilježavaju kraj prvog talasa feminizma, istovremeno ih možemo označiti kao vjesnice novog i drugačijeg shvatanja problema neravnopravnosti žena. I jedna i druga će posebno naglasiti u kojoj mjeri je i za same žene neophodno da se suoče sa granicama koje same sebi postavljaju, jer upravo to doprinosi da ostaju u nametnutim okvirima.

U svom obimnom istraživanju o uzrocima potlačivanja žena, objavljenom 1949. godine pod nazivom *Drugi pol (Le Deuxième Sexe)*, Simon de Bovoar će, osim teorijske analize koja se temelji na teorijama Georga Hegela, Sigmunda Frojda (Sigmund Freud), Karla Marksa (Karl Marx) i predstavnika savremene filozofije, napisati i onaj drugi važan dio – raspravu o individualnom iskustvu žena i razlozima zašto žene jesu prinuđene da ostanu u potčinjenom položaju. „Ono što u suštini nedostaje današnjoj ženi za izvršavanje značajnih dela jeste samozaborav: ali da bi se neko zaboravio treba da bude čvrsto uveren da se već sada našao. Odnedavno uključena u svet muškaraca, uz njihovu bednu podršku, žena je još suviše zaokupljena traženjem sebe“ (Bovoar, 1982, II, str. 576). Glavno pitanje je, dakle, ako je ona u hijerarhiji samu sebe shvatila kao ono Drugo, kako da prevaziđe taj stadij vlastitog razvoja da bi potpuno oslobađanje bilo uopšte moguće? To pitanje će na drugačiji način postaviti kao najvažnije Beti Friden kada naglasi u knjizi *Mistika ženskog (The Feminine Mystique)* da društvo treba da se suoči sa *problemom bez imena*, a koje ne može i ne smije ostati samo u tami ženskog svakodnevnog života. „Mi više ne možemo ignorisati unutrašnji glas žena koji kaže `Ja želim nešto više nego imati muža, djecu i kuću`“ (Friedan, 1979 str. 27).

3.2. Od pola ka rodu

Drugi talas feminizma umjesto zahtjeva za jednakošću, sada će traganje više usmjeriti ka ispitivanju ženske specifičnosti, ženskog identiteta, obilježja onog femininog nezavisno od maskulnog. I dok se tokom prvog talasa razlikuje prvenstveno djelovanje na liniji liberalnog, odnosno socijalističko/marksističkog feminizma, ovaj period će biti u znaku **radikalnog feminizma**, osnaživanja žena u malim ženskim grupama, naglašavanja važnosti *sestrinstva* te suočavanja sa okovima vlastitog tijela i seksualnosti. Više neće biti samo važno da li žene formalno participiraju u političkom životu, već i da li se dokidanje neravnopravnosti žena nalazi na popisu važnih pitanja u aktuelnim političkim agendama. U prvom planu sada će biti pravo žena na vlastito tijelo i u vezi s tim mijenjanje zakona koji će legalizovati abortus, kao i ukazivanje na nasilje koje se odvija iza zatvorenih vrata u prostoru u kome muškarci čvrsto zaštićeni patrijarhalnim nasljeđem i dalje smatraju da je nasilje nad ženom opravdano.

U vrijeme dominacije sifražetskog pokreta ova pitanja su ostajala po strani, jer u datim društveno-istorijskim okolnostima pravo na osnovnu političku participaciju činilo se kao glavni i najvažniji cilj. Već tada čuli su se i drugačiji glasovi, glasovi upozorenja, da duboko ukorijenjena patrijarhalna matrica ne može biti razobličena ako i žene i muškarci ne promijene svijest o vlastitim (rodnim) ulogama u društvu. To posebno naglašava anarhistkinja **Emma Goldman** (Emma Goldman) navodeći da je svjesna da je mogu u tom vremenu (1910. godine kada publikuje svoje tekstove) smatrati i „ženinim neprijateljem“, jer smatra da je ostvarenje prava glasa nedovoljno za potpuno žensku emancipaciju. Za Goldman to je tek put „ženine nesreće“ ako jedino treba „da troši svoju životnu silu“ kako bi pokazala da može da se mjeri sa muškarcem. Ona prvenstveno mora da razumije sebe kao ženu nezavisno od muškaraca, da bude svjesna svoje specifičnosti i da u potpunosti ima mogućnost da upravlja vlastitim životom. „Njezin razvoj, njezina sloboda moraju poteći iz nje i putem nje. Prvo, tako da se potvrdi kao ličnost, a ne kao spolna roba. Drugo, tako da odbije da itko ima pravo na njezino tijelo (...)“ (Goldman, 2001, str. 104). Pola vijeka poslije nove generacije žena tek su u mogućnosti da se bave i ovim pitanjima.

Osim svijesti o tome u kojoj mjeri je dokidanje patrijarhata i predstavljanje autentičnog ženskog iskustva kompleksno i zahtjeva radikalnan preobražaj cijelog društva, bilo je jasno da se paralelno sa aktivističkim djelovanjem mora raditi na jačanju teorijskih osnova feminizma. Na tom putu posebno je bilo značajno **uspostavljanje dva ključna pojma** – *pol (sex)* i *rod (gender)*. Tek kad se ukazalo na razliku između, na jednoj strani, datih bioloških karakteristika muškarca i žene i, na drugoj strani, interpretacije tih istih karakteristika prema vladajućem patrijarhalnom diskursu bilo je moguće reći da biologija sama po sebi nije ono što prevashodno određuje sudbinu žene ili muškarca. Služeći se biologijom kao alibijem, patrijarhalna društva su stvorila čvrstu konstrukciju rodnih uloga i utvrdila jasnu hijerarhiju u kojoj će ono maskulino biti viđeno kao snažnije i jače pa samim tim i određeno kao prvo, dok će feminino biti oznaka za slabost, nesamostalnost, drugost.

Kako će naglasiti Simon de Bovoar (1982): „Biologija nije dovoljna da nam odgovori na pitanje koje nas preokupira: zašto je žena *Drugo*? Reč je o tome da se vidi kako je tokom istorije u ženi priroda obnovljena. Reč je o tome da se zna šta je čovečanstvo učinilo od ženke ljudskog roda“ (II, str. 61). U potpunosti objasniti zašto je žena morala (p)ostati Drugo i spoznati sve mehanizme kojim su patrijarhalna društva vijekovima predstavljala ta uvjerenja kao nepobitne istine – dva su bitna problema koja su postavljena pred teoretičare/ke od drugog talasa feminizma.

3.3. Stvarni svijet žene

Daleko više nego u prvom i trećem talasu feminizma **preplitalo se teorijsko i aktivističko**. Prve generacije feministkinja stvorile su uslove da žene progovore bez straha i srama o vlastitom životu, iskustvu i viđenju svijeta u kome se osjećaju zarobljeno i potlačeno. Ta jedna nova slika stvarnosti koja je postepeno postajala vidljiva tek je bila početak razotkrivanja istine o tome na koji način su žene žrtvovane za održanje vrste i očuvanje moći maskuliniteta. Ženska istorija uglavnom nije bila ispisana u knjigama istorije, ona je ispisivana na njihovim tijelima. Zato put ka oslobođenju žene nije bio moguć samo uz ostvarenje prava glasa i prava na obrazovanje, već je bilo neophodno ostvariti i pravo na vlastito tijelo. Glavni cilj djelovanja feminističkih aktivistkinja u zapadnim zemljama sada je bila borba za **ostvarenje seksualnih i reproduktivnih prava**.

Tako, na primjer, feministkinje u Francuskoj 1971. godine objavljuju Manifest 343 (Manifeste des 343) u kome naglašavaju da su one te koje su bile prinuđene na ilegalan abortus i da pristaju da se potpišu punim imenom i prezimenom iako su svjesne da mogu biti kažnjene po tada važećem zakonu. Jedna od potpisnica je bila i Simon de Bovoar. Druga žena koja će dati veliki doprinos ovoj borbi je političarka Simon Vej (Simone Veil), koja je u francuskoj Vladi vodila ministarstvo zdravlja od 1974. do 1979. godine, a upravo zahvaljujući njenom angažmanu u ovom periodu žene su stekle pravo na kontracepciju i legalan abortus. Iako žene 21. vijeka u najvećem broju država uživaju ova prava, to ne znači da ona i danas nisu i ne mogu biti ugrožena. Podsjećajući upravo na ovaj Manifest, 47 godina poslije, 343 žene iz 28 evropskih zemalja objavile su tekst – Moje tijelo, moja prava: za seksualna i reproduktivna prava svih žena Evrope – u kome se, između ostalog, naglašava: „Ukoliko ne ustanemo sada i to ne uradimo zajedno u odbranu naših prava i vrednosti, regresivna legislativa bi mogla da nas odvede u vreme kada je prvi manifest sastavljan“ (Manifesto of 343 European Women, 2018).

Tokom drugog talasa feminizma žene su postale svjesne u kojoj mjeri pristankom na zarobljavanje unutar vlastitih tijela postaju saučesnice u održavanju patrijarhalnog društva. **Razumijevanje vlastitog tijela i tjelesnosti**, a preko toga i pitanja seksualnosti i seksualne orijentacije, bilo je ključno za početak otvaranja suštinskih pitanja feminizma, ali i pojma roda. Tek kada su feminističke teoretičarke i aktivistkinje pokrenule rasprave

o tome koliko je značajno da se bave pitanjem (ženskog) tijela postalo je jasno da to nije samo ono što određuje njihove pojedinačne živote, već je i mjesto iskazivanja stava društva prema vlastitoj vrsti. Početak preispitivanja odnosa žena i muškaraca prema ženskom tijelu pokazao je i na koji način su izgrađivani pogrešni stavovi i uvjerenja o materinstvu i braku te zašto je nasilje nad ženama ostalo skriveno u tami privatnog prostora kao ono što se nikad ne primjećuje i o čemu se nikad ne govori. Uzeti (žensko) tijelo za predmet analize značilo je i otvoriti raspravu o pornografiji i prostituciji.

Upravo su ta pitanja bila od najvećeg značaja za radikalne feministkinje koje će ostati najviše prepoznatljive i unutar ženskog pokreta i izvan njega, ali i najviše napadane. One „smatraju da se ugnjetavanje žena prije svega zasniva na sistemu moći, oličenom u patrijarhatu“. Zato se radikalne feministkinje „bore protiv: silovanja, seksualnog nasilja, prisiljavanja na prostituciju i svih fizičkih oblika nasilja nad ženama“. (Karapetrović, 2007, str. 112) Već sami naslovi knjiga glavnih predstavnica radikalnog feminizma govore o temama koje smatraju ključnim za potpuno oslobođenje žene. Tako Kejt Milet (Kate Millett) 1970. godine objavljuje *Seksualnu politiku (Sexuale Politcs)*, a Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone) *Dijalektiku pola. Slučaj feminističke revolucije (The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution)*. Andrea Dworkin (Andrea Dworkin) posebno se bavi problemom nasilja nad ženama, kao na primjer u knjigama – *Ženska mržnja: radikalni pogled na seksualnost (Woman Hating: A Radical Look at Sexuality, 1974)* i *Naša krv: proročanstvo i diskursi o seksualnoj politici (Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics, 1976)*. Ketrin Mekinon (Catharine MacKinnon) će se posvetiti istraživanju još jednog problema koji ostaje skriven od javnosti, te objavljuje knjigu *Seksualno uznemiravanje zaposlenih žena: slučaj seksualne diskriminacije (Sexual Harassment of Working Women: A Case of Sex Discrimination, 1979)*.

Sredinom 20. vijeka u obrazovanju je sve veći broj žena na univerzitetu, i to ne samo kao studentkinja, već i kao profesorica i istraživačica. Baviti se naučnim radom sada za feministkinje nije više značilo samo to da je dovoljno da su i prisutne u akademskom svijetu, već i da se njihov glas čuje i kada govore o temama koje se odnose na rodnu neravnopravnost. Tako se sredinom šezdesetih godina u SAD-u na pojedinim departmanima uvode prvi kursevi koji se bave potlačivanjem žena, a 1970. godine formiraju prve Ženske studije (*Women`s Studies*) na Univerzitetu u San Dijegu (Sun Diego State University) (Ginsberg, 2008, str. 11). Upravo to će dovesti do intenzivnog razvoja feminističkih (kasnije rodnih) teorija.

3.4. Preplitanje prvog i drugog talasa u lokalnom kontekstu

Iako u ovom poglavlju koristimo periodizaciju koja je poznata kao tri talasa feminizma, treba napomenuti da ti okviri ne moraju u potpunosti odgovarati razvoju ženskih pokreta u svim državama. Ta podjela je nastala prema dominantnom teorijskom obrascu zapadnih feminističkih teoretičarki. „Zapravo, za kolonizovana društva mnogo je značajnija klasifikacija koja ženska prava i pokrete posmatra u kontekstu pre i posle kolonizacije. Slična je situacija i kada su u pitanju sadašnje i bivše socijalističke zemlje, gde je period pre i posle uvođenja socijalizma glavna demarkaciona linija koja označava radikalne promene u rodnim odnosima moći“ (Milojević, 2011, str. 29). Ta napomena je neophodna kada nastojimo napraviti samo i kratki pregled razvoja ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. vijeka.

Iako su u periodu između dva svjetska rata u Kraljevini Jugoslaviji postojali ženski časopisi koji su se bavili pitanjem položaja žene te su se odvijale i aktivnosti različitih ženskih udruženja sa ciljem da i žene dobiju pravo glasa, tadašnje društvo još uvijek nije bilo spremno za promjenu. Jedan od značajnijih događaja na putu ka ženskoj emancipaciji na jugoslovenskom prostoru bio je vezan za Drugi svjetski rat kada je 1942. godine u Bosanskom Petrovcu formiran **Antifašistički front žena (AFŽ) Jugoslavije** (vidi rad IV.7 *Feminizam i civilno društvo*). To nije bio rezultat djelovanja ženskih organizacija, već je nastao kao potreba za omasovljenjem Narodnooslobodilačke vojske u okviru koje su žene dale značajan doprinos. Premda i dalje ostaju pod znatnim uticajem tradicije, običaja i usvojenog patrijarhalnog vaspitanja, u samoj borbi i u ratnim uslovima žene su pokazale da mogu da budu ravnopravne sa muškarcima (Sklevicky, 1996). Po završetku rata AFŽ je nastavio djelovanje do 1953. godine i u tom periodu održana su četiri kongresa na kojima su učestvovala i brojne predstavnice ženskih organizacija iz inostranstva. U novoformiranoj državi tražilo se jedinstveno djelovanje u skladu sa ciljevima razvoja novog socijalističkog društva i dodatno osnaživanje AFŽ-a nije moglo biti dozvoljeno. Tako su aktivnosti organizacije sada znatno manjeg obima, uglavnom je riječ o obrazovnom i humanitarnom radu, a u narednom periodu mijenja i naziv prvo u Savez ženskih društava, kasnije u Konferenciju za društvenu aktivnost žena.

Iako se riječ feminizam ne spominje, prve dvije poslijeratne decenije su značile stvaranje temelja za žensku ravnopravnost zahvaljujući težnji za sveobuhvatnom modernizacijom društva. Pravo glasa žene u Federativnoj Republici Jugoslaviji (pa i Socijalističkoj Republici BiH) dobile su 1945. godine, a djevojčice se masovno uključuju u obrazovni sistem. Za razliku od žena na Zapadu, u Jugoslaviji (kao što je bio slučaj i u drugim socijalističkim zemljama), pravo na abortus žene su imale već od 1951. godine, a znatno liberalniji zakon donesen je 1974. godine. Takođe, donosi se niz zakona koji regulišu bračne i roditeljske obaveze, kao i porodijsko odsustvo (Đokanović, Dračo i Delić, 2014). Ono što se u socijalizmu naziva “ženskim pitanjem” tako se smatra riješenim.

4. Treći talas feminizma

U posljednjim decenijama 20. vijeka razvija se i treći talas feminizma čije je glavno obilježje i u teoriji i aktivizmu – pluralizam, te će naglasak biti na tome da se **ne govori o feminizmu, već o feminizmima**. Iako različiti pravci nastaju u prethodnom periodu razvoja feminizma, sada to diferenciranje i insistiranje na različitim, čak i suprotstavljenim pozicijama, postaje još izraženije na tragu postmodernističkih teorija. Osim liberalnog, radikalnog, kao i socijalističkog/marksističkog i anarhističkog feminizma, ženski pokret se predstavlja i kroz lezbejski feminizam, crni i postkolonijalni feminizam, ekološki feminizam, a posljednjih godina i sajber feminizam. Oni koji se bave feminističkim/rodnim teorijama nisu saglasni u konačnom broju feminističkih pravaca, što dobrim dijelom pokazuje u kojoj mjeri je postala uticajna i razgranala se ova interdisciplinarna oblast, ali i na koji način se širi i djeluje ženski pokret u savremenom svijetu. Povećanje broja **programa ženskih studija** i akademskih kurseva iz oblasti feminizma, i time dodatno potaknut intenzivan razvoj feminističke/rodne teorije, sada doprinosi i brojnim raspravama – ne samo o svim aspektima problema potlačenosti žena u društvu – već i kritičkom preispitivanju unutar ove oblasti. Rezultati djelovanja ženskih pokreta sada su vidljivi i kroz institucionalne reforme te sistematski pristup u analizi pravne teorije i prakse. Pri tome je posebno važno naglasiti da je „njihov fokus na rodne implikacije pravne regulative i prakse (posebno kako pravna regulativa i praksa djeluju na žene i kako pravo održava i konstruira rodne identitete) te razotkrivanje i kritika patrijarhalne prirode sadržaja i metode prava“ (Radačić, 2009, str. 10).

Jasno opredjeljenje budućih politika, koje u svoje glavne tokove trebaju da uključe i rodnu ravnopravnost, iskazana je u **Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima** (The Universal Declaration of Human Rights, 1948), kada je istaknuto da se sloboda i dostojanstvo svakog ljudskog bića temelje na ljudskim pravima koja uzimaju u obzir i ravnopravnost muškaraca i žena. Trideset godina poslije, 1979. godine, u Ujedinjenim nacijama će biti usvojena **Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama** (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW) kao jedna od šest glavnih konvencija u okviru nastojanja da se sveobuhvatno pristupi problemu ljudskih prava. Ovaj dokument je nastao kao rezultat brojnih aktivnosti u periodu **Dekade žena** (1975–1985, vidi rad II.1 *Ujedinjene nacije* autora Damira Banovića). „Ako pobliže analiziramo CEDAW vidjet ćemo da ova konvencija, iako nema kaznenu funkciju, igra jako važnu kulturološku ulogu. U njoj su definirani principi rodne ravnopravnosti i odgovornosti država, a opisano je i kako ovi principi trebaju funkcionirati u državama strankama“ (Merry, 2006, str. 72). Tokom tih deset godina obilježena je i **Međunarodna godina žena**, proglašen Međunarodni dan žena (8. mart), održane tri svjetske konferencije žena – u Meksiko Sijetu 1975. godine, u Kopenhagenu 1980. i u Najrobiju 1985. godine. Internacionalno podržano sistematsko djelovanje na promjeni položaja žena pokazaće se i organizovanjem Četvrtе svjetske konferencija o ženama u Pekingu 1995. godine. Bio je to jedan od najvećih skupova Ujedinjenih nacija na kome

je učestvovalo oko 35.000 predstavnica institucija i nevladinih organizacija iz više od 180 država. Značaj ove Konferencije je u tome što je posebno naglašeno u kojoj mjeri na globalnom nivou i dalje možemo jasno identifikovati različite oblike diskriminacije nad ženama, te je važno ukazati na sve te pokazatelje diskriminacije u svim dijelovima društva. U usvojenoj Pekinškoj deklaraciji i Platformi za akciju (Beijing Declaration and Platform for Action) posebno se naglašava borba protiv siromaštva, uloga žena u konfliktima, položaj žena izbjeglica, borba protiv nasilja.

4.1. Dekonstrukcija ženskog identiteta i politike identiteta

Promišljanje feminizma na temelju vlastitih novostvorenih teorija, kroz nove pristupe u istraživanju i uz upotrebu nove terminologije, s jedne strane, i nastojanje da se osnovna načela rodne ravnopravnosti primijene širom svijeta u državama sa različitim kulturnim, političkim i ekonomskim karakteristikama, s druge strane, značili su i nova pozicioniranja kako u teorijskom dijelu, tako i za organizacije okrenute aktivizmu. Mogućnost da sve više žena – bez obzira na klasnu, nacionalnu i vjersku pripadnost, državljanstvo, godine, nivo obrazovanja, mjesto gdje živi – ima priliku da sa različitih pozicija govori i piše o feminizmu, pokazala je da je teško održivo zalaganje samo za teoriju jednakosti ili suprotno, samo za teoriju (polne/rodne) razlike. Brojni feministički pravci najbolje potvrđuju u kojoj mjeri je jedinstvenost feminističkog pogleda na svijet upravo zasnovana na njegovoj raznolikosti i uvažavanju specifičnosti.

Vraćajući se na analizu početka razvoja ženskog pokreta u Sjedinjenim Američkim Državama, već od drugog talasa feminizma postavljalo se i pitanje da li je riječ o zalaganju za ravnopravnost svih žena ili to predstavlja borbu za prava bijelih privilegovanih žena, ali ne i crnih dvostruko potlačenih žena. Jedna od ključnih feminističkih teoretičarki i aktivistkinja tog perioda **Beti Friden** kritikovana je, između ostalog, što se bavi tek problemima jedne male grupe žena, te tako iskazuje isključivost svojstvenu patrijarhalnoj slici svijeta. Na to najviše ukazuje **bel huks** (bell hooks), te smatra posebno važnim da se ne ostane u toj ulozi Druge i unutar feminizma. „Jedini način da grupe žena koje osećaju da su isključene iz feminističkog diskursa i prakse nađu prostor za sebe jeste upravo osveščivanje faktora koji ih izopštavaju, putem kritike.“ (huks, 2006, str. 20.) Na sličan način će se, iz ugla postkolonijalnog feminizma, tražiti preispitivanje odrednice „žena“ i postavljati pitanje može li biti potpune saglasnosti o tome, da li samo jedan glas može predstavljati sve žene. Gajatri Čakravorti Spivak (Gayatri Chakravorty Spivak) kratko će to sumirati u pitanju/naslovu eseja iz 1988. godine: „Može li potčinjeni/a (subaltern) govoriti?“ Spremnost najvećeg dijela feministkinja da preispitaju vlastite predrasude i suoče se sa novim granicama koje su same postavile, iako je pokazalo njihove slabosti, istovremeno je bila polazište za uspostavljanje novih pozicija.

Brojni feministički pravci manifestacija su kako raznolikosti aktivističkog djelovanja, tako i protivrječnosti na nivou teoretskog. Prvobitno razlikovanje pojmova pol i rod tek je početak razvoja feminističkih i rodnih teorija, dok je naredna faza karakteristična po usmjeravanju teoretičara/ki prvenstveno ka analizi pojma roda. Potreba da se napravi teoretski pomak prvo od esencijalizma, pa onda i od konstruktivizma neminovno je u prvi plan postavila dekonstruktivistički pristup. Svi ovi elementi složeni u jednu novu kompleksnu cjelinu na najbolji način su pokazali koja se sada istraživačka polja otvaraju. Time je i snažno naglašena neophodnost preispitivanja lažno univerzalnih pojmova. Podrazumijevano vezivanje bioloških karakteristika ženskog, odnosno muškog pola za unaprijed čvrsto zadate i nepromjenljive granice tradicionalnih rodnih uloga, kao i neupitno vezivanje seksualnosti i heteroseksualnosti i u teorijskom smislu su mogli biti preispitani tek kada je na njih stavljen fokus od strane feminističkih aktivista i aktivistkinja. Kao primjer toga ovdje možemo navesti lezbejski feminizam, koji kroz kritiku dominacije heteroseksualnog diskursa ističe razornost binarne patrijarhalne matrice. Dok u drugom talasu svjedočimo angažovanju u borbi za osnovna prava i formiranju gej i lezbejskog pokreta, u vrijeme trećeg talasa feminizma važno je uspostavljanje novog diskursa, te se otvara prostor i za **kvir (queer) teoriju**. Na taj način se „podstiče pregovaranje o konceptu identiteta, promišljanje identiteta, kritike, to [kvir] je nestabilna kategorija koja ni ne želi da se stabilizuje, već je u stalnom preispitivanju i konstruisanju, a u cilju otvaranja prostora za kreativnost i raznolikost u borbi protiv svih vidova opresije“ (Savić, 2011, str. 48).

Glavna pitanja kojima se bave crni, postkolonijalni, lezbejski feminizam, kao i marksistički/socijalistički feminizam, naglašavaju **dva bitna problema**. Prvo, tek primjenom ženskih prava možemo utvrditi opseg posljedica djelovanja patrijarhata. Brojni feministički pravci, uprkos njihovim povremenim neslaganjima, samo potvrđuju da su neophodni različiti pristupi kako u istraživanju uzroka ženske potlačenosti, tako i u djelovanju da se ta potlačenost prevaziđe. Drugo, pluralizam kao glavno obilježje trećeg talasa ukazao je na problematičnost ranijih jednoznačnih odgovora na pitanje o stvarnim uzrocima potlačenosti žena, jer proširenje i produbljivanje značenja pojma roda nije moglo u cijelosti pokriti sve aspekte uzroka i posljedica te potlačenosti. Zato je bilo važno postaviti nove smjernice i u teoriji i praksi uzimajući u obzir da rod nije nešto odvojeno i ostavljeno po strani. Ovdje treba izdvojiti i značaj termina **interseksionalnost** (intersectionality) koji je promovisala Kimberli Krenšou (Kimberle Crenshaw) ukazujući na nejednakost ispoljenu unutar feminizma u pristupu rasvjetljavanja potlačenosti svih žena, posebno crnih žena u SAD-u. To je vodilo dalje ka zalaganju da se zauzmu drugačije pozicije koje će imati u vidu da je identitet kompleksna višedimenzionalna struktura, te da je rod dio mreže koju čine i druge odrednice kao što su: rasa, klasa, seksualna orijentacija, fizičke karakteristike osobe...

4.2. Antifeminizam, mizoginija i rodno nasilje

Formalno ostvarenje osnovnih ženskih prava i njihova implementacija, kao i sve veći uticaj feminističkog i rodnog diskursa u svim sferama života, izazvali su uobličavanje antifeminističkog djelovanja u savremenim društvima. Preostali patrijarhalni obrasci i do kraja neiskorijenjena mizoginija sada su postali osnova za nove načine ispoljavanja opresije nad ženama. Ponovo su počeli da se ispostavljaju zahtjevi za ostankom u rigidno određenim tradicionalnim rodnim ulogama. Pred kraj 20. vijeka, kada su i mnoge feministkinje ubijedene da su savladale najveće izazove i prepreke na putu ka ostvarenju potpune ravnopravnosti, sve više se promovise i manifestuje seksizam i time umanjuje važnost borbe protiv diskriminacije žena. Riječ je o svojevrsnom *antifeminističkom protivudaru (backlash)* kako je to uočila u svojim istraživanjima Suzan Faludi (Susan Faludi) i objavila 1991. godine u knjizi pod naslovom *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. Analize sadržaja u medijima u ovoj knjizi, a i brojnim drugim istraživanjima koja su uslijedila, potvrdile su da se ponovo nastoji sistematično raditi na jačanju stavova i ubjeđenja koja umanjuju značaj pitanja rodne ravnopravnosti ili ga smatraju nepotrebnim i prevaziđenim u razvijenim društvima i državama.

Svakodnevni život žena – bez obzira na njihovu ulogu u društvu, obrazovanje, godine, mjesto gdje žive – svjedoče da su isprepleteni uticaji starog i novog antifeminizma i dalje snažni. Glavni cilj je ostao isti – da se nastavi eksploatacija ženskog rada i ograniči njihovo učešće u politici. Sredstva koja se koriste nešto su promijenjena, te se govori o neuspjehu samog feminizma, jer su žene zahtjevima da budu ravnopravne sebe dovele u poziciju da imaju više obaveza i time same sebe zarobile, jer njihove biološke karakteristike i reproduktivna uloga i dalje trebaju da budu njihov glavni i jedini doprinos društvu. Ove antifeminističke tendencije tako i dalje onemogućavaju da žene budu jednako plaćene za svoj rad kao muškarci, dok njihov rad u privatnoj sferi ostaje kao obaveza i sudbina i ne vidi se kao bitan doprinos razvoju društva. Iako se tradicionalno ističe uloga žene kao majke, staranje o djeci i dalje je najvećim dijelom njena briga. Stvaranjem novih mitova o ljepoti, i posebno medijskim uobličavanjem idealnih standarda fizičkog izgleda, vraćamo se i stereotipima o ženi kao seksualnom objektu.

Žensko tijelo ostaje i dalje mjesto ključnog sukobljavanja patrijarhata i feminizma, a seksualno uznemiravanje, psihičko i fizičko nasilje nad ženama, trgovina ženama, prisilna prostitucija obilježja su društava nezavisno od stepena njihovog razvoja. Na međunarodnom institucionalnom nivou, podstaknuto održavanjem svjetskih konferencija žena od 1975. do 1995. godine, nasilje na osnovu pola prepoznaje se kao problem kome treba posvetiti pažnju. U Pekinškoj deklaraciji i Platformi za akciju navode se najvažnija pitanja koja treba otvoriti da bi se uopšte pristupilo rješavanju ovog problema u svakoj državi – od promjene percepcije nasilja nad ženama u privatnoj sferi, povećavanja vidljivosti podataka o zabilježenom nasilju, promjena u obrazovnom sistemu i pravnoj regulativi, do kontinuiranog rada na podizanju svijesti o posljedicama nasilja koje utiče na cijelo društvo.

U evropskom prostoru glavni dokument je Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – **Istanbulska konvencija** iz 2011. godine (vidi rad II.2 *Vijeće Evrope* autora Nedima Kulenovića). Odrednica koja se danas znatno više upotrebljava u teoriji i u dokumentima je „rodno zasnovano nasilje“, jer se smatra da se na taj način u potpunosti predočava nasilje na temelju „orodnjenog identiteta“ (Merry, 2009). U institucijama se, uz velike napore i otpore, postepeno stvaraju okviri za smanjenje nasilja, ali i dalje se to pokazuje nedovoljnim, te najveći dio tih aktivnosti u mnogim državama jesu okosnica djelovanja ženskih nevladinih organizacija. Bez obzira na specifičnost pravaca i razuđenost ženskog pokreta borba protiv nasilja nad ženama/rodno zasnovanog nasilja ostaje jedan od glavnih zadataka feminizma.

4.3. Lokalni kontekst trećeg talasa feminizma²

Socijalističke istočnoevropske države ne ostaju potpuno udaljene od događanja na međunarodnoj sceni, pa i u tadašnjoj SFR Jugoslaviji sedamdesetih i osamdesetih godina 20. vijeka ponovo su podstaknute rasprave o „ženskom pitanju“, sada izvan odavno birokratizovane društveno-političke organizacije koja se bavi pitanjem rodne ravnopravnosti. U Beogradu je 1978. godine organizovan prvi feministički skup **“Drug-ca. Žensko pitanje – novi pristupi”**, što je potaknulo osnivanje Ženske sekcije Sociološkog društva Sveučilišta u Zagrebu – “Žena i društvo”, a pod istim nazivom nekoliko godina kasnije formirano je i slično udruženje pri Studentskom kulturnom centru. U Ljubljani je 1987. održan i prvi feministički kongres. Kao jedna od članica osnivača Ujedinjenih nacija SF Jugoslavija u toku obilježavanja Dekade žena (1976–1985) ratifikuje već 1982. godine i Konvenciju o ukidanju svih oblika diskriminacije žena. Na liniji sveukupnih promjena kako u svijetu, tako i kroz razvoj socijalističke države i društva, do 1991. godine i žene na prostoru Jugoslavije pokazuju da im odrednica rodna ravnopravnost nije toliko strana, ali i dalje većina njih se zadržava u jasno određenoj rodnoj ulozi za koju je i dalje karakteristično da je na prvom mjestu slika žene majke i žene supruge.

Tokom ratnog sukoba na bosanskohercegovačkom prostoru devedesetih godina 20. vijeka, kao i veliki broj muškaraca žrtava, i mnoge preživjele žene su ostale da se suočavaju sa ratnim traumama. U potpuno izmijenjenim egzistencijalnim okvirima tokom konflikta i same rodne uloge su se mijenjale sa datim okolnostima, te su se žene prije svega brinule o najbližima, o održavanju osnovnih uslova za život i preživljavanje, zaštiti djece. Aktivnija uloga žena uglavnom se pokazivala kroz rad u humanitarnim organizacijama, a rijetke su bile one žene koje su bez obzira na vlastitu ugroženost odlučile da se organizuju i dignu svoj glas protiv rata i ratnih zločina, jer su ostajale prvenstveno vezane za svoje nacionalne i vjerske zajednice.

---

2 Vidi rad I.2 Savremene perspektive feminističke teorije, autorice Amile Ždralović.

Kako danas i ovdje stojimo sa rodnom ravnopravnošću, feminističkim djelovanjem i aktivnostima ženskih nevladinih organizacija? Veliki broj ženskih udruženja, razvijeni centri za feminističko i rodno obrazovanje (kako neformalno tako i formalno) u regionu, ali i u BiH, svjedoče o znatnim promjenama koje su se dogodile na planu ženskog organizovanja u prethodne dvije decenije. Ranije smo napomenuli o dostignutom stepenu ženskih prava u socijalističkom periodu, koji je mogao biti percipiran kao nedovoljan, ali ratni i poratni period je na kraju 20. vijeka na scenu donio nove retrogradne procese kojima se teško suprotstaviti i uz značajnu inicijativu, istrajan rad i umrežavanje u nevladinom sektoru. Riječ je o jačanju uticaja religije, koji sa sobom neminovno donosi i oživljavanje patrijarhalnog tradicionalizma koji pogodno tlo pronalazi u nestabilnom, podijeljenom i ekonomski do kraja oslabljenom društvu radije okrenutom iskrivljenoj slici prošlosti nego nastojanju da se razumijevanje prošlosti iskoristi za napredak u budućnost. Tako su i dalje na snazi brojni stereotipi i predrasude o ulozi žena u društvu, ali sada u znatno izmijenjenim okolnostima.

XXXXX

Na početku 21. vijeka neupitne su ocjene da ekonomski i sveukupni napredak društva zavisi znatnim dijelom od stepena razvijenosti ženskih ljudskih prava i obrazovanja žena, te je i po dokumentu Ujedinjenih nacija – **Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030. godine** – jedan od ključnih ciljeva potpuno ukidanje diskriminacije žena. Institucionalizacija problema rodne neravnopravnosti na međunarodnom i nacionalnom planu je važno dostignuće u savremenim društvima, ali ono je tek dio puta ka potpunom oslobađanju žene i ka priznanju žene za stvarnog političkog subjekata.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Na koji način je označavanje žene kao Drugosti uticalo na oblikovanje društva kroz istoriju?
2. Kako se iskazuje društvena moć kroz određenje rodnih uloga?
3. Koje su razlike u razvoju feminizma i ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini u odnosu na države Zapada?
4. Koji problemi se danas ističu kada se raspravlja o političkoj participaciji žena?
5. Da li su u savremenim društvima jasno prepoznatljivi patrijarhalni obrasci koji utiču na održavanje rodne neravnopravnosti?

Preporuka za dalje čitanje

- Butler, J. (2005). *Raščinjavanje roda*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Jusafzai, M., i Lamb, K. (2014). *Ja sam Malala*. Beograd: Evro Giunti.
- Pavlović, S., i Urošević, M. (prir.) (2017). *Oslobođenje žena: feministički tekstovi 1964-1975*. Beograd: Autonomni ženski centar; Žene u crnom.

Literatura

- Bebel, A. (1956). *Žena i socijalizam*. Beograd: Rad.
- Bok, G. (2005). *Žene u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio.
- Bovoar, S. de (1982). *Drugi pol*. Beograd: Bigz.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: The Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 140, 139–167. Preuzeto 15. 12. 2018. <http://philpapers.org/rec/CREDTI>.
- Dzielska, M. (2006). Hipatija (355–415). U N. Čaćinović (ur.), *Žene i filozofija* (str. 17–20). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Đokanović, B., Dračo, I., i Delić, Z. (2014). Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarzalizacije. U J. Čaušević (prir.), *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 103–176). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure.
- Friedan, B. (1979). *The Feminine Mystique*. New York: Dell Publishing.
- Ginsberg, A. E. (ur.) (2008). *The Evolution of American Women's Studies. Reflection on Triumphs, Controversies, and Change*. New York: Palgrave Macmillan.
- Goldman, E. (2001). *Anarhizam i drugi ogledi*. Zagreb: DAF.
- huks, b. (2006). *Feministička teorija: od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94.
- Hupperts, C. (2011). Homoseksualnost i lezbejstvo u Grčkoj i Rimu. U R. Aldrich (ur.), *Povijest gej i lezbijskog života i kulture* (str. 29–57). Zagreb: Sandorf; Beograd: Red Box.
- Karapetrović, M. (2018). Obrazovanje i proizvodnja znanja na poluperiferiji – feministička/rodna perspektiva. *Sociologija*, 60 (1), 243–253. doi:10.2298/SOC1801243K
- Karapetrović, M. (2007). *Ona ima ime. O filozofiji i feminizmu*. Banja Luka: Art print; Bijeljina: Udruženje žena „Lara“.
- Karapetrović, M. (2014). Gizela Januševski – prva diplomirana doktorica. U B. Panić Babić, M. Karapetrović, S. Ljubišić, Lj. Potkonjak-Panić i Ž. Savanović. *Banja Luka: znamenite žene u istoriji grada* (str. 51–63). Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske.
- Manifesto 343 European Women* (2018). Preuzeto 29. 12. 2018. <http://343manifesto.eu/>
- Markov, S. (2001). *Pravo glasa žena*. Beograd: CESID.
- Merry, S. E. (2009). *Gender Violence: A Cultural Perspective*. Oxford: Blackwell.
- Merry, S. E. (2006). *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Mil, Dž. S., i Mil H. T. (1995). *Rasprave o jednakosti polova*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Milojević, I. (2011). Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst. U I. Milojević i S. Markov S. (ur.), *Uvod u rodne teorije* (str. 27–39). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Obrenić, D. (2012). Pravo glasa žena. U A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (str. 48–68). (4. dopunjeno izdanje). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija Heinrich Böll, Ured u BiH, Fondacija Cure.
- Offen, K. (2015). *Evropski feminizmi, 1700–1950. Politička istorija*. Beograd: Evoluta.
- Perrot, M. (2009). *Moja povijest žena*. Zagreb: Ibis grafika.

- Savić, M. (2011). Seksualna orijentacija i rodni identitet. U S. Gavrić, L. Huremović i M. Savić, M. (prir.), Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava (str. 41–51). (1. izdanje). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Friedrich Böll, Ured u BiH.
- Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Radačić, I. (ur.) (2009). *Žene i pravo: feminističke pravne teorije*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Vulstonkraft, M. (1994). *Odbrana prava žena. Sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*. Beograd: „Filip Višnjić“.

I.2 SAVREMENE PERSPEKTIVE FEMINISTIČKIH TEORIJA

DOC. DR. AMILA ŽDRALOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

1. Uvodna razmatranja

Feminizam **prvog vala** (vidi rad *I.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost* autorice Milene Karapetrović) počivao je na uvjerenju da će se položaj žena u društvu bitno promijeniti onda kada žene dobiju određeni set prava (prije svega, pravo glasa, pravo na jednako obrazovanje i pravo na slobodno raspolaganje imovinom). Na teorijskoj ravni, preuzima se prosvjetiteljski ideal jednakopravnosti i slobode, uviđa se da spolno neutralni racionalni pojedinac na pravno-političkoj ravni podrazumijeva muškarca, te se diskurs proširuje na naglašavanje supstancijalne istosti žena i muškaraca kao ljudskih bića. Međutim, nakon što su se žene izborile za određena prava, očekivana važna društvena promjena se nije desila. Tokom drugog vala, lista zahtjeva je proširena, a feminizam je postao označitelj skupa teorija. Unatoč raznovrsnosti teorijskih diskursa, mogu se izdvojiti dva zajednička i međusobno povezana uvida teorija drugog vala, koji će odrediti kako sadržaj, tako i dalju evoluciju i današnju poziciju feminističkih teorija i pokreta.

Prvo, dok se prethodno insistiralo na onom što je zajedničko, **drugi val** ishodište nalazi u **razlikama između muškaraca i žena** kao unificiranih kategorija koje imaju različita iskustva, a time i specifične zahtjeve. Drugo, dok se prethodno uzrok tražio isključivo u formalnopravnom kontekstu, sada se naglašava da i sociokulturalni kontekst bitno determinira drugost žena. S obzirom na ova dva uvida, kategorija ženskog identiteta se posmatrala kao homogena. Homogenizacija jednog kolektivnog identiteta pretpostavaka je za razvijanje društvene solidarnosti (ideje sestrinstva), ali i osnova za izgradnju hijerarhijske strukture unutar grupe. Iako iskustvo drugog vala feminizma, o kojem je bilo riječi u prethodnom poglavlju, posvjedočuje svu problematičnost homogenizacije identiteta grupe, ona se i danas pretpostavlja onda kada govorimo, na primjer, o ženskoj književnosti, ženskom mirovnom aktivizmu, ekofeminizmu ili feminističkoj epistemologiji. Svaka od ovih rasprava insistira na tezi o specifičnostima ženskog i muškog pisma, etičkog rasuđivanja ili pristupa miru, sigurnosti i ekologiji.

I **savremeni feminizam** na teorijskoj ravni baštini ove neiscrpane ideje o homogenizaciji ženskog iskustva koje onda mogu biti osnova ženskog/feminističkog udruživanja. Homogenizacija se odvija kroz različite procese koji se međusobno ukrštaju. Ona se može odvijati kako na razini unifikacije ženskog iskustva drugosti – *mi*, koje uključuje sve žene, tako i na razini partikularnih, ali i dalje grupnih, ženskih iskustava – *mi*, koje uključuje samo neke žene (na primjer, *mi* majke). No, u oba slučaja može biti konzistentna s patrijarhalnim

diskursima. Recimo, ženski mirovni pokreti, uključujući i one karakteristične za naše prostore, često svoje osnove traže u majčinstvu, te, iako imaju potencijal preobražaja javnih politika, mogu voditi i potvrđivanju i društvenom ojačavanju patrijarhalnih matrica.

Istovremeno, pod snažnim uticajem poststrukturalizma, razvijaju se i oni teorijski diskursi koji dovode u pitanje **binarne pozicije** kao čvrste i nepromjenjive kategorije koje ne ostavljaju prostora za individualnu izgradnju (rodnog) identiteta. Kada se identiteti ovako shvate, onda je i svaka konstrukcija onog *mi* suštinski kontradiktorna. Upravo s novim teorijskim preispitivanjima, datim prije svega u radovima američke filozofkinje **Judith Butler**¹, identitet se oslobađa od samorazumljivosti pretpostavljene unaprijed zadatim identitetima, uključujući i rodni identitet, a što će usloviti prožimanje feminizma s queer teorijama. Nećemo pogriješiti ako njenu knjigu *Nevolje s rodom: Feminizam i subverzije identiteta (Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity)*, koja je prvi put objavljena 1990. godine, uzmemo kao referentnu tačku početka onoga što se naziva **treći val** feminizma.

Bitno je napomenuti da se u ovom uvodnom dijelu ne želi sugerisati protivrječnost feminističkih teorija, već tek naznačiti pluralitet stajališta iz kojih je moguće izvesti samo neka osnovna pitanja savremenih „feminističkih sporenja“. Stoga je u nastavku ovog teksta moguće identificirati samo neka osnovna pitanja i razvijati dijalošku raspravu koja se vodi između različitih autorica i autora. Uz to, imajući u vidu obim literature iz oblasti feminističke teorije, selektivan je i pristup odabiru teoretičara/ki.

2. O političkoj subjektivizaciji

Feminističke teorije sublimiraju teorije identiteta, nudeći, shodno tome, različita tumačenja ženskog subjektiviteta, odnosno onog *mi*, o kojem feminizmi govore, zahtijevaju i kritikuju. Judith Butler (2007) uočava dvije nužnosti: prva se tiče političke „nužnosti da se govori kao žena i u ime žena“, te se shodno tome javljaju i različiti pokušaji artikulisanja ovog „entiteta“; druga se tiče debata o opisu entiteta u čije se ime govori, a u samom entitetu koji bi ovom „artikulacijom zajedničkog elementa trebao da se *konstituiše i ujedini*“ (str. 69). Butler (2007) oslobađa kategoriju žene njenog „fiksiranog referenta“: „U izvesnom smislu, odveć se dugo uzimalo zdravo za gotovo što je to što žene označavaju, a ono što se fiksiralo kao ‘referent’ termina bilo je ‘fiksirano’, normalizovano, nepokretno, paralizovano pozicijom potčinjenosti. Shodno tome, označeno je stopljeno sa referentom, zbog čega se niz značenja uzimao kao nešto što pripada stvarnoj prirodi samih žena. Ako se referent i označeno predstave drugačije, a autoritet kategorije žene ostane očuvan kao tačka mogućih preoznačavanja, proširuju se mogućnosti značenja bivanja ženom, čime se prilagođava i omogućuje bolji smisao moći-delovanja“ (str. 70–71).

---

1 Više informacija o radovima autorice na: <https://vcresearch.berkeley.edu/faculty/judith-butler>

Pod lupom poststrukturalizma, individualni identitet je shvaćen kao protočna kategorija. Međutim, problem je što se, s druge strane, ovo mnoštvo individualnih identiteta pokušava kategorizirati i ukalupiti, odnosno, društveno, ali i pravno normirati. Ovakva normiranja se uvijek suočavaju s potrebom klasifikacije identiteta na dvije „kategorije“. Čak i različita nova zakonska rješenja u formi uvođenja opcije „treći spol“ u pojedinim državama tek prividno rješavaju problem binarnosti, jer i dalje proističu iz potrebe normiranja i definiranja. Ona su tek pokušaj da se sve ono što se ne može svrstati u binarnu, patrijarhalnu i heteronormativnu dihotomiju, kao neuklopljeni ostatak, odredi kao treća kategorija. Iako postoje važne beneficije od ovih odstupanja od rodni binarnosti, matricu i dalje čine dvije referentne kategorije koje su u odnosu na realna, individualna oblikovanja identiteta, suštinski prazne, a imaju snagu da vrše prinudu nad osobom. Same kategorije se ispunjavaju pravilima određene kulture, a društvene norme se onda kroz kodifikaciju pretapaju u pravne norme. Na koncu, možemo opravdano postaviti pitanje da li su (i zašto) državi važna ova definisanja spolnih/rodni identiteta osobe?

U uvidima Judith Butler sabiru se postmoderna protivljenja velikim narativima, teorijama sistema i esencijalističkim pristupima. Međutim, **postmodernizam** i **poststrukturalističke teorije** su samo jedna od pozicija savremenih feminizama. Na primjer, filozofkinja **Seyla Benhabib**² je skeptična prema postmodernim pozicijama i ishodište feminizma nalazi u **kritičkim teorijama**. Benhabib (2007) upozorava da pozicije postmodernizma i poststrukturalizma mogu da eliminišu ne samo specifičnosti feminističke teorije, već i da podrivaju mogućnosti feminizma kao „teorijske artikulacije emancipatorskih aspiracija feminizma“, te dovode u pitanje same emancipatorske ideale ženskog pokreta (str. 29, 44). U jednom širem kontekstu, treba imati na umu da se Seyla Benhabib oslanja na teoriju „nastavljača“ Frankfurtske škole, odnosno kritičke teorije društva – Jürgena Habermasa, te se i u njenim feminističkim razmatranjima moderna na neki način poima kao „nedovršen projekt“ (Habermas, 2009), odnosno kao projekt koji ima potencijala. Spor između Benhabib i Butler sada možemo reducirati i izvući na površinu, na liniju **moderna – postmoderna**, na kojoj se razvijaju i dva tumačenja identiteta. Naime, modernističko poimanje identiteta, kako objašnjava Zygmunt Bauman (2003), bilo je fokusirano na pitanje: „kako konstruisati identitet i zadržati ga čvrstim i stabilnim“, dok se u postmoderni prebacuje fokus na pitanje: „kako izbjeći fiksiranje i zadržati opcije otvorenima“ (str. 18).

Skeptičnost prema pozicijama postmoderne koju čitamo kod Seyle Benhabib, izražena je i u radovima **Drucille Cornell**, profesorice političkih nauka, ženskih i rodni studija i komparativne književnosti na Rutgers univerzitetu.³ Ova autorica smatra da pojmovi postmodernizam i poststrukturalizam u procesima etiketiranja služe kao *pharmakon*, jer istovremeno i liječe i „truju naše umove, zatvarajući ih za važne etičke i političke teme koje

2 Više informacija o autorici i njenim radovima na: <https://politicalscience.yale.edu/people/seyla-benhabib>

3 Više podataka o radovima ove autorice na: <https://polisci.rutgers.edu/cb-profile/dcornell>

postavljamo ponovnim promišljanjem značaja granice simboličkog poretka, sveta koji je strukturisan ne samo konvencionalnim značenjima, već i fantazijama, koje daju sadržaj i težinu našoj formi života“ (Cornell, 2007, str. 101). Cornell (2003) smatra da je drugi val feminizma, uvodeći ideju roda kao analitičke kategorije, razvio podlogu kritike društvene konstrukcije razlike, okupio i podstakao mnoge žene da kroz elaboraciju svojih ličnih priča prepoznaju kako su prisiljene preuzimati rodne uloge te ih inspirisao da postanu feministkinje. Međutim, rod se u isto vrijeme i „analitički koristio za stvaranje društvenog identiteta za sve žene, identiteta koji bi mogao da funkcioniše kao temelj feminističke analize i kritike“, a „obojene žene su osporile upravo takvo korišćenje roda“ (Cornell, 2003, str. 21). Njihovo osporavanje počivalo je na snažnom argumentu da „zbog saučesništva bijelih žena u strukturalnom rasizmu i nejednakosti, njihovi interesi, njihove identifikacije i njihove pozicije nisu adekvatno reprezentovane“ (Cornell, 2003, str. 21). Od ovakvih uvida o opasnostima poopštavanja svih individualnih kategorija i paternalističkih tendencija feminizma, polaze i Cornell i Butler, ali su ishodi njihovih teorijskih pozicija bitno različiti.

Cornell, kao i Benhabib, smatra da teorijsko raščinjavanje roda u radovima Judith Butler rastvara zajednički temelj ženskog identiteta, i to onaj isti temelj koji skriva mogućnost isključivanja i marginaliziranja unutar grupe. S druge strane, Butler (2003) priznaje da postoji „politička nužnost da se govori kao žena i za žene“ jer je to „način na koji reprezentativna politika operiše“, ali smatra da ova potreba treba da se uskladi s jednom drugom potrebom (str. 42, 43). Naime, već samo pozivanje na „kategoriju žena kao na opisivanje grupe“ u ime koje feminizam govori, otvara unutrašnju raspravu „o tome kakav će biti opisni sadržaj koncepta“ (Butler, 2003, str. 44). Pri tome, Butler ne uzima u obzir da se temelji ne moraju nužno tražiti u majčinstvu ili specifičnostima ženskog načina spoznavanja. Ova autorica artikuliše kritičko sagledavanje normativizma heteroseksualnosti, kao i uvide o performativnosti roda. Ove teze i autorice poput Drucile Cornell smatraju značajnim tačkama feminističke samorefleksije. Međutim, Cornell smatra da cjelokupno pitanje polne razlike nije svodivo na pojam roda, a kao posebno spornim smatra načine na koje se rod prenosi u zakone.

„Da bismo odgovorili na sva navedena osporavanja roda, mi u svoj pravni sistem moramo uvesti moralni i pravni ideal imaginarnog domena. Kako sam to definisala u pravnoj sferi, imaginarni domen je moralno i psihološko pravo na reprezentovanje i artikulisanje značenja naše žudnje i naše seksualnosti u etičkom okviru koji poštuje dostojanstvo svih drugih. Taj domen je imaginaran u smislu da je nesvodiv na stvarni prostor. Ali, imaginaran je i u psihoanalitičkom smislu. Identiteti koje preuzimamo posjeduju jednu imaginarnu dimenziju pošto se oblikuju kroz identifikaciju s primordijalnim drugim. Bez tih identiteta ne možemo da zamislimo ko smo. Naše identifikacije s drugima, s tim kako su nas zamislili i kako nas i dalje zamišljaju, oblikuju našu sliku o sebi. Te identifikacije utiču na način na koji zamišljamo sebe, ali ne određuju granice naše imaginacije kada sanjamo o tome ko bismo još mogli da budemo. U tom smislu možemo razlikovati imaginarno od radikalne imaginacije u kojoj zamišljamo nove svjetove i oblikujemo ono što inače

ostaje nevidljivo. Radikalna imaginacija traži izvjestan stepen psihičkog razdvajanja. Da toga nema, naši snovi o tome ko bismo mogli biti, i pojedinačno i kolektivno, mogli bi se pretvoriti u podsvjesne zahtjeve“ (Cornell, 2003, str. 26–27).

Temelj različitih prigovora kakve čitamo, na primjer, kod Seyle Benhabib ili Drucille Cornell, a koji se upućuju feminističkim teorijama koje se razvijaju u okvirima poststrukturalizma, tiče se pitanja de(kon)struisanog identiteta koji je i osnova feminističkog političkog subjektiviteta, dok je temelj različitih prigovora koji se upućuju teorijama koje se razvijaju unutar kritičke teorije, zabrinutost zbog sklonosti ka utemeljivačkim naučnim kanonima. Ovdje se nameće pitanje da li je u okvirima kritičke teorije moguće posmatrati i kontinuirano preispitivati subjektivitet kroz lupu dekonstrukcije, s obzirom na to da dekonstrukcija ne znači čin uništavanja. Čak i kada Heideger (1985) govori o destrukciji, ne misli je u negativnom smislu, kao čin uništenja, razaranja, te na tom tragu i filozofska strategija dekonstrukcije „tek“ uklanja značenja koja su nataložena kroz različite diskurse moći.

Judith Butler (2007) uviđa da feministička teorija ne može da opstane ako ne pretpostavi materijalnost ženskog tijela, odnosno materijalnost samog pola, ali dekonstrukcija materije ili pojma tijela za nju ne znači negiranje ili odbacivanje već „postupak dekonstrukcije pretpostavlja da ćemo nastaviti da ih koristimo“, „ponavljamo subverzivno“ i izmještamo iz „konteksta u kojima su korišteni kao instrumenti tlačiteljske moći“ (str. 71, 72). Pozicija poststrukturalizma ne uništava kategoriju kao takvu, ali je ostavlja bez bilo kakvih uopštenih tvrdnji i oslobađa ih samo jednog, autoritativnog tumačenja.

I belgijska politička teoretičarka **Chantal Mouffe**⁴ dekonstrukciju identiteta smatra nužnom pretpostavkom njene vizije tzv. **radikalne demokratije**. Ova autorica tvrdi da „one feministkinje koje su posvećene radikalnoj demokratskoj politici, dekonstrukciju esencijalnih identiteta treba da shvate kao nužan uslov za adekvatno razumevanje različitih društvenih odnosa u kojima treba da budu primenjeni principi slobode i jednakosti. Tek kada odbacimo shvatanje subjekta kao činioca koji je i racionalan i samom sebi transparentan, i kada odbacimo navodno jedinstvo i homogenost skupa njegovih pozicija, tek tada smo u položaju da teoretizujemo mnogostrukost odnosa subordinacije. Pojedinaac može biti nosilac te mnogostrukosti i dominirati u jednom odnosu, a biti podređen u drugom. Tada možemo da zamislimo društvenog agenta koji je konstituisan skupom ‘pozicija subjekta’ koje nikada ne mogu biti potpuno fiksirane u zatvorenom sistemu razlika, konstruisan raznolikim diskursima među kojima nužno ne postoji nikakva relacija, već neprekidno kretanje determinacije i izmeštanja. Prema tome, ‘identitet’ takvog mnogostrukog i kontradiktornog subjekta uvek je kontingentan i nesiguran, privremeno fiksiran na preseku tih pozicija subjekta i zavisn od specifičnih oblika identifikacije. Stoga je nemoguće govoriti o društvenom agentu kao da se bavimo jedinstvenim, homogenim entitetom. Treba da mu pristupimo kao pluralitetu, zavisnom

4 Više podataka o objavljenim radovima ove autorice na: <https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/researcher/89331>.

od različitih pozicijâ subjekta kroz koje se konstituiše unutar različitih diskurzivnih formacija. I da prihvatimo da ne postoji nikakva apriorna, nužna relacija među diskursima koji konstruišu njegove različite pozicije subjekta. Ali, s razloga koji su ranije izneti, taj pluralitet ne podrazumeva *koegzistenciju*, jednog pored drugog, pluraliteta pozicijâ subjekta, već pre neprekidnu subverziju i determinisanost jednog od strane drugih, koji omogućavaju nastanak 'totalizujućih efekata' unutar polja koje se odlikuje otvorenim i neodređenim granicama" (Mouffe, 1995).

Dakle, teorija radikalne i pluralne demokratije o kojoj govori Chantal Mouffe (1995) polazi od toga da nema nijedne „pozicije subjekta čije su veze s drugima konačno utvrđene, pa prema tome ni društvenog identiteta koji je fiksiran, potpuno i trajno stečen“. Za ovu autoricu to ne znači da ne možemo da zadržimo označitelje koji se referiraju na kolektivne subjekte, ali smatra da kada se odbaci postojanje zajedničke suštine, njihov status se onda mora shvatiti kao skup karakteristika koje objedinjuju, a ne kao esencijalne osobine.

Kroz prethodno prikazanu debatu, vide se aporije savremene feminističke teorije. Na jednoj strani postoji bojazan da ako dekonstruiramo kategoriju žene kao jedan unificirani i koherentni kolektivni identitet, onda podrivamo same mogućnosti feminističke teorije i feminističkog pokreta koji bi „okupljao“ žene omogućavajući im da definišu svoje interese i ciljeve te, na koncu, koji bi u njihovo ime postavljao zahtjeve političkoj zajednici. S druge strane, postoji potreba dekonstrukcije tog istog kolektivnog identiteta radi ostvarenja pluralne demokratije. Međutim, autorice poput političke filozofkinje **Nancy Fraser**⁵ (2007) smatraju da je moguće naći kompromis između poststrukturalizma i kritičke teorije. Ipak, kompromis za ovu autoricu znači da će, s jedne strane, kritičke teorije odustati od filozofskih tendencija izgradnje transcendentálnih diskursa koji utvrđuju neupitne i univerzalne kriterije vrijednosti za sve druge diskurse. S druge strane, od poststrukturalističkih shvatanja očekuje se odustajanje od dekonstruisanog subjektiviteta koji je oslobođen svih „grupnih“ identiteta te spremnost da misli o subjektivitetu koji je istovremeno i „opremljen kritičkim kapacitetima“, ali i „kulturalno konstruisan“, kao što i kritika treba biti istovremeno i situirana i pristupačna samorefleksiji (Fraser, 2007). Na ovaj način, smatra Fraser (2007), možemo nastojati da „razvijemo nove paradigme feminističke teorije koje integrišu i uvide kritičke teorije i postmodernizma“ (str. 96).

---

5 Više informacija o objavljenim radovima autorice: <https://www.newschool.edu/nssr/faculty/Nancy-Fraser/>.

3. Društvene nejednakosti i politika priznavanja

Ako se iz rasprave izvede zaključak o potrebi nekog fiksiranog referenta, kojeg na koncu i feministički pokret uvijek pretpostavlja, makar kao privremenog u odnosu na zahtjev koji se postavlja, pitanje je koji je njegov sadržaj? Još važnije pitanje je kako se država treba odnositi prema raznovrsnim zahtjevima različitih grupa koji čak mogu biti i u sukobu? Na tom tragu, savremeni feminizmi često grade specifične korelacije s politikama priznavanja.

U svom radu „Politika priznavanja“ Charles Taylor (1995) uspostavlja vezu između identiteta i priznavanja iznoseći tezu da se „naš identitet djelimično oblikuje priznavanjem ili odsustvom priznavanja, često *pogrešnim* priznavanjem od drugih, tako da osoba ili grupa ljudi mogu trpjeti stvarnu štetu [...] ako im ljudi ili društvo oko njih odslikavaju ograničavajuću ili ponižavajuću ili prezirnu sliku njih samih“ (str. 5–6). Taylor (1995) raspravlja o tome koliko je identitetu potrebno priznavanje na ličnoj i društvenoj ravni, te pokazuje da je „diskurs o priznavanju postao poznat na dva nivoa: prvo, u ličnoj sferi, gdje razumijevamo uobličavanje identiteta kao ono što se događa u stvarnom dijalogu i borbi sa značajnijim drugima, a onda u javnoj sferi gdje politika jednakog priznavanja počinje da ima sve veću ulogu“ (str. 23). U feminističkim teorijama koje fokus stavljaju na procese socijalizacije kojima se objašnjavaju društvene nejednakosti između muškaraca i žena, kao što su na primjer psihoanalitički orijentisane feminističke teorije Nancy Chodorow i Jessice Benjamin, Taylor (1995) vidi pokušaj da se ukaže na povezanosti ove dvije sfere (str. 23).

Kao ključni problem priznavanja u modernom periodu, Taylor (1995) identificira politiku jednakog dostojanstva koja „ono što je uspostavljeno smatra da je univerzalno isto“ u koje se asimiliraju sve različitosti, i kao alternative joj nameće politiku različitosti koja traži da se prizna „jedinstven identitet“ određene individue ili grupe i „njihove različitosti od svakog drugog“ (str. 25). Na sličnom tragu se nalazi i kritika univerzalnog građanstva **Iris Marion Young**⁶, koja je bila politička filozofkinja i profesorica na Univerzitetu u Chicagu. U radovima ove autorice ideal univerzalnog građanstva prepoznat je kao oslobodilački trenutak modernog političkog života koji je ukinuo „aristokratske privilegije“ i proklamovao načelo jednakih prava za sve koje nadilazi sve razlike i različitosti (Young, 1998, str. 250). Dalje ipak razvijajući kritiku univerzalnog građanstva, Iris Marion Young (1987, 1998, 2001) u svojim radovima gradi teoriju pravednosti koja počiva na priznavanju marginaliziranih društvenih grupa.

Iz sociološke perspektive, ovdje se nameće pitanje kako ćemo tumačiti društvene nejednakosti. Kada govorimo o društvenim nejednakostima, u suštini podrazumijevamo kako raslojavanja pojedinaca/ki, tako i društvenih grupa. U sociologiji se prepoznaje društvena stratifikacija kao poseban oblik „društvene nejednakosti koji se tiče postojanja uočljivih društvenih skupina koje su rangirane jedna iznad druge u smislu faktora kakvi

6 Više biografskih podataka o Iris Marion Young (1949–2006) dostupno je na: <http://www-news.uchicago.edu/releases/06/060802.young.shtml>.

su prestiž (ugled) i bogatstvo“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 47). Međutim, pitanje je koliko i kako pravo može korigovati društvene nejednakosti, odnosno pitanje je da li je formalnopravni princip jednakopravnosti dovoljan za korekciju društvenih nejednakosti među pojedincima/kama? Ovo pitanje u velikoj mjeri zavisi i od toga kako tumačimo jednakost (Ždralović, 2016). Autori/ce, kao što je na primjer Peter Saunders (1990, str. 43–44), generalno prihvataju da se može govoriti o najmanje **tri koncepta tumačenja jednakosti**: (1) formalnopravna (*legal or formal equality*), (2) jednakost mogućnosti (*equality of opportunity*) i (3) jednakost ishoda (*equality of outcome*). Prvi koncept polazi od uvjerenja da je formalnopravni princip jednakopravnosti sam po sebi dovoljan, a diferencijacije među pojedincima/kama posljedica su stvarnih razlika u njihovim sposobnostima, talentima i zalaganjima. Drugi koncept u osnovi zadržava uvjerenje o nejednakosti sposobnosti, ali odbacuje pretpostavljeni koncept inicijalnih jednakih mogućnosti. Treći koncept poravnanje traži u ishodima, jer se uviđa da unatoč jednakim šansama rezultati mogu biti različiti.

Kritika prvog koncepta može se identificirati kao zajedničko stajalište savremene feminističke teorije, koje je uslovljeno iskustvima i teorijskim uvidima drugog vala feminizma. Stoga na ovom mjestu, a na tragu uslovno rečeno senzibiliziranih liberalnih teorija koje se odvajaju od ekonomskog liberalizma, možemo pretpostaviti da nam za ostvarenje pravednog društva nije dovoljan princip egalitarne jednakopravnosti, već neki korektivni princip. Naime, već od antičkih vremena uvedeno je razlikovanje između **komutativne** (razmjenske) i **distributivne** (raspodjelne) pravde. Prva podrazumijeva razmjenu jednakog za jednako, a druga predstavlja složeniju vrstu pravde koja se odnosi na raspodjelu resursa, fondova, društvenih materijalnih i nematerijalnih vrijednosti, priznanja i nagrada pojedincima/kama, društvenim grupama i zajednicama (Ždralović, 2017).

Međutim, Iris Marion Young (2002, 2005) raspodjelu vidi kao važan, ali ne i dovoljan segment teorije pravednosti, te smatra da se pravednost može ostvariti samo ako se primarno uzmu u obzir pojmovi dominacije i ugnjetavanja koji rezultiraju društvenom nejednakošću koja se očituje u tome da se jedna društvena grupa nalazi u boljem položaju u odnosu na drugu društvenu grupu. Slično kao Iris Marion Young, i Nancy Fraser (1996, 1997) ukazuje na važnost politike priznavanja. Fraser pravi razliku između tvrdnji priznanja i tvrdnji preraspodjele. Prve su usmjerene na simboličku i kulturalnu sferu, a druge na političku i ekonomsku strukturu društva. Iako se u radovima Nancy Fraser mogu uočiti razlike u tumačenju karaktera i intenziteta sukoba ovih tvrdnji, ipak je kontinuirano prisutna ideja o značaju obje paradigme. S druge strane, Iris Marion Young prednost daje politikama priznavanja.

S obzirom na naglašavanje značaja tvrdnji priznanja, danas doista imamo dovoljno razloga da govorimo o **komunitarističkom feminizmu** kao posebnom pravcu savremene feminističke teorije. Na koncu, i samo iskustvo bolivijskog feminističkog pokreta i teorije, dovoljan je razlog za identificiranje komunitarističkog feminizma kao posebnog pravca.

Julieta Paredes Carvajal u jednom od intervjua objašnjava razloge i načine formiranja novog koncepta. Već iz prvih redova intervjua, nedvosmisleno se uviđa da je pripadnost bolivijskoj Aimara (Aymara) zajednici i lezbejski identitet bitno uticao i na njeno dalje teorijsko opredjeljenje i aktivističko djelovanje. U ovom razgovoru, Julieta Paredes Carvajal (2016) objašnjava da je komunitaristički feminizam (*Communitarian Feminism*) „društvena praksa koja definira i razvija socijalne prijedloge iz perspektive žena“, da se kao način razmišljanja ostvario kroz 26-godišnji proces u Boliviji“ te da se odnosi na „složeno isprepletano kretanje koje se odvija u Boliviji, Meksiku, Čileu i Švedskoj“.

Na tragu spomenutog intervjua, može se zaključiti da feministički pokreti i organizacije u Boliviji grade poziciju komunitarnog feminizma koju možemo čitati kao jednu postkolonijalnu teoriju. Feministkinje iz „centra“ svakako ne mogu ignorisati druge i drugačije feminističke uklone. Možemo postaviti pitanje da li će novi pravac doživjeti istu sudbinu kao što je bio slučaj s marksističkim feminizmom? Naime, Heidi Hartmann (1979) metaforički ovu sponu marksizma i feminizma naziva „nesretnim brakom“ u kojem „marksizam i feminizam su jedno, a to jedno je marksizam“ (str. 1). Međutim, isto pitanje možemo postaviti i u odnosu na druge pravce gdje se u podvođenju pod drugu paradigmu gubi ono što je dominantno feminističko. Možda možemo subverzivno djelovati te, kao što to čini britanska sociologinja Hilary Wainwright (2015) s „feminističkim socijalizmom“, govoriti radije o **feminističkom komunitarizmu**. Tako će se sačuvati feministička paradigma koja i jeste primarna, bilo da govorimo o feminističkom liberalizmu, komunitarizmu ili nekom drugom feminističkom pravcu.

Dakle, ne postoji nijedan razlog zašto se ne može u feminizmu prepoznati i ovaj novi pravac, posebno s obzirom na činjenicu da za ovo postoje i teorijski razlozi, a što će biti pokazano i u nastavku teksta. Međutim, sama usmjerenost kritike ka kritici kapitalizma, liberalizma i centara moći na koju je fokusiran komunitaristički feminizam, ma koliko zavodljiva bila u okolnostima postmodernog, „fluidnog svijeta“, nije dovoljan razlog da se prešute opasnosti ovakvih pravaca.

4. Urušavanje liberalnih načela

Savremeni feminizam u velikoj mjeri je izgradio nelagodnu korelaciju s komunitarizmom s kojim dijeli, prije svega, osnovu kritike liberalizma (Kittay, 2001; Hekman, 1992; Weiss, 1998). Načelno, feminizam i komunitarizam (koji je se u ovom radu razmatra u dosta širokom kontekstu) kritikuju liberalizam iz istih razloga. Kako navodi Susan Hekman (1992), komunitarna i feministička teorija imaju mnogo toga zajedničkog, „prije svega u pogledu neprihvatanja racionalnog i bestjelesnog subjekta liberalne tradicije“ (str. 1098). Međutim, Elizabeth Frazer i Nicole Lacey (1993)⁷ u svojoj raspravi o liberalizmu i komunitarizmu zauzimaju stav da su obje pozicije neadekvatne u razumijevanju stvarnosti

⁷ Više podataka o ovim radovima spomenutih autorica može se naći na: <https://www.politics.ox.ac.uk/academic-faculty/elizabeth-frazer.html>, odnosno <http://www.lse.ac.uk/law/people/academic-staff/nicola-lacey>.

ženskog ugnjetavanja. Ipak, one uviđaju da feminizam i komunitarizam dijele bliske uvide o društvenoj konstrukciji identiteta, daju važno mjesto općem dobru te da dijele mnogo toga u zajedničkoj kritici liberalizma. Ipak, autorice opravdano uviđaju da komunitarizam prečesto stremljenju vrijednosti zajednice i tradicije, te upravo na tom mjestu vide nespojivost ova dva teorijska uklona. Na koncu, i historija komunitarističkog teoretiziranja još od Platona potvrđuje da se upravo na osnovu takvog modela od žena veoma često zahtijeva da žrtvuju svoje interese zbog porodice i političke zajednice (Weiss, 1995, str. 4).

Svakako da bi revitalizacija antičke etike vrline mogla biti važan segment dalje rasprave, ali na ovom mjestu će se pitanje ipak usmjeriti na jednu praktičniju ravan koja je prethodno spomenuta. Naime, društvene grupe postavljaju posebne zahtjeve, te u odnosu na te zahtjeve države priznaju ili ne priznaju i određena kolektivna prava. Međutim, problem koji se ovdje nameće jeste po čemu zahtjevi jednog kolektiviteta mogu biti manje ili više legitimni u odnosu na zahtjeve nekog drugog kolektiviteta? Kako tretirati interese onih grupa koje insistiraju na priznavanju tradicionalnih i patrijarhalnih vrijednosti? Upravo kod ovakvih pitanja otvaraju se dileme koje se tiču priznavanja kulturalnih razlika i osjetljivosti na kulturalne specifičnosti koje mogu imati negativne efekte. Liberalna feministkinja **Susan Moller Okin** (1995)⁸ postavila je pitanje „šta uraditi kada su tvrdnje manjinskih kultura ili religija u sukobu s normom ravnopravnosti polova koje su barem formalno prihvaćene u liberalnim državama (koliko god da one i dalje krše ovo pravilo u njihovim praksama)“ (str. 9).

Profesorica prava **Doriane Lambelet Coleman**⁹ (1996) analizira primjere četiri slučaja imigranata/ica koji su se našli na sudovima SAD-a (slučaj ubistva djece, slučaj ubistva supruge, slučaj silovanja i slučaj sakaćenja ženskih genitalija). Analizom ovih slučajeva iz SAD-a u kojima su se počinioци/teljice krivičnih djela pred sudovima pravdali/e pozivajući se na svoju kulturu u kojoj bi takvi postupci bili moralno prihvatljivi, autorica pokazuje na koji način određene kulture mogu biti u suprotnosti s temeljnim principima demokratskog društva koji uključuju zabranu diskriminacije, načelo jednakopravnosti i univerzalnost ljudskih prava, ali ukazuje i na negativne konsekvence koje osjećaj za kulturalni pluralizam te prepoznavanje i priznavanje kulturalnih razlika, može imati na najosjetljivije članove/ice društva, odnosno na žene i djecu. Autorica koristi frazu „individualiziranja pravde“ kojom objašnjava subjektivnu evaluaciju kriminalne radnje. Odbrane kulturom koje su korištene u američkim sudovima Coleman (1996) naziva liberalnom dilemom, a Benhabib (2002) dodaje da ih možemo nazvati i „liberalnom noćnom morom“ (str. 89). Benhabib (2002) također zaključuje kroz analizu konkretnih slučajeva da multikulturalna institucionalna rješenja i pravni kompromisi često rade na štetu žena, te da je realno očekivati da će onda kada određene skupine zahtijevaju posebna prava ta prava „djelovati na štetu žena i zatvoriti ih u opresivne i egalitarne rodne strukture“ (str. 100).

8 Više o Susan Moller Okin (1946–2004) na: <https://news.stanford.edu/news/2005/march9/memlokin-030905.html>

9 Više podataka o autorici na: <https://law.duke.edu/fac/colemand/>.

Međutim, umjesto u zabilješkama drugih autorica, primjer možemo potražiti i u **lokalnom kontekstu**. Naime, u BiH nakon 90-ih godina dolazi do jačanja etnonacionalnih identiteta (koji su uz to i u specifičnoj simbiozi s vjerskim identitetima) i konačno do njihovog etabliranja u ustavnopravnom poretku. Način na koji je dalje tumačena pozicija konstitutivnih naroda u ustavnopravnom poretku te pravno-politička rješenja koja su ova tumačenja slijedila, ne ostavljaju prostor za prevazilaženje grupnih identiteta i ostvarenje individualnih prava (Sitnić i Ždralović, 2013). Suštinski, status građanina/ke definisan je granicama partikularnih etnonacionalnih identiteta. Žene se i iz samog ustava isključuju s obzirom na to da je napisan u muškom rodu, ali i s obzirom na to da nisu učestvovala u kreiranju njegovog sadržaja.¹⁰

Primjer BiH može poslužiti i kao odgovor na kritike liberalizma koje mu primarno zamjeraju činjenicu da polazi od apstraktnog sopstva. Pri tome se na temelju ove kritike apstraktni pojedinac/ka ne prevodi u konkretne pojedince/ke, već u apstraktne predstavnike kolektiviteta, što je tendencija svih komunitaristički orijentisanih pristupa. Naime, kako uočava Damir Banović (2012) „princip isključivo kolektivističkog predstavljanja i predominacija kolektivnih prava u političkom sistemu Bosne i Hercegovine utjecala je na isključivanje građanskog principa shvaćenog kao apstraktne kategorije“ (str. 91). Dakle, apstraktna kategorija je konkretizirana, a njen sadržaj su u suštini tri etnonacionalne grupe. Time su etnonacionalni narativi, koji su smješteni u patrijarhalni, heteronormativni kontekst,¹¹ na izvjestan način dobili i institucionalnu potporu.

Iznoseći tezu da su autonomija i kulturalni pluralizam nespojivi, Benhabib također otvara raspravu o potencijalnom sukobu između zahtjeva za priznavanjem kulturne razlike i univerzalne norme ljudskih prava. Međutim, Benhabib ne prihvata kao alternativu liberalni feminizam, te razvija filozofsku argumentaciju koja podržava **model deliberativne demokratije**, koji predstavlja jednu vrstu kompromisa između komunitarizma i liberalizma. Model deliberativne demokratije je pokušaj praktične primjene etike diskursa na područje političkoga (Reese-Schaefer, 2004, str. 7–13). Etika diskursa, kako objašnjava Benhabib (2002), zahtijeva „kreiranje javnih praksi, dijaloge i prostore u građanskom društvu oko kontroverznih normativnih pitanja u kojima svi kojih se ona tiču mogu slobodno sudjelovati“ (str. 115).

---

10 Pitanje učestvovanja u kreiranju sadržaja ustava, ne samo u odnosu na primjer Bosne i Hercegovine, zanimljivo je na simboličkoj ravni tumačiti i iz perspektive Carol Pateman, odnosno teorije koju ovu britanska feministkinja razvija u knjizi Polni ugovor iz 1988. godine. Više bibliografskih podataka o ovoj autorici na: <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/pateman/>.

11 Problem odnosa roda i nacije važna je tema mnogih feminističkih radova, od kojih se izdvajaju oni koje potpisuje Nira Yuval Davis (više biografskih podataka o autorici na: <https://www.uel.ac.uk/Staff/y/nira-yuval-davis>). Također, zanimljiv doprinos ovoj raspravi daje i knjiga sociologinje Sare R. Farris In the name of women's rights: The rise of femonationalism koja je objavljena 2017. godine.

Za Iris Marion Young (1996), model deliberativne demokratije je prihvatljiviji od modela interesno utemeljene demokracije (*interest-based democracy*) u kojem se kroz političke izbore i procese sjedinjuju interesi (str. 122). Autorica predlaže jednu revidiranu verziju modela deliberativne demokratije – komunikativnu demokraciju (*communicative democracy*). Deliberativni model polazi od toga da razlike u raspravi moraju biti prevaziđene, dok Young (1996) smatra da se razlike (kultura, socijalnih politika ili partikularnih opredjeljenja) kao resurs trebaju iskoristiti za postizanje razumijevanja u demokratskoj raspravi (str. 122, 123). Ona predlaže širu koncepciju demokratske komunikacije, koja uz racionalno utemeljen argument uključuje „pozdrave, retoriku i pričanje priča“, odnosno različite forme i stilove govorenja (Young, 1996, str. 122, 124). U suštini, na tragu njene analize možemo unutar koncepta deliberativne demokratije napraviti razliku između debata¹² i komunikativne deliberativne demokratije.

Za razliku od različitih varijanti politike priznanja i unatoč njihovim kritikama jedan dio autora/ica, na primjer Martha Nussbaum (2003), tvrdi da se upravo „najdublje ideje liberalne tradicije“ koje imaju „velike teorijske i praktične vrijednosti“, mogu „formulisati na načine koji obuhvataju ono najvrednije u feminističkoj kritici“. Prihvatanjem feminističkih spoznaja, kako smatra ova autorica, liberalizam će se promijeniti, ali na način koji će ga učiniti još dosljednijim fundamentalnim sopstvenim idejama (Nussbaum, 2003, str. 171).

Iako je kritika liberalizma danas predominantna, posebno u okviru feminističke teorije, što je uslovalo i ponovnu popularnost marksističkog i socijalističkog feminizma, ipak pokušaji da se odgovori na kritike i očuvaju temeljne ideje autonomije pojedinca/ke i dalje opstaju. Bez obzira na sva teorijska nijansiranja razlika između ovako orijentisanih odgovora, zajednička referentna tačka im je distanciranje od rigidnog ekonomskog liberalizma. Istina, kritičari/ke tvrde da ovakva distanciranja nisu moguća s obzirom na karakter liberalizma i njegovu povezanost s kapitalizmom. Zanimljivo je da neke autorice, na primjer Nancy Fraser (2013), u svojoj kritici analiziraju na koji način je feminizam u jednom trenutku nenamjerno osigurao liberalizmu ključni sastojak tako što je ideal emancipacije žena upregnuo „u pogon kapitalističke akumulacije“ (str. 251). S druge strane, autorice poput profesorice političkih nauka Ann Phillips¹³ (2001), slažu s percepcijom Marthe Nussbaum da je „sukob između liberalizma i kapitalizma pretjeran i da traži novo procjenjivanje“ (str. 250). Zauzeti poziciju liberalizma, za feminističke teoretičare/ke uvijek primarno znači uzeti ozbiljno u obzir sve kritike i redefinisati samu poziciju. Na taj način, kritika (neo)liberalizma je *a priori* ugrađena i u liberalni feminizam.

---

12 S obzirom na teorijske analize mogao bi se koristiti i pojam argumentativna ili dijaloška deliberativna demokracija. Međutim, argumenti se iznose i u komunikativnom modelu, samo što oni mogu biti izraženi na druge i drugačije načine. I sam pojam argumenta je višeznačan u formalnoj logici, te onda razumijevanje koncepta argumentativne demokratije zavisi od toga.

13 Više informacija o objavljenim radovima Ann Phillips, na: <http://www.lse.ac.uk/government/people/academic-staff/anne-phillips>

5. Savremena feministička teorija u BiH (i regiji)

Kako pišu filozofkinje **Adriana Zaharijević**¹⁴ i **Katarina Lončarević**¹⁵ (2018) u predgovoru nedavno objavljenog zbornika radova „Feministička teorija je za sve“¹⁶, „dileme i sporovi glavna“ su „obeležja feminizma i feminističkog pokreta“ (str. 12). Stoga ne iznenađuje da se prethodno opisane debate reflektiraju i na feminističke rasprave u BiH i okruženju, a kritička promišljanja o univerzalnosti ljudskih prava svojstvena su osobito filozofskim raspravama.¹⁷ Važno je napomenuti da su ove, ali i neke druge rasprave obilježene specifičnim socio-kulturalnim kontekstom. Na ovom mjestu nije moguće napraviti iscrpan pregled feminističke teorije u BiH i regiji, već će se izdvojiti tek tri obilježja rasprava u BiH te uputiti na radove koji mogu poslužiti kao osnova za dalje samostalno istraživanje.

(1) Prethodno je stvorena pogrešna predrasuda o feminizmu kao pokretu koji se javlja tek nakon '90-ih godina ili pretpostavka o diskontinuitetu feminizma u BiH. Stoga je za autorice i autore postalo osobito važno reartikulisati povijest feminističkog i ženskog pokreta u BiH i istraživati živote značajnih žena. U tom kontekstu važne poduhvate predstavljaju knjige kao što su *Ženski pokret u BiH: Artikulacija jedne kontrakture* autorice **Zlatiborke Popov Momčinović** (vidi rad IV.7 *Feminizam i civilno društvo*) i zbornik radova *Zabilježene: Žene i javni život BiH u 20 vijeku* koji je priredila **Jasmina Čaušević** i u kojem su objedinjeni tekstovi deset autorica i autora.¹⁸ Osobito su zanimljive analize koje su posvećene razmatranjima značaja i uloge Antifašističkog fronta žena.¹⁹ Međutim, važno je naglasiti da u periodu od ukidanja AFŽ-a pa do organiziranja prvog feminističkog skupa 1978. godine (a u kojem se govorilo u prethodnom tekstu filozofkinje Milene Karapetrović) nije period stagnacije i period u kojem izostaju istraživanja jednakopravnosti žena i

14 Više o autorici: <http://www.institfdt.bg.ac.rs/researcher/adriana-zaharijevic/>.

15 Više o autorici: <https://www.zenskestudie.edu.rs/o-nama/predavale-i-su>.

16 Riječ je o zborniku radova s konferencije Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas koja je održana u februaru 2018. godine (više o konferenciji na: <http://www.institfdt.bg.ac.rs/19657/>). Ovom konferencijom, između ostalog, obilježeno je i deset godina od objavljivanja knjige „Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka“. U predgovoru četvrtog i dopunjenog bh. izdanja ove publikacije iz 2012. godine, Danijela Dugandžić piše da smo zahvaljujući filozofkinji Adriani Zaharijević, koja je priredila ovu knjigu, dobili mogućnost da čitamo „novu i mlađu generaciju teoretičarki i aktivistkinja“ koju „treba pratiti, prevoditi, povezivati i sa njima tražiti zajednička mjesta sa kojih možemo oblikovati novu generaciju feministkinja“ (str. 11). Naziv ovog zbornika feminističkih tekstova – Neko je rekao feminizam – iskorišten je i za cikluse javnih predavanja i razgovora, koje je organizovao Sarajevski otvoreni centar i koji su počeli u oktobru 2013. godine. Upravo ovaj primjer pokazuje koliko je inspirativna bila uloga ove publikacije za feminističku teoriju i pokret na našim prostorima.

17 Vidjeti, na primjer, radove: Jasminke Babić-Avdispahić „Univerzalizam/partikularizam: shvatanje sopstva i rekonstrukcija zajednice u uslovima moderne (Dijalog, 1–2, 2000) i Etika, demokratija građanstvo (Svjetlost, Sarajevo, 2005) i Tijane Okić „Etika ili ljudska prava: između univerzalizma i partikularnih interesa“ (Sophos, vol. 5, 2012).

18 Obje knjige su online dostupne na: <http://soc.ba/zenski-pokret-u-bosni-i-hercegovini-artikulacija-jedne-kontrakture/>, odnosno: http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/09/Zabiljezene_final-drugo-izdanje_web_0909.pdf

19 U tom kontekstu posebno treba izdvojiti knjigu koju su uredile Andreja Dugandžić i Tijana Okić, pod naslovom *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* (Dostupno na: <http://www.crvena.ba/wp-content/uploads/2019/02/Izgubljena-revolucija.-AF%C5%BD-izme%C4%91u-mita-i-zaborava.pdf>).

muškaraca, već period u kojem se stvaraju pretpostavke organiziranja prvih feminističkih skupova i kongresa. Već i do sada rađena istraživanja dovoljna su da krenemo od pretpostavke kontinuiteta feminističkog pokreta u BiH, ali svakako da ovo i dalje ostaje važna tema. Može se očekivati da će i objavljivanje zbornika radova s konferencije „Bh. naučnice i njihov istraživački rad“, koja je održana u aprilu 2018. godine, dodati i neke nove informacije o ovom razdoblju.

(2) Iako '90-e ne možemo uzeti kao početak feminizma u BiH, ipak ne možemo ignorisati da je riječ o bitno drugačijim okolnostima koje će predodrediti dalji tok pokreta i interese feminističke teorije u BiH (vidi rad *IV.4 Žene, rat, mir i sigurnost* autorice Elmaje Bavčić). Tako i danas pitanja ženske mirovne politike, utemeljenja ženskog mirovnog aktivizama, nacionalizma i etničkih sukoba jesu važna poglavlja feminističkih rasprava generalno, a posebno onih na našem prostoru. O ovim temama bit će svakako riječi u ovoj knjizi, a na ovom mjestu treba tek istaći da su se ovim pitanjima u svojim radovima posebno bavile feministkinje i aktivistkinje kao što su Staša Zajović, Lepa Mladenović, Adriana Zaharijević, Zlatiborka Popov Momčinović...

(3) Devedesetih je feminizam ušao u svoju primarno aktivističku fazu, broj ženskih udruženja i neformalnih grupa kontinuirano se povećava, a motivi udruživanja se u koncentričnim krugovima proširuju. Posebno važne promjene se dešavaju nakon 2000. godine, a s osnivanjem feminističkih grupa koje progresivno rade na zaštiti ljudskih prava. Mnoge od ovih organizacija koje formalno djeluju kao nevladine organizacije, osim važnih aktivističkih djelovanja, suštinski preuzimaju i ulogu istraživačkih centara okupljajući na svojim projektima i veliki broj osoba iz akademske zajednice i eksperata i ekspertica iz prakse. Naime, institucionalizacija feminističkih istraživanja još uvijek je nedovršen proces, budući da nedostaju instituti i specijalizirani časopis iz oblasti rodni studija, a i samo uvođenje nastavnih predmeta koji bi bili fokusirani na ovu tematiku odvija se dosta sporo. Istina, istraživanja iz ove oblasti često nalaze svoj prostor i u zbornicima radova i časopisima fakulteta i generalno referentnim časopisima iz oblasti društvenih nauka. Ipak, sve ove aktivnosti nisu dovoljne, već su tek ostvarene pretpostavke dalje institucionalizacije. Upravo udruženja kao što su na primjer Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE popunjavaju ovu prazninu i otvaraju prostor i za naučnoistraživački rad i procese neformalne edukacije. Time se u specifičnoj simbiozi aktivizma i teorije, kontinuirano oblikuje ono što feminizam u svojoj višeznačnosti jeste te time i izmiče jednostranom leksikološkom definisanju.

6. Umjesto zaključka

Možda je s poststrukturalističkom paradigmom feminizam izgubio fiksni referent, a time i doveo u pitanje mogućnost solidarnosti unutar feminističkog pokreta. Međutim, onda kada je referent zatvoren, solidarnost svakako nije moguća. Čak i onda referent ostavljamo otvorenim, globalna solidarnost po svim pitanjima, i to u okolnostima savremenog svijeta, svakako nije moguća niti se može postavljati kao moralni imperativ feminizma. A jedno od obilježja tih okolnosti jeste jačanje populističkih, desničarskih politika koje često dovode u pitanje i već ostvarena prava, kao što je na primjer pravo na abortus. Ovakve politike intenzivno rade na repatrijarhalizaciji i retradicionalizaciji društva. Njihova retorika se odvija u diskursu propagiranja tradicionalnih vrijednosti kao neupitnih istina, te se na tom tragu razvijaju i narativi o braku, tradicionalnoj porodici i brojni drugi.

Feminizam tako o(p)staje u stalnom preispitivanju konstelacija društvenih okolnosti, nastojeći da dekonstruiše patrijarhalnu društvenu strukturu. I već sam čin dovođenja u pitanje i prepoznavanje različitih, kako vidljivih, tako i onih simboličkih odnosa moći, jeste otpor koji pravi društvenu transformaciju. Ono što čini feminizam, jeste bezbroj takvih činova, često i međusobno dispartnih, ali koji se objedinjuju u kozmopolitskim aspiracijama. Na koncu, preispitivanja koja su inherentna feminizmu ne tiču se samo odnosa prema vani, već se ona odvijaju unutar feminizma što za posljedicu ima usložnjavanje međusobno nekonzistentnih pozicija i propozicija. A sporovi se tek postulativno, i to kao privremeni kompromis, mogu razriješiti u odnosu na neki konkretan problem. Na primjer, svako dovođenje u pitanje prava na abortus jedan je takav problem koji zahtijeva jedinstven otpor i stav, bez obzira na postojeće nesuglasice. Međutim, jedinstvenost se ne može očekivati u odnosu na sva pitanja, jer bi onda i feminizam postao jedna velika naracija.

Pitanja za razmatranje/diskusiju

1. Kako promišljati politički subjektivitet feminističke teorije i pokreta?
2. Da li možemo govoriti o četvrtom valu feminizma? Ako možemo, koje su njegove karakteristike?
3. Da li je moguće društvo apsolutne jednakosti? Da li je egalitarno načelo jednakosti dovoljno da se osigura društvo jednakosti?
4. Da li je afirmativna akcija – diskriminacija?

Preporuka za čitanje

- Fraser, N. (2013). Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije. U A. Veselinović, M. Jadžić, i D. Maljković (ur.), *Kriza, odgovori, levice* (str. 239–256). Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu.
- Moller Okin, S. (2008). Feminizam, ženska ljudska prava i kulturalne razlike. *Dijalog*, (3–4), 29–52. http://www.anubih.ba/images/publikacije/dijalog/2008_dialog_3_4_full.pdf
- Young, I. M. (1991). Politička zajednica i razlike među grupama: kritika ideala univerzalnog građanstva. *Politička misao*, (1), 206–229. <https://hrcak.srce.hr/113342>
- Yuval Davis, N. (2003). Nacionalistički projekti i rodni odnosi. *Treća*, (1–2), 208–233.
- Zaharijević, A. (pr.). (2012). *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE.

Literatura

- Banović, D. (2012). *Pravno definisanje i mehanizmi zaštite identiteta u svjetlu kolektivnih prava* (magistarski rad). Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu.
- Benhabib, S. (2002). *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Benhabib, S. (2007). Feminizam i postmodernizam. U Š. Benhabib, Dž. Butler, D. Kornel i N. Frejzer (ur.), *Feministička sporenja: filozofska razmena* (str. 29–50). Beograd: Beogradski krug.
- Butler, J. (2007). Kontingentni temelji. Š. Benhabib, Dž. Butler, D. Kornel i N. Frejzer, *Feministička sporenja: filozofska razmena* (str. 51–78). Beograd: Beogradski krug.
- Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Butler, J. (2003). Slučajna utemeljenja, feminizam i pitanje "postmodernizma". *Genero*, (2–3), 33–47.
- Coleman, D. L. (1996). Individualizing Justice Through Multiculturalism: The Liberals' Dilemma. *Columbia Law Review*, 96 (5), 1093–1167. Preuzeto 2. 7. 2015. http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=faculty_scholarship
- Cornell, D. (2003). Rod. *Genero*, (02–03), 20–31.
- Cornell, D. (2007). Šta je etički feminizam? U Š. Benhabib, Dž. Butler, D. Kornel i N. Frejzer, *Feministička sporenja: filozofska razmena* (str. 99–135). Beograd: Beogradski krug.
- Fraser, N. (1996). Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition and Participation. The Tanner Lectures on Human Values: April 30 – May 2. 1996. Stanford University. Preuzeto 1. 7. 2017. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/12624/ssoar-1998-fraser-social_justice_in_the_age.pdf?sequence=1
- Fraser, N. (1998). From Redistribution to recognition? Dilemmas of Justice in a Post-Socialist Age. U C. Willet (ur.), *Theorizing Multiculturalism, A Guide to the Current Debate* (str. 19–49). Oxford: Blackwell Publishers.
- Fraser, N. (2007). Lažne antiteze. U Š. Benhabib, Dž. Butler, D. Kornel i N. Frejzer, *Feministička sporenja: filozofska razmena* (str. 79–98). Beograd: Beogradski krug.
- Frazer, E., i Lacey, N. (1993). *The Politics of Community: A Feminist Critique of the Liberal-Communitarian Debate*. Toronto: University of Toronto Press.
- Habermas, J. (2009). Moderna – nedovršeni projekt. *Politička misao*, 46 (2), 96–111.
- Haralambos, M., i Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Hartmann, H. I. (1979). The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union. *Capital & Class*, (3), 1–33.
- Heidegger, M. (1985). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Hekman, S. (1992). The Embodiment of the Subject: Feminism and the Communitarian Critique of Liberalism. *The Journal of Politics*, 54 (4), 1098–1119.
- Kittay, E. F. (2001). A Feminist Public Ethic of Care Meets the New Communitarian Family Policy. *Ethics*, 111 (3), 523–547.
- Mouffe, C. (1995). Feminizam, princip građanstva i radikalna demokratska politika. *Ženske studije*, (1), 138–153. Preuzeto 17. 2. 2015. <http://www.zenskestudije.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/281-feminizam-princip-gradanstva-i-radikalna-demokratska-politika>

- Okin, S. M. (1994). Gender Inequality and Cultural Differences. *Political Theory*, 22 (1), 5–24.
- Okin, S. M. (1999). Is Multiculturalism Bad for Women? U J. Cohen, M. Howard, M. C. Nussbaum (ur.), *Is Multiculturalism Bad for Women* (str. 9–24). Princeton University Press.
- Paredes, J. (2016, septembar). Communitarian feminism is an action-based way of thinking. *The international journal for global and development education research*, (10), 121–124. Preuzeto 10. 1. 2019. <http://educacionglobalresearch.net/wp-content/uploads/EGR10-05-Entrevista-Paredes-English.pdf>
- Phillips, A. (2001). Feminism and Liberalism Revisited: Has Martha Nussbaum Got It Right. *Constellations*, 82, 249–266.
- Reese-Schaefer, W. (2004). Habermas i deliberativna demokracije. *Politička misao*, 41 (4), 3–21.
- Saunders, P. (1990). *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Sitnić, A., i Ždralović, A. (2013). *Građani/ke u kolektivističkoj ideologiji: Sociološko-pravna analiza položaja Ostalih u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Centar za političke studije.
- Taylor, C. (1995). *Politika priznavanja*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir.
- Wainwright, H. (2015). Why I Became a Feminist Socialist. *Magazine Jacobin*. Preuzeto 15. 1. 2019. <https://jacobinmag.com/2015/12/hilary-wainwright-feminism-socialism-womens-liberation-england>
- Weiss, P. A. (1995). Feminist Reflections on Community. U A. Weiss, A. Penny A. i M. Friedman (ur.), *Feminism and Community* (str. 3–19). Philadelphia: Temple University Press.
- Young, I. M. (1996). Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy. S. Benhabib (ur.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, (str. 120–136). Princeton/New Jersey: Princeton University Press.
- Young, I. M. (2001). Equality of Whom: Social Groups and Judgements of Injustice. *The Journal of Political Philosophy*, (9), 1–18.
- Young, I. M. (1987). Impartiality and the Civil Public. U S. Benhabib i D. Cornell (ur.), *Feminism as Critique: On the Politics of Gender* (str. 56–76). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Young, I. M. (2002). *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, I. M. (1998). Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethic*, 99(2), 250–274. Preuzeto 23. 7. 2014. http://homepage.univie.ac.at/herbert.preiss/files/Young_Polity_and_Group_Difference_A_Critique_of_the_Ideal_of_Universal_Citizenship.pdf
- Young, I. M. (2005). *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Zaharijević, A (pr.). (2012). *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE.
- Zaharijević, A., i Lončarević, K. (2018). *Feministička teorija je za sve*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Preuzeto 23. 1. 2019. https://rs.boell.org/sites/default/files/fjzs_web_1.pdf
- Zygmunt, B. (2003). From Pilgrim to Tourist - or a Short History of Identity. S. Hall i P. Du Gay (ur.), *Questions of Identity* (str. 19–36). London: Sage Publications.
- Ždralović, A. (2017). Diskrepancije u suvremenoj teorijskoj raspravi o distributivnoj pravdi. Z. Maros, Z. i D. Tomašević (ur.), *Pravda u bh društvu. Izazovi temeljne ljudskosti* (str. 123–154). Sarajevo/Zagreb: KBF/Glas Končila.
- Ždralović, A. (2016). Od Hobbesovog naturalističkog egoizma do klasičnog liberalnog individualizma. D. Banović i B. Spaić, B. (ur.), *Suvremeni problemi pravne i političke filozofije*. Sarajevo: Šahinpašić.

I.3 FEMINISTIČKA TEORIJA, NAUKA I ISTRAŽIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

DOC. DR. MIDHAT IZMIRLIJA

DOC. DR. AMILA ŽDRALVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

1. Uvod

U ovom radu je predstavljena feministička teorija i istraživanja u periodu od 1995. godine do danas u Bosni i Hercegovini. U radu se identificiraju institucionalni i vaninstitucionalni centri oko kojih se okupljaju teoretičarke i teoretičari, razgovaraju o feminističkim temama te u kojima se razvijaju neformalni i formalni programi edukacije iz oblasti rodni/ženskih studija i provode naučnoistraživački projekti.

U prvom dijelu rada, predstavljena je formalna institucionalizacija rodni studija, a imajući primarno u vidu aktivnosti Centra za interdisciplinarnu studije u Univerziteta u Sarajevu oko kojih su se na koncu okupile naučnice i naučnici koji se bave feminističkim teorijama i sa drugih univerziteta u BiH, regionu i šire¹. Osim što ove aktivnosti prevazilaze prostornu centričnost, one okupljaju feministkinje i feministe koje/i dolaze iz različitih oblasti društvenih i humanističkih nauka. Sličnu pravilnost uočavamo i kod razvijanja feminističkih teorija u vaninstitucionalnoj sferi o čemu će biti riječi u drugom dijelu rada.

Ipak, već na početku je važno skrenuti pažnju i na određena ograničenja ovog rada. Unatoč neizostavnoj povezanosti aktivizma i nauke, a što se u feminizmima prirodno sjedinjuje, primarni fokus ovog rada je na naučnoj djelatnosti i istraživanju tako da će izostati pregled aktivističkog rada (vidi radove *I.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost* autorice Milene Karapetrović i *IV.7 Feminizam i civilno društvo* autorice Zlatiborke Popov Momčinović). U ovom radu neće biti moguće predstaviti sve bh. teoretičarke i teoretičare, a posebno neće biti moguće predstaviti njihov opsežan istraživački rad. Stoga će se u trećem dijelu markirati odabrani problemi kojima se bave bh. teoretičarke i teoretičari. Na koncu, generalni cilj ovog rada usmjeren je tek potrebom mapiranja važnih trenutaka u razvoju rodni/feminističkih studija u BiH u naznačenom periodu.

---

1 Za više informacija o programu vidjeti: <http://cis.unsa.ba/bs/programi/magistarski/rodne-studije/>.

2. Aspekti formalne institucionalizacije rodni studija

Raspravu o „integriranju ženskih/rodni studija u postojeće discipline“ ili pokretanju „autonomnih centara/odsjeaka“, **Jasminka Babić-Avdispahić** i **Tijana Okić** (2012) prepoznaju kao jednu od „ključnih debata unutar feminizma“, te opravdano na dilemu odgovaraju: „i autonomija i integracija“ (str. 128). Obje strategije autorice smatraju nužnim za „uspješnu rodnu/feminističku transformaciju postojeće akademske produkcije znanja“ (Babić-Avdispahić 2012, str. 128). Procjena integracije rodni studija, zahtijeva kvalitativnu analizu studijskih programa u BiH, koja bi omogućila ne samo identificiranje nastavnih predmeta koji su direktno vezani za rodna/feministička pitanja, već i odgovorila na mogućnosti orodnjavanja svih nastavnih predmeta. Ipak, opravdano je skrenuti pažnju na to da su profesorice poput **Jasminke Babić-Avdispahić**, **Jasne Bakšić Muftić** i **Nirman Moranjak Bamburać** i pored magistarskog programa rodni studija kojeg su inicirale i na kojem su predavale, u svoje matične discipline/oblasti unijele rodnu/feminističku dimenziju.

Jasminka Babić Avdispahić, umirovljena redovna profesorica Filozofskog fakultetu u Sarajevu, na ovom fakultetu je diplomirala 1976. godine, 1982. godine odbranila magistarski rad *Jezički redukcionizam analitičke etike*, a 1985. godine doktorsku disertaciju *Problem odnosa slobode i razuma u metaetičkoj teoriji R. M. Harea* (Spomenica 60. godišnjice Filozofskog fakulteta [1950–2010], 2010, str. 81). Između ostalog objavila je i knjige *Etičko-politički diskurs* (1995) i *Etika, demokracija i građanstvo* (2005). **Jasna Bakšić Muftić** je redovna profesorica na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (na naučnoj oblasti teorija prava i države) na kojem je inicirala i uvođenje izbornog predmeta Gender i pravo. Na Pravnom fakultetu u Sarajevu odbranila je 1996. godine magistarski rad *Katalog ljudskih prava u Ujedinjenim nacijama*, a 2000. godine doktorsku disertaciju *Ženska prava u sistemu ljudskih prava* (Sedamdeset godina Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu 1946–2016, 2016, str. 62–65). Između ostalog, objavila je i knjige *Sistem ljudskih prava* (2002) i *Ženska prava* (2006). **Nirman Moranjak Bamburać** (1954–2007) je bila redovna profesorica na Filozofskom fakultetu i Akademiji scenskih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je odbranila i doktorsku tezu *Metatekst i metatekstualnost – Problemi estetske funkcije*. Između ostalog, objavila je i knjige *Metatekst* (1991) i *Retorika tekstualnosti* (2003). U bosanskohercegovačkim, hrvatskim, njemačkim, holandskim i mađarskim časopisima objavila je 60-ak studija i članaka (Bavčić i Delić, 2014, str. 241).

Iako zbog ograničenosti formata ovog rada, feministička reforma obrazovanja koju su napravile ove teoretičarke, ne može biti predstavljena u punom kapacitetu, nužno je naglasiti značaj knjige *Izazovi feminizma* iz 2004. godine koju je izdao Međunarodni forum Bosna (MFB) pri kojem je Nirman Moranjak-Bamburać pokrenula i rad Centra za rodna istraživanja 2002. godine. Iako objavljena prije 15 godina, knjiga predstavlja i danas aktuelne rasprave. U prvom dijelu knjige Jasna Bakšić Muftić raspravlja o sukobima

feminizma i prava; u drugom dijelu knjige **Marina Katnić Bakaršić** (doktorica lingvističkih nauka, profesorica na Filozofskom fakultetu i članica Akademije nauka i umjetnosti BiH) piše o problematici roda i jezika; treći dio knjige sabire radove Nirman Moranjak Bamburać o feminističkoj književnoj kritici; četvrti dio knjige posvećen je feminističkim motrištima u/o etici i političkoj filozofiji, a potpisuje ga Jasminka Babić Avdispahić. U predgovoru ove knjige, Jasminka Babić Avdispahić govori o feminiziranju disciplina, uvođenju rodnih/ženskih studija kroz uvođenje posebnih kolegija i/ili integriranje feminističkih tema u postojeće kolegije u sferi formalnog, visokoškolskog obrazovanja, te kroz pokretanje ženskih studija kao programa neformalnog obrazovanja (Babić-Avdispahić i dr., 2004, str. 16). Time su stvorene pretpostavke za pokretanje postdiplomskih i doktorskih programa pri Centru za interdisciplinarnu studije Univerziteta u Sarajevu, što predstavlja značajan trenutak strategije autonomije rodnih studija.

Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije (CIPS) osnovan je 2002. godine, a u junu 2013. godine naziv Centra je promijenjen u Centar za interdisciplinarnu studije (CIS).² Magistarski program se izvodio od 2006. do 2012. godine. U prvoj generaciji (2006–2008) upisano je 40, u drugoj (2008–2010) 22, a u trećoj (2010–2012) 18 studentica i studenata. U prvoj generaciji nositeljke/nositelji predmeta su bile/bili Jasminka Babić-Avdispahić, Nirman Moranjak-Bamburać, Biljana Kašić, Jasna Bakšić-Muftić, Ugo Vlaisavljević i Marina Blagojević. U generacijama koje su slijedile smanjivao se broj studentica/studenata, ali se povećavao broj predmeta (posebno izbornih), te se u izvođenje nastave kao nositeljice/nositelji predmeta uključuju, između ostalih, Asim Mujkić, Zdravko Grebo, Jasmina Husanović, Suzana Bubić, Jasmina Osmanković, Nerzuk Ćurak, Jasminka Gradašević-Sijerčić, Nevenko Misita, Adila Pašalić-Kreso i Danijela Majstorović.³

Nakon šest godina realizacije postdiplomskog programa, 2013. godine pokrenut je i trogodišnji, interdisciplinarni doktorski studij „Rodne studije“ (CIPS, 2013, str. 3; UNSA, [2015], str. 147–148). Kako se navodi u Izveštaju Univerziteta u Sarajevu za 2014. godinu, u realizaciji nastave učestvovalo je ukupno deset predavačica/predavača sa univerziteta u Sarajevu, Istočnom Sarajevu, Tuzli, Manchesteru, Ljubljani i Wittenbergu (UNSA, [2015], str. 149).

Iako magistarski i doktorski programi rodnih studija predstavljaju važnu osnovu institucionalizacije rodnih studija, ipak je važno naznačiti da se njihov značaj ne iscrpljuje samo u procesu formalnog obrazovanja, već i u pratećim aktivnostima, kao što su organiziranje konferencija, javnih predavanja i diskusija, kreiranje bogate biblioteke domaće i strane literature iz oblasti rodnih studija, kao i naučnoistraživačka djelatnost. Na primjer, kao rezultat dvogodišnjeg istraživačkog projekta „Feminizam u postsocijalističkim muslimanskim kontekstima u BiH i na Kosovu“ koji je proveo CIPS, nastala je i publikacija „Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta: Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na

2 Više na: <http://cis.unsa.ba/bs/cis/>.

3 Podaci o broju studentica/studenata preuzeti su iz internog dokumenta koji je ustupljen autorici i autoru radi izrade ovog rada. U radu su navedene samo nositeljke/nositelji predmeta, a sama lista predavačica/predavača je znatno duža.

Kosovu" koju je uredila Zilka Spahić Šiljak. Također, CIS je objavio i publikaciju koja objedinjuje teze prve generacije (akademska 2006./07. godina) magistarskog programa Rodne studije (Babić-Avdispahić, Bakšić-Muftić i Vlaisavljević, ur., 2010).

Također, okupljeni oko studijskih programa su 2013. godine, pokušale/i kroz izdavanje posebnog izdanja, reaktivirati časopis za ženske studije – *Patchwork*, koji je prethodno (2003. godine) pokrenut pri sarajevskom udruženju Žene ženama (UNSA, [2014], str. 82). S jedne strane, ohrabrujući je entuzijazam pojedinki i pojedinaca koji/koje su se okupljale oko različitih aktivnosti ne samo onih na kojima je radio CIS, nego i drugih projekata nevladinih organizacija kao što su Žene ženama, kao i činjenica da su se u međuvremenu pojavile i nove generacije profesorica i profesora na univerzitetima u BiH koje/koji su već postali prepoznatljiva imena feminističke teorije (kao što su, na primjer, **Jasmina Husanović i Damir Arsenijević** sa Filozofskog fakulteta u Tuzli, **Zlatiborka Popov Momčinović** sa Filozofskog fakulteta u Istočnom Sarajevu, **Milena Karapetrović** sa Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci i **Danijela Majstorević** sa Filološkog fakulteta u Banjoj Luci).

S druge strane obeshrabruje svojevrsan diskontinuitet ovih aktivnosti o kojem svjedoči iskustvo magistarskog programa rodni studija i časopisa *Patchwork* kao programa koji danas nisu aktuelni. Autori/ce kao najčešće razloge ovog diskontinuiteta prepoznaju izostanak finansijske podrške i pasivnosti univerziteta (na primjer, Bavčić i Delić, 2014, str. 240; Potkonjak, Arsenijević, Demiragić i Petrović, 2008, str. 86). Također, obeshrabruje i činjenica da iako je do 2017. godine, prema podacima dostupnim na web-stranici CIS-a (<http://cis.unsa.ba/bs/o-nama/nasi-diplomanti/>) promovisano 50 magistrica/magistara rodni studija, zbog administrativnih prepreka, njihova zvanja (kao i ostala zvanja) nisu ispisana rodno senzitivnim jezikom. Tome treba dodati i probleme prepoznavanja akademskih zvanja za prvu generacije magistrica i magistara rodni studija (Babić-Avdispahić i Okić, 2012, str. 132).

Jedna od odlika postdiplomskih i doktorskih programa rodni studija je multidisciplinarnost kako predavačica i predavača, tako i onih koje/koji se opredjeljuju za njihovo pohađanje. Ipak, kako upozoravaju Babić-Avdispahić i Okić (2012) „transformativni karakter interdisciplinarnosti/transdisciplinarnosti mnogo” je „ozbiljniji od multidisciplinarnosti koja ne dovodi u pitanje disciplinarni kanone” (str. 129). Autorice prepoznaju da je za ženske/rodne studije „legitiman i multidisciplinarni pristup ukoliko za cilj ima produkciju kritičkog i subverzivnog znanja i djelovanja” (2012, str. 129). Iako ne možemo sporiti da multidisciplinarnost može biti potencijalna slabost programa rodni studija, ona je u odnosu na postojeće okolnosti, ne samo šansa za de(kon)strukciju, već i prilika za dalju transformaciju ka interdisciplinarnim/transdisciplinarnim rodni studijima. U tom kontekstu, programi rodni studija pri CIS-u se mogu posmatrati kao mjesto „koje potiče na prijeko potrebno produbljeno orođavanje vlastitih matičnih disciplina i transformaciju znanja na matičnim odsjecima i fakultetima” i kao mjesto „koje otvara i izaziva na interakciju između različitih disciplina i disciplinarnih znanja, što u konačnici

treba dovesti do simbioze, tj. do hibridizacije pristupa“ (Babić-Avdispahić i Okić, 2012, str. 130), odnosno, do interdisciplinarnosti.

Osim primarne multidisciplinarnosti, Babić-Avdispahić i Okić u svojoj analizi zapažaju i evidentno akcentiranje društvenih u odnosu na humanističke nauke, te i za druge programe rodni studija karakteristično isključivanje perspektive prirodnih znanosti (2012, str. 130). Iako je njihova analiza rađena 2012. godine, i u odnosu na kasnije nastavne planove i programe njihova zapažanja ostaju relevantna. Štaviše, možemo ih proširiti i na generalne zaključke o stanju u oblasti rodni/feminističkih studija u BiH što ne treba čitati kao ocjenu lošeg stanja, već kao uvid u kompleksnost rodni studija i prepoznavanje važnih pretpostavki koje su napravljene za dalji razvoj interdisciplinarnih rodni studija. Treba također imati u vidu da se ovi problemi premošćuju i činjenicom da su na akademskoj sceni prisutne i teoretičarke i teoretičari koji su zvanja doktorica/doktora iz oblasti rodni studija stekli/e na univerzitetima van BiH. Na primjer, **Zilka Spahić Šiljak**, **Nina Bosankić**, **Natalija Petrić** i **Jelena Milinović** doktorirale su na Centru za rodne studije Asocijacije centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studije i istraživanja Univerziteta u Novom Sadu (Savić, pr., 2015, str. 152),⁴ a **Nebojša Jovanović**, asistent na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu, magistarsku tezu i doktorsku disertaciju odbranio je na Odjelu za rodne studije na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti.

3. Razvoj rodni/feminističkih/ženskih studija u vaninstitucionalnoj sferi

Ne samo kada je u pitanju BiH, već i generalno u regiji, prepoznaje se niz „međuvodnih faktora (rat, tranzicija, koncept visokoškolskog obrazovanja)“ koji su uticali na „profiliranje feminizma u izvaninstitucionalnim okvirima i u prostoru civilnoga društva“ (Jansen, 2005 prema Potkonjak, Arsenijević, Demiragić i Petrović, 2008, str. 63). Ove okolnosti su uslovile razvijanje sfere civilnog društva u kojem su feministkinje i feministi našli siguran prostor za svoje djelovanje. Stoga ne iznenađuje da je u ovom prostoru bilo lakše pokrenuti i organizirati kako neformalne programe ženskih/rodni studija, tako i javna predavanja i diskusije o feminističkim temama prema kojima je institucionalni, formalni, akademski prostor i dalje prilično rezervisan, pa često i dalje sumnjičav prema njihovom znanstvenom karakteru. Ovom treba dodati i činjenicu da su se na koncu neka udruženja građanki profilirala i kao istraživački centri u okolnostima u kojima su univerziteti u BiH usmjereni primarno na obrazovni, a ne naučnoistraživački rad (posebno u oblastima društvenih i humanističkih nauka).

---

4 Prilagođeni tekst disertacije Zilke Spahić Šiljak objavljen je 2007. godine kao knjiga pod naslovom *Žene, religija i politika : analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*. Na temelju doktorske disertacija objavljena je 2017. godine knjiga Jelene Milinović Liderke izbliza: *Prilog proučavanju liderstva žena u BiH*.

U prvoj fazi nakon 1995. godine, teoretičarke primarno (pre)ispituju društvene konstrukcije ženskog identiteta, a sferu civilnog društva prepoznaju kao dosta podesnije mjesto za okupljanje i bavljenje feminističkim temama. Upravo u toj sferi je bilo moguće 1998. godine pokrenuti alternativni program obrazovanja – **Ženske studije "Žarana Papić"**, koji je podrazumijevao i drugačiju metodiku rada od tada na univerzitetima dominantnog eks katedra načina podučavanja. U osmišljavanju i realiziranju ženskih studija, pored spomenutih feministkinja – Nirman Moranjak Bamburać, Jasminke Babić Advispahić i Jasne Bakšić Muftić, važnu ulogu je imala i **Nada Ler Sofronić** (Zagorac, 2015). Nada Ler Sofronić je bila i jedna od organizatorica prve feminističke konferencije na našim prostorima *Drug-ca – Novi pristup?* koja je održana 1978. godine, a njena doktorska disertacija smatra se prvom feminističkom tezom odbranjenom u socijalističkoj Jugoslaviji (Svirčić, 2011).

U međuvremenu su pokrenuti i magistarski, a kasnije i doktorski studiji na Univerzitetu u Sarajevu. **Sarajevski otvoreni centar (SOC)** je, oslanjajući se na prethodne ženske studije Udruženja Žena ženama, pokrenuo **Feminističku školu "Žarana Papić"** 2015. godine. I dalje je riječ o programu neformalnog obrazovanja, međutim promjena koncepta je uslovljena promjenom primarne teorijske perspektive koju možemo pratiti kroz transformaciju ženskih studija u feminističku školu. Odnosno, primarno ženska perspektiva se prethodno, s novom generacijom feministkinja i feminista, transformisala u širu rodnu perspektivu. U prvoj generaciji izvodila su se **četiri** modula (*Uvod u feminizme: historija, pojmovi, teorija*, kojeg su vodile Jasmina Čaušević i Aida Spahić, *Država, zakon i ravnopravnost: de jure i de facto*, kojeg su vodili Adnan Kadribašić i Jelena Milinović, *Kultura i ideologija*, kojeg su vodili Nebojša Jovanović i Danijela Majstorović i *Feministička etička i politička teorija*, kojeg su vodili Tijana Okić i Amila Ždralović) i zagovaračko-aktivistički seminar (*Zagovaranje i aktivizam, feministička intervencija*, kojeg su vodili Saša Gavrić i Tijana Cvjetičanin). Tokom protekle četiri godine škola se tematski modificirala, a u petoj generaciji program je osvježen modulom o feminističkoj ekonomiji.

Osim feminističke škole, SOC je od oktobra 2013. do kraja 2017. godine organizovao seriju razgovora i javnih predavanja pod nazivom **Neko je rekao feminizam**. Naziv je posuđen od zbornika tekstova *Neko je rekao feminizam* kojeg je uredila Adriana Zaharijević i čije četvrto izdanje uključuje i tri nova rada feministkinja iz BiH (Zaharijević, 2012).

Od septembra 2006. godine, Fondacija CURE jednom godišnje organizira Festival ženske umjetnosti i aktivizma – **PitchWise**. U okviru prvog PitchWise festivala organizirana je i konferencija pod nazivom 78 Revisited, koja je okupila aktivistkinje ženskog pokreta iz socijalističke Jugoslavije koje su govorile o vremenu i kontekstu u kojem se 1978. godine organizirala feministička konferencija Drug-ca (Dugandžić, 2011, str. 125).

U Banjoj Luci je pokrenut 2017. godine feministički festival Blasfem, a iza ideje stoji lijevo orijentirana grupa – Danijela Majstorović, Leila Šeper, Gordana Katana, Dražen Crnomat i Goran Zornić (Pavičić-Ivelja, 2018). Također, i Helsinški parlament građana Banja Luka realizuje, između ostalog, i edukativne programe (kao što je na primjer **Ženska politička akademija**). U julu 2019. godine, Parlament je sa Saritom Vujković i Milenom Karapetrović počeo raditi i na održavanju prve feminističke ture u sklopu projekta (*O)živimo javne prostore* (<https://hcabl.org/>). Udruženje za kulturu i umjetnost **Crvena**, organizira predavanja pod nazivom **Učionice** (<http://www.crvena.ba/programi/>). Drugi neformalni programi feminističkog obrazovanja postoje i u drugim regionalnim centrima, ali i manjim bh. sredinama. Sve ove, ali i druge aktivnosti kako navedenih tako i nekih drugih organizacija, dekonstruišu patrijarhalne društvene kontekste, te imaju refleksije i na maskuline naučne kanone. Također, treba imati u vidu i grupe poput Red Min(e)d koje intervišu u umjetnički prostor i koje nisu ekskluzivno vezane za područje BiH, već okupljaju aktivistkinje iz drugih zemalja (Portfolio feminist curating collective Red Mined, 2015).

4. Fokusi naučnoistraživačkog rada

Feminističke teme su ušle u javni prostor, ali i dalje ostaju na neki način getoizirane u akademskom prostoru. Sve gore navedene aktivnosti okupljaju feministkinje i feministe. Međutim, uobičajeno se na naučnim konferencijama izostavlja feministička perspektiva ili se rasprave koje imaju ovu perspektivu izmještaju u posebne panele, iako je upravo ova perspektiva nužno motrište svake rasprave unutar društvenih i humanističkih nauka. Ipak, veliki broj feminističkih okupljanja uključuje iz godine u godinu sve veći broj osoba iz akademske zajednice što uslovljava i uvođenja feminističkih paradigmi u naučne discipline.

Uz sve ove aktivnosti, proizvodi se i bogat naučnoistraživački rad, a u ovom radu moguće je tek naznačiti neke probleme kojima se teoretičarke i teoretičari bave i ilustrativno navesti tek neka istraživanja. Društveni problemi često su diktirali odabire tema naučnoistraživačkog rada. Moguće je identificirati grupe istraživačkih problema, mada naučni rad iz oblasti rodni studija ne treba ograničiti isključivo na njih. Prva grupa tiče se **istraživanja tranzicijske pravde**, gdje dominiraju pravna istraživanja. Važna mjesta zauzimaju istraživanja organizacije TRIAL (koja su dostupna na: https://trial.ba/?page_id=129), te radovi Neje Nune Čengiđ, Gorane Mlinarević, Midhata Izmirlije i drugih.

Sljedeću grupu problema možemo vezati za istraživanja **socio-ekonomskog položaja žena** u BiH. Naime, gubitak socijalnih prava u tranzicijskim procesima u BiH uslovio je ovaj istraživački fokus. Istraživanje Jasne Bakšić-Muftić, Nade Ler-Sofronić, Jasminke Gradašćević-Sijerčić i Maide Fetahagić (2002) je jedno od prvih istraživanja koje daje ne samo deskripciju aktuelnog socio-ekonomskog položaja žena, već pravi i određenu komparativnu analizu tog položaja u socijalističkom i tranzicijskom periodu. Ovo empirijsko istraživanje daje presjek društveno-ekonomskog položaja žena u različitim

oblastima (obrazovanje, politika, socio-psihološki kontekst, ekonomski i radno-pravni status žena). Na kraju istraživanja daje se i mogući plan akcije. Ono što je zanimljivo jeste da je ovaj plan iz 2002. godine i dalje u velikoj mjeri aktuelan. Tako, u istraživanju, autorice, na primjer, navode da je potrebno „insistirati na obaveznom uključivanju 'gender-perspektive' u projiciranju 'socijalno odgovorne ekonomije'“, „raditi na strategiji socijalno-psihološkog i ekonomskog osnaženja žena i promovirati principe tzv. 'gender senzitivnog osnažujućeg obrazovanja'“ (Bakšić- Muftić i dr., 2002, str. 97–100).

S obzirom na to da su žene nestale sa političke scene u periodu od 1992. godine do 1998. veliki dio istraživačkog i aktivističkoga rada posvećen je pitanjima političke participacije žena. Među prvima, ovim pitanjima se u nizu svojih radova, bavila profesorica Jasna Bakšić-Muftić. Potom je uslijedio čitav niz drugih istraživanja koja se bave ovom temom, a problem je i dalje aktuelan.

Važan fokus teoretičarki bio je na **istraživanju istorije feminističkog i ženskog pokreta u BiH**. U red takvih radova spada i, na primjer, publikacija *Zabilježene: Žene i javni život BiH u 20. vijeku* koju je priredila magistrica rodni studija **Jasmina Čaušević**, kao i publikacija *Žene u BiH* koja ima značaj u tome što na popularan način predstavlja biografije značajnih žena. Doprinos istraživanjima istorije feminizama u BiH predstavlja i publikacija koju je uredila Đermana Šeta – *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900–2010)*.

Posebno je zanimljivo to na koji način se u savremenim analizama istorije feminizama u BiH prepoznaje **uloga Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a)**. U artikulaciji ovih ideja važnu ulogu ima i digitalni arhiv AFŽ-a. Kao rezultat rada Udruženja Crvena na digitalizaciji dokumentacije, nastala je i publikacija *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* (2016) koju su uredile aktivistkinja **Andreja Dugandžić** i filozofkinja **Tijana Okić**, nekadašnja asistentica na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a danas doktorantica na Scuola Normale Superiore u Pisi. Ana Rajković (2018) za ovaj zbornik radova kaže da „otkriva nove poglede na emancipacijske potencijale jugoslavenske žene“, te da „predstavlja izuzetno vrijedan historiografski doprinos kreiranju novog istraživačkog područja, a čija se važnost posebno očituje u savremenom dobu, kada se javljaju pokušaji redefiniranja temeljnih tekovina 20. stoljeća, baziranih upravo na antifašističkoj borbi“.

U istraživanju istorije, ali i trenutnih pozicija feminističkog/ženskog pokreta u BiH, posebno važno mjesto zauzimaju radovi **Zlatiborke Popov Momčinović**, profesorice na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Između više od sedamdeset radova koliko ih je ova teoretičarka i aktivistkinja objavila, nužno je izdvojiti bar knjige *Ženski pokret u BiH: Artikulacija jedne kontrakulture* (2013) i *Žene i procesi pomirenja u BiH: izazovi rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju* (2018).

Svakako treba imati u vidu i bogatu istraživačku produkciju Fondacije CURE (istraživanja su dostupna na: <http://www.fondacijacure.org/>). U posljednjih nekoliko godina fokus njihovog istraživačkog rada je na istraživanju lokalnih politika rodne ravnopravnosti, života žena u lokalnim zajednicama (posebno marginaliziranih grupa žena) i uloga ženskih organizacija u lokalnim zajednicama u BiH (na primjer, Miftari, 2015, 2017; Žarković, 2017; Ždralović, Popov Momčinović i Hrnjić-Kuduzović, 2018; Ždralović i Popov Momčinović, 2019).

Važan segment naučnoistraživačkog rada iz oblasti rodnih studija predstavljaju i **pravna istraživanja** koja daju uvid u stanje pravne zaštite. Potrebno je skrenuti pažnju na istraživanja Sarajevskog otvorenog centra i organizacije Prava za sve. Posebno treba izdvojiti knjigu **Damira Banovića** (2011, 2013), docenta na Pravnom fakultetu u Sarajevu – *Prava i slobode LGBT osoba*. Generalno, radovi Damira Banovića su fokusirani na pitanja zaštite ljudskih prava, ali pri tome nisu ograničeni isključivo na pravno pozitivističku analizu, već predstavljaju šire, teorijsko (pre)ispitivanje (rodnih) identiteta.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Koje su slabosti multidisciplinarnosti u odnosu na interdisciplinarnost/transdisciplinarnost?
2. Zbog čega je važna institucionalizacija rodnih studija?
3. Da li postoji (i u čemu je, ako postoji) razlika između ženskih i rodnih studija?

Preporuka za čitanje

- Babić-Avdispahić, J. i Okić, T. (2012). Ženske/rodne studije i disciplinarne subverzije: Transgresijom protiv hegemonije. *Dijalog*, 1-2, 113-138. Preuzeto 15. 7. 2019. http://www.anubih.ba/images/publikacije/dijalog/2012_dialog_1_2_full.pdf
- Popov-Momčinović, Z. (2013). Ženski pokret u BiH: Artikulacija jedne kontrakulture. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH i Fondacija CURE.

Literatura

- Banović, D. (2011). *Prava i slobode LGBT: seksualna orijentacija i rodni identitet u pozitivnom pravu BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Banović, D. i Vasić, V. (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identitet: Pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar (SOC).
- Babić-Avdispahić, J., Bakšić-Muftić, J., Katnić-Bakaršić, M. i Moranjak-Bamburać, N. (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna.
- Babić-Avdispahić, J., Bakšić-Muftić, J. i Vlasisavljević, U., ur. (2010). *Magistarski program „Rodne studije“ – Magistarske teze akademska 2006/2008. godina*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije.
- Babić-Avdispahić, J. i Okić, T. (2012). Ženske/rodne studije i disciplinarnu subverzije: Transgresijom protiv hegemonije. *Dijalog*, 1–2, 113–138. Preuzeto 15. 7. 2019. http://www.anubih.ba/images/publikacije/dijalog/2012_dialog_1_2_full.pdf
- Bakšić-Muftić, J., Ler-Sofronić, N., Gradašćević-Sijerčić, J. i Fetahagić M. (2002). *Socio-ekonomski status žena u BiH: analiza rezultata Star pilot istraživanja*. Sarajevo: Jež.
- Bavčić, E. i Delić, Z. (2014). Granice milenija, sadašnjost. U J. Čaušević (ur.), *Zabilježene: Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 226–266). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE. Preuzeto 14. 7. 2019. https://ba.boell.org/sites/default/files/zabiljezene_zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine.pdf
- Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije – CIPS. (2013). *Nastavni plan i program trećeg ciklusa doktorskog studija RODNE STUDIJE*. Sarajevo: CIPS. Preuzeto 11. 7. 2019. http://cis.unsa.ba/wp-content/uploads/2017/03/Nastavni-plan-i-program-Rodne-studije_Doktorski-studij.pdf
- Dugandžić, A., i Okić, T. (ur.) (2016). *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
- Dugandžić, D. (2011). Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas. *ProFemina*. Preuzeto 20. 7. 2019. <https://crvenared.files.wordpress.com/2011/11/danijela-duganc5beic487-c5beivanovic487-profemina-fragmenti-c5beenskih-sjec487anja-1978-i-danas.pdf>
- Durkalić, M., ur. (2017). *Deset godina Sarajevskog otvorenog centra*. Sarajevo: SOC. Preuzeto 14. 7. 2019. <http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2017/09/2017-10-godina-SOC-a-publikacija.pdf>.
- Jansen, S. (2005). *Antinacionalizam*. Beograd: XX vek.
- Miftari, E. (2017). *Lokalne politike za ravnopravnost spolova u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija CURE.
- Miftari, E. (2015). *Ravnopravnost spolova u općinama/opštinama i gradovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija CURE i Sarajevski otvoreni centar.
- Pavičić-Ivelja, K. (2018). *Blasfem – feministička priča zajedništva i antiratni prozor u svijet*. Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji. Preuzeto 14. 7. 2019. <https://libela.org/preko-plota/9647-blasfem-feministicka-prica-zajednistva-i-antiratni-prozor-u-svijet/>
- Popov-Momčinović, Z. (2013). Ženski pokret u BiH: Artikulacija jedne kontrakulture. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH i Fondacija CURE.

- Popov-Momčinović, Z. (2018). *Žene i procesi pomirenja u BiH: izazovi rodnim ulogama, usta(nov) ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. Sarajevo: Fondacija CURE i Centar za empirijska istraživanja religije u BiH.
- Portfolio feminist curating collective Red Mined. (2015). Preuzeto 21. 7. 2019. <http://redmined.org/wp-content/uploads/2015/07/web-portfolio-red-mined.pdf>
- Potkonjak, S., Arsenijević, D., Demiragić, A., Petrović J. (2008). Između politike pokreta i politike znanja – feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji. *Studia ethnologica Croatica*, 20(1), 57–96. Preuzeto 14. 7. 2019. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=46312
- Rajković, A. (2018). Prikaz knjige Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava. Historiografija.hr – Portal hrvatske historiografije. Preuzeto 13. 7. 2019. <http://www.historiografija.hr/?p=8066>
- Sarajevski otvoreni centar (2014). Najava predavanja: Radnička i socijalna prava, feminističke strategije i analize. Preuzeto 15. 7. 2019. <http://soc.ba/najava-predavanja-radnicka-i-socijalna-prava-feministicke-strategije-i-analize/>
- Savić, S., (pr.) (2015). *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: Životne priče*. Novi Sad: „Ženske studije i istraživanja“ i Futura publikacije. Preuzeto 14.7.2019. http://www.zenskstudije.org.rs/knjige/profesorke_uns.pdf
- Sedamdeset godina Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu 1946–2016. (2016). Sarajevo: Pravni fakultet.
- Spomenica 60. godišnjice Filozofskog fakulteta u Sarajevu (1950–2010). (2010). Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Svirčić, J. (2011). Žensko pitanje, odmah i ovdje. *Slobodni filozofski*. Preuzeto 21. 7. 2019. <http://slobodnifilozofski.com/2011/12/nada-ler-sofronic-mlade-zene-ne-smiju.html>
- Univerzitet u Sarajevu – UNSA. [2015]. Izvještaj o radu Univerziteta u Sarajevu za 2014. godinu. Univerzitet u Sarajevu. Preuzeto 13. 7. 2019. <http://www.unsa.ba/zapisnici/izvjestaj-o-radu-univerziteta-u-sarajevu-za-2014-godinu>
- Univerzitet u Sarajevu – UNSA. [2014]. Izvještaj o radu Univerziteta u Sarajevu za 2013. godinu. Univerzitet u Sarajevu. Preuzeto 13. 7. 2019. <http://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/Izvjestaj%20o%20radu%20UNSA%202013.pdf>
- Zagorac, M. (2015). *Feministička edukacija u BiH: Intervju sa Memnunom Zvizdić i Jasminom Čaušević*. Preuzeto 14. 7.2 019. <http://zenskamreza.ba/intervju-sa-menunom-nunom-zvizdic-i-jasminom-causevic-feministicka-edukacija-u-bosni-i-hercegovini/>
- Zaharijević, A. (pr.). (2012). *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH; Fondacija CURE.
- Žarković, T. (2017). „Žene koje inspirišu...“ *Istraživanje o mogućnostima i uslovima života žena u malim lokalnim zajednicama u BiH*. Sarajevo: Fondacija CURE.
- Ždralović, A., Popov-Momčinović, Z. i Hrnjić-Kuduzović, Z. (2018). *Žene u bh. institucijama marionete zakonske kvote*. Sarajevo: Fondacija CURE.
- Ždralović, A., i Popov-Momčinović, Z. (2019). *Aktivizmi s margina: Procjena kapaciteta deset odabranih ženskih organizacija*. Sarajevo: Fondacija CURE i Fondacija za ekonomsko osnaživanje žena. Preuzeto 22. 7. 2019. http://www.fondacijacure.org/files/Zlatiborka%20i%20Amila_BHS_A5%20prelom%203.pdf

II MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

II.1 UJEDINJENE NACIJE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

DOC. DR. DAMIR BANOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

1. Pravni okvir na međunarodnom nivou za uklanjanje diskriminacije i osiguravanje prava žena

Briga Ujedinjenih nacija za prava žena na međunarodnom nivou može se reći da počinje usvajanjem **Povelje Ujedinjenih nacija** 1945. koja u svom prvom članu navodi da je jedan od ciljeva osnivanja UN-a i *podsticanje poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, spol, jezik ili vjeru*. U prvoj godini postojanja UN-a, Ekonomsko i socijalno vijeće uspostavilo je *Komisiju za položaj žena* kao tijelo koje će kreirati politike isključivo s ciljem rodne ravnopravnosti i poboljšanja položaja žene. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948., kao obavezujući dokument po običajnom osnovu, potvrdila je da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima bez razlika kao što su npr. rasa, boja kože, spol, jezik, religija. Uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1976) i Međunarodni pakt o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima (1976), koji uvode opštu zabranu diskriminacije u pogledu prava koja normiraju, dokumenti obrađeni u ovom radu/poglavlju su najznačajniji dokumenti doneseni u okviru Ujedinjenih nacija koji čine osnovni okvir za zaštitu i promovisanje ljudskih prava i osnovnih sloboda na međunarodnom nivou. Među onima koje se direktno odnose na domen prava žena mogu se izdvojiti: Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovanja osobama i iskorištavanja prostitucije drugih, Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrovanju brakova, Konvencija o državljanstvu udatih žena te Deklaracija o ukidanju nasilja nad ženama.

2. Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena

U okviru Ujedinjenih nacija uvidjelo se da i dalje postoji široka diskriminacija žena (Preambula Konvencije) i pored svih instrumenata za zaštitu ljudskih prava te garantovanja ravnopravnosti između muškaraca i žena bez obzira na društveni kontekst iz kojeg dolaze. Neki od tih instrumenata su Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima te Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, preporuke i rezolucije specijalizovanih tijela. Također, u uvjetima siromaštva žene su te koje najviše snose posljedice nedostatka hrane, zdravstvene zaštite, zapošljavanja te obrazovanja (Preambula

Konvencije). Dodatno, potrebno je i u okviru društvenog konteksta raditi na promjeni tradicionalno shvaćene uloge muškaraca i žena. Upravo iz ovih razloga bilo je potrebno da se 8. decembra 1979. donese *Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena* koje je stupila na snagu 3. septembra 1981. Ona predstavlja najznačajniju međunarodnu konvenciju koja okvirno postavlja principe za pravno uklanjanje diskriminacije između muškaraca i žena na međunarodnom nivou. Svrha Konvencije je pravno priznavanje jednakih ljudskih prava žena, ali i njihovo faktičko ostvarivanje u državama članicama (Šimonović, 2004, str. 14). Kako i sama Konvencija navodi, pod pojmom „**diskriminacije žena**“ podrazumijeva se svaki oblik razlikovanja, isključenja ili ograničavanja u pogledu spola koji ima za (1) posljedicu ili (2) cilj da ugrozi ili onemogući ženama priznanje ili ostvarivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda (član 1). Ovaj pojam diskriminacije uključuje kako (1) direktnu tako i (2) indirektnu diskriminaciju (Šimonović, 2004, str. 14). Direktna diskriminacija se relativno lako uočava, dok se indirektna otkriva putem „naočala“ za otkrivanje diskriminacije na osnovu spola, tj. analize učinaka naizgled neutralnih pravnih normi čija svrha nije diskriminacija, ali koje dovode do posljedica koje nesrazmjerno pogađaju žene samo zato što su žene (Šimonović, 2004, str. 14). Ona se otkriva pomoću pokazatelja, statistika i analiza koje je otkrivaju (Šimonović, 2004, str. 14). Ova zabrana diskriminacije se specifično odnosi na političko, ekonomsko, društveno, kulturno ili građansko polje ne ograničavajući se samo na njih, te bez obzira na bračno stanje (član 1). Polje zabrane diskriminacije bazira se na ideji ravnopravnosti muškaraca i žena.

Države članice Konvencije obavezale su se da na normativnom nivou u svoje nacionalne ustave i zakone unesu princip ravnopravnosti muškaraca i žena kao i način, oblik i procedure njegove praktične primjene uključujući i sankcije za njegovo kršenje (član 2, tačka a i b). Ona je i pravno obavezujući dokument koji je uspostavio međunarodni mehanizam nadzora njene provedbe kroz *Komiteta za uklanjanje diskriminacije žena* (Šimonović, 2004, str. 14). Dodatno, Konvencija je i dinamičan međunarodno pravni dokument čije principe, standarde i norme tumači Komitet i to kroz: (1) Zaključne preporuke Komiteta o primjeni Konvencije za svaku pojedinu državu stranku te (2) Opšte preporuke o sadržaju i svrsi pojedinih članova Konvencije kojima se oni tumače u svjetlu novih izazova (Šimonović, 2004, str. 14–15).

Također, države su se obavezale i na uvođenje **pravne zaštite na ravnopravnoj osnovi s muškarcima**. Praktično, ovo podrazumijeva da preko nadležnih nacionalnih sudova i drugih javnih institucija osiguraju efikasnu zaštitu žena od svakog postupka kojim se vrši diskriminacija (član 2, tačka c). Pošto je država preuzela obavezu po Konvenciji, ona je i sama dužna kroz svoje organe i institucije da se uzdrži od praksi ili postupaka diskriminacije, te da osigura njihovo postupanje po ovoj obavezi (član 2, tačka d). Ovo podrazumijeva i ukidanje svih postojećih normativnih akata (zakona, podzakonskih akata i drugih propisa), kao i običaja, procedura i praksi koje predstavljaju diskriminaciju žena (član 2, tačka f). Postupajući iz perspektive javne vlasti, država je također preuzela obavezu da poduzme sve potrebne mjere za otklanjanje diskriminacije žena od strane bilo kog lica, organizacije ili preduzeća (član 2, tačka e).

Imajući u vidu društveni kontekst diskriminacije žena, smatra se opravdanim uvođenje **posebnih privremenih mjera** kojima bi se ubrzalo ostvarivanje ravnopravnosti muškaraca i žena (član 4). Mjere afirmativne akcije ne smatraju se diskriminacijom na način na koji je to opisano u Konvenciji (član 4). Ovo, naravno, samo uz uslov da te mjere nemaju za posljedicu nejednaka ili različita mjerila za druge (npr. muškarce), a mjere će prestati da važe kada se ostvari cilj da se svima pruže jednake mogućnosti i tretman (član 4). Također, države su dužne da preduzmu odgovarajuće mjere radi izmjene društvenih i kulturnih običaja u pogledu ponašanja muškaraca i žena da bi se otklonile predrasude, kako i uobičajena i svaka druga praksa zasnovana na shvatanju o inferiornosti ili superiornosti jednog ili drugog spola, ili tradicionalnoj ulozi muškaraca, odnosno žena (član 5). Ove mjere podrazumijevaju obuhvatanje porodičnog odgajanja i pravilnog shvatanja materinstva kao društvene funkcije i priznavanje zajedničke odgovornosti muškaraca i žena u podizanju i razvoju djece, podrazumijevajući da se u svim slučajevima mora, prije svega, voditi računa o interesima djeteta (član 5). Dodatno, države su dužne da poduzmu sve odgovarajuće mjere, uključujući i zakonodavne, radi suzbijanja svih oblika trgovine ženama, kao i iskorištavanje prostitucije žena (član 6).

2.1. Politička prava žena prema Konvenciji¹

U skladu s Konvencijom, države poduzimaju sve odgovarajuće mjere za **otklanjanje diskriminacije žena u političkom i javnom životu** zemlje (član 7). Ove mjere posebno podrazumijevaju osiguravanje prava žena da pod jednakim uslovima kao i muškarci: (a) glasaju na svim izborima i javnim referendumima i da budu birane u svim tijelima čiji se predstavnici biraju putem javnih izbora; (b) učestvovanje u kreiranju i provođenju vladine politike te zauzimanje rukovodećih položaja i obavljanje svih javnih funkcija na svim nivoima vlasti; (c) učestvovanje u radu nevladinih organizacija i udruženja koja se bave javnim i političkim životom u zemlji (član 7). Države članice Konvencije dužne su da poduzmu sve odgovarajuće mjere zakonske i političke prirode da bi osigurale ženama mogućnost da pod jednakim uslovima s muškarcima predstavljaju svoje vlade na međunarodnom nivou i da učestvuju u radu međunarodnih organizacija (član 8). Također, države članice priznaju ženama jednaka prava kao i muškarcima da steknu, promijene ili zadrže svoje državljanstvo, a posebno da sklapanje braka sa stranim državljaninom ili promjenom državljanstva muža za vrijeme trajanja braka nema automatski za posljedicu promjenu državljanstva žene, kao ni to da ona postane apatrid ili da bude prisiljena da uzme državljanstvo muža (član 9). Ovo pravo se odnosi i na osiguravanje jednakih prava ženama kao i muškarcima u pogledu državljanstva djece (član 9).

---

¹ Vidi i rad 1.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost autorice Milene Karapetrović.

2.2. Pravo na obrazovanje žena

Konvencija predviđa i poduzimanje mjera u pogledu otklanjanja diskriminacije žena kako bi im se osigurala jednaka prava kao i muškarcima u pogledu obrazovanja (član 10). Ovo posebno podrazumijeva: (a) jednake uslove u pogledu karijere i profesionalnog usmjeravanja; u pogledu mogućnosti za učenje i sticanje diploma u obrazovnim ustanovama svih kategorija, kako u seoskim tako i u gradskim sredinama (član 10). Ova ravnopravnost se osigurava u pogledu predškolskog, opšteg, tehničkog i stručnog usavršavanja, kao i višeg tehničkog obrazovanja i svih vrsta profesionalnog usmjeravanja (član 10); (b) dostupnost jednakih nastavnih programa, jednakih ispita i nastavnog osoblja koje ima kvalifikacije istog nivoa, kao i školskih prostorija i opreme istog kvaliteta; (c) otklanjanje tradicionalnog shvaćanja o ulogama muškaraca i žena na svim stepenima i u svim oblicima obrazovanja kroz podsticanje stvaranja mješovitih odjeljenja što može doprinijeti postizanju tog cilja (posebno kroz reviziju udžbenika i školskih programa te njihovog prilagođavanja); (d) jednake mogućnosti u korištenju stipendija i drugih vrsta bespovratne pomoći za studije; (e) jednake mogućnosti pristupa programima stalnog obrazovanja, uključujući programe za obrazovanje odraslih i funkcionalne programe za opismenjavanje; (f) smanjenje stope napuštanja škole od strane mladih žena i organizacija programa za djevojke i žene koje su prerano napustile školu; (g) jednake mogućnosti aktivnog bavljenja sportom i učestvovanja u fizičkom odgoju; (h) dostupnost posebnih informacija iz oblasti obrazovanja radi pružanja pomoći u osiguranju zdravlja i blagostanja porodice, uključujući informacije i savjete o planiranju porodice (član 10).

2.3. Pravo na rad bez diskriminacije

Možda jedan od najznačajnijih aspekata Konvencije odnosi se na osiguravanje ravnopravnog postupanja i uvođenja odgovarajućih mjera radi **uklanjanja diskriminacije žena u oblasti zapošljavanja** (član 11). Ovaj aspekt se posebno odnosi na: (a) uvođenje principa prava na rad kao neotuđivog prava svih ljudi; (b) na jednake mogućnosti zapošljavanja, uključujući i primjenu jednakih kriterija pri izboru kandidata na radno mjesto; (c) pravo na slobodan izbor profesije i zaposlenja; pravo na unaprjeđenje, sigurnost zaposlenja i sva prava i uslove koji proističu iz rada, kao i pravo na stručno i više stručno osposobljavanje i prekvalifikaciju, uključujući i učenje u privredi i povremeno dodatno osposobljavanje; (d) pravo na jednaku nagradu, beneficije, kao i na jednak tretman za jednak rad i jednak tretman pri ocjenjivanju kvalitete rada; (e) pravo na socijalnu zaštitu, a posebno u slučaju odlaska u penziju, nezaposlenosti, bolesti, invalidnosti, starosti i drugih oblika radne nesposobnosti; pravo na plaćeno odsustvo; (f) pravo na zdravstvenu zaštitu i zaštitu na radu, uključujući i zaštitu bioloških i reproduktivnih funkcija žena (član 11). Rodna ravnopravnost odnosi se i na poduzimanje mjera u svrhu uklanjanja diskriminacije i u drugim oblastima privrednog i društvenog života (član 13). Kao primjer, Konvencija navodi: (a) pravo na porodična davanja; (b) pravo na bankarske zajmove, hipotekarne i druge vrste finansijskih kredita; (c) učešće u rekreativnim aktivnostima, sportu i svim oblicima kulturnog života.

Posebno značajan aspekt odnosi se na zaštitu i **zabranu diskriminacije žena zbog stupanja u brak ili materinstva i osiguravanja njihovog prava na rad** (član 11). U tom smislu, države članice su obavezne da poduzmu odgovarajuće mjere radi zabrane davanja otkaza zbog trudnoće ili porodijskog odsustva te diskriminacije prilikom otpuštanja s posla zbog bračnog stanja (član 11). Ovo se dalje odnosi i na: (a) uvođenje plaćenog porodijskog odsustva ili sličnih socijalnih beneficija, bez gubljenja prava na ranije radno mjesto, primanja po osnovu staža i socijalna primanja; (b) podsticanje osiguranja potrebnih pomoćnih društvenih službi kako bi se roditeljima omogućilo da usklade porodične obaveze s obavezama na radnom mjestu i učešćem u društvenom životu, posebno podsticanjem osnivanja i razvoja mreže ustanova za brigu o djeci; (c) osiguranje posebne zaštite žena za vrijeme trudnoće na onim radnim mjestima za koje je dokazano da su štetna za trudnice (član 11). U tom smislu, države članice su dužne da poduzmu odgovarajuće mjere radi uklanjanja diskriminacije žena u oblasti zdravstvene zaštite kako bi im se osigurala dostupnost zdravstvenih usluga, uključujući one koje se odnose na planiranje porodice (član 12). No, bez obzira na prethodnu obavezu, države su dužne da osiguravaju odgovarajuće zdravstvene usluge ženama za vrijeme trudnoće, porođaja, kao i u periodu poslije rođenja djeteta, osiguravanjem besplatnih usluga kada je to potrebno, kao i odgovarajuće ishrane za vrijeme trudnoće i dojenja (član 12).

Poseban segment zaštite odnosi se na žene koje žive na selu kao posebno ranjivu grupu stanovništva, te na poduzimanje mjera kako bi se ostvario ravnopravan tretman i osiguralo učešće u razvoju sela te da one od tog razvoja imaju koristi (član 14). Ovo se posebno odnosi na njihovo učešće u izradi i provođenju planova razvoja; pristupa odgovarajućoj zdravstvenoj zaštiti; direktnog korištenja programa socijalne zaštite; sticanja svih vrsta obuke i obrazovanja; organizovanja grupa za samopomoć i zadruga kao načina ostvarivanja jednakog pristupa privrednim djelatnostima putem zapošljavanja ili obavljanja samostalne djelatnosti; učešća u aktivnostima mjesne zajednice; dostupnosti poljoprivrednih kredita i zajmova, olakšica za prodaju proizvoda, odgovarajuće tehnologije i jednakog tretmana u zemljišnoj i agrarnoj reformi, kao i adekvatne životne uslove, posebno u pogledu stanovanja, higijenskih uslova, električne energije i snabdijevanja vodom, saobraćaja i veza (član 14).

2.4. Ravnopravnost žena i muškaraca

Konvencija, između ostalih, uvodi i obavezu državama na priznavanje jednakih prava ženama u odnosu na prava koja su priznata muškarcima (član 15). U tom smislu, nužno je priznati jednaku pravnu sposobnost u građanskim stvarima, kao i mogućnost da istu tu sposobnost i koriste (član 15). Ovo se posebno odnosi na zaključenje ugovora i upravljanje imovinom te na ravnopravan odnos u svim fazama postupaka pred sudom (član 15). Nevažecim i ništavnim ce se smatrati svi oni ugovori i drugi pravni poslovi i postupci koji imaju za cilj da ograniče pravnu sposobnost žena (član 15). Također, i žene i muškarci imaju jednaka prava u pogledu zakona o kretanju i slobodi izbora mjesta boravka i prebivališta (član 15).

2.5. Bračna i porodična jednakost

Konvencija predviđa i obavezu država da poduzmu sve odgovarajuće mjere radi otklanjanja diskriminacije žena u svim pitanjima koja se odnose na **brak i porodične odnose** (član 16). Ovo se odnosi na: (1) jednako pravo na sklapanje braka; (2) jednako pravo na slobodan izbor bračnog druga i sklapanje braka samo po slobodnoj volji i uz potpunu saglasnost; (3) jednaka prava i odgovornosti u braku i prilikom razvoda; (4) jednaka roditeljska prava i obaveze u odnosu na djecu bez obzira na bračni status, a vodeći se principom najboljeg interesa djeteta; (4) jednaka prava u pogledu slobodnog i odgovornog odlučivanja o planiranju porodice, mogućnost pristupa informacijama, obrazovanju i sredstvima koja će im omogućiti da se koriste ovim pravom; (5) jednaka prava i odgovornosti u pogledu starateljstva, tutorstva, upravljanja imovinom i usvajanja djece ili sličnih institucija ako postoje u nacionalnom zakonodavstvu; (6) jednaka lična prava muža i žene, uključujući pravo na izbor porodičnog imena, profesije i zanimanja i (7) jednaka prava oba bračna druga u pogledu vlasništva nad imovinom, odnosno sticanja, upravljanja, uživanja i otuđivanja imovine, bez obzira na to da li se ovo obavlja besplatno ili za znatnu materijalnu nagradu (član 16). Vjeridba i stupanje djece u brak ne može imati nikakvih pravnih posljedica (član 16). Također, obaveza je država da poduzmu sve potrebne zakonodavne i druge mjere radi utvrđivanja minimalnih godina života za sklapanje braka, kao i uvođenje obaveze da se brak sklopi u zvaničnom matičnom uredu (član 16).

3. Načini praćenja ostvarivanja prava iz Konvencije: Komitet za uklanjanje diskriminacije žena

Radi praćenja napretka ostvarenog u primjeni Konvencije, principa rodne ravnopravnosti i zabrane diskriminacije u ostvarivanju prava, u članu 17. Konvencije predviđeno je formiranje *Komiteta za uklanjanje diskriminacije žena*. U tom smislu, države su u obavezi, radi razmatranja u Komitetu, da generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija podnesu izvještaj o zakonodavnim, sudskim, upravnim ili drugim mjerama koje su usvojile s ciljem primjene odredaba Konvencije, kao i o napretku ostvarenom u izvještajnom periodu (član 18). Izvještavanje se vrši prvi put nakon godine dana od stupanja na snagu Konvencije u datoj državi, te najmanje svake četvrte godine i uvijek kada to Komitet zatraži (član 18). Također, u izvještajima se mogu navesti faktori i teškoće koje utiču na to do koje mjere se izvršavaju obaveze koje proističu iz Konvencije (član 18). Komitet, preko Ekonomskog i socijalnog vijeća, svake godine izvještava Generalnu skupštinu o svom radu, te može davati prijedloge i opšte preporuke na osnovu razmotrenih izvještaja i informacija koje je dobio od država članica (član 21). Takvi prijedlozi i opšte preporuke unose se u izvještaj Komiteta zajedno s eventualnim primjedbama država članica (član 21). Osim informacije od same države, Komitet prima informacije i od predstavnika UN agencija i organizacija, nevladinih organizacija koje na nacionalnom nivou prate položaj i prava žena (Šimonović, 2004, str. 17). One dostavljaju Komitetu tzv. „izvještaje u sjeni“ u kojima iznose svoje

viđenje o primjeni, odnosno neprimjenjivanju Konvencije (Šimonović, 2004, str. 17). Prilikom razmatranja izvještaja, Komitet posebnu pažnju posvećuje tome da li postoji i koji je nivo saradnje vlade sa ženskim udruženjima, te njihovu uključenost u konsultacije o izradi izvještaja (Šimonović, 2004, str. 17).

Kroz svoje preporuke i komentare, **Komitet tumači Konvenciju** i prilagođava je promijenjenim društvenim okolnostima i prilikama. Tako je npr. Komitet u svojoj Opštoj preporuci br. 4 i Opštoj preporuci br. 20 pozvao države stranke, ako već moraju uložiti rezerve², da ih što preciznije i uže formulišu te da paze da nisu suprotne cilju i svrsi Konvencije (Šimonović, 2004, str. 17). Također, Komitet smatra da su rezerve na primjenu člana 2. (opšti principi i pravila rodne ravnopravnosti i zabrane diskriminacije) i člana 7. (pravo na društvenu i političku participaciju žena) suprotne predmetu i svrsi Konvencije, te je takvo svoje stajalište ugradio u zaključne preporuke za države stranke u konkretnim slučajevima (Šimonović, 2004, str. 17).

Prema Uputama za izradu izvještaja, u Inicijalnom ili prvom izvještaju vlade trebaju u potpunosti izložiti kakav je pravni i stvarni položaj žena u zemlji te koje mjere poduzimaju za primjenu pojedinih članova Konvencije (Šimonović, 2004, str. 19). U Periodičnom izvještaju trebaju ukazati na relevantne promjene i mjere poduzete nakon prijašnjeg izvještaja, te posebno mjere za primjenu preporuka Komiteta (Šimonović, 2004, str. 19). Izrada izvještaja o primjeni Konvencije prilika je za ocjenu usklađenosti nacionalnog zakonodavstva i prakse s Konvencijom te saradnje s nevladinim organizacijama za zaštitu prava žena, parlamentom, nezavisnim institucijama za zaštitu ljudskih prava i akademskom zajednicom (Šimonović, 2004, str. 19).

Sistem zaštite prava iz Konvencije dodatno je ojačan usvajanjem *Fakultativnog protokola uz Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena* 10. decembra 1999. godine (Šimonović, 2004, str. 15). On uvodi za države koje ga prihvate dodatni međunarodni nadzor zaštite konvencijskih prava koji provodi Komitet i to kroz dva postupka: (1) **pojedinačne pritužbe** i (2) **istrage o teškim ili sistemskim kršenjima prava žena** (Šimonović, 2004, str. 15). Ratifikacijom Fakultativnog protokola države priznaju nadležnost Komiteta za uklanjanje diskriminacije žena za primanje pritužbi od navodnih žrtava (pojedinci/ke i grupa pojedinaca/ki) o kršenju prava datih Konvencijom od strane dotične države stranke Konvencije (član 2). One priznaju i nadležnost Komiteta za vođenje istrage o sistemskim ili teškim kršenjima ljudskih prava, osim ako tu mogućnost države prilikom ratifikacije nisu izričito isključile (Šimonović, 2004, str. 21). Podnositelj/ica pritužbe mora biti pojedinac/ka ili grupa pojedinaca/ki pod jurisdikcijom države stranke (Šimonović, 2004, str. 21). Postupak pritužbi odnosi se na sva prava sadržana u članovima od 2. do 16. Konvencije (Šimonović,

2 Rezerva je jednostrana izjava, bez obzira na to kako je sastavljena ili nazvana, kojom država želi u odnosu na sebe isključiti ili izmijeniti pravni učinak nekih odredbi ugovora (Degan, 2000, str. 145). Rezerva se može očitovati pri potpisivanju ugovora, pri njegovoj ratifikaciji ili pri pristupanju (Degan, 2000, str. 145). Rezerva se može u svakom trenutku povući i za to u načelu nije potreban pristanak ostalih stranaka, osim ako ugovor drugačije ne predviđa (Degan, 2000, str. 146).

2004, str. 21). No, kako neka prava nisu direktno navedena, ali proizlaze iz tumačenja drugih članova Konvencije, potrebno je dokazati vezu između određenog prava i određenog člana Konvencije (Šimonović, 2014, str. 21). Kršenje prava može biti uzrokovano bilo (1) djelovanjem države ili (2) propuštanjem djelovanja (Šimonović, 2004, str. 21).

Fakultativni protokol predviđa mogućnost da Komitet uvede *privremene mjere* u svako vrijeme nakon prijema pritužbe kojima se ne preudicira odluka bilo o dopustivosti³, bilo o meritumu⁴ pritužbe (Šimonović, 2004, str. 22). Komitet može uputiti zahtjev državi da poduzme one privremene mjere koje su potrebne kako bi se izbjegla mogućnost nanošenja nepopravljive štete žrtvi ili žrtvama navodne povrede prava (Šimonović, 2004, str. 22). Postupak pritužbi pred Komitetom sastoji se od tri stepena (Šimonović, 2004, str. 22). Prvo, (1) Komitet ocjenjuje dopuštenost pritužbe; (2) ako je proglašio dopuštenom, šalje je na očitovanje dotičnoj državi stranci; (3) nakon razmatranja svih relevantnih činjenica, Komitet odlučuje o sadržaju i donosi odluku u formi mišljenja i preporuka, te može pratiti izvršenje odluke (Šimonović, 2004, str. 22). Komitet će proglašiti pritužbu nedopuštenom kada je (1) isti predmet razmatrao ili se isti predmet razmatra pred drugim međunarodnim tijelom; (2) kada nije u skladu s odredbama Konvencije; (3) kada je očigledno neutemeljena ili nije dovoljno potkrijepljena; (4) kada se radi o zlopotrebi prava na podnošenje pritužbi; (5) kada se odnosi na retroaktivnu primjenu, osim ako povreda i dalje postoji nakon ratifikacije od strane dotične države (član 4). Kada pritužba *prima facie* zadovoljava kriterije dopustivosti, Komitet mora pritužbu dostaviti dotičnoj državi u formi povjerljivog komuniciranja, a država stranka mora u roku od šest mjeseci dostaviti obrazloženje o predmetu ili eventualnim mjerama koje su poduzete da bi se povrede otklonile (član 6). Država može osporiti i dopustivost i sadržaj pritužbe (Šimonović, 2004, str. 22). Komitet svoju odluku u formi mišljenja i preporuka dostavlja strankama postupka, a država stranka mora u daljnjem roku od šest mjeseci dostaviti Komitetu pisani odgovor s informacijama o svim poduzetim mjerama u skladu s mišljenjem i preporukama Komiteta (Šimonović, 2004, str. 22; član 7). Prema članovima 8. i 9. Fakultativnog protokola, Komitet može provesti istragu o teškim ili sistemskim kršenjima prava iz Konvencije. Nakon ocjene primljenih informacija, Komitet odlučuje o pokretanju istrage i poziva državu stranku na saradnju u pogledu provjere informacija i dostavu očitovanja u vezi s primljenim informacijama (Šimonović, 2004, str. 23). Komitet može imenovati jednog ili više članova Komiteta da provedu istragu (Šimonović, 2004, str. 23; član 8). Kada je to opravdano i uz pristanak države stranke, istraga može uključivati i posjet teritoriju države stranke (Šimonović, 2004, str. 23). Komitet mišljenje i preporuke

3 Dopustivost tužbe ili pritužbe podrazumijeva ispunjavanje formalnih pretpostavki, kao što je recimo (1) ta da je pritužba podnesena od strane ovlaštenog lica; (2) da se već ne vodi postupak pred nekim drugim organom po istom predmetu – pravilo zabrane dvostruke litispendencije; (3) da već nije odlučeno po istom predmetu pred organom istog nivoa – pravilo ne bis in idem (nekad se pod ovim podrazumijeva i odluka koju je donio Evropski sud za ljudska prava); (4) ukoliko postoji rok za podnošenje pritužbe, da taj rok nije prošao; (5) ispitivanje drugih formalnih pretpostavki.

4 Ispitivanje merituma pritužbe podrazumijeva donošenje odluke o tome da li je organ kome je podnesena pritužba nadležan za ispitivanje i odlučivanje o navodima povrede, tj. da li je navedeno povrijeđeno pravo dio Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena.

prosljeđuje državi stranci, a ona mora odgovoriti u roku od šest mjeseci (član 9). Komitet može naknadno dotičnu državu pozvati da u daljnjem roku od šest mjeseci izvijesti o poduzetim mjerama ili da te informacije uključi u periodične izvještaje (Šimonović, 2004, str. 23; član 9). Cjelokupan postupak je povjerljive naravi (Šimonović, 2004, str. 23).

4. Bosna i Hercegovina i Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena

Bivša Socijalistička federativna republika Jugoslavija je potpisala 17. 7. 1980. i ratificirala 26. 2. 1982. Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena, a Bosna i Hercegovina ju je preuzela Notifikacijom o sukcesiji 1. 9. 1993. godine. Dodatno, Bosna i Hercegovina je potpisala Fakultativni protokol 7. 9. 2000. godine, a ratificirala ga 4. 9. 2002. godine. Ustav Bosne i Hercegovine u Aneksu I sadrži i Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena što dodatno pojačava zaštitu od diskriminacije. Ovom činjenicom, Konvencija se može smatrati i dijelom ustavnog prava Bosne i Hercegovine i obavezujućom po tom osnovu. Bosna i Hercegovina, kao članica Konvencije, obavezna je da podnese Inicijalni, te podnosi periodične izvještaje najmanje svake četiri godine. Bosna i Hercegovina podnijela je 4. i 5. periodični izvještaj o stanju ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini 2013. godine koji je osnova posljednjih Zaključnih razmatranja koja su dostupna analizi (Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, 2014).

Na osnovu ovoga, Komitet za ukidanje diskriminacije žena 25. jula 2013. godine donio je **Zaključna zapažanja** i iznio određene pozitivne pomake za Bosnu i Hercegovinu: (1) usvajanje Zakona o zabrani diskriminacije 2009. godine koji uključuje spol, spolno izražavanje i seksualnu orijentaciju kao zabranjene osnove diskriminacije; (2) usvajanje amandmana na Zakon o ravnopravnosti poslova u 2009. godini; (3) usvajanje amandmana na Krivični zakon Bosne i Hercegovine koji uključuje definiciju trgovine ljudskim bićima u skladu s međunarodnim standardima (tačka 4 Zaključnih zapažanja). Također, Komitet je pohvalio napore za unapređenje institucionalnog i političkog okvira s ciljem ubrzanja ukidanja diskriminacije žena i promovisanja ravnopravnosti spolova; ratifikaciju i pristup dodatnim međunarodnim i regionalnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava (npr. Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici) (tačke od 5 do 7). No, Komitet je predložio i određene preporuke s ciljem poboljšanja provođenja Konvencije: (1) poduzimanje mjera s ciljem potpunog sprovođenja obaveza po Konvenciji; (2) unapređenje položaja žena u postkonfliktnom društvu, a posebno u domenu sporog tempa procesuiranja i veoma niske stope osuđujućih presuda za počinioce seksualnog nasilja; neodgovarajuće definicije djela seksualnog nasilja kao ratnog zločina i zločina protiv čovječnosti; broj slučajeva na nivou kantonalnih/okružnih sudova u kojima se i dalje silovanje procesuiralo kao obično krivično djelo; pomanjkanje odgovarajućeg obeštećenja za žrtve na suđenjima za ratne zločine; nedovoljnost mjera zaštite svjedoka; neadekvatan i neravnopravan pristup žena mjerama odštete, podrške

i rehabilitacije za nasilje pretrpljeno tokom rata; pomanjkanje mjera za otklanjanje sistemske stigmatizacije s kojom se suočavaju žrtve (tačka 9 Zaključnih zapažanja). U tom smislu, Komitet predlaže sljedeće mjere: (1) potpuno provođenje Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325 (2000) (tačka 12. Zaključnih zapažanja); (2) ugradnja definicija ravnopravnosti između žena i muškaraca u Ustav Bosne i Hercegovine te zabranu direktne i indirektno diskriminacije žena u javnoj i privatnoj sferi (tačka 14. Zaključnih zapažanja); (3) osiguravanje sistemske obuke za sudije, tužioce i advokate u pogledu primjene zakonskog okvira zabrane diskriminacije, nasilja u porodici, zaštite od trgovine ljudima i drugih propisa koji direktno ili indirektno štite položaj žena; (tačka 16. Zaključnih zapažanja); (4) jačanje nacionalnog institucionalnog okvira za sprovođenje novog Gender akcionog plana; (tačka 18. Zaključnih zapažanja); (5) uspostavljanje djelotvornog mehanizma procesuiranja slučajeva nasilja u porodici (tačka 22. Zaključnih zapažanja); (6) izmjene krivičnih zakona radi njihovog usklađivanja sa državnim Krivičnim zakonom kako bi se osiguralo da se djela trgovine ljudima adekvatno procesuiraju (tačka 24. Zaključnih zapažanja); (7) izmjena krivičnih zakona kako bi se osiguralo da žene žrtve prostitucije ne budu više kriminalizovane, (tačka 26. Zaključnih zapažanja); (8) razvoj okvira, strategija i mehanizama za potpunu provedbu principa jednake zastupljenosti žena na svim nivoima i svim dijelovima vlasti (zakonodavna, izvršna, upravna) (tačka 28 Zaključnih zapažanja); (9) ostale preporuke se tiču ispunjavanja obaveza u pogledu pristupa zdravstvenoj zaštiti, tržištu rada i obrazovanja te prava na brak i suzbijanje prakse ranog stupanja u bračne odnose. Kao posebno ranjive grupe, Komitet je ukazao na položaj Romkinja, interno raseljenih žena i povratnica, seoskih žena, starijih žena i žena s onesposobljenjem, i to naročito u oblasti obrazovanja, zdravlja, zapošljavanja i političkog i javnog života (tačke od 30 do 40. Zaključnih zapažanja). Također, Komitet zahtijeva od države da ukloni rodne stereotipe iz obrazovnih udžbenika i nastavnih sadržaja; širi principe nediskriminacije i ravnopravnosti spolova kroz obrazovni sistem; razvijanje strategije s ciljem prevazilaženja stereotipnih stavova o ulogama žena i muškaraca u porodici i u društvu te pojačanje saradnje s civilnim društvom i ženskim organizacijama, političkim strankama, zaposlenima u obrazovanju, privatnom sektoru i medijima (tačka 20. Zaključnih zapažanja).

Posljednji, **6. periodični izvještaj** o provedbi Konvencije o ukidanju diskriminacije žena, Bosna i Hercegovina je podnijela u decembru 2017. godine, vodeći se preporukom Komiteta da se isti dostavi tokom 2017. godine (Bosna i Hercegovina, 2017). Više od 20 organizacija civilnog društva iz Bosne i Hercegovine, uz koordinaciju Helsinškog parlamenta građana Banja Luka i Prava za sve Sarajevo izradilo je Alternativni CEDAW izvještaj – Izvještaj organizacija civilnog društva o primjeni zaključnih zapažanja i preporuka CEDAW komiteta za Bosnu i Hercegovinu 2013–2017 (2016).

5. Konvencija o suzbijanju i ukidanju trgovanja osobama i iskorištavanja prostitucije drugih

Usvojena od strane Opće skupštine Ujedinjenih nacija 2. decembra 1949. godine, uspostavlja međusobnu vezu između trgovanja osobama i prostitucije, odnosno, kako je to naznačeno u uvodu, između „prostitucije i zla koje prati trgovinu osobama u svrhu prostitucije“. U pitanju je međunarodni instrument za zaštitu ljudskih prava čiji se osobit značaj ogleda u činjenici da se subjekti trgovanja osobama i prostitucije ne tretiraju kao kriminalci koje bi trebalo sankcionirati, već žrtvama koje bi trebalo zaštititi. S druge strane, Konvencija promovira sankcioniranje lica koje, da bi zadovoljilo strasti drugog, „*vrbuje/podvodi, namamljuje ili navodi*“ drugu osobu, čak i s njenim pristankom, odnosno, „*iskorištava prostituiranje druge osobe*“ (član 1). Nadalje, među važnije odredbe spada i zaštita „*useljenika i iseljenika*“ (migranata), a naročito „*žena i djece, kako na mjestu dolaska i odlaska, tako i za vrijeme puta*“ (član 17), te zaštita žrtava trgovanja ljudima, koja se ogleda, *exempli causa*, u privremenoj zaštiti i izdržavanju, osiguranju povratka u zemlju ishodišta licima koja to žele, snošenju troškova povratka, ako ih same žrtve ne mogu naknaditi, i slično (član 19). Konvencija nema mehanizam koji bi omogućio adekvatnu kontrolu i nadzor.

6. Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrowanju brakova

Usvojena od strane Opće skupštine Ujedinjenih nacija 10. decembra 1962. godine, u njenom središtu se nalaze osnovne značajke u pogledu zaključivanja braka. Riječ je o Konvenciji koja ima deset članova, ali čija se suština iscrpljuje u prva tri člana. Shodno članu 1 Konvencije iz 1962. godine, brak se legalno može zaključiti samo uz slobodan i potpun, lično dat pristanak obje strane, pred nadležnim organom i pred svjedocima. U nacionalnim zakonodavstvima prethodno navedeni zahtjevi najčešće su predviđeni kao uvjeti za postojanje braka, što bi značilo da se bez njihovog ispunjenja brak ne smatra zaključenim. Prema članu 2, države članice Konvencije će preduzeti potrebne zakonodavne mjere da bi bliže odredile minimalnu dob za zaključivanje braka, te brak neće moći zaključiti lica koja ne navrše predviđenu dob, osim ako nadležni organ to dopusti iz ozbiljnih razloga (2) i u interesu budućih supružnika (3). U većini nacionalnih zakonodavstava maloljetstvo je najčešće predviđeno kao bračna smetnja (drugim riječima, punoljetstvo je pretpostavka za valjanost braka). Ratio navedene konvencijske odredbe nedvojbeno leži u suzbijanju dječijih brakova. Konačno, član 3 nalaže da nadležna vlast mora upisati sve brakove u službeni registar.

7. Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama

Usvojena je od strane Opće skupštine Ujedinjenih nacija 20. decembra 1993. godine. Polazeći od općepoznatog cilja OUN-a, koji je usmjeren na očuvanje trajnog mira i sigurnosti, već u uvodu Deklaracije iz 1993. godine, koja broji ukupno šest članova, naznačeno je kako je nasilje nad ženama prepreka postizanju jednakosti, razvoja i mira. U tom duhu, Opća skupština „svečano objavljuje“ Deklaraciju i „potiče na sve moguće napore“ kako bi ona postala općepoznata i uvažena. U članu 1 Deklaracije definiran je pojam „nasilja nad ženama“, gdje se označava da je to bilo koji čin nasilja zasnovan na rodnoj osnovi (*gender based violence – rodno utemeljeno nasilje*) koji rezultira ili može rezultirati (1) fizičkom, (2) spolnom ili (3) psihološkom povredom ili patnjom žene, uključujući i prijetnje takvim djelima, prisilu ili svojevoljno oduzimanje slobode, bilo u javnom ili privatnom životu. Deklaracija nalaže državama osudu i provođenje politike uklanjanja nasilja nad ženama, predviđajući niz obaveza (uključujući i njezino pravno i stvarno provođenje) za države, počev od poziva da razmotre/ratificiraju/pristupe/povuku sve rezerve glede *Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena* iz 1981. godine (član 4).

8. Konvencija o državljanstvu udatih žena

Ovaj međunarodnopravni dokument usvojen od strane Opće skupštine Ujedinjenih nacija 20. februara 1957. godine tretira pitanje državljanstva (udate žene) kao pravne veze pojedinke i države, a polazeći od „prava na državljanstvo“ proklamiranog Općom deklaracijom o ljudskim pravima iz 1948. godine. Konvencija ima 12 članova i u prva tri člana se ogleda srž reguliranja. Prema članu 1, svaka država ugovornica saglasna je da (1) ni zaključenje braka (2) ni rastava braka između domaćih i stranih državljana (3), ni promjena državljanstva muža dok brak traje, neće imati *ipso facto* učinak na državljanstvo žene. Nadalje, prema članu 2, svaka država se slaže da (1) ni dobrovoljno sticanje državljanstva neke druge države od strane njenih državljana (2) ni odricanje od njenog državljanstva od strane njenih državljana ne sprečava suprugu državljanina da sačuva svoje državljanstvo. Slično i član 9 *Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena* iz 1979. godine, koja slično prethodno navedenom, navodi da države ugovornice garantiraju da (1) niti brak sa strancem (2) niti promjena državljanstva od strane supruga dok brak traje neće (a) *ipso facto* mijenjati državljanstvo supruge; (b) neće ju ostaviti bez državljanstva; (c) niti ju prisiliti da slijedi državljanstvo supruga. Konačno, član 3 Konvencije iz 1957. godine nalaže da strankinja može steći državljanstvo supruga na vlastiti zahtjev u privilegiranom (brži i lakši, op.a.) postupku naturalizacije.

9. Konferencije o pravima žena

Kao jedan od načina unapređenja i stalnog praćenja položaja žena u svijetu u okviru različitih političkih, ekonomskih i socijalnih konteksta, Ujedinjene nacije su se odlučile na organizaciju i kontinuirano održavanje međunarodnih konferencija o ženama. Ujedinjeni narodi organizovali su **četiri međunarodne konferencije o ženama**, i to prema sljedećem redoslijedu: (1) Mexico City 1975, (2) Kopenhagen 1980, (3) Najrobi 1985. i Peking 1995.⁵ Prva konferencija o pravima žena organizovana je od strane Komisije za položaj žena u Mexico Cityju na kojoj su učestvovala 133 vlade dok je 6.000 predstavnika/ca nevladinih organizacija organizovalo paralelni forum pod nazivom *The International Women's Year Tribune*. Konferencija je definisala Međunarodni plan djelovanja za implementaciju ciljeva Međunarodne godine žena te ponudila iscrpni set uputstava za poboljšanje položaja žena do 1985. godine, poznate i kao Dekada žena (1975–1985). Pet godina poslije, 145 država članica Ujedinjenih naroda skupilo se 1980. u Kopenhagenu na Svjetskoj konferenciji Dekade Ujedinjenih naroda za žene. Cilj konferencije bio je pregled progressa u implementaciji ciljeva Prve svjetske konferencije s fokusom na (1) zapošljavanje, (2) zdravlje i (3) obrazovanje. Program djelovanja pozvao je na jače nacionalne mjere kojima bi se osiguralo pravo vlasništva žena i kontrola nad imovinom, kao i poboljšanja u zaštiti ženskih prava na nasljeđivanje, skrbništva nad djecom i državljanstva. Treća Svjetska konferencija za pregled i procjenu dostignuća UN-ove Dekade žena održana je u Najrobiju. Mandat konferencije bio je da uspostavi konkretne mjere za prevazilaženje prepreka za postizanje ciljeva iz Dekade žena. Na konferenciji je učestvovalo 1.900 predstavnika/ca iz 157 zemalja članica te 12.000 učesnika/ca paralelnog Nevladinog foruma. Vlade su usvojile tzv. *Nairobi Forward-Looking Strategies for the Advancement of Women* u okviru kojih su skicirane mjere za postizanje rodne jednakosti na nacionalnom nivou, kao i promovisanje participacije žena u mirovnim i razvojnim naporima. Četvrta konferencija o pravima žena održana je 1995. godine u Pekingu i označila je značajan okret u cilju postavljanja globalne agende za rodnu ravnopravnost. S tim u vezi možda najznačajniji rezultat ostvaren je u donošenju *Pekinške deklaracije* i *Platforme za djelovanje* koji su jednoglasno usvojeni od strane 189 zemalja, a kojim se postavlja osnova za osnaživanje žena u svim oblastima privatnog i društvenog života. Ovi dokumenti smatraju se ključnim globalnim dokumentima u postizanju rodne ravnopravnosti u 12 kritičnih polja koja su: (1) žene i siromaštvo; (2) obrazovanje i edukacija žena; (3) žene i zdravlje; (4) nasilje nad ženama; (5) žene i oružani sukobi; (6) žene i privreda; (7) žene u vlasti i donošenje odluka; (8) institucionalni mehanizmi za napredovanje žena; (9) ljudska prava žena; (10) žene i mediji; (11) žene i okoliš i (12) ženska djeca. Pekinška konferencija izgrađena je na političkim dogovorima postignutim na tri prethodne svjetske konferencije i konsolidovanom periodu od 50 godina pravnog unapređenja koje imaju za cilj osiguranje jednakosti žena s muškarcima na polju politike i prava.

5 Sve informacije o do sada održane četiri svjetske konferencije o pravima žena preuzete su 25. 1. 2019. sa web stranice UN Women: <http://www.unwomen.org/en/how-we-work/intergovernmental-support/world-conferences-on-women>

10. Koraci nakon Pekinške konferencije

Pet godina nakon što je usvojena Pekinška deklaracija i Platforma za djelovanje, u junu 2000. godine održana je 23. specijalna sjednica Generalne skupštine UN-a pod nazivom „Žene 2000: rodna jednakost, razvoj i mir u 21. stoljeću“.⁶ Cilj specijalne sjednice bio je pregled ispunjenja ciljeva postavljenih Četvrtom konferencijom održanom u Pekingu koja je i rezultirala donošenjem Deklaracije i dokumenta pod naslovom „*Buduće akcije i inicijative za implementaciju Pekinške deklaracije i Platforme za djelovanje*“. Nakon analize nacionalnih izvještaja koji pokazuju značajan napredak u statusu i položaju žena od početka UN-ove Dekade žena 1976. godine (npr. značajno povećanje udjela žena na tržištu rada; povećanje njihove sposobnosti da učestvuju u procesu donošenja odluka u ekonomskim pitanjima; njihovog značajnog učešća u civilnom društvu s utjecajem na povećanje svijesti o rodnoj dimenziji svih pitanja, te zahtjeva za učešćem u procesu donošenja odluka na nacionalnom i svjetskom nivou) i dalje postoje značajni izazovi koji se vežu za dvije oblasti: (1) nasilje i (2) siromaštvo (UN Women, 2000, tačka 22). Globalizacija je utjecala na stvaranje novih izazova u pogledu implementacije Platforme, kao što su: trgovina ženama i djevojčicama, promjene u prirodi oružanih sukoba te odvojenosti makroekonomskih politika od potrebe za socijalnom zaštitom (UN Women, 2000, tačka 22). Također, opšta analiza je pokazala da ne postoji značajna promjena u jednakoj zastupljenosti žena u strukturama u kojima se donose odluke na nacionalnom i međunarodnom nivou (UN Women, 2000, tačka 23). U većini zemalja svijeta, predstavljenost žena je i dalje niska (UN Women, 2000, tačka 23). Čak i u državama gdje postoji „kritična masa“ žena u institucionalnim strukturama u kojima se donose javne politike, i dalje je samo nekoliko žena na direktorskim pozicijama u većini poslovnih korporacija (UN Women, 2000, tačka 23). U tom smislu nužno je pratiti progres u osiguravanju jednakog prava žena na učešće u pozicijama ekonomske moći (UN Women, 2000, tačka 23).

Određena područja su identificirana kao posebno značajna te traže posebnu pažnju, a ona uključuju pitanja: obrazovanja, socijalnih usluga i zdravlja (uključujući seksualno i reproduktivno zdravlje), HIV/AIDS pandemije, nasilje nad ženama i djevojčicama, postojanog i povećanog tereta siromaštva žena, vulnerabilnosti žena migrantica, (uključujući eksploataciju i *trafficking*), prirodnih katastrofa i načina upravljanja okolinom, razvoja snažnih, efektivnih i dostupnih nacionalnih mehanizama za poboljšanje položaja žena i donošenja strategija koje će omogućiti pomirenje žena i muškaraca, jednaku podjelu rada i porodičnih odgovornosti (UN Women, 2000, tačka 38). Predloženo je poduzimanje 199 radnji koje se trebaju izvršiti na nacionalnom i međunarodnom nivou od strane vlada, sistema Ujedinjenih nacija, međunarodnih i regionalnih organizacija, uključujući i međunarodne finansijske institucije, privatni sektor, nevladine organizacije i druge djelatnike civilnog društva (UN Women, 2000, tačka 39).

⁶ Sve informacije o 23. specijalnoj sjednici Generalne skupštine preuzete su 25. 1. 2019. s web stranice: <http://www.un.org/womenwatch/daw/followup/beijing+5.htm>

Na 49. sjednici Komisije o položaju žena u okviru Ekonomskog i socijalnog vijeća UN-a izvršen je desetogodišnji pregled primjene Pekinške deklaracije i Platforme za djelovanje, koji je rezultirao donošenjem Desetogodišnjeg pregleda i procjene primjene implementacije Pekinške deklaracije i Platforme za akciju iz 2005. godine.⁷ Pregled i procjena fokusirali su se na implementaciju na nacionalnim nivoima, kao i identificiranje postignuća, praznina i izazova s kojima se treba suočiti kao i predlaganje inicijativa za njihovo prevazilaženje u skladu s Pekinškom deklaracijom, Platformom za djelovanje i ishodom specijalne sjednice UN-a (Peking +5). Konačno, na 54. sjednici Komisije o položaju žena 2010. godine usvojen je Petnaestogodišnji pregled primjene Pekinške deklaracije i Platforme za promjene, kao i politička Deklaracija⁸ objavljena u formi izvještaja Komisije o položaju žena. U Izvještaju, akcentirani su određeni problemi žena na globalnom nivou, od kojih se mogu izdvojiti pitanja: (1) problema žena zaraženih HIV-om i njihove adekvatne zdravstvene zaštite; (2) pitanje oslobađanja žena i djece uzetih za taoce, uključujući i posljedična zatvaranja tokom oružanih sukoba; (3) problem smrtnosti majki pri porodu i morbiditet djece; (4) problem ženske genitalne mutilacije; (5) primjena međunarodno dogovorenih ciljeva i preuzetih obaveza u ostvarivanju rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena (npr. prioritiziranje rodne jednakosti i osnaživanje žena u nacionalnim politikama, strategijama, programima i akcijama; pregled, izmjena i ukidanje zakona, regulacija, politika i praksi diskriminacije žena; uvođenje pozitivnopravnih propisa za kažnjavanje nasilja nad ženama; osiguravanje ekonomskog okvira privredne aktivnosti žena; proširenje socijalne zaštite za žene i ukidanje diskriminacije u pogledu ostvarivanja zaštite itd.).

Sredinom 2013. godine, Ekonomsko i socijalno vijeće zatražilo je od Komisije za položaj žena izradu Pregleda primjene i procjenu primjene (tzv. Peking +20) Platforme za djelovanje u 2015. godini, koji je usvojen na 59. sjednici Komisije o statusu žena. Konačno, Ekonomsko i socijalno vijeće zajedno sa Komisijom za položaj žena u pripremi je za organizovanje sesije Peking +25, kao i pratećih pregleda za 2020. godinu.

---

7 Informacije o Pregledu, kao i tekst Političke deklaracije preuzete su 25. 1. 2019. sa <http://www.un.org/womenwatch/daw/Review/english/49sess.htm>

8 Petnaestogodišnji pregled primjene Pekinške deklaracije i Platforme za djelovanje, kao i politička Deklaracija dostupni su na: <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing15/index.html>. Posljednji put posjećeno 25. 1. 2019. godine.

11. Rezolucija 1325 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvojilo je 31. 10. 2000. Rezoluciju 1325⁹ pod nazivom „Žene, mir i sigurnost“. Ovo je prva Rezolucija Vijeća sigurnosti koja se konkretno bavi utjecajem rata na žene i djevojčice te ženskim doprinosom rješavanju konflikta i održivom miru. Rezolucijom se pozivaju države na uključivanje žena u proces donošenja odluka, sprečavanje konflikta, na učešće u postkonfliktnim procesima, mirovnim pregovorima i mirovnim operacijama (tačke 1–6). Također, pozivaju se sve sukobljene strane da u potpunosti poštuju međunarodno pravo koje se odnosi na prava i zaštitu žena i djevojaka (tačka 8). Pozivaju se i sukobljene strane da preduzmu posebne mjere kako bi zaštitile djevojke od rodno zasnovanog nasilja, a naročito silovanja i drugih oblika seksualnog zlostavljanja (tačke 10–11). Poziva se i na uvođenje rodne perspektive u izvještaje UN-a i sprovođenje njihovih programa (tačka 17).

12. Zaključak

Zaštita prava žena na nivou Ujedinjenih nacija ostvaruje se indirektno kroz širok spektar međunarodnih konvencija, deklaracija, rezolucija i preporuka za zaštitu ljudskih prava i zabranu diskriminacije, ali i kroz određeni broj dokumenata koji se direktno odnose na prava žena i njihov lični, politički, ekonomski i socijalni položaj. Punu pravnu i faktičku jednakost otežava različit politički i ekonomski razvoj država u svijetu, ali i različiti kulturni, ideološki, religijski i tradicijski konteksti u okviru kojih se različito shvata rodna uloga, položaj, odgovornosti i prava žena u odnosu na muškarce. Značajniji fokus na prava žena na međunarodnom nivou i potreba za kontinuiranim organizovanjem međunarodnih konferencija o pravima žena pokazuje nam da i dalje treba raditi na poboljšanju faktičkog i pravnog položaja žena u svijetu, te da pravo kao takvo pokazuje svoje slabosti zbog istrajnosti društvenih konteksta koji i dalje žene posmatraju inferiornijim u odnosu na muškarce. Analiza pravnog okvira na međunarodnom nivou je samo prvi korak u razumijevanju pravnog položaja i prava žena, te se kretanje treba nastaviti dalje ka nacionalnim pravima, pravnoj praksi, individualnim slučajevima, ali i specifičnim društvenim kontekstima na koje se to pravo oslanja i koja utječu na shvatanje, primjenu i tumačenje prava.

---

9 Vidi više u radu Elmaje Bavčić IV.4 Žene, rat, mir i sigurnost.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Koja je razlika između „prava muškaraca“ i „prava žena“? Zašto uopšte govorimo o „pravima žena“? Ako govorimo o posebnim pravima žena, koja bi to bila prava?
2. Na koji način vidite postizanje pune pravne jednakosti muškaraca i žena?
3. Kako kulturne i tradicijske vrijednosti utječu na shvatanje i primjenu konvencijskog prava žena?
4. Na koji način vidite dalji razvoj prava žena i na koje oblasti se ta prava trebaju širiti?
5. Zašto govorimo o specifičnim funkcijama materinstva, te kako to pitanje utječe na podjelu uloga između roditelja s ciljem osiguravanja najboljeg interesa djeteta?

Preporuka za čitanje

- Aasen, S. H., & Hellum, A. (2013). *Women's Human Rights. CEDAW in International, Regional and National Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (2014). *Women's Rights are Human Rights* (2014). New York and Geneva.

Literatura

- Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine. (2014). CEDAW izvještaj. Preuzeto 25. 1. 2019. <https://arsbih.gov.ba/project/cedaw-izvjestaj/>
- Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine. (2014). Rezolucija Vijeća sigurnosti UN 1325 (2000) „Žene, mir i sigurnost“. Preuzeto 11. 4. 2019. <https://arsbih.gov.ba/project/rezolucija-vijeca-sigurnosti-un-1325-2000-zene-mir-i-sigurnost/>
- Alternativni CEDAW izvještaj – Izvještaj organizacija civilnog društva o primjeni zaključnih zapažanja i preporuka CEDAW komiteta za Bosnu i Hercegovinu 2013 – 2017.* (2016). Sarajevo: Helsinški parlament građana Banjaluka & Prava za sve. Preuzeto 25. 1. 2019. <http://hcabl.org/wp-content/uploads/2016/11/CEDaW-WEB-final-novembar-2016.pdf>
- Bosna i Hercegovina. (2017). Šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provedbi Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (2013–2016). Preuzeto 25. 1. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2017/12/170823_VI-periodicni-CEDAW-Izvjestaj-za-BiH_Nacrt.pdf
- Commission on the Status of Women. Preuzeto 19. 1. 2019. <http://www.unwomen.org/en/csw>
- Degan, Đ. V. (2000). *Međunarodno pravo*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama. (1993). Preuzeto 20. 1. 2019. <http://www.prs.hr/index.php/medunarodni-dokumenti/un-dokumenti/270-un-deklaracija-o-uklanjanju-nasilja-nad-zenama>
- Konvencija o državljanstvu udatih žena. (1957). Preuzeto 20. 1. 2019. <http://www.advokatanumanovic.com/konvencija-o-drzavljanstvu-udatih-zena-1957-g.pdf>
- Konvencija o pristanku na brak, o minimalnoj starosti za sklapanje braka i o registrowanju brakova. (1962). Preuzeto 20. 1. 2019. <http://digured.srce.hr/arhiva/263/33320/www.hidra.hr/hidrad/pobirac-upload/murh/000217.pdf>
- Marcovich, M. *Vodič kroz UN-ovu Konvenciju od 2. decembra 1949. godine o suzbijanju trgovanja osobama i iskorištavanja prostitucije drugih*. Preuzeto 18. 1. 2019. https://www.czzr.hr/dokumenti/un_Konvencija.pdf
- Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. (1999). Preuzeto 20. 1. 2019. <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/text.htm>
- Pekinška deklaracija i Platforma za akciju.* (2008). Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine. Preuzeto 18. 1. 2019. <https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/04-PEKINSKA-DEKLARACIJA-kb.pdf>
- Povelja Ujedinjenih nacija. (1945). Preuzeto 18. 1. 2019. https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Povelja_Ujedinjenih_nacija.pdf
- Rezolucija 1325 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija. Preuzeto 18. 1. 2019. <http://zeneucrnom.org/pdf/rezolucija1325.pdf>
- Šimonović, D., ur. (2004). *Kratki vodič kroz CEDAW - Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*. Zagreb: Vlada RH – Ured za ravnopravnost spolova. Preuzeto 20. 1. 2019. <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/Publikacija%20Kratak%20vodi%C4%8D%20kroz%20CEDAW.pdf>

- UN Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena.* (2009). Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova vlade RH. Preuzeto 18. 1. 2019. https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/UN%20Konvencija%20o%20uklanjanju%20svih%20oblika%20diskriminacije%20%C5%BEena_%203%20izdanje.pdf
- UN Women. (2000). Five-year Review of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (Beijing + 5) held in the General Assembly, 5 - 9 June 2000. Preuzeto 18. 1. 2019. <http://www.un.org/womenwatch/daw/followup/beijing+5.htm>
- UN Women. (2005). Ten-year Review and Appraisal of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcome of the twenty-third special session of the General Assembly held during the forty-ninth session of the CSW, from 28 February to 11 March 2005. Preuzeto 20. 1. 2019. <http://www.un.org/womenwatch/daw/Review/english/49sess.htm>
- UN Women. (2010). 15-year review of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000). Preuzeto 18. 1. 2019. <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing15/index.html>
- United Nations. Gender Equality. Preuzeto 20. 1. 2019. <http://www.un.org/en/sections/issues-depth/gender-equality/index.html>
- United Nations Treaty Collection. Preuzeto 20. 1. 2019. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&lang=en#7
- Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija (2000). Rezolucija 1325 „Žene, mir i sigurnost“. Preuzeto 20. 1. 2019. <https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2016/04/UN-Rezolucija-1325.pdf>

II. 2 VIJEĆE EVROPE: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

DR. NEDIM KULENOVIĆ

Sekretarijat Evropskog suda za ljudska prava

1. Uvod

Vijeće Evrope je međunarodna organizacija osnovana 1949. godine s ciljem ostvarivanja većeg jedinstva među svojim članicama, a radi očuvanja i promovisanja ideala i načela koji su dio njihove zajedničke baštine, te poticanja njihovog ekonomskog i društvenog napretka. Među osnovnim **vrijednostima organizacije** ističe se demokratija, ljudska prava i temeljne slobode, te vladavina prava, što su ujedno i preduslovi za članstvo čije ozbiljno kršenje može rezultirati suspenzijom ili čak isključenjem (Shaw, 2008, str. 345–347).

Privrženost navedenim načelima objašnjiva je u svjetlu tragičnih iskustava Drugog svjetskog rata, koja se ogledaju i u razaranju temelja pravne države te rasprostranjenom kršenju ljudskih prava koje je svoj vrhunac imalo u holokaustu. Padom Berlinskog zida 1989. godine, te otvaranjem svojih vrata za bivše socijalističke države, organizacija je doživjela značajno širenje te danas ima 47 država članica koje naseljava oko 820 miliona ljudi. Nakon pridruživanja Crne Gore 2007. godine, Kosovo je jedino područje bivše Jugoslavije koje još uvijek nije dio ove organizacije.

Svoje temeljne funkcije organizacija ostvaruje kroz usvajanje konvencija i sporazuma, odnosno preporuka, te drugih pravnih instrumenata koji nisu izričito nabrojani u Statutu organizacije, poput deklaracija, akcijskih planova i smjernica (Polakiewicz, 2013, § 13). Najznačajniji takav instrument organizacije je svakako **Evropska konvencija o ljudskim pravima** (EKLJP) i njeni Protokoli, odnosno ustanovljeni mehanizmi njene primjene i provođenja izgrađeni oko **Evropskog suda za ljudska prava** (ESLJP), koji je dio institucionalne strukture Vijeća Evrope. Međutim, ne smiju se zanemariti ni mnogi drugi pravni instrumenti za zaštitu ljudskih prava u okviru organizacije te njihovi nezavisni mehanizmi nadzora (Leach, 2013, str. 414–415).

Na koji način je konceptualizirano i kako se ostvaruje načelo rodne ravnopravnosti na nivou Vijeća Evrope? Predanost Vijeća Evrope i njegovih institucija rodnoj ravnopravnosti je nepokolebljiva. Riječima Velikog vijeća ESLJP u predmetu *Leyla Şahin protiv Turske* (2005, § 115), rodna ravnopravnost priznata je kao „jedno od načela na kojima se temelji Konvencija i cilj koji trebaju postići države članice Vijeća Evrope“. U svojoj „Strategiji za ravnopravnost spolova od 2018. do 2023. godine“, Vijeće je istaklo da će usvojiti **dvojni**

pristup koji uključuje kako određenu politiku i djelovanje, uz afirmativnu akciju kada je ona prikladna, u područjima kritičnima za napredovanje žena u ostvarivanju stvarne ravnopravnosti spolova, tako i unapređenje, nadzor, koordinaciju i vrednovanje procesa uvođenja rodno osviještenih politika i programa.

Pored EKLJP, Vijeće je usvojilo dodatne pravne instrumente, kako pravno-obavezujuće (tzv. „tvrdo“ pravo), tako i one koji to (još) nisu (tzv. „meko“ pravo), te ustanovilo posebna tijela u svrhu realizacije navedenog utemeljujućeg principa. U nastavku ćemo se osvrnuti na pravni okvir i mehanizme za rodnu ravnopravnost koji su ustanovljeni unutar Vijeća Evrope.

2. Instrumenti „tvrdog“ prava

Među najznačajnije pravne instrumente Vijeća Evrope spadaju multilateralni međunarodni sporazumi, kojih je do sada usvojeno preko 200, odnosno više nego u bilo kojoj drugoj međunarodnoj organizaciji. Usvajanje spomenutih sporazuma na nivou Vijeća Evrope ne obavezuje države članice da ih potpišu i ratifikuju. Sporazumi svoju pravnu snagu crpe iz dobrovoljnog pristanka države da njima budu obavezane. Ipak, kao posljedica prakse Parlamentarne skupštine i Komiteta ministara Vijeća Evrope, ratifikacija određenog broja ključnih pravnih instrumenata u polju ljudskih prava postala je **uslov članstva** u Vijeću Evrope (Polakiewicz, 2013, § 11). Najznačajniji instrumenti „tvrdog“ prava Vijeća Evrope, u oblasti koju razmatramo, jesu EKLJP (1950), Evropska socijalna povelja (1961), Konvencija o borbi protiv trgovine ljudima (2005), Konvencija za zaštitu djece od seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja (2007) te Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011). U nastavku ćemo ukratko razmotriti svaki od ovih instrumenata.

2.1. Evropska konvencija o ljudskim pravima

Princip rodne ravnopravnosti svoj puni izražaj dobija u interakciji različitih odredaba EKLJP – npr. onih koje zabranjuju diskriminaciju ili garantuju pravo na privatni i porodični život – uz primjenu posebnih pravnih doktrina, poput doktrine „živućeg instrumenta“ (koja zahtijeva tumačenje EKLJP u svjetlu današnjih okolnosti), doktrine o pozitivnim dužnostima države, odnosno shvatanja ravnopravnosti u njenoj stvarnoj/materijalnoj, a ne tek formalnoj dimenziji.

Razmotrimo prvo pitanje različitog postupanja. Dugo vremena temeljna odredba EKLJP o pitanju (rodne) ravnopravnosti bila je član 14, koja je zabranjivala **diskriminaciju** (i) po osnovu spola. Navedena odredba je akcesornog karaktera, što znači da garantuje nediskriminatorno uživanje samo onih prava koja su već zaštićena EKLJP i njenim protokolima. Ovo ograničenje je donekle ublaženo time što za postojanje diskriminacije u uživanju nekog prava nije nužno da je pravo zaštićeno EKLJP i povrijeđeno, već tek da

spada u doseg te odredbe (O'Connell, 2009). Ujedno, navedeni doseg odredbe pokriva i ona prava koja je dobrovoljno priznala država članica, čak i ako nije imala dužnost da to učini po EKLJP, ukoliko navedeno pravo potpada pod opće područje primjene odredbe. Recimo, ukoliko država prizna pravo usvojenja, iako nema dužnost da to učini po Konvenciji, razumno se može tvrditi da će to pravo potpadati pod opće područje primjene odredbe koja štiti pravo na privatni i porodični život (član 8). U tom slučaju država neće moći ograničiti uživanje tog prava na diskriminatoran način. Upravo je to bio i zaključak ESLJP u predmetu *E.B. protiv Francuske* (2008) koji se ticao diskriminacije lezbejke koja je željela usvojiti dijete. Ipak, ne može se zanemariti činjenica da je lista zaštićenih prava u EKLJP znatno uža nego u drugim pravnim instrumentima na međunarodnom i nacionalnom nivou, posebno u sferi socijalnih i ekonomskih prava. Ovaj problem je bitno ublažen usvajanjem Protokola br. 12 uz EKLJP (2000) koji propisuje opću zabranu diskriminacije u uživanju svih prava utvrđenih zakonom, ali treba se prisjetiti da ga je do sada ratificiralo tek dvadeset država članica Vijeća Evrope.

Schabas (2015) nas podsjeća da je prilikom nacрта Protokola br. 12 uz EKLJP postojao prijedlog unošenja odredbe o jednakosti muškaraca i žena pred zakonom (str. 24). Ovaj prijedlog nije usvojen, kao ni kasnije inicijative Parlamentarne skupštine iz 2007. i 2012. godine za usvajanjem novog protokola uz EKLJP koji bi izričito tretirao ovo pitanje (Schabas, 2015, str. 24). Navedeno se, međutim, ne smije tumačiti kao kolebanje organizacije u ovom pogledu. To predstavlja izraz bojazni da bi takvo regulisanje moglo sugerisati, naročito državama koje ne bi pristupile protokolu, da to pitanje već nije u opsegu EKLJP. Taj zaključak bi bio pogrešan, jer kao što je istaknuto na početku, princip rodne ravnopravnosti jedno je od utemeljujućih načela Konvencije.

Razmatranje **liste zaštićenih osnova** u odnosu na koje je diskriminacija zabranjena pokazuje nam da ona izričito ne navodi osnove koji bi nam danas bili očiti, poput invaliditeta ili starosti, ali da ipak nije iscrpljujuća jer se okončava izrazom „ili druga okolnost“. ESLJP, tumačeći odredbe EKLJP u svjetlu današnjih okolnosti, dao je široko značenje navedenoj odredbi, a što je za posljedicu imalo, na primjer, i priznavanje u predmetu *Salgueiro da Silva Mouta protiv Portugala* (1999) da je seksualna orijentacija pokrivena opsegom antidiskriminacijskih normi. Ujedno, ESLJP nije bio slijep na činjenicu da su određene kategorije historijski bile marginalizovane i podložne ugnjetavanju, što mu je služilo da opravda sužavanje slobodne procjene koje države ugovornice u principu uživaju u ocjeni da li su razlike u postupanju, u inače sličnim situacijama, opravdane. Sud zahtijeva „posebno uvjerljive i snažne razloge“ prije nego što zaključi da je različito postupanje temeljeno isključivo na rodu, seksualnoj orijentaciji ili invaliditetu u skladu s EKLJP.

Posljednje nam ujedno govori da ESLJP pojam diskriminacije ne razumijeva na čisto formalan način, kao puku dužnost da se slični slučajevi tretiraju jednako, već da zabranjuje i tretiranje na jednak način onih situacija koje su značajno drugačije, a bez objektivnog i razumnog opravdanja. Fredman (2016, str. 283) uvjerljivo pokazuje detaljnom analizom

prakse ESLJP da on **materijalnu ili stvarnu jednakost** razumijeva multidisciplinarno, tako da uključuje „ispravljanje nepovoljnosti (redistributivna dimenzija); adresiranje stigme, stereotipa, predrasuda i nasilja (dimenzija priznavanja); olakšavanje sudjelovanja (participativna dimenzija); i akomodiranje razlika, uključujući i kroz strukturalne promjene (transformativna dimenzija)“.

Prethodno je vidljivo i na polju rodne ravnopravnosti. Predmet *Konstantin Markin protiv Rusije* (2012), gdje su vlasti odbile zahtjev muškog pripadnika oružanih snaga da koristi roditeljsko odsustvo, smatrajući da to pravo mogu koristiti samo žene pripadnice vojnog osoblja, primjer je načina tretiranja stvarne jednakosti u redistributivnoj dimenziji. ESLJP je naglasio da „upućivanje na tradicije, opće pretpostavke ili preovladavajuća društvena shvatanja u određenoj državi nisu dovoljno opravdanje za razlike u postupanju između spolova“ (§ 127). Naime, takvo različito postupanje za posljedicu ima „perpetuiranje rodni stereotipa koji imaju negativne efekte kako na karijere žena, tako i na porodični život muškaraca“ (§ 141). Predmet *Emel Boyraz protiv Turske* (2014), koji se ticao odbijanja turskih vlasti da imenuju ženu na poziciju zaštitara, upravo na osnovu spola, primjer je načina tretiranja stvarne jednakosti u dimenziji priznavanja. Sud je naglasio da takvo postupanje ima negativne učinke na identitet osobe, njenu samopercepciju i samopoštovanje te samim tim i njen privatni život. Ujedno je odbio i sva ponuđena opravdanja, naglašavajući da „puka činjenica da zaštitari moraju raditi noćne smjene i u ruralnim područjima te da se može zahtijevati da koriste fizičku silu ili oružje pod određenim uslovima, ne može samo po sebi opravdati razliku u postupanju između muškaraca i žena“ (§ 54).

Ovdje je značajno spomenuti i način na koji je ESLJP tretirao i **rodno zasnovano nasilje**, budući da u sebi objedinjuje više dimenzija stvarne jednakosti o kojima je bilo riječi iznad. Predmet od posebnog značaja svakako je *Opuz protiv Turske* (2009) koji se ticao predstavke apelantice koja se žalila na opću pasivnost turskih vlasti na višegodišnje porodično nasilje koje je protiv nje i njene majke vršio njen bivši suprug, koji je, naposljetku, njenu majku i usmrtio. Jedan od argumenata turskih vlasti bio je i taj da nisu mogli intervenisati budući da su žrtve više puta povlačile krivične prijave, te da bi suprotno predstavljalo kršenje njihovih prava na privatni život. ESLJP odbio je ovakav argument nalazeći da je miješanje u privatni i porodični život ponekad nužno za zaštitu zdravlja i prava drugih – tako naglašavajući i nužnost strukturalnih promjena. Sud je našao povredu prava na život (član 2), u odnosu na smrt majke, odnosno povredu prava na zabranu mučenja, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja (član 3) u odnosu na porodično nasilje koje je protiv aplikantice počinio njen bivši muž. Međutim, posebno je značajno što je ESLJP po prvi put našao da rodno zasnovano nasilje može predstavljati diskriminaciju. Sud je zaključio da su vlasti tolerisale porodično nasilje, koje je vršeno uglavnom protiv žena, da postojeći mehanizmi zaštite nisu funkcionisali te da je opća i diskriminatorna sudska pasivnost stvorila klimu koja je samo poticala takvo zabranjeno postupanje.

Prethodno navedeno je ujedno i dobar razlog da ukažemo na stav ESLJP da Konvencija nameće dodatnu dužnost nacionalnim vlastima da posebno istraže **motive diskriminacijske prirode** koji su možda pratili čin nasilja. Navedeno je bitno s obzirom na to da bi zanemarivanjem tog aspekta zločina državne vlasti propustile da odgovore na šire društvene razloge koji možda uvjetuju takvo nasilje. U predmetu *B.S. protiv Španije* (2012), ESLJP je imao priliku da naglasi da odluke državnih vlasti ne smiju propustiti da uzmu u obzir posebnu ranjivost osobe koja može biti inherentna u njenoj intersekcionalnoj poziciji. U tom predmetu aplikantica je bila prostitutka nigerijskog porijekla koja se žalila da je bila u više prilika izložena policijskom nasilju, a kojem nisu bile podložne žene „evropskog fenotipa“ koje su se bavile prostitucijom.

Kao što je istaknuto na početku, pitanja diskriminacije i stvarne jednakosti moraju se razmatrati i u kontekstu evolutivnog pristupa ESLJP u tumačenju odredaba Konvencije, odnosno u svjetlu doktrine o pozitivnim obavezama države (Leach, 2013, str. 424–425). Učenje o „**živućem instrumentu**“ pretpostavlja da ESLJP u razmatranju predmeta uzima u obzir promjene u društvenim držanjima i percepcijama, odnosno širi tehnološki i naučni razvoj, ali i uporedna iskustva iz drugih sistema za zaštitu ljudskih prava. Koncept „**pozitivnih obaveza**“ države za posljedicu ima već spomenutu dužnost za javnu vlast da štiti pojedince od nasilja drugih, odnosno da istraži i procesuiru navode o takvom zabranjenom postupanju, ali također dopušta da **ESLJP** kritikuje manjkavosti samog zakonodavnog okvira koji reguliše određenu oblast ukoliko propusti u tom pogledu krše ljudska prava. Navedeno posebno dolazi do izražaja u razmatranju opsega zaštite koju nudi pravo na privatni i porodični život.

U kontekstu rodne ravnopravnosti, šire shvaćene, prethodno je posebno vidljivo u praksi ESLJP povodom prepreka s kojima su se tradicionalno suočavali pripadnici **LGBTI** zajednice, a koja je doživjela značajnu ekspanziju u posljednja tri desetljeća. Počevši predmetom *Dudgeon protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (1981), ESLJP je koristio navedene interpretativne metode u tumačenju prava na privatni i porodični život prvobitno da ospori odredbe zakonodavstva koje su kriminalizirale istospolne seksualne odnose, a isti je pristup koristio i u predmetima *Smith i Grady* i *Lustig-Prean i Beckett protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (1999) kod stanovišta da je isključivanje pripadnika LGBTI zajednice iz vojske suprotno članu 8. EKLJP. Sud je odbio mogućnost da negativna držanja njihovih kolega mogu biti, sama po sebi, dovoljna za takvu vrstu blanketnog isključivanja. Oblast značajne dinamike u praksi ESLJP jeste pitanje pravnog priznavanja istospolnih zajednica, čiji nedostatak nužno ima negativne posljedice na privatni i porodični život istospolnih parova. U predmetu *Oliari i drugi protiv Italije* (2015) ESLJP je našao povredu člana 8. u svjetlu upravo takvog pravnog neregulisanja ove materije. Istu povredu utvrdio je i u predmetu *Orlandi i drugi protiv Italije* (2017) gdje aplikanti svoj istospolni brak sklopljen u inostranstvu nisu mogli registrovati u Italiji niti je bio priznat na bilo koji način. U svjetlu činjenice da Italija u to vrijeme – a prije zakonodavnih reformi nakon presude u predmetu *Oliari* – nije pravno regulisala istospolne zajednice, takva vrsta pravnog vakuuma nije mogla biti u skladu s obavezama Italije koje za nju proizlaze iz prava na privatni i porodični život.

Navedena dinamika vidljiva je i kod razmatranja pitanja **rodnog identiteta**. Predmet *Goodwin protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (2002) posebno je značajan u tom pogledu, odnosno dužnosti pravnog priznavanja novog rodnog identiteta postoperativnih transeksualnih osoba, a u skladu sa članom 8. Konvencije. ESLJP je u tom predmetu također našao i povredu prava na brak naglašavajući da „nije uvjeren da je u današnje doba primjereno da se [pojmovi člana 12.] moraju odnositi na određivanje spola po čisto biološkim kriterijima“ (§ 100). ESLJP je kasnije u mnogo drugih predmeta potvrdio i proširio ove principe. Vrijedi spomenuti predmet *A.P., Garçon i Nicot protiv Francuske* (2017) gdje je Sud potvrdio da uslovljavanje pravnog priznavanja rodnog identiteta prisilnom sterilizacijom ili tretmanom nije u skladu sa članom 8. EKLJP. Navedeno je i posljedica činjenice da je prostor slobodne procjene koji se državama daje u osjetljivim oblastima uzak kada je u pitanju važan aspekt identiteta ili egzistencije neke osobe.

Nakon ovog kratkog pregleda konceptualizacije rodne ravnopravnosti unutar sistema EKLJP, odnosno nekih od glavnih trendova u praksi ESLJP, valja se osvrnuti i na druge važne pravne instrumente Vijeća Evrope u ovoj oblasti. Pojedini od ovih instrumenata, poput Istanbulske konvencije, za cilj imaju kodifikaciju i produbljivanje standarda koje je ESLJP postavio u svojoj praksi, a drugi, pak, predstavljaju pravno obavezujuće standarde za svoje države ugovornice koje Sud može koristiti kod daljeg razvoja svoje prakse. Stoga na djelu vidimo dijalog različitih institucija Vijeća Evrope, a sve u cilju realizacije upravo onih principa na kojima leži sama organizacija.

2.2. Evropska socijalna povelja

Cilj Povelje jeste unapređenje i zaštita ekonomskih i socijalnih prava, te je utoliko i komplementaran instrument EKLJP. Prava garantovana Poveljom obezbjeđuju se bez ikakve diskriminacije po bilo kojem osnovu, uključujući i onaj spola. Te garancije bile su sadržane i u dodatnom Protokolu iz 1988., odnosno u izmijenjenoj Povelji iz 1996. godine, a ogledaju se i u propisivanju pozitivnih mjera u svrhu osiguranja jednakih mogućnosti između muškaraca i žena. Nadzor nad usklađenošću standarda na nacionalnom nivou s onim Povelje osigurava Evropski komitet za socijalna prava kroz sistem izvještavanja, kao i procedure kolektivnih žalbi.

2.3. Konvencija protiv trgovine ljudima

Navedeni instrument ima za svrhu sprečavanje i borbu protiv trgovine ženama, muškarcima i djecom u cilju seksualne, radne i druge vrste iskorištavanja, kao i zaštitu žrtava i progon počinitelja. Poput drugih instrumenata, i ova konvencija sadrži odredbu o nediskriminaciji te nameće dužnost državama da promovišu rodnu ravnopravnost. Nezavisni mehanizam nadzora nad provedbom Konvencije čini Ekspertska grupa za suzbijanje trgovine ljudima (GRETA) te Komitet članica. Na osnovu izvještaja GRETA-e, koji sadrže analizu provođenja Konvencije i prijedloge za dalje mjere, Komitet može usvojiti pojedinačne preporuke za provedbu tih zaključaka.

2.4. Konvencija za zaštitu djece od seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja

Navedeni instrument, poznatiji i kao **Lanzarote konvencija**, za cilj ima sprečavanje i suzbijanje seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja djece, zaštitu prava djece žrtava seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja, odnosno promovisanje nacionalne i međunarodne saradnje u suzbijanju seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja djece. Konvencija kriminalizira sve vrste seksualnih zločina protiv djece, uključujući seksualno zlostavljanje, krivična djela povezana s dječijom prostitucijom, dječiju pornografiju, sudjelovanje djeteta u pornografskim nastupima, moralno iskvarivanje djece te vrbovanje djece u seksualne svrhe. Propisuju se, također, brojne preventivne mjere koje je nužno preduzeti u svrhu ispunjavanja ciljeva instrumenta. Konvencija se primjenjuje, odnosno upotreba mjera zaštite prava žrtava se osigurava, bez diskriminacije, između ostalog, na temelju spola, odnosno seksualne orijentacije. Komitet stranaka Konvencije, odnosno „Lanzarote komitet“, tijelo je osnovano u svrhu nadzora nad efektivnim provođenjem Konvencije.

2.5. Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici

Navedeni pravni instrument (poznatiji kao „**Istanbulska konvencija**“; vidi takođe rad *IV.5 Rodno zasnovano nasilje*, autorice Natalije Petrić) najdalekosežniji je međunarodni ugovor koji se bavi nasiljem nad ženama i u porodici kao ozbiljnom povredom ljudskih prava, te predstavlja kulminaciju dotadašnjeg rada Vijeća Evrope na pitanjima rodne ravnopravnosti. To jasno proizlazi iz preambule i pojašnjavajućeg izvješća uz ovu Konvenciju, gdje se vrši pozivanje na sve gore analizirane pravne instrumente, odnosno praksu ESLJP, te mnogobrojne instrumente „mekog“ prava, o čemu će biti više riječi u nastavku.

Sprečavanje nasilja, zaštita žrtava i krivično gonjenje počinitelja glavne su značajke Konvencije. **Dimenzija prevencije** pretpostavlja promjenu stavova, rodni uloga i stereotipe koji čine nasilje nad ženama prihvatljivim, zatim obučavanje stručnih lica koja rade sa žrtvama, te povećanje nivoa svijesti o različitim oblicima nasilja i njihovoj traumatizirajućoj prirodi. Prevencija također zahtijeva i uključivanje nastavnih materijala o pitanjima ravnopravnosti u nastavni plan i program na svim nivoima obrazovanja te saradnju s nevladinim organizacijama, medijima i privatnim sektorom kako bi se doprlo do javnosti. **Dimenzija zaštite** naročito uključuje dužnost da se u središtu svih mjera nalaze potrebe i sigurnost žrtava, te ujedno zahtijeva uspostavu specijalizirane službe za potporu koja pruža medicinsku pomoć kao i psihološko i pravno savjetovanje žrtvama i njihovoj djeci. Zaštita pretpostavlja i otvaranje dovoljnog broja skloništa te uvođenje besplatne telefonske linije za pomoć koja bi bila otvorena 24 sata na dan. **Krivična dimenzija** Konvencije pretpostavlja da se nasilje nad ženama kriminalizira i odgovarajuće kazni. Konvencija kriminalizira djela kao što su sakaćenje ženskih spolnih organa, prisilni brak, prisilni pobačaj i prisilna sterilizacija. Ova dimenzija zahtijeva i da izgovori koji imaju temelja u kulturi, običajima, vjeri ili takozvanoj „časti“ budu neprihvatljivi za bilo koje djelo nasilja, kao i da žrtve imaju pristup posebnim zaštitnim mjerama tokom istrage i sudskog postupka. Također je bitno osigurati da agencije za prisilno izvršenje zakona brzo odgovore na pozive za pomoć i da na odgovarajući način upravljaju opasnim situacijama. Slijedeći praksu ESLJP, Konvencija također prepoznaje nasilje nad ženama i kao **oblik diskriminacije** te poziva na uključivanje svih mjerodavnih državnih agencija i službi kako bi se s nasiljem nad ženama i nasiljem u porodici nosili na koordiniran način.

Konvencija je ujedno prvi međunarodni ugovor koji sadrži **definiciju roda**, koji označava „društveno oblikovane uloge, ponašanja, aktivnosti i osobine koje određeno društvo smatra prikladnima za žene i muškarce“. Iz ovakvog određenja proizlazi da postoje i društveno konstruisane uloge, ponašanja, aktivnosti i atributi koje određeno društvo smatra primjerenim za žene i muškarce te svijest da određene uloge ili stereotipi proizvode neželjene ili štetne prakse i pridonose da se nasilje nad ženama smatra prihvatljivim. Zbog toga je među glavnim mjerama prevencije Konvencija propisala dužnost preduzimanja potrebnih mjera u cilju iskorjenjivanja predrasuda, običaja, tradicija i ostalih praksi koje se temelje na ideji inferiornosti žena ili na stereotipnim rodni ulogama kao opću obvezu za sprečavanje nasilja. Ona ujedno poziva i na rodno razumijevanje nasilja nad ženama i porodičnog nasilja kao temelj za sve mjere za zaštitu i potporu žrtvama. Definicija „roda“ je u pojedinim državama, poput Bugarske i Hrvatske, stvorila polemike prilikom ratifikacije instrumenta, a što je često bio rezultat i nerazumijevanja ciljeva same Konvencije. Definisane ovog termina bilo je važno budući da Konvencija nameće obavezu sprečavanja i borbe protiv nasilja nad ženama unutar šireg okvira postizanja ravnopravnosti između žena i muškaraca, koja za države proizlazi i iz gore citirane prakse ESLJP.

Mehanizam nadzora Konvencije sastoji se od dva stuba: jedan je Skupina stručnih lica za djelovanje protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO), nezavisno stručno tijelo, a drugi je Odbor stranaka, političko tijelo koje se sastoji od službenih predstavnika država stranaka Konvencije.

3. Instrumenti „mekog“ prava

Preporuke i drugi instrumenti mekog prava koje smo istakli u uvodu smatraju se „izrazom kolektivne volje zajednice Evropskih država predstavljenih u [Vijeću Evrope]“ (Polakiewicz, 2013, § 12), te za nacionalne zakonodavce i administraciju predstavljaju značajne referentne tačke. Ovakvi instrumenti često oblikuju potrebni **konsenzus** među državama članicama, što kasnije može voditi usvajanju pravno obavezujućih sporazuma u navedenim oblastima. Upravo je to bio slučaj kod usvajanja Istanbulske konvencije, što je vidljivo iz Pojašnjavajućeg izvješća uz taj međunarodni instrument gdje se ističe da su se prilikom procesa pregovaranja o Konvenciji uzeli u obzir brojni takvi instrumenti mekog prava, koje su na umu imali i priređivači Nacrta Konvencije. Ponekad instrumenti mekog prava, poput smjernica, mogu za države članice detaljnije formulirati relevantna pravila i principe koji proističu iz već obavezujućih instrumenata te zbog toga dobijaju poseban značaj.

Navedeni instrumenti mekog prava izrazito su brojni te ćemo u nastavku istaći tek **neke od značajnijih preporuka** u području kojeg razmatramo: Preporuka br. R(79)10 koja se tiče prava žena migranata; Preporuka br. R(85)2 o pravnoj zaštiti protiv seksualne diskriminacije; Preporuka br. R(90)4 o eliminaciji seksizma iz jezika; Preporuka br. R(96)51 o pomirenju rada i porodičnog života; Preporuka br. R(98)14 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa; Preporuka Rec(2002)5 o zaštiti žena protiv nasilja; Preporuka Rec(2003)3 o uravnoteženom učestvovanju žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju; Preporuka Rec(2007)13 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa u obrazovanju; Preporuka Rec(2007)17 o standardima i mehanizmima rodne ravnopravnosti; Preporuka Rec(2008)1 o uključivanju rodnih razlika u politikama zdravstva; Preporuka Rec (2010)10 o ulogama žena i muškaraca u sprečavanju i rješavanju sukoba i gradnji mira; Preporuka Rec (2012)6 o zaštiti i promovisanju prava žena i djevojčica sa poteškoćama; Preporuka Rec (2013)1 o rodnoj ravnopravnosti i medijima te Preporuka Rec (2015)2 o uvođenju rodno osviještenih politika i programa u sportu.

Nužno je naglasiti i da se ESLJP, shodno navedenoj doktrini „živećeg instrumenta“, u svojoj praksi sve češće poziva na navedene instrumente mekog prava, ali i na zaključke i preporuke nezavisnih mehanizama nadzora koji su ustanovljeni uz gore analizirane instrumente „tvrdog“ prava. Zbog svega navedenog i ovi pravni instrumenti imaju veliki značaj kod razumijevanja opsega koncepta rodne ravnopravnosti unutar sistema za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda Vijeća Evrope.

4. Bosanskohercegovački kontekst

Bosna i Hercegovina jedna je od rijetkih država članica Vijeća Evrope koja je potpisala i ratificirala sve gore analizirane pravno obavezujuće instrumente tvrdog prava, uključujući i Protokol br. 12 uz EKLJP (2000) koji propisuje opću zabranu diskriminacije u uživanju svih prava utvrđenih zakonom. Zaista, Evropska konvencija o ljudskim pravima već se po samom Ustavu države direktno primjenjuje u Bosni i Hercegovini te ima **prioritet** nad svim drugim pravom. Ipak, kao i u drugim oblastima, i u području rodne ravnopravnosti često postoji bitan raskorak između normativnog i stvarnog (Simić, 2015).

Kao što je vidljivo iz gornje analize, instrumenti tvrdog prava često državama strankama postavljaju dužnosti usvajanja posebnih mjera, izmjenu relevantnog zakonodavstva, odnosno usklađivanja relevantnih politika. Bosna i Hercegovina često kaska za provedbom navedenih obaveza što je vidljivo iz zaključaka i preporuka relevantnih nadzornih mehanizama. Ujedno, Bosna i Hercegovina često ne reaguje na prikladan način kada ESLJP u svojim presudama ukaže na **opće principe** u primjeni temeljnog ljudskog prava ili slobode iz EKLJP, koji tada imaju značaj za sve države članice Vijeća Evrope (tzv. *erga omnes* efekat), a ne tek za državu koja je stranka u postupku. To je, primjerice, vidljivo u oblasti pravnog (ne)regulisanja životnih zajednica istog spola u Bosni i Hercegovini, što je u suprotnosti s relevantnim standardima EKLJP. Istovremeno, nužno je ukazati i na činjenicu da, pored manjkavosti pravnog okvira i prakse u oblasti rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, ESLJP još uvijek nije imao prilike izjasniti se po predstavkama građana ove države u odnosu na te probleme. U tome se Bosna i Hercegovina bitno razlikuje od država regiona. To govori o potrebi daljeg senzibiliziranja stanovništva države o njihovim pravima koja proizlaze (i) iz pravnih instrumenata u okviru Vijeća Evrope.

5. Zaključak

Prikazani pravni okvir Vijeća Evrope u području rodne ravnopravnosti predstavlja zapažen pokušaj država članica te međunarodne organizacije da se suoče s izazovima koji i dalje postoje u ovoj oblasti. Ipak, treba primijetiti da je to rezultat jednog dugog historijskog procesa koji se često nije razvijao onom dinamikom koju bi priželjkivali upravo oni subjekti kojima je takva vrsta pravne zaštite i najpotrebnija (vidi Radačić, 2008; Byrnes, 2013), te se s pravom primjećuje da Vijeće Evrope još uvijek nije u svim segmentima rodne ravnopravnosti dostiglo najviše standarde koji postoje u međunarodnom sistemu zaštite ljudskih prava (Forowicz, 2016, str. 211). Zbog navedenog je jasno da borba za ostvarivanje pune rodne ravnopravnosti u okviru Vijeća Evrope još uvijek nije okončana. Nakon stupanja na snagu Protokola br. 15 uz EKLJP, princip subsidiarnosti i doktrina o slobodnoj procjeni država članica dobit će naglašen značaj. To će ujedno značiti da će glavni teret na ostvarivanju temeljnih ljudskih prava, pa u konačnici i rodne ravnopravnosti, biti upravo na državama članicama Vijeća Evrope. U ostvarivanju tog zadatka one će na raspolaganju imati pravni instrumentarij Vijeća koji je već analiziran, ali će uspješnost tog poduhvata zavisiti i od uključivanja svih segmenata društva.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Koji je pristup Evropskog suda za ljudska prava u razmatranju pitanja rodne ravnopravnosti?
2. Koji je značaj definisanja pojma „roda“ u Istanbulskoj konvenciji?
3. U čemu se ogleda značaj instrumenata „mekog“ prava u području rodne ravnopravnosti?

Preporuka za čitanje

- European Union Agency for Fundamental Rights i Council of Europe. (2018). *Handbook on European non-discrimination law – 2018 edition*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Preuzeto 25. 1. 2019. https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discrim_law_ENG.pdf
- Reid, K. (2015). *A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights*. London: Sweet & Maxwell.
- „Seksualna orijentacija i rodni identitet“, web-stranica Vijeća Evrope. <https://www.coe.int/en/web/sogi>
- *Strategija za ravnopravnost spolova Vijeća Evrope od 2018. do 2023.* Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. Preuzeto 20. 1. 2019. <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Vijeće%20Evrope/2018/Strategija%20za%20ravnopravnost%20spolova%20VE%202018-2023.pdf>

Literatura

- Byrnes, A. (2013). Gender challenges for international human rights. U S. Sheeran i N. Rodley (ur.), *The Routledge Handbook of International Human Rights Law* (str. 615–634). London/New York: Routledge.
- Fredman, S. (2016). Emerging from the Shadows: Substantive Equality and Article 14 of the European Convention on Human Rights. *Human Rights Law Review*, 16(2), 273–301.
- Forowicz, M. (2016). Concepts of Substantive Gender Equality: Looking for Coherence among the Regional and International Perspectives. U C. M. Buckley, A. Donald i P. Leach (ur.), *Towards Convergence in International Human Rights Law: Approaches of Regional and International Systems* (str. 193–212). Leiden: Brill.
- Leach, P. (2013). The European System and Approach. U S. Sheeran i N. Rodley (ur.), *The Routledge Handbook of International Human Rights Law* (str. 407–425). London/New York: Routledge.
- O'Connell, R. (2009). Cinderella comes to the Ball: Article 14 and the right to non-discrimination in the ECHR. *Legal Studies*, 29(2), 211–229.
- Polakiewicz, J. (2013). Council of Europe (CoE). U *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Preuzeto 22. 1. 2019. <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/epil/9780199231690/law-9780199231690-e607>
- Radačić, I. (2008). Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *European Journal of International Law*, 19(4), 841–857.
- Schabas, W. (2015). *The European Convention on Human Rights: A Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Shaw, M. (2008). *International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simić, O. (2015). Gender (In)equality in Bosnia and Herzegovina: One Step Forwards, Two Steps Back. U C. M. Hassenstab i S. P. Ramet (ur.), *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe: A Question of Justice* (str. 87–107). New York: Palgrave Macmillan.

Presude Evropskog suda za ljudska prava:

- *A.P., Garçon i Nicot protiv Francuske*, br. 79885/12 i dr., 6. april 2017.
- *B.S. protiv Španije*, br. 47159/08, 24. juli 2012.
- *Dudgeon protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 7525/76, 22. oktobar 1981.
- *E.B. protiv Francuske* [VV], br. 43546/02, 22. januar 2008.
- *Emel Boyraz protiv Turske*, br. 61960/08, 2. decembar 2014.
- *Goodwin protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 28957/95, 11. juli 2002.
- *Konstantin Markin protiv Rusije* [VV], br. 30078/06, 22. mart 2012.
- *Leyla Sahin protiv Turske* [VV], br. 44794/98, 10. novembar 2005.
- *Lustig-Prean i Beckett protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 31417/96 i 32377/96, 27. septembar 1999.
- *Oliari i drugi protiv Italije*, br. 18766/11 i 36030/11, 21. juli 2015.
- *Opuz protiv Turske*, br. 33401/02, 9. juni 2009.
- *Orlandi i drugi protiv Italije*, br. 26431/12 i dr., 14. decembar 2017.
- *Salgueiro da Silva Mouta protiv Portugala*, br. 33290/96, 21. decembar 1999.
- *Smith i Grady protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, br. 33985/96 i 33986/96, 27. septembar 1999.

II.3 EVROPSKA UNIJA: PRAVNI OKVIR I MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

MR. ADRIJANA HANUŠIĆ BEĆIROVIĆ
Pravna stručnjakinja za ljudska prava

1. Pravni okvir Evropske unije za rodnu ravnopravnost

Evropska unija funkcioniše na principu vladavine prava tako da su sve njene radnje utemeljene na ugovorima na čiji sadržaj su dobrovoljno i demokratskim putem pristale sve države članice EU. Pravni instrumenti Evropske unije (EU) su podijeljeni u dvije grupe. Prvu grupu čini takozvano **primarno zakonodavstvo** EU – **osnivački ugovori**; Ugovor o Evropskoj uniji (UEU), poznat i kao Ugovor iz Maastrichta iz 1992. godine, Ugovor o funkcioniranju Evropske unije (UFEU) te Povelja EU o temeljnim pravima. Obaveze iz ugovora jesu postavile temelje za EU politike rodne ravnopravnosti i imaju posebnu težinu. One su provodive od strane država članica, EU institucija, kao i – zahvaljujući doktrini o njihovom direktnom efektu – od samih građana EU pred domaćim sudovima. **Sekundarne izvore prava** čine pravilnici/uredbe, odluke, preporuke, mišljenja te uputstva/direktive, koje su obavezujuće u smislu rezultata. To znači da su države u postizanju definisanih ciljeva slobodne da odluče o najboljem načinu njihove implementacije (čl. 288 UFEU).

Princip rodne ravnopravnosti je postao sastavni dio prava Evropske unije već od samog potpisivanja Ugovora kojim se osniva Evropska ekonomska zajednica, tzv. **Ugovora iz Rima**¹, 1957. godine, u kojem je već u to vrijeme bio uključen princip jednake plate muškaraca i žena za jednak rad (tadašnji član 119 Rimskog ugovora, sada član 157 UFEU). Taj član je u to vrijeme bio i jedina odredba koja se odnosila na rodnu ravnopravnost. Od tada do danas je usvojen značajan broj odluka Suda pravde EU, kao i brojnih drugih Ugovora i direktiva kojima je postepeno unaprijeđen, proširen i osnaživan princip rodne ravnopravnosti.

Od posebnog značaja pri tome je bio **Ugovor iz Amsterdama** (potpisan 1990., a stupio na snagu 1999. godine) s obzirom na to da je on utvrdio kako je ravnopravnost između žena i muškaraca jedan od temeljnih zadataka Evropske unije (tadašnji član 2). Amsterdamski ugovor je takođe obavezao sve članice EU da u svim svojim aktivnostima uklone neravnopravnost i promoviraju ravnopravnost između muškaraca i žena u svim sferama društva (član 3, stav 2). Konačno, ovaj ugovor je proširio nadležnost EU – uveo je, naime, jedan novi član kojim je omogućio Evropskoj uniji da poduzme mjere protiv svih oblika diskriminacije po osnovu spola ili drugih svojstava (čl. 13, stav 1), što je bio pravni

¹ Ugovor iz Rima je još poznat kao Ugovor o osnivanju Evropske zajednice, dok je Lisabonskim ugovorom iz 2007. godine on preimenovan u Ugovor o funkcionisanju Evropske unije.

temelj za usvajanje prvih Direktiva iz oblasti rodne ravnopravnosti (Direktiva 2000/43, Direktiva 2000/78 i Direktiva 2004/113). **Ugovor iz Lisabona** (potpisan 2007., a stupio na snagu 2009. godine) je još više potcrtao značaj principa rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji i obavezu provedbe ovog principa kako za samu EU, tako i za države članice.

Rodna ravnopravnost u Evropskoj uniji ima više značenja ili dimenzija. Rodna ravnopravnost je tako, prije svega, jedna od **temeljnih priznatih zajedničkih vrijednosti** EU iz Ugovora o Evropskoj uniji/UEU (član 2). Kao takva, postala je ne samo relevantna za postojeće članice, nego istovremeno i jedno od mjerila za određivanje da li neka država može steći status kandidata u EU (u skladu sa članom 49 UEU), a samim tim i putokaz za one države koje teže članstvu u EU. Rodna ravnopravnost je takođe i jedan od **ciljeva EU**: Evropska unija ima cilj i zadatak da promovira ravnopravnost između muškaraca i žena (član 3(3) UEU). Rodna ravnopravnost ujedno predstavlja i **obavezu** sveobuhvatne prirode, što se označava kao „gender mainstreaming“ politika EU, ili politika rodnog mainstreaminga, uvedena krajem devedesetih godina. Naime, EU u svim svojim politikama i svim svojim aktivnostima, na svim nivoima, jeste obavezna uzeti u obzir i voditi računa o dimenziji roda i rodne ravnopravnosti (čl. 9 UEU, čl. 8 i 10 UFEU). Rodna ravnopravnost predstavlja takođe **opšti princip** prava EU. Najzad, rodna ravnopravnost predstavlja jedno od osnovnih **ljudskih prava** (čl. 23 Povelje EU o temeljnim pravima).

Ugovor o funkcionisanju Evropske unije/UEU predviđa detaljnije odredbe o rodnoj ravnopravnosti:

- odredbu o jednakoj plati, promoviranju jednakih mogućnosti i jednakog postupanja prema muškarcima i ženama te o mjerama pozitivne akcije u cilju osiguranja u praksi potpune ravnopravnosti između muškaraca i žena u radnom okruženju (član 157, st. 1–4);
- odredbu o gender mainstreamingu: Unija u svim svojim aktivnostima teži uklanjanju neravnopravnosti i promoviranju ravnopravnosti između muškaraca i žena (čl. 8);
- odredbu o borbi protiv diskriminacije, uključujući na osnovu spola, pri utvrđivanju i provedbi svojih politika i aktivnosti (čl. 10);
- odredbu o nadležnosti Vijeća EU i Evropskog parlamenta za poduzimanje mjera radi suzbijanja diskriminacije, uključujući i onu na osnovu spola (čl. 19).

Povelja Evropske unije o temeljnim pravima – usvojena je 2000. godine u Nici, a postala je pravno obavezujuća 2009. po usvajanju Lisabonskog ugovora. Ona ima istu pravnu snagu kao i ugovori, s tim što ne proširuje nadležnosti EU (čl. 6(1) UEU i čl. 51 Povelje). Ona obavezuje institucije, tijela, urede i agencije EU, dok države članice obavezuje samo u onom segmentu u kojem one implementiraju pravo EU (čl. 51(1) Povelje). Povelja garantuje ravnopravnost svih pred zakonom (čl. 20), zabranjuje diskriminaciju po svakom osnovu, uključujući spol (čl. 21) i priznaje pravo na rodnu ravnopravnost u svim područjima, dakle ne samo u zapošljavanju, te priznaje mogućnost usvajanja mjera pozitivne akcije u korist podzastupljenog spola (čl. 23). Ona takođe regulira pitanje usklađivanja porodičnog i privatnog života s profesionalnim životom.

Iako prethodno opisani ugovori i Povelja postavljaju ključne temelje za pravni okvir i politike EU u oblasti rodne ravnopravnosti, većina zakonodavstva iz oblasti rodne ravnopravnosti se nalazi u direktivama. **Direktive EU** detaljnije uređuju ciljeve o kojima su se države sporazumjele u prethodno opisanim ugovorima. Direktive su pravni instrumenti EU koje trebaju biti transponirane u domaće zakonodavstvo. To se dešava tako što, npr., države moraju poduzeti mjere kako bi ukinule one propise koji su suprotni utvrđenim principima rodne ravnopravnosti ili kako bi ih uskladili s direktivama. Postoji šest ključnih direktiva iz oblasti rodne ravnopravnosti i one se mogu podijeliti u dvije grupacije.

Prva grupa (vidi rad *III.1 Ustavni i zakonodavni okvir*, autora Midhata Izmirlije) se odnosi na ravnopravnost spolova u oblasti zapošljavanja i samozapošljavanja, jednaku plaćenost, socijalnu sigurnost, te jednak pristup dobrima i uslugama. To su:

- Preuređena direktiva o jednakim mogućnostima i jednakom postupanju (2006/54): Ovom direktivom se objedinjuju u jedinstven tekst većina ranijih direktiva iz oblasti rodne ravnopravnosti, ukida sedam dotadašnjih direktiva te modernizira i pojednostavljuje postojeći pravni okvir rodne ravnopravnosti. Njom se definišu osnovna tri principa: jednaka plata, jednak tretman u šemama zaposlenja i socijalne sigurnosti te jednak tretman u pristupu zaposlenju, obukama i uslovima rada. Ona definira direktnu i indirektnu diskriminaciju, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje. Takođe ohrabruje poslodavce da poduzmu preventivne mjere u borbi protiv seksualnog uznemiravanja, učvršćuje sankcije u slučaju diskriminacije i sadrži odredbe o tijelima koja se bave promocijom ravnopravnog postupanja prema ženama i muškarcima, gender mainstreamingu, viktimizaciji, teretu dokazivanja i drugim relevantnim pitanjima;
- Direktiva (79/7): o rodnoj ravnopravnosti u vezi sa socijalnom sigurnošću;
- Direktiva (2004/113): o rodnoj ravnopravnosti u pristupu dobrima i uslugama, značajnoj po tome što je bila prva direktiva kojom se unutar prava EU rodna ravnopravnost proširuje van oblasti zapošljavanja;
- Direktiva (2010/41): o rodnoj ravnopravnosti za samozaposlene osobe (kojom se ukida Direktiva 86/613).

Druga grupa direktiva se odnosi na roditeljsko odsustvo, zaštitu trudnica i pomirenje profesionalnog, porodičnog i privatnog života:

- Direktiva (92/85): uređivanje pitanja u vezi s trudnim radnicama, porodiljama i dojiljama;
- Direktiva (2010/18): rodna ravnopravnost i roditeljsko odsustvo (ukida Direktivu 96/34).

Kada je riječ o predstojećim aktivnostima na unapređenju prava rodne ravnopravnosti, trenutno su u toku pregovori oko novog teksta Direktive 2010/18 koja će proširiti prava i zamijeniti postojeću direktivu (Luetz, 2018). Cilj je ohrabriti bolju podjelu odgovornosti oko brige između muškaraca i žena, unaprijediti uslove rada za roditelje i dovesti do veće stope zaposlenja žena, veće plate i boljih mogućnosti napretka u karijeri za žene. Takođe,

Evropska komisija je započela evaluaciju Direktive 2006/54 u cilju smanjenja razlike u platama žena i muškaraca. Najzad, biće nastavljeni pregovori o prijedlogu Direktive o rodnom balansu unutar odbora preduzeća (Luetz, 2018).

2. Institucionalni okvir Evropske unije za rodnu ravnopravnost

Od momenta usvajanja gender mainstreaming politike u Evropskoj uniji, može se smatrati da sva tijela i svi donosioci odluka unutar EU imaju svoju ulogu u promoviranju rodne ravnopravnosti. U nastavku će, pak, biti predstavljene najvažnije institucije s određenim odgovornostima u vezi s rodnom ravnopравnošću. Kao što je prethodno naznačeno, Ugovori EU su direktno primjenjivi – kada se usvoje, nema potrebe da se „prevode“ u domaće pravo. Za razliku od toga, direktive upućuju države da nešto učine, što podrazumijeva njihovu obavezu da usvoje zakone kojima će zahtjeve iz direktiva implementirati u domaćem zakonodavstvu. Monitoring te implementacije je zadatak Evropske komisije (čl. 17 UEU), Suda pravde EU, kao i domaćih sudova.

Evropska komisija ima ključnu ulogu u provođenju EU prava u oblasti rodne ravnopravnosti. Komisija je inače poznata i kao „čuvarica ugovora“, a takođe prati i analizira da li države članice pravilno primjenjuju ugovore i direktive iz oblasti rodne ravnopravnosti na domaćem nivou. Ona je inače unutar EU glavno izvršno i provedbeno tijelo. Komisija donosi provedbene propise koji omogućavaju provedbu zakonodavstva EU (direktive, uredbe, odluke) i implementira politike Evropske unije te takođe predlaže novo zakonodavstvo Evropskom parlamentu i Vijeću ministara EU. Komisija se sastoji od 28 komesara, uključujući komesara za pravosuđe, zaštitu potrošača i rodnu ravnopravnost. Podršku Komesarijatu u oblasti rodne ravnopravnosti pruža *Glavna uprava za pravosuđe, zaštitu potrošača i rodnu ravnopravnost*. Postoji takođe *Savjetodavni odbor o jednakim mogućnostima žena i muškaraca* koji pruža Komisiji savjete i mišljenja o razvoju politika rodne ravnopravnosti. Savjetodavni odbor je sastavljen od 68 članova, uključujući predstavnike nadležnih ministarstava i tijela za zaštitu ravnopravnosti iz država članica te predstavnike/ce organizacija poslodavaca i uposlenica/ka.² Pored toga, postoji i *Grupa na visokom nivou o gender mainstreamingu*, kao neformalna grupa sastavljena od predstavnika/ca koji su na državnom nivou zaduženi za gender mainstreaming. Njom predsjedava Evropska komisija, kojoj, između ostalog, ova grupa asistira prilikom pripreme izvještaja o ravnopravnosti između žena i muškaraca.³

2 Više informacija na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISUM%3Ac10919>

3 iše informacija na: <http://ec.europa.eu/transparency/regexpert/index.cfm?do=groupDetail.groupDetail&groupID=1240&NewSearch=1&NewSearch=1>

Unutar Komisije takođe postoji *Grupa za ravnopravnost između žena i muškaraca* koja okuplja predstavnice/ke svih uprava i službi Komisije, iz svih oblasti politika. Ona služi razmjeni podataka i koordiniranju politika, prvenstveno u cilju gender mainstreaminga, kroz monitoring i usmjeravanje integracije rodne perspektive u sve oblasti EU politika.

Rad Komisije na politikama rodne ravnopravnosti se zasniva na *Strateškom angažmanu za rodnu ravnopravnost 2016-2019* (European Union, 2016). Ovaj strateški dokument zasniva se na prioritetima i iskustvima u implementaciji bivše Komisijske strategije za ravnopravnost između žena i muškaraca 2010–2015. Radi se o sveobuhvatnom okvirnom dokumentu kojim se potcrtava opredjeljenje Komisije da promovira rodnu ravnopravnost u svim svojim politikama, kao i u programima finansiranja EU. Pri tome, Komisija je utvrdila sljedeća prioritetna područja djelovanja, koja su relevantna kako za postojeće države članice, tako i one koje žele pristupiti EU:

- povećanje učešća žena na tržištu rada i jednaka ekonomska neovisnost za žene i muškarce,
- smanjenje razlike u platama, primanjima i penzijama između polova te borba protiv siromaštva žena,
- promoviranje ravnopravnosti između muškaraca i žena u procesu donošenja odluka,
- zaustavljanje rodno zasnovanog nasilja te zaštita i podrška žrtvama,
- promoviranje rodne ravnopravnosti i ženskih prava izvan EU, širom svijeta.

Pored navedenih pet tematskih prioriteta, gender mainstreaming je dodatno uključen u ovaj dokument i definiran je kao „integriranje perspektive rodne ravnopravnosti u svaki aspekt EU intervencija (priprema, dizajn, implementacija, monitoring i evaluacija politika, pravne mjere i programi potrošnje). Svake godine napredak se prati i predstavlja u Izvještaju o ravnopravnosti između žena i muškaraca u Evropskoj uniji.

U okviru svoje nadzorne funkcije, Komisija ima (u slučaju da su države članice propustile transponirati EU direktive u svoj domaći pravni poredak, ili je implementacija bila nedovoljna ili nepravilna) mogućnost izvođenja država članica pred Evropski sud pravde. To može učiniti ili u odgovoru na predstavku podnesenu od strane pojedinca ili na sopstvenu inicijativu. Pri tome, Komisija prethodno pruža državi članici mogućnost da postupi po obrazloženom mišljenju Komisije u roku koji joj ona ostavi. Ukoliko država to ne učini, sljedeća mogućnost je upućivanje tog pitanja Sudu pravde. Sud u konačnici može naložiti novčane kazne državama članicama ukoliko propuste provesti prethodno usvojenu presudu kojom je utvrđena povreda EU prava.

Sud pravde Evropske unije tumači odredbe osnivačkih ugovora i ostalih izvora prava EU u svim državama članicama, rješava pravne sporove između vlada država članica i institucija EU te postupa po tužbama građana, preduzeća i organizacija čija su prava povrijeđena nekom od odluka tijela Unije. On često tumači propise EU kroz prethodni

postupak tumačenja domaćih ili EU odredaba u svjetlu prava EU koje mu upute domaći sudovi u slučaju nedoumica. Kao takav, ovaj postupak je usmjeren ka osiguranju ujednačenog tumačenja i primjene prava EU.

Sud pravde Evropske unije je odigrao ključnu ulogu u oblasti jednakog tretmana žena i muškaraca tako što je kroz svoja tumačenja inicijalne odredbe o rodnoj ravnopravnosti iz člana 119 Rimskog ugovora ukazao na društveni značaj rodne ravnopravnosti, prevazilazeći njegovo svođenje na ekonomsku dimenziju (presuda Defrenne br. 2, 1976.). Na taj način on je stvorio temelj za moderno pravo EU iz oblasti rodne ravnopravnosti. Sud je kroz svoje odluke prihvatio da jednako postupanje i zabrana diskriminacije na osnovu spola predstavlja nepisani opšti princip prava EU i prije nego što je to kao takvo bilo prepoznato i priznato u usvojenim ugovorima i direktivama (presuda Defrenne br. 3). Ovaj Sud je i prije Povelje o osnovnim pravima rodnu ravnopravnost u kontekstu jednake plate prepoznao kao ljudsko pravo (presuda Deutsche Telekom, 2000). Donio je krucijalne presude u kojima je pružio tumačenje EU zakonodavstva i relevantnih odredaba Ugovora iz ove oblasti osiguravajući da se pojedinci/ke mogu efektivno pozvati na i provesti svoje pravo na rodnu ravnopravnost.

Vijeće Evropske unije je najvažnije zakonodavno tijelo EU. Ono okuplja ministre država članica odgovornih za pojedina područja djelovanja u ukupno deset takozvanih formacija. Na primjer, ministri vanjskih poslova djeluju unutar Vijeća za vanjske poslove. Za pitanja rodne ravnopravnosti je zadužena formacija EPSCO (Employment, Social Policy, Health and Consumer Affairs), sastavljena od nacionalnih ministara iz oblasti zaposlenja, socijalne zaštite, zaštite potrošača, zdravstva i jednakih mogućnosti. Ovo tijelo, zajedno s Parlamentom, usvaja zakonodavstvo iz oblasti rodne ravnopravnosti te može zahtijevati poduzimanje mjera od strane Evropske komisije. Tako je, npr., u prošlosti zahtijevalo od Komisije da pripremi novu strategiju rodne ravnopravnosti. Takođe je imalo priliku izdati brojne preporuke i izjave o rodnoj ravnopravnosti.

Vijeće Evropske unije je 2011. godine usvojilo *Evropski pakt za ravnopravnost između žena i muškaraca 2011-2020* (Council of European Union, 2011). Ovaj Pakt je usmjeren ka reafirmaciji značaja integrisanja rodne perspektive u sve politike EU te ka ohrabivanju EU i država članica da poduzimaju mjere u cilju eliminacije rodnih stereotipa, osiguranju jednake plate za jednak rad i promoviraju jednako učešće u procesu donošenja odluka. Takođe ih ohrabruje da poduzmu mjere ka osiguranju kvalitetnih usluga brige o djeci i promoviranju fleksibilnih radnih angažmana te mjera jačanja prevencije nasilja nad ženama i zaštite žrtava nasilja.

Parlament Evropske unije jeste jedino tijelo direktno izabrano od strane građanki i građana država članica EU. Rad u Parlamentu je organizovan kroz djelovanje različitih parlamentarnih odbora, od kojih je najznačajniju ulogu u podršci politikama rodne ravnopravnosti imao *Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost*, poznat i kao FEMM

odbor. Doprinos Parlamenta u oblasti rodne ravnopravnosti se ogleda u više segmenata. Iako posjeduje zakonodavna ovlaštenja, koja uključuju predstavljanje amandmana na prijedloge zakonodavstva pripremljenog od strane Evropske komisije, on ne posjeduje mogućnost zakonodavne inicijative kao što je to uobičajeno na domaćem nivou. Pa ipak, postoje drugi indirektni načini na koje može uticati na zakonodavne inicijative. Tako je Parlament, npr., u prvom čitanju povodom Prijedloga komisije za izmjenu Direktive 92/85/EEC zagovarao duži period plaćenog porodiljskog odsustva – 20, umjesto 14 sedmice, oko čega, međutim, na kraju nije bila postignuta saglasnost s Vijećem EU.

S druge strane, Parlament pruža doprinos razvoju politika rodne ravnopravnosti kroz izvještaje i rezolucije koje on i pomenuti Odbor pripremaju na sopstvenu inicijativu. Tako je, na primjer, u jednoj Rezoluciji o nasilju nad ženama iz 2014. godine (European Parliament, 2014) ukazao na određene probleme, formulisao preporuke i zatražio, između ostalog, od Komisije da pripremi zakonodavnu inicijativu koja će se ticati mjera promocije i podrške aktivnostima država članica usmjerenim ka prevenciji nasilja nad ženama i djevojčicama. FEMM Odbor je potom uspostavio posebnu radnu grupu zaduženu za praćenje implementacije ove rezolucije.

Drugi način djelovanja Parlamenta se ogleda u skretanju pažnje drugim institucijama na neke specifične probleme. Primjer za to je preporuka Parlamenta upućena Vijeću o prioritetima Evropske unije za 62. sjednicu UN Komisije o statusu žena, pozivajući na osnaživanje žena iz ruralnih područja i pristup ženama medijima i informacionim tehnologijama kao sredstvima za unapređenje položaja žena (European Parliament, 2018). U martu 2018. godine delegacija Odbora za ženska pitanja je učestvovala na ovoj sjednici. Parlament utiče i na druge načine na politike rodne ravnopravnosti, uključujući i kontrolu nad budžetom kroz koju može osigurati utvrđivanje prioriteta za programe namijenjene pitanju rodne ravnopravnosti. Najzad, Evropski parlament je uključen u proces imenovanja 28 komesara Evropske komisije, te je u prošlosti koristio svoje ovlasti da zahtijeva adekvatnu zastupljenost ženskih kandidatkinja i da insistira na posvećenosti kandidatkinja/data rodnoj ravnopravnosti. ⁴

Evropska služba za vanjsko djelovanje (poznatija kao EEAS) je autonomno tijelo EU pod nadležnošću Visokog predstavnika Unije za vanjske poslove i sigurnosnu politiku kojem pruža podršku u obavljanju njegovih aktivnosti. Formirana je spajanjem odjela za vanjske odnose Vijeća EU i Evropske komisije, stupanjem na snagu Lisabonskog ugovora 2009. godine. EEAS je diplomatska služba Evropske unije te je njeno djelovanje značajno u kontekstu unapređenja rodne ravnopravnosti van okvira Evropske unije, kroz spoljne odnose s trećim državama.

---

⁴ Za više detalja i primjera uticaja Evropskog parlamenta vidi European Parliament (2018), Factsheet - Equality between men and women.

Vijeće EU je svojim zaključcima iz oktobra 2015. godine usvojilo *Akциони plan u oblasti rodne ravnopravnosti 2016-2020*, koji je pripremljen od strane Visokog predstavnika Unije za vanjske poslove i sigurnosnu politiku i Evropske komisije u formi zajedničkog radnog dokumenta osoblja: „*Rodna ravnopravnost i osnaživanje žena: Transformacija života djevojčica i žena kroz spoljne odnose EU 2016-2020*“ (Council of European Union, 2015). Radi se o okvirnom dokumentu EU za promociju rodne ravnopravnosti i osnaživanju žena i djevojčica kroz vanjske odnose i aktivnosti EU širom svijeta, čime se daje snažan znak da rodna ravnopravnost i osnaživanje žena zauzimaju centralno mjesto u spoljnim odnosima Evropske unije. Zajedničku odgovornost za implementaciju snose glavni akteri u sferi spoljnih odnosa: relevantne službe Evropske komisije i Evropska služba za vanjsko djelovanje, uključujući EU delegacije, i to u saradnji s državama članicama.

Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE) je evropska agencija osnovana 2006. godine s osnovnim zadatkom da doprinese i jača promociju rodne ravnopravnosti, uključujući i gender mainstreaming u svim politikama EU i iz toga izvedenih domaćih politika. Pored toga, ona je usmjerena ka podupiranju borbe protiv diskriminacije na osnovu spola i podizanju svijesti javnosti o rodnoj ravnopravnosti. Ove ciljeve prvenstveno postiže kroz pružanje tehničke podrške EU institucijama provođenjem istraživanja i prikupljanjem podataka potrebnih za usvajanje kvalitetnijih, rodno osviještenih politika od strane evropskih institucija i država članica.

Pored do sada navedenih, postoji još nekoliko tijela i mreža koje igraju ulogu u implementaciji politika rodne ravnopravnosti, uključujući Agenciju EU za temeljna prava (FRA), koja je osnovana kako bi institucijama EU i državama članicama pružila neovisnu, na dokazima utemeljenu pomoć i stručna znanja o temeljnim pravima. Pored toga, bitno je pomenuti Equinet – Evropska mreža tijela za ravnopravnost⁵, Evropska mreža pravnih eksperata iz oblasti rodne ravnopravnosti i nediskriminacije, zadužena za pružanje Evropskoj komisiji objektivnih informacija i savjeta o razvoju prava i prakse u ovim oblastima unutar država članica EU⁶ te Evropska mreža eksperata iz oblasti politika rodne ravnopravnosti⁷.

---

5 Više informacija na: <http://www.equineteurope.org/>

6 Više informacija na: <https://www.equalitylaw.eu/>

7 Više informacija na: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/who-we-work-gender-equality/european-network-experts-gender-equality_en

3. Ilustracija uticaja prava i institucija Evropske unije na unapređenje rodne ravnopravnosti

S obzirom na obaveznost EU zakonodavstva i mogućnosti nastupanja određenih posljedica u slučaju nepoštivanja ovih standarda, preuzimanje obaveza iz oblasti rodne ravnopravnosti je vremenom dovodilo i dovodi do postepene transformacije društvenih odnosa u različitim sferama, uključujući radno mjesto i profesionalni razvoj. Provođenje obaveza iz prava EU se ogledalo u usvajanju raznih zakona i politika na domaćem nivou čiji je cilj bio efektivna implementacija principa rodne ravnopravnosti. Ovome su doprinijeli i brojni slučajevi koji su pokrenuti pred Evropskim sudom pravde pozivajući se na odredbe EU prava iz oblasti rodne ravnopravnosti, prije svega član 157 UFEU i relevantne direktive.

Na primjer, kao što je prethodno pomenuto, članom 157 UFEU se zahtijeva primjena principa jednake plate za jednak rad ili rad jednake vrijednosti. Široko tumačenje koncepta plate od strane Suda pravde Evropske unije i veoma razvijena sudska praksa o ovom članu su proširili mogućnosti za borbu protiv direktne i indirektno diskriminacije na osnovu spola u pogledu plata i osigurali su šanse za smanjenjem razlika u plati za jednak rad između žena i muškaraca.

Jedna od tema kojoj je posvećeno EU pravo i politike rodne ravnopravnosti jeste balansiranje profesionalnog i porodičnog života, što je posebno bitno u kontekstu stvaranja prostora i mogućnosti za žene da ravnopravno rade na svom profesionalnom razvoju i učestvuju na radnom mjestu i u društvenom životu. Evropska unija predviđa određene zahtjeve u pogledu dužine trajanja porodičnog odsustva i zaštitu od otkaza zbog trudnoće, te posebnu pažnju posvećuje socijalnoj zaštiti i garanciji naknada za samozaposlene radnice i njihove partnere osiguravajući tako minimalne standarde koji inače ne bi bili dostupni u svim državama članicama EU. Pored toga, EU reguliše i pravo na roditeljsko odsustvo, uključujući tu i mjere koje trebaju ohrabriti očeve da koriste ovo pravo, čime se direktno utiče na ravnomjerniju raspodjelu obaveza oko djece i profesionalnog angažmana između žena i muškaraca. Takva mjera jeste, na primjer, postojeći institut neprenosivosti jednog od ukupno četiri mjeseca roditeljskog odsustva, tj. gubitak mjeseca ukoliko ga otac ne iskoristi, kao podsticaj korištenju roditeljskog odsustva od strane očeva.

Osnovno ograničenje koje postoji u vezi s punim potencijalom pozitivnog uticaja EU prava se, međutim, ogleda u tome što se on ograničava na određene politike iz pojedinih oblasti kao što su zapošljavanje i zaštita na radnom mjestu, dok u drugim životnim oblastima, kao što su, na primjer, pristup pravdi i obrazovanje, utvrđene EU politike, ukoliko uopšte postoje, nemaju istu pravnu težinu i one ostaju u sferi pravne regulacije na domaćem nivou.

4. Relevantnost EU prava u kontekstu tekućeg procesa pristupa BiH Evropskoj uniji

Kroz proces pristupa Evropskoj uniji države se pripremaju za preuzimanje obaveza povezanih sa članstvom i usklađivanje svog internog zakonodavstva sa standardima prava EU. U okviru projekta evropskih integracija, rodna ravnopravnost, kao jedna od temeljnih vrijednosti priznatih od strane EU, zauzima značajno mjesto. S obzirom na to da je ona predviđena u ugovorima EU, rodna ravnopravnost jeste sastavni dio uslova za pristup EU kojima se kako države kandidatkinje, tako i potencijalne kandidatkinje moraju povinovati. Tako se u okviru procesa proširenja vrši kontinuirano praćenje transponiranja i implementacije zakonodavstva EU, između ostalog, u ovoj oblasti.

Sve relevantne odredbe Ugovora, zakonodavstvo i sudska praksa Suda pravde Evropske unije čine takozvani „EU *acquis communautaire*“. Od država kandidatkinja se očekuje da usklade svoje zakonodavstvo s relevantnim *acquisem* EU, kao i da uspostave institucionalni okvir posredstvom kojeg će moći provoditi *acquis*.

Iako BiH još uvijek nije obavezna da u potpunosti primjenjuje *acquis communautaire*, u procesu pristupanja BiH Evropskoj uniji je značajna postepena harmonizacija svih domaćih propisa s pravnim standardima EU i unapređenje rodne ravnopravnosti, s obzirom na činjenicu da EU ta pitanja svrstava u pristupne kriterijume iz Kopenhagena o poštovanju ljudskih prava.

Kopenhaški kriterijumi su kriterijumi koje je EU utvrdila kao uslove koje država treba ispuniti kako bi pristupila Evropskoj uniji, pored uslova i principa iz osnivačkih ugovora. Ovi kriterijumi obuhvataju političke, ekonomske i pravne kriterijume. Politički kriterijumi za članstvo u EU zahtijevaju od države koja podnosi zahtjev za članstvo u EU da posjeduje jake i stabilne institucije koje osiguravaju demokratiju, vladavinu prava, poštovanje ljudskih prava te prava i zaštitu manjina. Pravni kriteriji pak zahtijevaju prihvatanje cjelokupne pravne stečevine EU te privrženost ciljevima političke, ekonomske i monetarne unije. Prethodno pomenuti dokument *Strateški angažman za rodnu ravnopravnost 2016–2019* predviđa da je upravo promocija rodne ravnopravnosti i ženskih prava širom svijeta jedan od prioriteta vanjske politike EU. U sklopu proširenja EU, to podrazumijeva pomenuto praćenje implementacije Kopenhaških kriterijuma, kao i napore da se perspektiva rodnog mainstreaminga uključi u sve relevantne programe koji su finansirani kroz Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA).

BiH je 2016. godine podnijela zahtjev za članstvo u EU, te je time postala potencijalna kandidatkinja za članstvo u EU. Odgovore na Upitnik EU za pridruživanje BiH Evropskoj uniji predala je 2018. godine. Upitnik je jedan od formalnih instrumenata EU na osnovu koga se priprema mišljenje o zahtjevu za članstvo u EU. Njegov cilj je da pruži sveobuhvatan pregled političkog, pravnog, administrativnog i ekonomskog sistema države, na osnovu

kojeg Evropska komisija ocjenjuje nivo dosezanja kriterijuma za članstvo države i njene spremnosti da napreduje u procesu evropskih integracija do krajnjeg članstva. Ključni sadržaj tog mišljenja jeste, ukoliko je ono pozitivno, preporuka Vijeću EU o dodjeljivanju statusa kandidata i otvaranju pregovora o pristupanju EU.

Evropska komisija redovno izdaje Izvještaj o napretku BiH u kojem objavljuje informacije o napretku koji je ona kao potencijalna kandidatkinja za članstvo postigla u ispunjavanju uslova i ciljeva postavljenih od Evropske unije, uz sažetak operativnih mjera koje je potrebno preduzeti na osnovu utvrđenih planova djelovanja. Struktura izvještaja prati kriterijume iz Kopenhagena, pri čemu se posebna pažnja posvećuje ocjenjivanju njenog napretka (donesene odluke, usvojeni zakoni i provedene mjere) u usklađivanju domaćeg zakonodavstva s *acquisem* EU. Izvještaj se šalje Bosni i Hercegovini, Vijeću EU i Evropskom parlamentu.⁸

Kada se budu otvorili pregovori s državom, cjelokupna pravna stečevina EU se dijeli na 35 pregovaračkih poglavlja, po čijoj strukturi je koncipiran i sam Upitnik. Za rodnu ravnopravnost, relevantna su pregovaračka poglavlja 19 (socijalna sigurnost i zaposlenje); poglavlje 23 (pravosuđe i osnovna prava); i poglavlje 24 (pravda, sloboda i sigurnost).

Izvještaji Evropske komisije o proširenju mogu predstavljati bitnu alatku za identifikaciju postojećih prepreka te pružanje smjernica za planiranje potrebnih aktivnosti i probleme koji zaslužuju fokus domaćih institucija, ali i organizacija civilnog društva i međunarodnih aktera. Ovo zahtijeva snažniji dijalog Evropske unije s organizacijama civilnog društva koje se bore za rodnu ravnopravnost i jače integrisanje rodne perspektive kroz cijeli izvještaj o napretku, kroz politiku proširenja i IPA programe, kao i snažniji politički pritisak na lokalne vlasti da rade na unapređenju rodne ravnopravnosti.⁹ S druge strane, kako bi se maksimizirali benefiti ovog procesa, relevantni akteri civilnog društva, čija uloga često jeste ključan pokretač reformi rodni politika unutar pojedinih država, trebaju biti adekvatno opremljeni i edukovani o različitim modalitetima uticaja na sadržaj procesa pristupa EU.

Bitno je takođe voditi računa o prethodno pomenutom Akcionom planu u oblasti rodne ravnopravnosti 2016–2020 koji je postavio značajne ciljeve transformacije života žena i djece kroz vanjske odnose EU, dakle i s BiH, uključujući mjere ka osiguranju njihovog fizičkog i psihološkog integriteta, promoviranju njihovih ekonomskih i socijalnih prava i jačanju njihovog glasa i učešća. Svjesni koliko bitnu alatku rodno budžetiranje predstavlja za rodni mainstreaming, ovaj Akcioni plan zahtijeva rodno budžetiranje u potrošnji EU u vanjskim odnosima, uključivanje ženskih organizacija civilnog društva i mehanizama rodne ravnopravnosti u planiranju IPA programa.

---

8 Više informacija o procesu pristupanja Evropskoj uniji može se naći na stranici Direkcije evropskih integracija: www.dei.gov.ba

9 Za detaljnu analizu na koji način se rodna perspektiva može i treba bolje integrisati u proces EU integracija, vidi Kvinna till Kvinna Foundation (2018) i Kvinna till Kvinna Foundation & Kosovo's Women Network (2018).

Prema dosadašnjem iskustvu novih država članica Evropske unije, pristupanje ovoj zajednici i primjena savremenih pravnih koncepata EU iz oblasti rodne ravnopravnosti je pozitivno uticala na stanje rodne ravnopravnosti na domaćem nivou. Ocjenjuje se da je i u državama Zapadnog Balkana samo stremljenje ka cilju članstva u EU već imalo pozitivan učinak u smislu usvajanja i izmjena relevantnog zakonodavstva, uspostavljanja gender mehanizama, ali i domaćih strategija i akcionih planova (Evropski parlament, 2018, str. 3).

Iz Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine za period 2018–2022. vidljivo je da su se domaće institucije prilikom osmišljavanja i provođenja aktivnosti, između ostalog, oslanjale na standarde koji proizlaze iz dokumenata EU kao što je Strategija za ravnopravnost muškaraca i žena ali i druge relevantne strateške dokumente Evropske unije (Agencija za ravnopravnost spolova BiH, 2018, str. 5 i 8). Takođe, prema metodologiji Evropskog instituta za ravnopravnost spolova, krenulo se s izradom Indeksa rodne ravnopravnosti za BiH, kao jednog od najvažnijih instrumenata za praćenje stanja rodne ravnopravnosti u zemlji, ali i za komparaciju s drugim zemljama EU i regiona (Agencija za ravnopravnost spolova BiH, 2018, str. 38).

U prethodnom Gender akcionom planu BiH 2013–2017. je, pak, bila naglašena potreba unapređenja saradnje „s Direkcijom za evropske integracije BiH i Delegacijom Evropske unije u BiH s ciljem primjene standarda i mehanizama za ravnopravnost polova u svim segmentima procesa pristupa evropskim integracijama, uključujući IPA programiranje i druge programe pomoći BiH, a naročito u izvještavanju o napretku Bosne i Hercegovine“ (Agencija za ravnopravnost spolova BiH, 2013, str. 33).

Uprkos tome, u državama Zapadnog Balkana i dalje postoje razne praktične prepreke za postizanje rodne ravnopravnosti kada je riječ o provođenju uspostavljenog zakonskog i institucionalnog okvira u praksi (Evropski parlament, 2018, str. 3). Tako je, na primjer, izvještaj Evropske komisije o BiH 2018. godine identifikovao kao probleme neusklađenost dijela zakonodavstva s Istanbulskom konvencijom, uz probleme povezane s implementacijom zakona iz oblasti rodne ravnopravnosti, posebno u kontekstu nasilja nad ženama (Evropska komisija, 2018, str. 19). U daljem procesu pristupa EU je jako bitno koristiti sve pomenute alatke kako bi se maksimizirali pozitivni efekti ovog procesa na unapređenje rodne ravnopravnosti.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Koji su osnovni izvori prava Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti?
2. Koje institucije Evropske unije jesu značajne za oblast rodne ravnopravnosti i na koji način se ogleda njihov uticaj na ovu oblast?
3. Na koji način proces pristupa Evropskoj uniji može uticati na unapređenje rodne ravnopravnosti u pojedinoj državi?
4. Na koji način organizacije civilnog društva mogu da maksimiziraju pozitivne učinke procesa pristupa Evropskoj uniji u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti u društvu u kojem djeluju?

Preporuka za dalje čitanje

- European Commission. (2018, mart). *Questions and Answers: What is the EU doing for women's rights and gender equality?* European Commission Fact Sheet. Preuzeto 20. 3. 2019. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-1602_en.htm
- European Union. (2018). *2018 Report on equality between women and men in the EU*. Preuzeto 5. 1. 2019. https://ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=50074
- Lazarević, M., i Tadić, K. (2018, april). Gender Issues in the Western Balkans. *Civil Society Forum of the Western Balkans Summit Series, CSF Policy Brief No. 4*. Preuzeto 20. 3. 2019. https://wb-csf.eu/docs/Gender_Issues.pdf

Literatura

- Agencija za ravnopravnost spolova, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. (2018). *Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine za period od 2018. do 2022. godine*. Sarajevo: Agencija za ravnopravnost spolova. Preuzeto 25. 1. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2018/11/GAP-BiH-2018-2022_B.pdf
- Agencija za ravnopravnost spolova, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. (2013). *Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine za period 2013-2017. godina*. Preuzeto 25. 1. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/GAP_BIH.pdf
- Council of the European Union. (2011, 25. maj). *European Pact for Equality between Women and Men (2011—2020), Annexed to Council Conclusions (7166/11)*. Official Journal of the European Union, C 155/10. Preuzeto 25. 1. 2019. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011XG0525\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011XG0525(01)&from=EN)
- Council of the European Union. (2015, 26. oktobar). *Measures for Gender Equality and Women's Empowerment: Transforming the Lives of Girls and Women through EU External Relations 2016 – 2020, Annex to Council Conclusions on the Gender Action Plan 2016-2020, 13201/15*. Brussels: Council of the European Union. Preuzeto 20. 1. 2019. www.consilium.europa.eu/media/24467/st13201-en15.pdf
- European Commission. (2018). *Bosnia and Herzegovina 2018 Report*. SWD(2018) 155 final. Strasbourg: European Commission. Preuzeto 20. 1. 2019. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-bosnia-and-herzegovina-report.pdf>
- European Commission, European Network of Legal Experts in the Field of Gender Equality and Non-discrimination. (2018). *EU Gender Equality Law - update 2018*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Preuzeto 20. 1. 2019. <https://www.equalitylaw.eu/downloads/4767-eu-gender-equality-law-update-2018-pdf-444-kb>
- European Parliament. (2014). *European Parliament Resolution of 25 February 2014 with Recommendations to the Commission on Combatting Violence against Women (2013/2004(INL))*. Preuzeto 25. 1. 2019. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/seance_pleniere/textes_adoptes/definitif/2014/02-25/0126/P7_TA\(2014\)0126_1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/seance_pleniere/textes_adoptes/definitif/2014/02-25/0126/P7_TA(2014)0126_1_EN.pdf)
- European Parliament. (2018). *Factsheet – Equality Between Men and Women*. Preuzeto 23. 1. 2019. <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/59/equality-between-men-and-women>
- European Parliament. (2018). *Report on a European Parliament Recommendation to the Council on the EU Priorities for the 62nd Session of the UN Commission on the Status of Women (2017/2194(INI))*. Preuzeto 5. 3. 2019. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A8-2018-0022+0+DOC+PDF+V0//EN>
- European Union. (2016). *Strategic Engagement for Gender Equality 2016-2019*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Preuzeto 25. 1. 2019. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/strategic_engagement_en.pdf
- Kvinna til Kvinna Foundation. (2018). *A New European Perspective for the Western Balkans or More of the Same?* Preuzeto 5. 3. 2019. <https://kvinnatillkvinna.org/wp-content/uploads/2018/10/1-A-new-European-perspective-for-the-Western-Balkans.pdf>

Kvinna till Kvinna Foundation i Kosovo's Women Network. (2018). *Mind the GAP: An independent evaluation of the implementation of the EU Gender Action Plan II in Western Balkans countries*. Preuzeto 5. 3. 2019. <https://kvinnatillkvinna.org/wp-content/uploads/2018/10/3-Mind-the-gap-an-independent-evaluation-ENG.pdf>

Lilyanova, V. (2018). *Women in the Western Balkans – Gender Equality in the EU Accession Process*. European Parliament, European Parliamentary Research Service. Preuzeto 25. 1. 2019. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625139/EPRS_BRI\(2018\)625139_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625139/EPRS_BRI(2018)625139_EN.pdf)

Luetz, F. (n. d.). *Actions by the European Commission: New developments in Relation to Gender Equality Law*. Preuzeto 23. 2. 2019. http://www.era-comm.eu/oldoku/SNLLaw/14_Other_topics/118DV29_Luetz_EN.pdf

Presude Suda pravde Evropske unije

- Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena (No. 2). (1976). C – 43/75. EU:C:1976:56.
- Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena (No. 3). (1978). C – 149/77. EU:C:1978:130.
- Deutsche Telekom AG, formerly Deutsch Bundespost Telekom v Lili Schroeder. (2000). C – 50/96. EU:C:2000:72.

III PRAVO, POLITIKE I INSTITUCIJE ZA
RODNU RAVNOPRAVNOST U BiH

III.1 USTAVNI I ZAKONODAVNI OKVIR

DOC. DR. MIDHAT IZMIRLIJA

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

1. Ustavni okvir i zaštita ljudskih prava

Bosna i Hercegovina (BiH) jedna je od država sa složenim ustavnim sistemom. Iako **Ustav BiH** ne sadrži izričite odredbe koje se odnose na ravnopravnost žena i muškaraca, zaštita ljudskih prava i temeljnih sloboda predstavlja jedan od stubova ustavnog sistema. Ustav BiH tako utvrđuje da će se svim osobama u BiH bez diskriminacije osigurati uživanje prava i sloboda predviđenih Ustavom ili međunarodnim sporazumima koji su navedeni u Aneksu I Ustava. Zabrana diskriminacije izričito uključuje zabranu diskriminacije po osnovu spola (član II/4 Ustava BiH). Također, potrebno je podsjetiti da se Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i dodatni protokoli (EKLJP) primjenjuju direktno u BiH (član II/2 Ustava BiH), a da se u Aneksu I navodi popis dodatnih sporazuma o ljudskim pravima koji se neposredno primjenjuju u BiH (uključujući i Konvenciju o ukidanju svih oblika diskriminacije žena te Konvenciju o državljanstvu udatih žena).

Poput Ustava BiH i **Ustav Federacije BiH** (FBiH) potvrđuje primjenu najvišeg nivoa međunarodno priznatih prava i sloboda utvrđenih međunarodnim sporazumima, a posebno se, među nabrojanim pravima, ističe i zabrana svake diskriminacije zasnovane na rasi, boji kože, spolu, jeziku, religiji ili vjerovanju, političkim ili drugim uvjerenjima, nacionalnom i socijalnom porijeklu te zaštiti manjina i potencijalno ugroženih grupa (član II/2 Ustava FBiH).

U **Republici Srpskoj** (RS) Ustavom se utvrđuje da su građani ravnopravni u slobodama, pravima i dužnostima, jednaki pred zakonom i da uživaju istu pravnu zaštitu bez obzira na rasu, spol, jezik, nacionalnu pripadnost, vjeroispovijest, socijalno porijeklo, rođenje, naobrazbu, imovno stanje, političko i drugo uvjerenje, društveni položaj ili drugo osobno svojstvo (član 10 Ustava RS); ljudsko dostojanstvo, tjelesni i duhovni integritet, čovjekova privatnost, lični i porodični život su nepovredivi (član 13 Ustava RS), a omladina, žene i invalidi imaju posebnu zaštitu (član 40 Ustava RS).

Statutom Brčko distrikta BiH (BDBiH) zagarantovano je uživanje svih prava i sloboda bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, uključujući diskriminaciju po osnovu spola, rase, seksualnog opredjeljenja, boje kože, jezika, vjeroispovijesti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, političkog ili drugog mišljenja, pripadnosti nacionalnoj manjini, imovinskog stanja, rođenja ili drugog statusa. Prema odredbi Statuta sva lica na teritoriji Distrikta uživaju prava i slobode utvrđene Evropskom konvencijom o ljudskim pravima (EKLJP), tako da sudovi BDBiH kada postupaju u predmetima koji se odnose na optužbe u vezi s kršenjem tih prava i sloboda uzimaju u obzir precedentno pravo Evropskog suda za ljudska prava (član 13 Statuta BDBiH).

Ipak, bez obzira na proklamiranu zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Ustavni sud BiH utvrdio je da je postupanjem ili propuštanjem djelovanja organa javnih vlasti došlo do kršenja ljudskih prava u brojnim slučajevima. Podsjećamo da Ustavni sud BiH ima apelacionu nadležnost u pitanjima koja su sadržana u Ustavu kada ona postanu predmet spora zbog presude bilo kojeg suda u BiH (član VI/3 b) Ustava BiH). Ova nadležnost Ustavnog suda od izuzetnog je značaja za zaštitu ljudskih prava i ostvarivanja principa jednakosti građana/ki pred zakonom. Kao ilustraciju navodimo nekoliko odluka u kojima je Ustavni sud BiH utvrdio kršenje ljudskih prava apelanata/kinja.

Ustavni sud BiH je u predmetu AP-118/17 od 13. 2. 2019. godine zaključio da je prekršeno pravo apelantkinje na zabranu diskriminacije primjenom Zakona o nasljeđivanju iz 1980. godine, bez uvažavanja opredjeljenja iz Porodičnog zakona BDBiH o dosljednom izjednačavanju vanbračne zajednice koja traje preko tri godine s bračnom zajednicom u svim pravima i obavezama, uključujući i imovinska prava.

Također, u predmetu AP-4319/16 od 19. 12. 2018. godine Ustavni sud BiH je utvrdio da postoji kršenje prava apelanata/kinja kada su javne vlasti, sukladno pozitivnoj obavezi propustile poduzeti nužne mjere radi osiguranja mirnoga okupljanja organiziranog sukladno zakonu, zbog čega je došlo do nasilja prema sudionicima Festivala koje je bilo motivirano homofobnim predrasudama, te kada su propustile osigurati jasan pravni okvir kako bi preventivno djelovale u njegovome sprečavanju i odvraćanju od činjenja istih ili sličnih djela.

U predmetu AP-369/10 od 24. 5. 2013. Ustavni sud BiH utvrdio je postojanje diskriminacije u vezi s pravom na pristup sudu kao segmentom prava na pravično suđenje. Naime, apelantova tužba odbačena je kao nedopuštena u smislu relevantne odredbe Porodičnog zakona FBiH što je predstavljalo diskriminaciju jer dovodi do različitog tretmana apelanta prema spolu, a da za takav različit tretman nema razumnog i objektivnog opravdanja.

Kontinuirani **zahtjevi za promjenom Ustava BiH** s ciljem osiguranja ravnopravnosti svih građana bez obzira na njihovu etničku pripadnost uobličeni su u različitim inicijativama poput Aprilskog paketa, Prudskog sporazuma i Butmirskog paketa. Ove inicijative naročiti značaj dobijaju nakon odluke Evropskog suda za ljudska prava u slučaju „Sejdić i Finci protiv BiH“ u kojoj je utvrđena diskriminacija pripadnika nacionalnih manjina. Brojni zahtjevi za izmjenom Ustava potakli su i CEDAW Komitet da preporuči BiH da u procesu ustavnih promjena „posebno ugradi u novi Ustav definiciju ravnopravnosti između žena i muškaraca i zabranu direktne i indirektno diskriminacije žena u javnoj i privatnoj sferi“ (CEDAW Komitet, 2013). Zalaganje za senzibiliziranje i promjene Ustava BiH iz rodne perspektive i perspektive ljudskih prava cilj je inicijative „**Građanke za ustavne promjene**“. Navedena inicijativa definirala je **pet prioriteta** za koje će se zalagati u procesu reforme Ustava BiH i to:

1. upotrebu rodnoodgovornog jezika u Ustavu BiH jer upotrijebljeni jezik i gramatički oblici ničim ne pokazuju postojanje ženskog roda u našim jezicima, te ne stvaraju sliku da su muškarci i žene u BiH ravnopravni u ostvarivanju svih prava i sloboda,
2. uvođenje afirmativnih mjera u Ustav BiH radi postizanja pune rodne i spolne ravnopravnosti jer uvođenje afirmativnih mjera u kontekstu rodne i spolne ravnopravnosti podrazumijeva mjere koje bi doprinijele izjednačavanju položaja manje zastupljenog roda i spola,
3. proširenje postojećeg kataloga prava odredbama koje garantuju specifična prava žena u privatnom i javnom životu uključujući zabranu nasilja na osnovu spola i roda, rodni identitet i seksualnu orijentaciju, ravnopravnost supružnika prilikom sklapanja braka, tokom njegovog trajanja i pri raskidu braka, slobodna odlučivanja o reproduktivnom zdravlju, posebnu zaštitu koju uživa majka i samohrani/a roditelj/ka, kao i zaštitu radnog statusa žena prilikom prijema na rad i naročito zaštitu od otpuštanja s posla tokom trudnoće i porodijskog odsustva,
4. veću sudsku i pravnu zaštitu ljudskih prava i sloboda kao i eksplicitno navođenje jednakosti svih građana pred sudovima u BiH,
5. princip direktne demokratije primijenjen na proces ustavne reforme, odnosno podnošenje inicijativa za izmjene i dopune Ustava od strane građana putem direktnog učešća u vlasti (plebiscit, referendum, narodna inicijativa, narodni veto i različiti zborovi/skupštine građana (Inicijativa Građanke za ustavne promjene, 2017).

2. Zakonodavni okvir

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH (ZRS) usvojen je 2003. godine, izmijenjen i dopunjen je 2009. godine, a 2010. godine objavljen je prečišćeni tekst Zakona. U svojoj strukturi ZRS prati odredbe Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW). Osnovni cilj ZRS je uspostava općeg okvira kojim se promovira i štiti ravnopravnost spolova u svim oblastima života te uređuje zaštita od diskriminacije na osnovu spola i seksualne orijentacije. ZRS jamči ravnopravan tretman svih osoba bez obzira na spol u javnoj i u privatnoj sferi društva naglašavajući i posebno razrađujući oblasti obrazovanja, ekonomije, zapošljavanja i rada, socijalne i zdravstvene zaštite, sporta, kulture, javnog života i medija (član 2 ZRS). ZRS definiše diskriminaciju, razlikuje i definiše neposrednu i posrednu diskriminaciju te daje određenje drugih oblika diskriminacije: uznemiravanja, seksualnog uznemiravanja, poticanja na diskriminaciju i nasilje na osnovu spola.

Diskriminacija na osnovu spola tako predstavlja svako stavljanje u nepovoljniji položaj bilo koje osobe ili grupe osoba zasnovano na spolu zbog kojeg se osobama ili grupi osoba otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava ili sloboda.

Nasilje na osnovu spola ovim zakonom je zabranjeno i podrazumijeva svako djelovanje kojim se nanosi ili može biti nanijeta fizička, psihička, seksualna ili ekonomska šteta ili patnja, kao i prijetnja takvim djelovanjem koje sputavaju osobu ili grupu osoba da uživa u svojim ljudskim pravima i slobodama u javnoj i privatnoj sferi života. Nasilje na osnovu spola uključuje, ali se ne ograničava, na:

- a) nasilje koje se dešava u porodici ili domaćinstvu;
- b) nasilje koje se dešava u široj zajednici;
- c) nasilje koje počine ili toleriraju organi vlasti i drugi ovlašteni organi i pojedinci;
- d) nasilje na osnovu spola u slučaju oružanih sukoba.

Članom 29 ZRS predviđena je kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina za osobu koja na osnovu spola vrši nasilje, uznemiravanje ili seksualno uznemiravanje kojim se ugrozi mir, duševno zdravlje i tjelesni integritet.

Prema dostupnim presudama primjetno je da sud odmjeravajući kaznu počiniteljima/cama navedenog djela najčešće izriče uvjetnu osudu pri čemu osuđena osoba ostaje na slobodi ukoliko ne počini, odnosno ponovi krivično djelo. Za primjer navodimo da je Sud BiH u predmetu broj K-44/09 od 23. 10. 2009. godine izrekao zbog izazivanja zastrašujućeg osjećaja nepoželjnog seksualnog ponašanja i uznemiravanja uvjetnu kaznu u trajanju od osam mjeseci zatvora. Također, u drugom predmetu broj S1 3 K 00 3967 10K od 18. 2. 2011. godine Sud izriče uvjetnu osudu od šest mjeseci zatvora, a u predmetu S1 3 K 00 7749 11K od 16. 1. 2012. godine uvjetnu kaznu zatvora u trajanju od 11 mjeseci zbog nepoželjnog fizičkog ponašanja spolne prirode kojim je povrijeđeno dostojanstvo žrtava, te kod istih stvaranja uvredljivog i ponižavajućeg okruženja. Međutim, bilježe se i primjeri izricanja kazne zatvora kao u predmetu S1 3 K 00 4822 11K od 1. 11. 2011. godine kada je Sud BiH kaznio počinitelja kaznom zatvora u trajanju od jedne godine zbog stvaranja zastrašujućeg osjećaja nepoželjnog seksualnog ponašanja.

U smislu **učesća u javnom životu** član 20 ZRS odnosi se na obaveze relevantnih državnih tijela u vezi osiguranja i promoviranja ravnopravne zastupljenosti spolova u procesu upravljanja, odlučivanja i zastupanja u svim državnim tijelima na svim nivoima organizacije vlasti, uključujući političke stranke, pravne osobe s javnim ovlaštenjima kao i pravne osobe koje su u vlasništvu ili pod kontrolom organa javne vlasti uključujući i obavezu ovlaštenih predlagača prilikom izbora predstavnika i delegacija u međunarodnim organizacijama i tijelima. ZRS definira da ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen najmanje u procentu od 40%, u državnim i drugim tijelima na osnovu standarda utvrđenog Preporukom Vijeća Evrope (2003) 3 i da će se diskriminacijom na osnovu spola smatrati situacija kada ne postoji navedena procentualna zastupljenost. U cilju ostvarivanja ravnopravne zastupljenosti spolova i otklanjanja diskriminacije državna i druga tijela dužna su donositi posebne mjere radi ostvarivanja stvarne ravnopravnosti spolova kada je zastupljenost jednog spola manja od 40% (Vijeće Evrope, 2003).

Usklađivanje zakona i politika sa ZRS predstavlja važnu mjeru protiv diskriminacije žena. ZRS u članu 24 (4) navodi da su državni, entitetski i kantonalni organi vlasti, kao i organi jedinica lokalne samouprave dužni da sve propise i druge akte iz svoje nadležnosti prije upućivanja u zakonsku proceduru dostave na mišljenje institucionalnim mehanizmima za ravnopravnost spolova radi usaglašavanja s odredbama Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini.

Agencija za ravnopravnost spolova BiH (ARS, vidi takođe rad *III.2 Institucionalni mehanizmi i javne politike*, autora Adnana Kadribašića) i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (MLJPI) je u 2015. godini dalo mišljenje na ukupno 32 zakonska i podzakonska akta, a 2016. godine broj je povećan na 45 akata. U periodu od 2013. do 2016. godine broj podnesenih i obrađenih pravnih akata o usklađenosti sa ZRS se povećao za tri puta. Najčešće se radi o aktima iz oblasti sigurnosti, pravosuđa, javne uprave i statistike. U 90% slučajeva prihvaćeni su prijedlozi ARS i MLJPI.

Gender centar Vlade FBiH (GCFBiH) također daje mišljenja o usklađenosti svih propisa s odredbama ZRS. U razdoblju od 2015. do 2016. godine napravljena je analiza propisa koje je razmatrala Vlada FBiH. GCFBiH je dao 18 mišljenja o propisima i politikama, a na 24 dokumenta date su preporuke kako bi se osigurao strateški pristup u provedbi standarda ravnopravnosti spolova. Glavna područja harmonizacije bila su rad i zapošljavanje, javna uprava, zdravstvo i socijalna zaštita. **Gender centar Vlade RS** (GCRS) pripremio je poseban Izvještaj o usklađivanju zakona i drugih propisa RS s pravnim standardima o ravnopravnosti spolova i Poseban izvještaj o slučajevima ispitivanja kršenja prava na temelju spola u postupcima vođenim pred GCRS. Izvještajni period obuhvata podatke od uspostave GCRS do 31. 12. 2016. godine. U ovom periodu GCRS je dao 143 mišljenja o zakonima i podzakonskim aktima, a u 85% slučajeva predlagatelji zakona prihvatili su preporuke, posebno one koje imaju za cilj osiguranje jednake zastupljenosti spolova u tijelima javne vlasti. Zakoni usvojeni u izvještajnom razdoblju koji sadrže odredbe o zabrani diskriminacije na temelju spola, odnose se na područja javne uprave, rada i zapošljavanja, obrazovanja, kulture i financija (CEDAW Komitet, 2018).

Izborni zakon BiH (vidi takođe rad/poglavlje *IV.1 Politički i javni život*, autorice Zlatiborke Popov Momčinović) koji je usvojen 2009. godine i nakon toga izmijenjen i dopunjen 19 puta regulira izbor članova/ica i delegata/kinja Parlamentarne skupštine i članova/ica Predsjedništva BiH te uspostavlja pravila po kojima se provode izbori za sve nivoe vlasti u BiH. Zakon definiira opće pravo glasa jer svaki državljanin/ka Bosne i Hercegovine stariji/a od osamnaest godina ima pravo birati i biti biran/a. Ovo pravo podliježe određenim ograničenjima za osobe optužene od strane MKSJ ili koje se nalaze na izdržavanju kazne za teška kršenja humanitarnog prava. Osoba koja vrši određenu funkciju u pravosuđu, policiji, oružanim snagama i sl. nije se u mogućnosti kandidirati za bilo koju poziciju prije nego podnese ostavku.

Izborni zakon uvodi proporcionalni izborni sistem iz višečlanih izbornih jedinica za sva predstavnička tijela dok za izbore članova/ica Predsjedništva i načelnike/ice ustanovljava većinski izborni sistem. Mandat pripada izabranom nosiocu mandata, a ne političkoj stranci ili koaliciji. U pogledu sastava općinske izborne komisije i biračkog odbora Izborni zakon utvrđuje da će se osigurati zastupljenost spolova u skladu sa ZRS, osim ako se izborna komisija i birački odbor sastoji od tri člana, kada ravnopravna zastupljenost postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen s 1/3 od ukupnog broja članova (članovi 2.2 i 2.14 Izbornog zakona). Prema Izbornom zakonu Centralna izborna komisija između ostalih poslova koje obavlja osigurava da su statističke evidencije razvrstane po spolu, starosti, po izbornim jedinicama za svaki dio izbornog procesa (član 2.9. 4a) Izbornog zakona).

Odredbom Izbornog zakona utvrđeno je da **svaka kandidatska lista** uključuje kandidate muškog i ženskog spola, koji su ravnopravno zastupljeni. Ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen s najmanje 40% od ukupnog broja kandidata na listi. Kandidati spola koji je manje zastupljen raspoređuju se na kandidatskoj listi na način da je najmanje jedan kandidat manje zastupljenog spola među prva dva kandidata, dva kandidata manje zastupljenog spola među prvih pet kandidata i tri kandidata manje zastupljenog spola među prvih osam kandidata, itd. (član 4.19 Izbornog zakona). Izborne liste su „otvorene“, a birači mogu utjecati na redoslijed kandidata/kinja označavanjem individualnih preferencija. Međutim, kako bi kandidat/kinja na općim izborima imao pravo na povlaštene glasove, mora osvojiti najmanje 20% pojedinačnih glasova od ukupnog broja osvojenih glasova te izborne liste. Za lokalne izbore taj se uvjet definira kao najmanje 10% pojedinačnih glasova od ukupnog broja osvojenih na toj izornoj listi. BiH se ovakvim rješenjem opredijelila za sistem zakonskog reguliranja kvota, utvrđujući redoslijed rasporeda kandidata/kinja na izornoj listi. Pored ovog sistema u praksi drugih država se primjenjuju sistemi rezerviranih mjesta (npr. Maroko) i sistem dobrovoljnih kvota političkih partija (npr. Švedska). Države koje imaju sistem zakonskog reguliranja kvota mogu imati i sistem dobrovoljnih kvota političkih partija.

Iako Izborni zakon koristi rodno neutralan termin „manje zastupljen spol“ zakonodavac je uveo obavezne kvote s ciljem povećanja stepena učešća žena u političkom životu. Prije uvođenja kvota izbor žena u predstavnička tijela bio je zanemariv. Nakon općih izbora 1996. godine u Parlamentarnoj skupštini BiH (PSBiH) i Narodnoj skupštini RS (NRS) izabrane su po jedna zastupnica, a dvije zastupnice u Parlament FBiH (PFBiH). U 2017. godini žene su činile 23,8% članica Zastupničkog doma PS BiH, a nakon općih izbora 2018. godine postotak učešća žena iznosi 21,4% što je nešto manje od svjetskog, odnosno evropskog prosjeka (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2018).

Potrebno je navesti da Izborni zakon u članu 16.14 zabranjuje vođenje izborne kampanje putem elektronskih i printanih medija koja je stereotipnog i uvredljivog sadržaja u odnosu na muškarce i/ili žene ili koja podstiče stereotipno i uvredljivo ponašanje na osnovu spola ili ponižavajući odnos prema pripadnicima različitih spolova.

U 2016. godini predložene su izmjene Izbornog zakona BiH i Zakona o Vijeću ministara BiH. Prijedlog izmjena Izbornog zakona predviđao je uvođenje **jednake zastupljenosti spolova na listi kandidata od 50%**. Ovi amandmani na tekst zakona nisu dobili podršku. Prijedlog izmjene Zakona o Vijeću ministara BiH, kojim se regulirala jednaka zastupljenost u Vijeću ministara, odnosno najmanje 40 posto osoba manje zastupljenog spola također nije dobio podršku (Sarajevski otvoreni centar, 2016).

Zakonodavni okvir za zaštitu od diskriminacije, a time i ostvarivanje principa rodne ravnopravnosti u BiH unaprijeđen je usvajanjem **Zakona o zabrani diskriminacije (ZZD)** 2009. godine. ZZD je izmijenjen i dopunjen 2016. godine jer je dotadašnja praksa primjena ZZD pokazala potrebu za unaprjeđenjem i osiguranjem efikasnog mehanizma zaštite. Navedenim izmjenama i dopunama osiguralo se jasnije definiranje diskriminacije, a popis zabranjenih osnova je proširen izričitim navođenjem starosne dobi, invaliditeta, seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih karakteristika. Također, položaj žrtve diskriminacije poboljšan je korištenjem efikasnijeg zaštitnog mehanizma, posebno produženjem rokova za podizanje tužbi u sudskim postupcima za zaštitu od diskriminacije i uvođenjem situacionog testiranja kao dokaznog sredstva.

U skladu sa članom 2 ZZD zabrana diskriminacije predstavlja svako različito postupanje uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica i onima koji su s njima u rodbinskoj ili drugoj vezi na osnovu rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, invaliditeta, starosne dobi, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, seksualne orijentacije, rodnog identiteta, spolnih karakteristika, kao i svake druge okolnosti koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi, prava i sloboda u svim oblastima života. Ovaj član ZZD proširuje krug adresata pa se, osim na javna tijela, odnosi i na „sve fizičke i pravne osobe, u javnom i privatnom sektoru, u svim oblastima“. Ovim se zabrana diskriminacije iz uobičajene primjene u javnom sektoru prenosi i na privatni sektor.

ZZD detaljno definira sve osnove i oblike diskriminacije razdvajajući definiciju diskriminacije od definicije neposredne, posredne diskriminacije i drugih oblika diskriminacije: uznemiravanja, seksualnog uznemiravanja, mobinga, segregacije, izdavanje naloga drugima za vršenje diskriminacije, pomaganje drugima prilikom diskriminacije i poticanje na diskriminaciju.

Težim oblikom diskriminacije smatra se diskriminacija počinjena prema određenoj osobi po više osnova (višestruka diskriminacija), diskriminacija počinjena više puta (ponovljena diskriminacija) i diskriminacija koja postoji duže vrijeme (produžena diskriminacija) (član 4 ZZD).

U članu 5 ZZD je regulirao situaciju da se određene zakonske mjere i radnje neće smatrati diskriminatornim kada se svedu na nepovoljno razlikovanje ili drugačije postupanje ako se temelje na objektivnom i razumnom opravdanju, navodeći potom iscrpan popis mjera koje uključuju afirmativne mjere, zapošljavanje u vjerske institucije, dob kao uvjet za odlazak u mirovinu itd.

ZZD određuje da je **Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH** centralna institucija za zaštitu od diskriminacije. Ombudsmeni mogu primiti žalbe u vezi s diskriminacijom, te davati potrebna obavještenja o mogućnostima sudske i druge zaštite podnositeljima/icama žalbe. Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH također može davati preporuke i mišljenja te predložiti pokretanje postupka medijacije. Institucija ombudsmana prikuplja i analizira statističke podatke o slučajevima diskriminacije i podnosi godišnji, a prema potrebi i vanredne izvještaje o pojavama diskriminacije zakonodavnim tijelima u BiH i informira javnost o pojavama diskriminacije (član 7 ZZD).

Ombudsmeni su 2016. godine objavili **Specijalni izvještaj o pravima LGBTI osoba** u Bosni i Hercegovini u kojem su utvrdili trenutno stanje i stvarni pristup ljudskim pravima pripadnika LGBTI zajednice, a koji sadrži podatke i informacije dobijene od javnih vlasti, nevladinih organizacija, akademskih stručnjaka, kao i primjere iz prakse Institucije ombudsmana. U tom Izvještaju ombudsmeni su preporukama zatražili poduzimanje niza konkretnih zakonskih i administrativnih mjera usmjerenih ka poboljšanju položaja ove populacije. Zakonodavna vlast u Bosni i Hercegovini nije usvojila zakonska rješenja kojima se reguliše pitanje zajednice života istospolnih partnera i prava koja proističu iz takve zajednice.

U Godišnjem izvještaju za 2018. godinu Institucija ombudsmana navodi da su primili podnesak Federalnog ministarstva unutrašnjih poslova u vezi s Informacijom o zahtjevima za upis podataka u matične evidencije koji se odnose na životne zajednice istospolnih parova u kojem je navedeno da je ministarstvo kroz zaprimljene žalbe upoznato da su se u praksi pojavili: „zahtjevi za upis životnog partnerstva, odnosno životne zajednice istospolnih parova u adekvatnu matičnu evidenciju u BiH i FBiH, a na osnovu inostranih isprava, s obzirom da su takve životne zajednice zaključili državljani BiH i FBiH u inostranstvu, kao i zahtjevi za upis činjenice rođenja djece u matičnu knjigu rođenih s konstatacijom državljanstva BiH i FBiH na osnovu inostranih isprava, a koja djeca potiču iz životnih zajednica istospolnih parova, koje životne zajednice su zaključili državljani BiH i FBiH u inostranstvu“ (str. 113). Ovim povodom Vlada FBiH je zaključila da će imenovati interesornu radnu grupu koja će analizirati propise u okviru kojih istospolni parovi iz životne zajednice mogu ostvarivati prava koja proizlaze iz EKLJP, te predložiti propise koje je potrebno donijeti na području Federacije BiH.

U navedenom izvještaju ombudsmeni navode da su razmatrali žalbe Ž-SA-06-1156/18 i Ž-SA-06-1207/17 koje su se odnosile na neprimjeren sadržaj statusa objavljenih na društvenim mrežama koji u sebi sadrže elemente govora mržnje, diskriminacije na osnovu spola i uznemiravanja. Ombudsmeni su, postupajući u ovim predmetima, zauzeli stav da pitanje kršenja ljudskih prava putem visokotehnoških aktivnosti predstavlja izazov ne samo za pravnike i osobe koje se bave zaštitom i promocijom ljudskih prava, već za svaku osobu, uzimajući u obzir da visoke tehnologije ulaze u sve sfere života. Ombudsmeni su podržali inicijativu „Centra za pravnu pomoć ženama“ za izmjene i dopune Krivičnog zakona FBiH s ciljem stvaranja zakonskih pretpostavki za sankcionisanje osoba koje vrše određene radnje korištenjem informaciono-komunikacijskih tehnologija, a koje za posljedicu imaju povređivanje prava pojedinaca.

Ombudsmeni su u izvještaju konstatirali i da u BiH „trenutno ne postoji mogućnost medicinske promjene spola“. Naime, „ova procedura nije definisana niti jednim zakonom, niti je kroz obavezno zdravstveno osiguranje regulisano djelimično ili potpuno finansiranje zahvata za promjenu spola. Zakonom je regulisana mogućnost upisa promjene spola u matične knjige i izmjena ličnih dokumenata kroz određene administrativne postupke, ali praksa u radu Ombudsmana pokazuje da u određenom broju slučajeva službenici koji rade na poslovima upisa promjene spola u matične knjige i izmjene ličnih dokumenata nisu dovoljno upoznati s važećim zakonodavstvom iz ove oblasti“ (Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH, 2019, str. 113).

Izmjenama i dopunama ZZZ uvedena je obaveza svih javnih tijela i ostalih pravnih osoba da u svoje opće pravne akte, ili kroz posebne pravne akte, reguliraju načela i principe jednakog postupanja te da osiguraju učinkovite interne procedure zaštite od diskriminacije. Kao dobar primjer navodimo Smjernice za prevenciju seksualnog i rodno zasnovanog uznemiravanja koji su usvojeni na Pravnom fakultetu, Fakultetu političkih nauka i Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije UNSA (Pravni fakultet u Sarajevu, 2018).

3. Stereotipi i potreba za promjenom

CEDAW Komitet je u svojim Zaključnim zapažanjima na kombinovani četvrti i peti periodični izvještaj BiH ponovio svoju zabrinutost zbog otpornosti patrijarhalnih stavova i duboko ukorijenjenih stereotipa o ulogama i odgovornostima žena i muškaraca u porodici i društvu u cjelini. Rodni stereotipi su tako u korijenu uzroka:

1. nepovoljnog položaja žena u političkom i javnom životu, naročito na položajima odlučivanja i među izabranim predstavnicima vlasti, kao i na tržištu rada,
2. rasprostranjenosti porodičnog i seksualnog nasilja i
3. rodne segregacije koja se odražava u izborima obrazovanja žena i djevojčica.

Iako su prema ZRS nadležne vlasti, obrazovne institucije i druge pravne osobe obavezne osigurati uspostavu obrazovnog sistema, koji će garantirati eliminaciju nastavnih programa koji sadrže stereotipnu društvenu ulogu muškarca i žene, a koji za posljedicu imaju diskriminaciju i nejednakost spolova (član 11 ZRS), Komitet je izrazio žaljenje zbog ozbiljnog oklijevanja u otklanjanju preostalih rodnih stereotipa iz školskih udžbenika, te se od BiH zahtijeva da:

1. ukloni, kao pitanje prioriteta, rodne stereotipe iz obrazovnih udžbenika i nastavnih sadržaja,
2. širi principe nediskriminacije i ravnopravnosti spolova kroz formalni i neformalni obrazovni sistem,
3. razvije opsežnu sveobuhvatnu strategiju kroz sve sektore, s proaktivnim i održivim mjerama, koje ciljaju na žene i muškarce, djevojčice i dječake, da se prevaziđu stereotipni stavovi o ulogama i odgovornostima žena i muškaraca u porodici i društvu, naročito u oblastima gdje su žene u najnepovoljnijem položaju, kao što su javni i politički život i zapošljavanje, i
4. pojača saradnju s civilnim društvom i ženskim organizacijama, političkim strankama, zaposlenima u obrazovanju, privatnim sektorom i medijima, i da širi informacije o pravima žena široj javnosti i određenim grupama, kao što su donosioci odluka, poslodavci, omladina i ugrožene grupe žena (CEDAW Komitet, 2013).

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Da li uvođenje rodno osjetljivog jezika u akte javne vlasti doprinosi ostvarenju rodne ravnopravnosti?
2. Da li državna tijela poduzimaju korake na dostizanju međunarodnih standarda u oblasti rodne ravnopravnosti?
3. Da li žrtve kršenja ljudskih prava dovoljno poznaju sistem zaštite ljudskih prava?
4. Da li uvođenje kvote od 40% na izbornim listama stvarno doprinosi ostvarenju principa rodne ravnopravnosti?

Preporuka za dalje čitanje

- Aganović, A., Miftari, E., i Veličković, M. (2015). *1995–2015: Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Halilović, M., Watson, C., Huhtanen, H., i Socquet-Juglard, H. M. (2017). *Rodne predrasude u primjeni prava: bosanskohercegovački i međunarodni pravni okviri i praksa*. Sarajevo: Atlantska inicijativa.
- Kadribašić, A. (2017). *Vodič za primjenu izmijenjenog i dopunjenog Zakona o zabrani diskriminacije BiH - Pregled izmjena i dopuna sa objašnjenjima i odgovorom pravosuđa BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Petrić, N., Krešić, B., Bosanac, G., Selanec, G. i Idžaković, F. (2016). *Izvan zakona: Pravna regulacija životnih zajednica parova istog spola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Literatura

- CEDAW Komitet. (2018). Sixth periodic report submitted by Bosnia and Herzegovina under article 18 of the Convention, due in 2017*. Preuzeto 21. 2. 2019. https://www.ecoi.net/en/file/local/1435223/1930_1529052662_cedaw-c-bih-6-7313-e.pdf
- CEDAW Komitet. (2013). Zaključna zapažanja na kombinovani četvrti i peti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine Komiteta za ukidanje diskriminacije žena. Preuzeto 23. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/02/CEDAW_4-5.pdf
- Inicijativa Građanke za ustavne promjene. (2017). *Platforma ženskih prioriteta za ustavne promjene s amandmanima na Ustav BiH iz rodne perspektive*. Preuzeto 21. 2. 2019. <https://gradjankezaustavnepromjene.files.wordpress.com/2017/07/platforma-zenskih-prioriteta-za-ustavne-promjene-sa-amandmanima-na-ustav-bih-iz-rodne-perspektive-1.pdf>
- Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. (2019). Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava BiH za 2018. godinu. Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. Preuzeto 23. 2. 2019. www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2019030109434379bos.pdf
- Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. (2016). *Specijalni izvještaj o pravima LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. Preuzeto 23. 2. 2019. www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2016110413333704bos.pdf
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance. (2018). Gender Quotas Database – Bosnia and Herzegovina. Preuzeto 21. 2. 2019. www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-view/57/35
- Izborni zakon Bosne i Hercegovine - Neslužbeni prečišćeni tekst. Preuzeto 21. 2. 2019. https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/Izborni_zakon_PRECISCENI_TEKST-bos.pdf
- OSCE Misija u BiH. (2016). Zakon o zabrani diskriminacije - neslužbena prečišćena verzija. Preuzeto 21. 2. 2019. <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina/378835?download=true>
- Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu. (2018). Smjernice za prevenciju seksualnog i rodno zasnovanog uznemiravanja. Preuzeto 20. 2. 2019. <http://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2018/03/Sexualno-uznemiravanje-Pravni-fakultet-ZA-PRESS.pdf>
- Sarajevski otvoreni centar. (2016). Uvedite kvotu za izborne liste od 50%. Preuzeto 21. 2. 2019. <http://soc.ba/uedite-kvotu-za-izborne-liste-od-50/>
- Statut Brčko distrikta BiH. Preuzeto 23. 2. 2019. <https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf>
- Ustav Bosne i Hercegovine. Preuzeto 20. 2. 2019. http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf
- Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. Preuzeto 20. 2. 2019. <https://www.predstavnickidom-pfbih.gov.ba/bs/page.php?id=103>
- Ustav Republike Srpske. Preuzeto 18. 2. 2019. https://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/lat/ustav_republike_srpske.pdf

Ustavni sud BiH. (2013). Odluka o dopustivosti i meritumu u predmetu u predmetu AP-369/10 od 24. 5. 2013. Preuzeto 20. 3. 2019. http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_bs/AP-369-10-571525.pdf

Ustavni sud BiH. (2018). Odluka o dopustivosti i meritumu u predmetu AP-4319/16 od 19.12.2018. Preuzeto 20. 3. 2019. <http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/AP-4319-16-1169789.pdf>

Ustavni sud BiH. (2019). Odluka o dopustivosti i meritumu u predmetu AP-118/17 od 13.2.2019. Preuzeto 20. 3. 2019. <http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/AP-118-17-1173676.pdf>

Vijeće Evrope. (2003). Preporuka REC(2003)3 Odbora ministara državama članicama o uravnoteženom sudjelovanju žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju. Preuzeto 21. 2. 2019. <https://ravnopravnost.gov.hr/arhiva/biblioteka-ureda/preporuka-rec-2003-3-odbora-ministara-drzavama-clanicama-o-uravnotezenom-sudjelovanju-zena-i-muskaraca-u-politickom-i-javnom-odlucivanju-i-memorandum-s-objasnjenjima/1617>

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije. Službeni glasnik BiH, 66/16.

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini - prečišćeni tekst. Službeni glasnik BiH, 32/10. Preuzeto 21. 2. 2019. <https://arsbih.gov.ba/project/zakon-o-ravnopravnosti-spolova-u-bih/>

Zakon o zabrani diskriminacije. Službeni glasnik BiH, 59/09.

III.2 INSTITUCIONALNI MEHANIZMI I JAVNE POLITIKE ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

MR. ADNAN KADRIBAŠIĆ

Nezavisni stručnjak za ljudska prava i ravnopravnost spolova

1. Mreža institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova

Postojanje institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova se smatra bitnom pretpostavkom za ukidanje diskriminacije na osnovu spola/roda i ostvarivanje ciljeva rodne ravnopravnosti. Potreba za uspostavljanjem institucija koje će se specifično baviti ovim pitanjima je prepoznata i istaknuta tokom Četvrte svjetske konferencije o ženama 1995. godine u Pekingu (vidi rad *II.1 Ujedinjene nacije* autora Damira Banovića). Zaključci ove konferencije su sadržani u **Pekinškoj deklaraciji i Platformi za akciju** kada je zaključeno da vlade imaju primarnu odgovornost za sprovedbu Platforme za akciju te da bi mehanizmi i institucije za unapređenje položaja žena trebali sudjelovati u formuliranju javne politike i poticati sprovedbu Platforme ali i djelovati kao katalizator u razvoju novih programa (Platforma za akciju, 1995, Glava V-A). Komitet za eliminaciju diskriminacije žena Ujedinjenih naroda (Opća preporuka br. 28, 2010) preporučuje postojanje ovih institucija kao jednu od osnovnih pretpostavki za sprovođenje člana 2. CEDAW konvencije.

U sprovođenju svojih međunarodnih obaveza u Bosni i Hercegovini je uspostavljena mreža institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova. Ova tijela su uspostavljena kao tijela izvršne vlasti i kao tijela u okviru zakonodavnih organa na različitim nivoima vlasti. Osnovna uloga ovih tijela u skladu sa Zakonom o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini je da sprovedu Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, koordiniraju i realizuju programske ciljeve iz Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine i osiguraju sprovođenje međunarodnih standarda u oblasti ravnopravnosti spolova.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH poseban značaj daje **Agenciji za ravnopravnost spolova BiH, Gender centru FBiH i Gender centru RS**. U skladu s ovim zakonom (član 25, stav 2), Agencija za ravnopravnost spolova je zadužena da prati primjenu ovog zakona a nadležnost Agencije je detaljno uređena samim tekstom Zakona. Slično je i s dva gender centra koji su nadležni da prate primjenu ovog zakona na nivou entiteta. Nadležnosti ovih tijela su veoma široke i usklađene su u velikoj mjeri s preporukama Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena Ujedinjenih naroda kao i s preporukama Vijeća Evrope (Preporuka CM/Rec, 2007). Ključne nadležnosti ovih tijela se odnose na praćenje stanja ravnopravnosti spolova, izvještavanje o stanju ravnopravnosti spolova u tijelima izvršne i zakonodavne vlasti, izradu periodičnog Gender akcionog plana BiH, podršku drugim institucionalnim mehanizmima za ravnopravnost spolova, rad na usklađivanju zakona

i drugih propisa, primanje pojedinačnih i grupnih predstavi, pripremu izvještaja o ispunjavanju međunarodnih obaveza u oblasti ravnopravnosti spolova, saradnju s nevladinim organizacijama i promociju ravnopravnosti spolova.

Iako je institucionalno pozicioniranje ovih tijela izuzetno značajno, može se primijetiti da brojni faktori onemogućavaju potpuni uticaj na postizanje ciljeva ravnopravnosti spolova. CEDAW Komitet (2013) je prepoznao sljedeće: nedostatak ljudskih kapaciteta u ovim tijelima, ograničen uticaj u odnosu na druge institucije i nedostatak jasne podjele odgovornosti, nedostatak izdvajanja za sprovođenje javnih politika za ravnopravnost spolova i nedovršene reforme u brojnim oblastima (paragraf 17). Ovi nedostaci se navode i u izvještajima Agencije za ravnopravnost spolova BiH (Šesti periodični izvještaj BiH, 2017) i često se dovode u vezu sa sprovođenjem javnih politika u oblasti ravnopravnosti spolova (Izvještaj o provedbi GAPBiH, 2016). Ipak, ne postoji dovoljno informacija o uticaju ovih faktora na sprovođenje mandata Agencije i gender centara. Izvještaj o stanju ravnopravnosti spolova, kao jedna od obaveza iz mandata ovih tijela, objavljen je samo za period 2012–2014. godine, objavljena je i studija „Rodna ravnopravnost u Federaciji Bosne i Hercegovine 2010–2012.“ dok drugi dostupni izvještaji sadrže uglavnom djelimične informacije o ovoj temi. Stanje ravnopravnosti spolova se djelimično može periodično ocjenjivati analizom podataka koji se prezentiraju u periodičnom statističkom biltenu „Žene i muškarci u BiH“ koji objavljuje Agencija za statistiku BiH svake dvije godine. Isto tako, od posebnog značaja su i istraživanja u pojedinim oblastima kao što je nasilje nad ženama (Babović i dr., 2013), položaj žena u ruralnim područjima (Gender centar Vlade RS, 2011), rodni stereotipi (Babović, Vuković i Petrović, 2012; Milinović i Puhalo, 2016), zdravlje muškaraca i druge.

Agencija i gender centri su aktivno zagovarali **usklađivanje zakona sa Zakonom o ravnopravnosti spolova** u BiH i međunarodnim standardima u ovoj oblasti. Usklađivanje zakona je osnovna pretpostavka za uređivanje prava žena i muškaraca i za otklanjanje diskriminacije te su u BiH od 2003. godine brojni zakoni usklađeni s ovim standardima (neki od primjera će biti navedeni ispod). Nakon donošenja Zakona, tokom 2005. i 2006. godine uspostavljene su radne grupe koje su u pet oblasti Zakona izradile preporuke za usklađivanje. Ove preporuke su bile osnov za usklađivanje zakona a Agencija i gender centri također daju mišljenja po zahtjevu institucija. Praksa dostavljanja ovih zahtjeva je različita a strateški cilj je utvrđivanje ove obaveze u poslovnici ministara i entitetskih vlada. Agencija je izradila i „Priručnik za usklađivanje zakona sa Zakonom o ravnopravnosti spolova i s međunarodnim standardima u oblasti ravnopravnosti spolova“ (2011) koji sadrži ključne standarde za usklađivanje. Propisi, koji uređuju način izrade drugih propisa (uključujući zakona), su izmijenjeni sa ciljem uvođenja procjene uticaja koja uključuje procjenu uticaja na ravnopravnost spolova. Tako jedinstvena pravila za izradu pravnih propisa u institucijama Bosne i Hercegovine (2005, 2014, 2017) propisuju i standarde u pogledu korištenja rodno osjetljivog jezika i procjenu uticaja propisa na ravnopravnost spolova.

Donošenjem **tri periodična gender akciona plana** (detaljnije o sadržaju ovih planova u nastavku) utvrđuju se srednjoročni ciljevi u oblasti ravnopravnosti spolova i stvaraju se pretpostavke za koordinirano djelovanje nadležnih institucija vlasti. Ipak, uticaj Agencije i gender centara na druga tijela u kontekstu sprovođenja ovih obaveza se teško može ocijeniti. Vijeće ministara BiH i vlade oba entiteta su uspostavili koordinaciona tijela za sprovođenje Gender akcionog plana BiH i usvojeni su i operativni planovi ovih tijela. U nedostatku javne dostupnosti ovih operativnih planova i izvještaja o sprovođenju nije moguće ocijeniti do koje mjere je ostvareno koordinirano djelovanje i uticaj Agencije i gender centara na druge institucije vlasti u pogledu sprovođenja mjera koje su predviđene Gender akcionim planom BiH. Dostupni podaci pokazuju da je ostvaren ograničen uticaj na sprovođenje Gender akcionog plana BiH od strane kantonalnih institucija i tijela lokalne samouprave. Iako su ovi nivoi vlasti nosioci odgovornosti brojnih aktivnosti iz Gender akcionog plana 2018–2022. godine, nisu predviđene posebne mjere koje su usmjerene na uticaj na koordinaciju djelovanja kantona i jedinica lokalne samouprave.

U okviru **zakonodavne vlasti na nivou BiH i entiteta** uspostavljena su tijela koja su nadležna za ravnopravnost spolova i to: Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, Komisija za jednakopravnost spolova Predstavničkog doma Parlamenta FBiH, Komisija za jednakopravnost spolova Doma naroda Parlamenta FBiH i Odbor jednakih mogućnosti Narodne skupštine RS. Mandati ovih tijela su uspostavljeni poslovnica zakonodavnih tijela u okviru kojih djeluju i pretežno se odnose na nadzor u oblasti ravnopravnosti spolova i prava žena putem:

- razmatranja nacrti i prijedloga zakonskih propisa i općih akata iz nadležnosti parlamenta, odnosno skupštine;
- davanja mišljenja, prijedloga, inicijativa povezanih s usklađivanjem dokumenata s međunarodnim konvencijama o ravnopravnosti spolova i zabrani svakog oblika diskriminacije po osnovu spola;
- razmatranja izvještaja institucija koji se odnose na ostvarivanje ravnopravnosti spolova;
- razmatranja stanja prava žena i predlaganja mjera za poboljšanje položaja žena u svim oblastima;
- saradnje s gender mehanizmima na svim nivoima vlasti i organizacijama civilnog društva.

Ipak, analizom informacija o sjednicama i analizom sadržaja sjednica može se primijetiti da je jedino **Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova** Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH aktivno pratila stanje ravnopravnosti spolova u BiH. To se uglavnom odnosilo na analizu izvještaja o stanju ravnopravnosti spolova koji su izrađivani u BiH, organizacijom tematskih sjednica, kao i predlaganjem izmjena i dopuna zakona u ovoj oblasti te zaduživanjem tijela Vijeća ministara da djeluju u oblasti ravnopravnosti spolova. Ova komisija je redovno donosila svoj godišnji plan rada i objavljivala izvještaj o radu te objavljivala rezultate tematskih sjednica i drugih aktivnosti koje je poduzimala. Takve

informacije nisu dostupne za entitetske komisije s izuzetkom Komisije za jednakopravnost spolova Predstavničkog doma Parlamenta FBiH koja je u mandatnom periodu 2014–2018. godine imala niz aktivnosti. Primjetno je i da se ostvaruje saradnja između zakonodavnih tijela, Agencije i gender centara te da se značajan broj aktivnosti organizuje zajednički.

Komisije koje se bave ravnopravnošću spolova uspostavljene su i **na kantonalnom nivou**, međutim, ove komisije su uglavnom neaktivne i njihov uticaj je ograničen. Neaktivnost ovih komisija se može smatrati posebnim izazovom zbog nadležnosti koje kantoni imaju u skladu s Ustavom FBiH i ustavima kantona. Na nivou kantona nisu uspostavljena odgovarajuća tijela u okviru tijela izvršne vlasti kao na nivou entiteta i nivoa BiH niti su uspostavljeni drugi mehanizmi koordinacije ili sprovođenja Gender akcionog plana. Nedostatak internih kapaciteta te nedostatak tijela u okviru izvršne vlasti na nivou kantona može se smatrati ključnim faktorom za trenutnu neaktivnost kantonalnih komisija. Agencija i Gender centar FBiH samo sporadično podržavaju aktivnosti na nivou kantona. Slično je i s komisijama koje su osnovane u općinama i gradovima koje uglavnom nisu aktivne niti imaju kapacitete da sprovedu svoj mandat (Miftari, 2015).

2. Javne politike za ravnopravnost spolova

Donošenjem Pekinške deklaracije i Platforme za akciju 1995. godine počela se razvijati svijest da je za postizanje ciljeva ljudskih prava i ravnopravnosti spolova neophodno pristupiti donošenju akcionih planova kojima se nastoji unaprijediti promocija i zaštita ljudskih prava, uključujući ljudska prava žena.

Ovaj pristup je prepoznat Zakonom o ravnopravnosti spolova u BiH koji predviđa donošenje **periodičnog Gender akcionog plana** Bosne i Hercegovine. Ovaj dokument se donosi radi ostvarivanja ciljeva ravnopravnosti spolova koji su utvrđeni Zakonom, ali i Konvencijom o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena i ciljeva utvrđenih Pekinškom deklaracijom i Platformom za akciju. **Prvi Gender akcioni plan** usvojen je 2006. godine, drugi 2013. a treći 2018. godine. Struktura ovih dokumenata je različita i pratila je razvoj javnih politika. Prvi Gender akcioni plan (GAP) je utvrđivao strateški pristup u ostvarivanju principa ravnopravnosti spolova (gender mainstreaming) i osnaživanju žena u BiH u 15 oblasti javnog i privatnog života: evropske integracije u svjetlu ravnopravnosti spolova, saradnja i jačanje kapaciteta, makroekonomske i razvojne strategije, gender senzitivni budžeti, politički život i donošenje odluka, zapošljavanje i tržište rada, socijalna inkluzija, gender senzitivni mediji, cjeloživotno obrazovanje, zdravlje, prevencija i zaštita, nasilje u porodici, seksualno uznemiravanje, uznemiravanje i trgovina osobama, uloga muškaraca, usklađivanje profesionalnog i porodičnog života, gender i održivi okoliš, komunikacijske i informacijske tehnologije.

Drugi i treći periodični Gender akcioni plan je značajno drugačije strukturiran i sadrži tri strateška cilja:

1. Izrada, sprovođenje i praćenje programa mjera za unapređenje ravnopravnosti spolova u institucijama vlasti, po prioritarnim oblastima,
2. Izgradnja i jačanje sistema, mehanizama i instrumenata za postizanje ravnopravnosti spolova,
3. Uspostavljanje i jačanje saradnje i partnerstva, u okviru kojih su definisane prioritetne oblasti djelatnosti, odnosno programi i mjere koje su potrebne za ostvarivanje tog cilja: sprečavanje i suzbijanje nasilja po osnovu spola, uključujući nasilje u porodici i trgovinu ljudima, javni život i donošenje odluka, rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim resursima, zdravlje, prevencija i zaštita te socijalna zaštita.

Sve dostupne informacije pokazuju da, i pored činjenice da su nosioci odgovornosti za provođenje Gender akcionog plana BiH razne nadležne institucije na svim nivoima vlasti, gender akcioni planovi nisu imali željeni uticaj. Ovo je posljedica nedostatka odgovornosti nadležnih institucija vlasti kao i ograničenog izdvajanja za sprovođenje aktivnosti. Kao pozitivan primjer može se izdvojiti uspostavljanje **Finansijskog mehanizma za implementaciju Gender akcionog plana BiH** za period 2009–2014. godine (FIGAP program). Potpisivanjem Sporazuma o zajedničkom finansiranju FIGAP programa između Vijeća ministara BiH i grupe donatora u BiH (razvojne agencije Švedske, Austrije i Švicarske), osigurana su sredstva za implementaciju GAPBiH. Na ovaj način, pored redovnih budžeta gender institucionalnih mehanizama, obezbijedena su značajna sredstva za provedbu GAPBiH u periodu od 2010. do 2017. godine, odnosno kroz FIGAP II za period od 2019. do 2021. godine. Evaluacija FIGAP programa je pokazala da je ovaj program imao presudnu ulogu u uvođenju rodne ravnopravnosti u sve sfere javnog i privatnog života u Bosni i Hercegovini, a naročito je doprinio integrisanju gender koncepta u politike i rad državnih institucija.

Pored Gender akcionog plana, u BiH su donošene **posebne sektorske javne politike** u različitim oblastima i na različitim nivoima vlasti. To uključuje Strategiju za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici u FBiH i Strategiju i Akcioni plan za borbu protiv nasilja u porodici u Republici Srpskoj, Akcioni plan za implementaciju UNSCR 1325 u Bosni i Hercegovini, Akcioni plan za unapređenje položaja žena na selu u RS, Akcioni plan za razvoj poduzetništva žena u Federaciji BiH i druge. Pored toga, ciljevi ravnopravnosti spolova se uključuju i u druge javne politike kako bi se osiguralo sprovođenje obaveza iz Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH. Takve aktivnosti se mogu naći u brojnim strategijama, ali informacije o uticaju tih politika općenito, a posebno na ravnopravnost spolova, nisu dostupne.

Akcioni planovi (2010, 2014, 2017) za implementaciju **UNSCR 1325** u Bosni i Hercegovini za cilj imaju da osiguraju dosljednu, kvalitetnu i djelotvornu provedbu Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a 1325 (2000) „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini (vidi rad *IV.4 Žene, rat, mir i sigurnost* autorice Elmaje Bavčić). U odnosu na ciljeve ove rezolucije, akcioni planovi u BiH su utvrdili dva ključna cilja – povećano sudjelovanje žena na mjestima

donošenja odluka, u vojsci, policiji i mirovnim misijama te povećan stepen humane sigurnosti. Napredak u toku implementacije prva dva akciona plana se prati i redovno se objavljuju izvještaji o napretku. Ovi izvještaji ukazuju na to da je napredak evidentan u oba strateška cilja. Ipak, Završni izvještaj o provedbi Akcionog plana za implementaciju UN-ove Rezolucije 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini 2014–2017. godina (2017) ukazuje da je povećanje učešća žena u sektorima odbrane i sigurnosti, uključujući i učešće u donošenju odluka, dugoročan proces. Zbog specifičnosti ovih sektora u kojima tradicionalno dominantniju ulogu i zastupljenost imaju muškarci, nije moguće očekivati brz napredak. U prilog ovim tvrdnjama govore i podaci da je rezultat aktivnosti na promociji vojnog poziva rezultirao povećanim brojem prijavi osoba ženskog spola na javne pozive za regrutiranje, ali da je procenat prijavljenih osoba ženskog spola manji od 10%. I procenat učešća žena u Oružanim snagama BiH je od 2010. godine kada je donesen prvi akcioni plan do 2017. godine povećan za 2% i iznosio je 6.8%. Slično je i s policijskim snagama gdje je procenat žena povećan za 2.5%.

U oblasti **humane sigurnosti** fokus je stavljen na prava onih koji/e su preživjeli/e seksualno nasilje u toku rata, trgovinu osobama i deminiranje. Podrška ženama i djevojčicama žrtvama seksualnog nasilja tokom i nakon rata je obaveza koja direktno proizlazi iz Rezolucije UNSCR 1820 koja je u vezi s Rezolucijom 1325. U tom kontekstu, ovaj akcioni plan je jedina javna politika koja se bavi posljedicama rata i sama ta činjenica ukazuje na to da je ova oblast u kontekstu BiH osjetljive prirode. Ipak, izvještaj ukazuje na napredak u određenim oblastima (kao što je uređivanje prava preživjelih), ali da je i dalje neophodno dalje razvijati sveobuhvatni pristup unapređenju statusa i položaja svih koji/e su preživjeli/e seksualno nasilje tokom rata, uključujući suzbijanje stigme, davanje odštete, rehabilitaciju te pristup žrtava uslugama bez obzira na prebivalište.

Javne politike u oblasti nasilja u porodici i nasilja nad ženama se donose od 2009. godine (vidi rad *IV.5 Rodno zasnovano nasilje* autorice Natalije Petrić). Poseban izazov u ovoj oblasti je osigurati dosljedan, kvalitetan i djelotvoran odgovor na prevenciju i borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u svoj kompleksnosti tog društvenog problema. I prije donošenja javnih politika, u BiH su poduzimane mjere za uspostavljanje zakonodavnog, institucionalnog i organizacionog okvira za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici, što predstavlja jednu od najčešćih i najrasprostranjenijih vrsta nasilja nad ženama. Ovi naponi su rezultirali ne samo donošenjem posebnog zakonskog okvira za prevenciju i suzbijanje nasilja u porodici, već i novih institucionalnih i organizacionih aranžmana kojima se nastoji osigurati multidisciplinarni pristup zaštiti žrtava nasilja te efikasno kažnjavanje počinitelaca. Ipak, sve studije (Babović i dr., 2013) ukazuju na to da je rasprostranjenost nasilja nad ženama i nasilja u porodici na zabrinjavajućem nivou i da svaka druga žena u toku svog života doživi neki oblik nasilja i to najviše u svojoj porodici. Upravo zbog toga se donose strategije i akcioni planovi na nivou BiH kao i na nivou entiteta koji se zasnivaju na pristupu Konvencije Vijeća Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici i sadrže aktivnosti koje su usmjerene na prevenciju, zaštitu, gonjenje i koordinaciju.

S ciljem usmjerenog i koordiniranog djelovanja u Gender akcionom planu Bosne i Hercegovine, kao nosioci aktivnosti prepoznati su i drugi, niži nivoi vlasti. Do sada su akcioni planovi kao mehanizam sprovođenja Gender akcionog plana BiH, ali i obaveza iz Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH donošeni od strane **jedinica lokalne zajednice**. Oni su najčešće rezultat djelovanja određenog broja komisija i njihove saradnje s Agencijom za ravnopravnost spolova, gender centrima i nevladinim organizacijama. Oba gender centra su izdala odgovarajuće priručnike za uvođenje principa ravnopravnosti spolova s fokusom na lokalni nivo (Galić i Petković, 2007; Priručnik za ostvarivanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou, 2015), dok je Agencija za ravnopravnost spolova BiH podržala niz lokalnih zajednica u izradi akcionih planova s fokusom na sprovođenje Rezolucije Vijeća sigurnosti „Žene, mir i sigurnost“. Iako se može procijeniti da je oko **30% lokalnih zajednica** donosilo akcione planove, trenutni podaci o broju kao i o uticaju postojećih akcionih planova na ravnopravnost spolova nisu dostupni.

S druge strane, isto se ne može reći za kantone u FBiH iako kantoni u skladu s Ustavom FBiH imaju značajan nivo isključivih i podijeljenih nadležnosti koje imaju direktnog uticaja na ravnopravnost spolova Savičić (2016). Slično je i s komisijama za ravnopravnost koje postoje na nivou kantona koje se uglavnom ne sastaju a dostupni podaci ukazuju na to da su njihovi kapaciteti da sprovedu svoj mandat ograničeni. U Gender akcionom planu BiH nije predviđen poseban pristup u radu s kantonima dok je Strategija za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici (2013–2017) predviđala značajan nivo saradnje s kantonalnim institucijama u pogledu nasilja u porodici. Nije jasno na koji način se kantonalna tijela vlasti koordiniraju u pogledu postizanja ciljeva ravnopravnosti spolova.

3. Afirmativne mjere

U skladu sa Zakonom o ravnopravnosti spolova u BiH **posebne mjere** se donose s ciljem otklanjanja neravnopravnosti spolova. U skladu sa članom 8. Zakona: „Posebne mjere se uvode privremeno radi ostvarivanja stvarne ravnopravnosti spolova i ne smatraju se diskriminacijom, uključujući norme, kriterije ili prakse koje je moguće objektivno opravdati legitimnim ciljem, a moraju biti proporcionalne, primjerene i nužne.“ Donošenje posebnih mjera ujedno predstavlja jednu od obaveza svih nadležnih tijela (član 24) koje se donose radi sprovođenja Zakona, odnosno radi postizanja ciljeva ravnopravnosti spolova. Mjere se u pravilu propisuju zakonima i drugim propisima, drugim aktima, politikama, strategijama i planovima kojima se uređuju pojedina područja društvenog života. Ovim članovima je pitanje posebnih mjera uređeno u skladu s obavezama koje proizlaze iz CEDAW konvencije, preporuka CEDAW komiteta i drugih međunarodnih standarda u ovoj oblasti.

U Bosni i Hercegovini, ali i drugim zemljama, posebne mjere su kontroverzne jer u pravilu donošenje posebnih mjera podrazumijeva različito uređivanje pristupa pravima i slobodama osoba samo zbog njihovog spola. Upravo zbog toga je uređivanje okvira za donošenje posebnih mjera kao i obaveza nadležnih institucija bitna zakonska garancija iz Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH. Zakon uređuje i **osnovne pretpostavke** koje moraju biti ispunjene da bi posebne mjere bile zakonite: 1) one su privremene, 2) donose se radi ostvarenja stvarne ravnopravnosti, 3) moraju biti propisane, 4) moraju se moći opravdati legitimnim ciljem, 5) moraju biti legitimne, primjerene i nužne.

Osim ovog zakona, ne postoje dodatne informacije o posebnim mjerama u zakonima ili javnim politikama koje se donose. Ipak, većina javnih politika u oblasti ravnopravnosti spolova u definiranju svojih mjera usmjerava institucije na donošenje posebnih mjera. Stoga su posebne mjere izuzetno značajan instrument za postizanje ravnopravnosti spolova. U nastavku će biti prikazani primjeri afirmativnih mjera koje će biti analizirane u odnosu na osnovne pretpostavke koje su utvrđene Zakonom.

Od svih posebnih mjera **kvote** su vjerovatno najkontroverzniji pristup za postizanje ciljeva ravnopravnosti spolova. Donošenje kvota predstavlja određivanje procenta zastupljenosti osoba jednog ili oba spola. One mogu davati automatsku prednost osobama jednog spola ili mogu definirati fleksibilne ciljeve. Sud pravde Evropske unije (ili Evropski sud pravde) je razmatrao mjere afirmativne akcije s ciljem postizanja reprezentativnosti na tržištu rada u predmetima *Kalanke* (C-450/93), *Marschall* (C-409/95), *Abrahamsson* (C-407/98) i *Badeck* (C-158/97). Svi primjeri su se odnosili na mjere afirmativne akcije koje su se primjenjivale za postizanje ravnopravne zastupljenosti žena na određenim radnim mjestima u državnoj službi (predmeti *Kalanke*, *Marschall* i *Badeck*), odnosno na univerzitetu (*Abrahamsson*). U svim ovim predmetima Sud je razmatrao pravila prema kojima se davala prednost ženama u kojima su one bile podzastupljena grupa i odbio je da prihvati svaku mjeru koja omogućava „ženama apsolutnu i bezuslovnu prednost pri zapošljavanju ili napredovanju“ (Evropski sud pravde, predmeti *Kalanke*, *Marschall* i *Abrahamsson*), smatrajući ih neproporcionalnim legitimnom cilju. U predmetu *Badeck* sud je prihvatio planove poslodavaca koji se odnose na povećanje mogućnosti za napredovanje žena jer oni utvrđuju fleksibilne kvote i jer, u kontekstu pojedinačnog konkursa, ovi planovi kao ni spol kandidata nemaju presudni uticaj na konačnu odluku o zapošljavanju.

U Bosni i Hercegovini su donošene kvote s ciljem povećanja zastupljenosti osoba ženskog spola. U Izbornom zakonu BiH utvrđena je **kvota za liste kandidata**. Izbornim zakonom utvrđena je kvota od 40% za liste kandidata/kinja. Analizom člana 4.19 može se utvrditi da kvota utvrđuje procenat i redoslijed kandidata/kinja manje zastupljenog spola na listi. Ukoliko neka stranka ne dostavi listu kandidata koja nije sastavljena u skladu sa članom 4.19, Centralna izborna komisija neće listu potvrditi. Na taj način je utvrđena i sankcija za nepoštiivanje, stoga se ova kvota može smatrati dobrim primjerom kako se osigurava zastupljenost oba spola na listi kandidata/kinja. Učešće žena na stranačkim

listama za Zastupnički dom Parlamentarne skupštine BiH na Općim izborima 2014. je variralo između 40% i 43%. Ovi podaci ukazuju na to da je direktni cilj ove kvote ostvaren jer je osigurano značajno procentualno učešće žena na svim listama kandidata/kinja. Nesporno je da je ova kvota imala uticaj i na procenete izabраниh žena kao i da druge varijable izbornog sistema, kao što su, naprimjer, kulturološke, imaju značajan uticaj na konačnu zastupljenost žena budući da su žene i dalje manje zastupljeni spol (Sarajevski otvoreni centar, 2015; Kadribašić, 2013).

U Zakonu o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću utvrđena je mogućnost da se **prilikom zapošljavanja sudija/nica i tužilaca/teljica** može dati prednost osobi manje zastupljenog spola (kao i manje zastupljene etničke ili vjerske grupe) koja ispunjava uslove utvrđene konkursom bez obzira da li postoji druga osoba drugog spola koja je bolje ocijenjena. Ovo rješenje je uporedivo s analiziranim predmetima Evropskog suda pravde i proporcionalnost ove mjere je upitna. S druge strane, efekt ove mjere je značajan budući da su i žene i muškarci na nivou pravosudnog sistema skoro ravnopravno zastupljeni/e (u prosjeku zadnjih pet godina 60% je osoba ženskog i 40% osoba muškog spola u pravosuđu) dok su i na nivou rukovodilaca/teljica pravosudnih institucija procenti također u skladu sa standardom od najmanje 40% (u prosjeku zadnjih pet godina bilo je 60% osoba muškog spola i 40% osoba ženskog spola kao rukovodilaca/teljica).

U nekim konkursima jasno su naglašavane kvote za manje zastupljeni spol. Takav su primjer **konkursi Policijske akademije Banja Luka** koji su u tekstu konkursa¹ definirali broj osoba muškog i ženskog spola koji se upisuju kao kadeti/kinje. Ovo je primjer kvote koja definira rezervirana mjesta i malo je vjerovatno da ispunjava uslov proporcionalnosti iz Zakona.

S ciljem afirmiranja **učesća žena u mirovnim misijama**, Ministarstvo sigurnosti BiH koristi afirmativne mjere smanjivši broj potrebnih godina radnog iskustva, kao jednog od glavnih kriterija za prijavu za upućivanje u mirovne misije, s osam na pet godina za žene. Ova afirmativna mjera uvedena je zbog toga što u agencijama za provedbu zakona u BiH nije bilo žena koje su imale osam godina neprekidnog radnog iskustva u policiji. Korištenje ove afirmativne mjere je doprinijelo povećanju broja žena u mirovnim misijama UN-a. Njihov postotak veći je za 14% u odnosu na period prije donošenja ove mjere. Ova mjera bi se mogla smatrati proporcionalnijom cilju koji se želi postići jer teži da otkloni uzrok manje zastupljenosti osoba ženskog spola iako se ne može ocijeniti da li su postojale neke druge mjere koje bi bile proporcionalnije. Afirmativnim mjerama se mogu smatrati i aktivne mjere zapošljavanja koje posebno ciljaju osobe jednog spola. Tako je Zavod za zapošljavanje FBiH tokom 2018. godine sprovodio program Zapošljavanje žena 2018² kojim su dodjeljivana sredstva za poslodavce koji zaposle nezaposlene žene s ciljem njihove integracije na tržištu rada i sprečavanja dugotrajne nezaposlenosti te s ciljem da doprinese povećanju stope zaposlenosti žena.

1 Vidi, npr., Konkurs za upis kadeta XXI klase osnovne policijske obuke u Jedinicu za osnovnu obuku – Policijsku akademiju Banja Luka, dostupno na: <http://education.muprs.org/konkurs-za-prijem-kadeta-xx-klase-policijske-akademije-banja-luka/>

2 Informacije o programu su dostupne na: <http://www.fzzz.ba/portal/ID:C-44>

4. Gender mainstreaming i rodno odgovorno budžetiranje

Gender mainstreaming (vidi rad *V.1 Gender Mainstreaming: Urođnjavanje* autorice Zorane Antonijević) predstavlja pristup koji uključuje perspektivu rodne ravnopravnosti u sve oblasti politika i aktivnosti, kao i na svim nivoima donošenja odluka, planiranja i sprovođenja aktivnosti u ovim oblastima. Ovaj pristup se uzima kao osnovni pristup od donošenja Pekinške deklaracije i prihvaćen je kao osnovni pristup Ujedinjenih naroda, Vijeća Evrope i Evropske unije. U Bosni i Hercegovini, gender mainstreaming (urođnjavanje) je osnovni pristup za postizanje ciljeva ravnopravnosti spolova i predstavlja obavezu svih nadležnih institucija vlasti. Ova obaveza je utvrđena u članu 24. Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH prema kojoj institucije svih nivoa vlasti imaju obavezu da aktivno djeluju za ravnopravnost spolova i otklanjanju diskriminaciju na osnovu spola. Obaveze koje su eksplicitno navedene u zakonu su: donošenje programa mjera radi postizanja ravnopravnosti spolova u svim oblastima i na svim nivoima vlasti, donošenje novih ili izmjenu i dopunu postojećih zakona i drugih propisa radi usklađivanja s odredbama ovog zakona i međunarodnim standardima za ravnopravnost spolova, sprovođenje aktivnosti i mjera Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine kroz redovne programe rada uz osiguranje budžetskih sredstava te osiguranje prikupljanja, vođenja, analize i prikazivanja statističkih podataka razvrstanih po spolu. Kao što je navedeno ranije, Gender akcioni planovi su potvrdili ovaj pristup i predstavljaju način kako se usmjeravaju ministarstva i druge institucije u uvođenju gender mainstreaminga.

Ne postoje sveobuhvatne informacije do koje mjere se gender mainstreaming primjenjuje od strane nadležnih institucija. Ipak, svi primjeri koji su dati ranije ukazuju na to da određeni broj institucija preuzima svoje obaveze jer danas isključivu odgovornost za sprovođenje aktivnosti u oblasti ravnopravnosti spolova nemaju više samo institucionalni mehanizmi za ravnopravnost spolova. Izmijenjen je značajan broj zakona (krivični zakoni, zakoni o radu, zakoni u oblasti zdravstvene zaštite i dr.), prikupljaju se podaci koji su razvrstani po spolu, donose se afirmativne mjere, pruža zaštita žrtvama diskriminacije i nasilja i brojne druge aktivnosti koje danas sprovode druge institucije vlasti. Gender mainstreaming je postao jedan od principa za donošenje zakona, javnih politika i budžeta, ali uspjeh odredbi, koje su dio ovih akata, teško je ocijeniti.

Jedan od **pozitivnih primjera** sprovođenja gender mainstreaminga prilikom izrade javne politike je Državna strategija nadzora nad opojnim drogama, sprečavanja i suzbijanja zloupotrebe opojnih droga u Bosni i Hercegovini za period 2018–2023. godine. U analitičkom dijelu ove strategije analizirano je stanje korisnika opojnih droga po spolu te je predviđena strateška mjera koja se odnosi na rad sa ženama ovisnicama. Kao drugi pozitivan primjer bi se mogao navesti i primjer Odluke o usvajanju plana o smjernicama politika tržišta rada i aktivnim mjerama zapošljavanja za 2018. godinu (2018) koja je potvrdila potrebu sprovođenja programa aktivne politike zapošljavanja za ugrožene ciljne grupe na tržištu rada koje uključuju žene.

Rodno odgovorno budžetiranje (ROB, vidi rad *V.3 Rodno odgovorno budžetiranje* autorice Dženite Hrelje Hasečić) jedan je od instrumenata ili alatki/oruđa gender mainstreaminga koji podrazumijeva poštivanje načela ravnopravnosti spolova tokom pripreme budžeta te raspodjele i dodjele finansijskih resursa. U Bosni i Hercegovini je značajan fokus stavljen na ovaj instrument s posebnom pažnjom na procese planiranja budžeta i budžetske dokumente. Ove inicijative su rezultirale uključivanjem ovih principa u osnovne procese izrade budžeta na svim nivoima vlasti, a to je u planiranje i izvršavanje. Takav primjer je Zakon o izvršavanju budžeta Federacije Bosne i Hercegovine za 2017. godinu koji u članu 38. predviđa obavezu da budžetski korisnici uključuju načela gender odgovornog budžeta u programe utroška i izvještaje o utrošenim sredstvima Budžeta. Pored toga, Federalno ministarstvo finansija je, u poglavlju „Smjernice za izradu finansijskog zahtjeva“ BI 1, jasno utvrdilo obavezu budžetskih korisnika da prilikom pripreme programskih tablica finansijskog zahtjeva za naredno trogodišnje razdoblje, u iste, između ostalog, uključe jasan zakonski temelj iz oblasti ravnopravnosti spolova, procjenu efekata uz sagledavanje dosadašnjeg učinka, analize troškova i koristi, jasna obrazloženja o opravdanosti potrošnje i očekivanim rezultatima, kao i uputu za obavezno korištenje aplikacije ROB u okviru sistema za upravljanje budžetom.

Međutim, nije jasno do koje mjere su ove izmjene imale uticaja na postizanje ciljeva ravnopravnosti spolova. Jedine informacije koje su dostupne o ovom procesu pokazuju da budžetski potrošači još uvijek ne uključuju zahtjeve ROB-a u programske tabele na zadovoljavajućem nivou, odnosno, još uvijek nije vidljivo učešće žena i muškaraca kao krajnjih korisnika/ica u planiranim aktivnostima nadležnih ministarstava finansiranim iz budžeta Federacije BiH. Za više informacija vidi Dokument okvirnog budžeta 2018–2020. godine.

Akциони plan za uvođenje ROB-a u FBiH 2010–2013. godine u oblasti rada i zapošljavanja usvojen je 2010. godine, a poslije njega usvojena je i Strategija za period 2013–2015. godine. U Republici Srpskoj fokus u ovoj oblasti bio je na ruralnom razvoju te je donesen Akcioni plan za unapređenje položaja žena na selu u Republici Srpskoj do 2015. godine s fokusom na rodno odgovorno budžetiranje. Oba ova pristupa su ostvarila značajne rezultate, što potvrđuju evaluacije³ kao i aktivnosti na sprovođenju principa ravnopravnosti spolova u oblasti zapošljavanja u FBiH.⁴

---

3 Konačni izvještaj o realizaciji i ocjena Akcionog plana za unapređenje položaja žena na selu u Republici Srpskoj do 2015. godine, septembar 2016.

4 Vidi primjer iznad.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Da li je postojanje institucionalnih mehanizma za ravnopravnost spolova u okviru zakonodavnih vlasti na kantonalnom i lokalnom nivou optimalan način za djelovanje u oblasti ravnopravnosti spolova?
2. Kako osigurati puno sprovođenje Gender akcionog plana BiH i drugih politika za rodnu ravnopravnost?
3. Da li smatrate da su afirmativne mjere kontroverzne u Bosni i Hercegovini i zašto?
4. Ako je čitav izborni sistem baziran na kvotama i rezervisanim mjestima za konstitutivne grupe, da li je zagovaranje za iste vrste afirmativnih mjera za žene i muškarce u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti opravdan pristup?

Preporuka za čitanje

- Barry, B. (2006). *Kultura i jednakost: Egalitarna kritika multikulturalizma*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Hellman, D., i Moreau, S. (ur.). (2013). *Philosophical Foundations of Discrimination Law*. Oxford University Press.
- Jenichen, A. (2011). Europeanization from Below: The Formation of Gender Equality Policies in the Western Balkans. *Security and Peace*, 29(3), 155–161.
- Krook, M. L., i Mackay, F. (ur.). (2011). *Gender, Politics and Institutions: Towards a Feminist Institutionalism*. Palgrave Macmillan UK.

Literatura

- Agencija za ravnopravnost spolova u BiH. (2011). *Priručnik za usklađivanje zakona sa Zakonom o ravnopravnosti spolova i sa međunarodnim standardima u oblasti ravnopravnosti spolova*. Preuzeto 2. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/prirucnik_uskladjivanje.pdf
- Akcionni plan za implementaciju UNSCR 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini za period 2018 – 2022. godine (2017). Preuzeto 2. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2018/08/180718_Prijedlog-AP-UNSCR-1325_2018-2022-u-BiH.pdf
- Akcionni plan za implementaciju UNSCR 1325 u Bosni i Hercegovini za period 2010-2013. godine. Službeni glasnik BiH, 92/10.
- Akcionni plan za implementaciju UNSCR 1325 u Bosni i Hercegovini za period 2014-2017. godine. Službeni glasnik BiH, 89/14.
- Babović, M., Pavlović, O., Ginić, K., i Karađinović, N. (2013). *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine. Preuzeto 5. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/studija_prevalenca.pdf
- Babović, M., Vuković, O., i Petrović, I. (2012). *Rodna ravnopravnost u Republici Srpskoj: Istraživanje javnog mnjenja*. Banja Luka: Gender Centar Vlade Republike Srpske.
- Federalno ministarstvo finansija. *Dokument okvirnog budžeta 2018.– 2020. godine*. Preuzeto 5. 2. 2019. http://www.fmf.gov.ba/v2/userfiles/userfiles/file/2017/Obrasci/Dokument%20okvirnog%20bud%20%C5%BEeta%20%202018-2020_%20.pdf
- Galić, N., i Petković, A. (pr.). (2007). *Uključi se - u ravnopravnost polova: Priručnik za uvođenje principa jednakosti i ravnopravnosti polova u lokalnoj zajednici*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske.
- Gender centar Vlade RS (2011). *Položaj žena na selu u Republici Srpskoj*. Banja Luka: Gender centar Vlade RS.
- Izveštaj o provedbi Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine za 2015. i 2016. godinu. (2016). Preuzeto 5. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2017/04/170310_Izve%C5%A1taj-GAPBiH.pdf
- Izveštaj o stanju ravnopravnosti spolova u BiH 2012–2014. godina. (2014). Preuzeto 5. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf
- Jedinstvena pravila za izradu pravnih propisa u institucijama Bosne i Hercegovine. Službeni glasnik BiH, 11/05, 60/14 i 50/17.
- Kadribašić, A. (2013). *A critical analysis of the level of substantive representation of women achieved with quotas*. Policy Development Fellowship Program 2012-2013, Open Society Fund BiH.
- Miftari, E. (2015). *Ravnopravnost spolova u opštinama/ općinama i gradovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija Cure. Preuzeto 3. 2. 2019. http://zenskamreza.ba/site/wp-content/uploads/2015/08/RAVNOPRAVNOST-SPOLOVA-U-OPSTINAMA_bhs.pdf
- Milinović, J., i Puhalo, S. (2016). *Biti muškarac u Republici Srpskoj : ka solidarnosti i rodnoj ravnopravnosti*. Banja Luka: Gender centar - Centar za jednakost i ravnopravnost polova.

Odluke o usvajanju plana o smjernicama politika tržišta rada i aktivnim mjerama zapošljavanja za 2018. godinu. Službeni glasnik BiH, 58/18.

Priručnik za ostvarivanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou. (2015). Gender centar FBiH i OSCE. Preuzeto 3. 2. 2019. <http://www.gcfbih.gov.ba/project/4074/>

Sarajevski otvoreni centar. (2015). *Kako do 40% žena u zakonodavnim tijelima u BiH? Analiza mogućih intervencija u izbornom sistemu BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Savičić, S. (2016). *Ka ostvarivanju ravnopravnosti polova u kantonima Federacije BiH – pravila, institucije, politike*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Friedrich Ebert.

Šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provedbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2013–2016). (2017). Preuzeto 3. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2017/12/170823_VI-periodicni-CEDAW-Izvjestaj-za-BiH_Nacrt.pdf

UN. (1995). Pekinška deklaracija i platforma za akciju.

UN - CEDAW komitet. (2013). Zaključni komentari na 4. i 5. periodični izvještaj Bosne i Hercegovine.

UN - Komitet za eliminaciju diskriminacije žena. (2010). Opća preporuka broj 28. o osnovnim obavezama država članica iz člana 2. Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, CEDAW/C/GC/28. Preuzeto 4. 2. 2019. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/472/60/PDF/G1047260.pdf?OpenElement>

Vijeće ministara Vijeća Evrope. (2007). Preporuka CM/Rec (2007)17 Komiteta ministara o standardima i mehanizmima za ravnopravnost spolova upućena državama – članicama. Preuzeto 4. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/CM-Rec200717_prelom.pdf

Zakon o izvršavanju budžeta federacije Bosne i Hercegovine za 2017. godinu. Službene novine Federacije BiH, 104/16.

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini: prečišćeni tekst. Službeni glasnik BiH, 32/10.

Završni izvještaj o provedbi Akcionog plana za implementaciju UN Rezolucije 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini 2014–2017. godina. (2017). Agencija za ravnopravnost spolova. Preuzeto 4. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2018/01/Završni-izvjestaj_AP-UNSCR_2014-2017.pdf

Presude Suda Evropske unije

- *Eckhard Kalanke v Freie Hansestadt Bremen*, C-450/93, [1995] ECR I-03051, 17. 10. 1995.
- *Hellmut Marschall v Land Nordrhein-Westfalen*, C-409/95, [1997] ECR I-06363, 11. 11. 1997.
- *Georg Badeck and others*, C-158/97, [2000] ECR I-1875, 28. 3. 2000.
- *Katarina Abrahamsson and Leif Anderson v Elisabet Fogelqvist*, C-407/98, [2000] ECR I-05539, 6. 7. 2000.

IV ODABRANE TEME

IV.1 RODNA RAVNOPRAVNOST I POLITIČKI I JAVNI ŽIVOT

PROF. DR. ZLATIBORKA POPOV MOMČINOVIĆ
Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet

1. Uvod

Žene su tokom istorije bile isključene iz procesa donošenja odluka, što je proizlazilo iz podele na **privatno i javno** (*oikos* nasuprot *polis*) na štetu žena još od antičkog perioda, kolevke politike i demokratije. To je posle dodatno osnaženo interpretativnim nasleđem monoteističkih religija koje su Boga i čoveka poimale kao mušku figuru, a ženama unapred „pripisale“ grehove zbog otkrića polnosti (praroditeljski greh). U novom veku, kao eri racionalizma i buđenja čoveka iz samoskrivljenog nepunoletstva (Kant), žene i dalje ostaju uskraćene za pravo na političku participaciju. Glavni podležeći diskurs je, npr., stav da samo onaj ko plaća porez i učestvuje u ratu ima pravo na političku participaciju (Tomas Džeferson), a s obzirom na to da žene nisu imale pravo na imovinu, nisu imale ni pravo na učešće u javnom životu (Isenberg, 1988, str. 8). Dublji strukturalni uzroci leže u potrebi postojanja patrijarhalne porodice, sa jasno podeljenim rodним ulogama, kako za kapitalistički način proizvodnje tako i za „nesmetano“ donošenje političkih odluka. To je navodno osnaženo i opravdano modernim političkim idejama po kojima polni odnosi i nisu politički (Pejtman, 2001, str. 51).

No, borbom žena za pravo glasa u XIX i početkom XX veka kao delom borbe za druge oblike emancipacije, one uspevaju da dobiju **pravo glasa** u mnogim tzv. zapadnim zemljama, **uglavnom nakon I svetskog rata**, što se često tumači kao „nagrada“ za njihov doprinos dok su muškarci bili na frontu a što stvara dodatni jaz kad se muškarci vrate sa fronta. S tim u vezi, uvođenje biračkog prava za žene nije praćeno njihovom većom vidljivošću i ne postoji pozitivna korelacija između perioda kada su žene dobile pravo glasa i njihovog vidljivijeg prisustva u sferi institucionalne politike (Abels, Ahrens i Blome, 2018, str. 30). Iako smo 2007. proslavili stogodišnjicu istorijskog događaja da je prva žena izabrana u parlament – slučaj Finske (Sawer, 2012, str. xv), iza te činjenice stoje raznovrsni i ustrajni oblici borbe ženskog pokreta.

Sto godina kasnije (vidi rad *I.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost* autorice Milene Karapetrović), žena ima skoro 30% u **legislativi**, a zamah se desio devedesetih godina prošlog veka uvođenjem različitih oblika rodnih kvota, ali i prestrojavanjem u redovima stranaka pre svega levog političkog spektra koje je započelo osamdesetih. Kada je reč o evropskim državama, jedino se Norveška, Finska, Španija i Švedska mogu pohvaliti zastupljenošću žena iznad 40%¹. No, kada je reč o **premijerskim i predsedničkim pozicijama**, žena je danas svega 6,3%. Više od stotinu zemalja u svetu nikad ni na jednoj od dveju navedenih dužnosti nije imalo ženu (R. S. i Bojić, 2019).

1 Vidi: Baza podataka Inter-parlamentarne unije, dostupna na: <http://archive.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

Pri tome postoje brojne **specifičnosti od zemlje do zemlje** koje se ogledaju u ekonomskom razvoju i učešću žena u njemu, pre svega u sferi plaćenog rada, porastu stepena obrazovanja žena, opštoj društvenoj percepciji o ulozi žena u politici i prevladavajućem tipu političke kulture, tipu stranačkog i izbornog sistema (Tremblay, 2012, str. 1, 2). Ovi faktori mogu jedni druge da pojačavaju u korist većeg ali i manjeg učešća žena. Tako je npr. u Sjedinjenim Američkim Državama, gde su opšti stavovi prema učešću žena u politici generalno pozitivni i stepen ekonomskog i obrazovnog nivoa visok, tip stranačkog i izbornog sistema deluje inhibirajuće za njihovo veće učešće. Individualistička politička kultura, većinski izborni sistem u jednočlanim izbornim jedinicama, labava disciplina unutar dve partije, deluje inhibirajuće po žene kao grupu (Studlar i Cassese, 2012, str. 65–67). Neke manje razvijene zemlje i sa manjim stepenom rodno senzibilne političke kulture, uvođenjem kvota, tj. rezervisanih mandata za žene (npr. slučaj Ugande) omogućavaju njihovo veće učešće, ali proizvode neke protivrečnosti koje se tiču pitanja percipiranog legitimiteta i efektivnog učešća žena (Bauer, 2012, str. 33). Diskontinuitet političkog i svakog drugog razvoja Bosne i Hercegovine ne olakšava da se podvuku jasnije paralele ali su one navedene na osnovu dostupnih podataka i istraživanja.

2. Pojam participacije i reprezentacije

Ako se vratimo antičkoj tradiciji, građanin je onaj ko aktivno učestvuje u političkom životu. U takvom jednom kontekstu pravo na učešće se treba potvrditi pravim, stvarnim učešćem, a ne samo formalnopravnim. No, formalnopravno regulisano učešće stvara okvir i za stvarno učešće. Kada je reč o **pravu na političko učešće žena**, žene su pasivno biračko pravo najpre stekle u Sjedinjenim Američkim Državama 1788, a aktivno na Novom Zelandu 1893. godine. Nakon toga je s određenim ograničenjima pravo glasa za žene ostvareno u Australiji 1902, potom Finskoj 1906, Norveškoj 1907. (pasivno), odnosno 1913. (aktivno), u Danskoj i na Islandu 1915, u Kanadi (aktivno) i Holandiji (pasivno) 1915. Veći zamajac dešava se nakon I svetskog rata uz određene specifičnosti, dok je u nekim zemljama ovo pravo ostvareno tek nakon II svetskog rata (Francuska, Jugoslavija, Malta, Rumunija, Grčka, Belgija, Kipar, Monako). Na kraju ove kolone su Andora (1970), Švajcarska (1971), Portugal (1976) i Lihtenštajn (1984).² Kada je reč o **arapskim zemljama**, tu postoji takođe velika šarolikost. Od Džibutija gde su žene pravo glasa stekle 1946, Sirije 1949, Egipta, Somalije, Kameruna 1956, preko Alžira 1962, Maroka 1963, Libije i Sudana 1970, pa do kasnijeg talasa krajem prošlog i početkom ovog veka: Katar 1999, Bahrein 2002, Katar, Oman 2003, Kuvajt 2005, Ujedinjeni Arapski Emirati 2006, Saudijska Arabija 2015. uz ograničenja na osnovu poseda i sl. (Salah, 2018, str. 47).

Ovi decenijski jazovi se dodatno pojačavaju ako imamo u vidu razliku između sledećih **oblika reprezentacije** koja je tesno povezana sa učešćem žena u političkom i javnom životu, odnosno njihovom participacijom:

² Detaljniji pregled po zemljama dostupan je na: <http://archive.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>

1. formalna (odgovornost onog koji je biran spram birača);
2. deskriptivna (udeo određene grupe u ovom slučaju žena u institucijama gde se donose, odnosno sprovode političke odluke);
3. supstancijalna (za šta se grupe koje su prisutne, odnosno izabrane stvarno zalažu);
4. simbolička (smislovi u koje se predstavnici/e smeštaju, tj. koje oni sami/e definišu) (Abels, Ahrens i Blome, 2018, str. 29).

Ono što je bitno podvući u kontekstu ove tipologije je da dominiraju istraživanja deskriptivne i u nekim slučajevima simboličke reprezentacije, dok je tzv. supstancijalna manje prisutna (Abels, Ahrens, Blome, 2018, str. 29). Jedan od uzroka su svakako metodološke teškoće koje ovaj oblik iziskuje da bi se obuhvatio na pravi način, kao i nalazi da veći, tj. „kritični“ procenat izabranih žena stvara povoljne uslove za stavljanje ženskih pitanja i prava na političku agendu (Erzeel i Calis, 2016, str. 579). Uprkos tome, kao što se upozorava i u istraživanjima u BiH, treba razlikovati žene u politici i žensku politiku (Veličković, 2015, str. 32).

3. Teorijske/ideološke koncepcije³

Borba za pravo glasa i pravo na participaciju žena se dešava u okvirima različitih teorijskih i idejnih paradigmi, koje su se na različite načine konkretizovale u stranačkim programima i podležućim ideologijama. Žene su neretko isticale da i ne trebaju dokazivati da imaju pravo na političku participaciju s obzirom na to da su ljudska bića (Wolff, 2018, str. 14). Uprkos tome, ovo pravo se elaboriralo pre svega u okvirima **građanske i levičarske paradigme**. Građanska je apelovala na univerzalnost političkih prava koja se ne smeju oduzimati na osnovu partikularnih karakteristika (kao što su pol, rasa) i na štetu koje društvo a i muškarci imaju od sprečavanja političkog učešća žena (utilitaristička pozicija Džona Stjuarta Mila). Glavne **protivrečnosti** ovog pristupa se ogledaju u tome što se u ime neutralnosti, političkog *fair play*a i takmičenja na ambivalentan način posmatraju određena grupna prava, odnosno nivelišu grupne karakteristike koje sprečavaju efektivnu participaciju. Ove ambivalencije se jasno vide u kontekstu SAD i višedecenijske borbe za usvajanje *Equal Rights Ammendmants* (ERA).

Levičarska pozicija je u duhu marksizma i Marksovih navoda isticala da je **emancipacija žena srazmerna društvenom napretku** (Milić, 2012, str. 40), ali je naglaskom na ekonomsku emancipaciju gde se politička posmatra samo kao puki odraz ekonomske baze, imala protivrečne odnose kada je reč o mestu žena u javnom i političkom životu. Uprkos tome, u okviru ove pozicije se naglašavala važnost jednakosti između žena i muškaraca i pravo žena na učešće u društveno-političkom životu (Kecman, 1978, str. 12).

---

3 Vidi rad I.2 Savremene perspektive feminističkih teorija autorice Amile Ždralović.

Konzervativna pozicija se u XIX i u prvoj polovini XX veka sa više ili manje žestine protivila učešću žena u politici, u ime ideje kućnog anđela (viktorijansko doba), 3 K (*Kinder Küche Kirche* – deca, kuhinja, crkva) u Nemačkoj. U Francuskoj je *Code Napoleon*, kao i protivrečnosti nasleđa Francuske revolucije (posebno uticaj misli Žan Žak Rusoa), stvorio okvir u kome su i konzervativne i republikanske ideje zapravo sprečavale političku participaciju žena. U drugoj polovini XX veka, kada većina konzervativnih stranaka postaje *catch all* i kada žene u većini zemalja dobijaju pravo glasa, ovakvi stavovi se više ne čuju mada postoje određene nijanse. Ova ideološka pozicija nije više protiv političkog učešća žena, ali su u njoj prisutne socijalne konzervativne vrednosti kada je reč o podeli uloga u društvu i posebno porodičnom životu prema polu (Wolbrecht, 2000, str. 9). Paradoksalno ili ne, ove pozicije unutar stranaka su povezane sa „autentičnim“ pokretima koji, iako se navodno pozivaju na izvorne građanske pokrete zapravo su populistički a kada je reč o ulozi žena u društvu anahroni, kao što je npr. slučaj u američkom pokretu *Tea party*. U promociji ovakvih stavova neretko značajnu ulogu imaju i žene, kao što je, npr., slučaj sa Sarom Palin, koja je 2008. bila nominovana za potpredsednicu SAD-a ispred Republikanske stranke i bila aktivna u ovom pokretu (Mudde i Kaltwasser, 2017, str. 15, 16).

Ono što je posebno značajno imajući u vidu teorijsko ideološki spektar, kao i iskustvo Bosne i Hercegovine, jeste odnos levih teorijskih osnova i participacije žena, tj. različiti oblici njihovog suodnošenja. Pri tome treba podvući da odnos partije i ideologije nije jednoznačan. Ideološki prefiksi u nazivu stranaka u praksi mogu da obuhvataju različite dimenzije, odnosno aspekte određenog ideološkog spektra i ideologije po sebi ne uključuju strukture koje će im se prilagođavati (Erzeel i Celis, 2016, str. 577). Iskustva nekih stranaka levog spektra potvrđuju ove tvrdnje. Iako je dokazano da žene veću priliku za vidljivost, participaciju, uticaj na donošenje odluka imaju u tzv. partijama leve orijentacije, pokazatelji nisu sasvim jednoznačni. To je detaljno elaborirano u okviru diskusije o **nesretnom braku marksizma i feminizma** koji se bazira na podređenosti feminizmu marksizmu, odnosno pola klasi, a ne na ravnopravnosti (Hartmann, 1981, str. 3, 4). Tako se u XIX veku u nemačkom SPD-u isticalo da je položaj radnica u industriji bedan i da je potrebno zaštititi žene od ovih degradirajućih uslova (Kawan i Weber, 1982, str. 423). I dok su feministkinje isticale da, makar i bedno plaćene, ove žene ipak imaju određenu autonomiju od muškarca „hranitelja“, SPD je uspeo da se izglasa zakon koji je zabranio rad žena u industriji, ali ih je izložio faktički robovskom radu u tzv. porodičnom biznisu (Kawan i Weber, 1982, str. 424). Kasnije, pod uticajem Klare Cetkin menjaju se percepcije stranke o tzv. ulozi i mestu žena u partiji a i društvu i ženama je omogućeno da stvaraju vlastite sekcije unutar stranke (Wolff, 2018, str. 16). Tome je doprinela promena zakona iz 1908. po kom su se žene mogle angažovati u političkim strankama i udruženjima (Wolff, 2018, str. 16), ali i Druga internacionalna socijalistička konferencija žena u Kopenhagenu 1910. po kojoj je pravo glasa za žene, tj. agitacija za njega javno usvojena (Wolff, 2018, str. 17).

Ovaj „nesretni brak“ se ogleda i u činjenici faktičke izolacije Aleksandre Kolontaj, prve žene ambasadorice u svetu i njenog uklanjanja iz sovjetske historiografije (Sargent, 1981, str. xx), kao i u nekim drugim pokazateljima ovog „nesretnog braka“ koji je naglasak stavio na davanju prava ženama odozgo, ali pod uslovom da se muškarcima ništa ne oduzme, tj. ne promene rodne uloge u domaćinstvu (Einhorn, 1982, str. 437). Jugoslovensko i bosanskohercegovačko iskustvo u periodu socijalizma ima brojne sličnosti. Istaknute partijke su ne samo delovale u ozračju patrijarhata u svom privatnom životu i u javnoj sferi, već su često obavljale veliki broj političkih funkcija i na taj način zatvarale put drugim ženama, partijkama i stručnjakinjama (Pantelić, 2011, str. 111).

S druge strane, u Komunističkoj partiji Francuske, u periodu kada je broj žena u političkim institucijama bio sramotno nizak, jedino je u toj stranci bio iznad proseka. Na izborima za Nacionalnu skupštinu 1978. izabrano je samo 18 žena od čega je 12 bilo iz Komunističke partije (Sauter-Bailliet, 1982, str. 415). No, sa postepenim padom uticaja ove partije (Sinneau, 2012, str. 97), u Francuskoj je, sve do usvajanja zakona o paritetu tzv. *Loi sur la parité* 2000. procenat žena u političkom životu i institucijama bio na repu Evrope.

Uprkos tome, treba pak istaći da su **partije leve** bile **prve koje su usvojile sistem kvota** kada je reč o polu.⁴ Kako navodi Pipa Noris, taj trend u ovim partijama na zapadu je prisutan od **osamdesetih godina XX veka** (Norris, 2000, str. 350). Tzv. „muško lice majke parlamentarizma“, **Velike Britanije**, menja svoje obrise od kada je *Labour party* donela niz mera koje su omogućile ne samo veće prisustvo, već i veću šansu za njihov uspeh na izborima. U Velikoj Britaniji su lokalni odbori svih triju stranaka nadležni za regrutaciju i proces selekcije (Childs, Cambell i Lovenduski, 2012, str. 52). Čuvajući ovu autonomiju na lokalnu, laburisti su ostavljali lokalnim odborima da izaberu predstavnika/cu sa najvećom šansom za uspeh, ali su od izbora 1997. uveli tzv. *AWS (All women shortlist)*, tj. listu za koje se lokalni odbori mogu odlučiti a na kojoj se nalaze samo žene (Childs, Cambell i Lovenduski, 2012, str. 50). Takođe, dok su konzervativci i dalje nastavljali sa taktikom stavljanja žena na liste u izbornim jedinicama sa malim šansama za uspeh, laburisti su se opredelili za disproporcionalni pristup, tj. za kandidovanje žena i u tzv. sigurnim i neizvesnim izbornim jedinicama (Childs, Cambell i Lovenduski, 2012, str. 55). Slično se desilo i u Australiji u kojoj je *Labour party* takođe uvela kvote za žene. Žene u ovoj partiji tesno su sarađivale sa ograncima ženskog pokreta (tzv. *Women's Electoral Lobby*) na lokalnu (McAllister, 2012, str. 110), a što je takođe uticalo na njihovu veću vidljivost i učešće u politici. Kada je reč o **SAD**, demokrati i republikanci su '50-ih i '60-ih godina, iako na različite načine, u svojim platformama adresirali ovu temu i njoj srodna pitanja i načelno podržali ženska prava, mada se nisu u dovoljnoj meri i proaktivno zalagali za njih (Wolbrecht, 2000, str. 4). I u SAD-u se glavne promene dešavaju '80-ih godina, gde su prisutne tendencije da su demokrati partija koja je povezana sa ženskim organizacijama

4 Takođe, u istorijskom kontekstu kada je o partijama reč, unutar političkih organizacija levog spektra žene su se borile za svoju ali i sveopštu emancipaciju čoveka. Na našem području, na svim skupovima i manifestacijama KPJ žene su postavljale pitanje prava glasa (Kecman, 1978, str. 87).

i koja u većoj meri prihvata inicijative koje se tiču ženskih prava (Wolbrecht, 2000, str. 5) To je postalo još vidljivije i upečatljivije na izborima za predstavnički dom 2018., gde su se žene i feministkinje mobilisale i podržale demokratske kandidate/kinje, demonstrirajući na taj način otpor protiv republikanskog predsednika SAD-a Donalda Trampa. Usledio je istorijski rezultat – izabrano je više od 100 žena (Hoffman, 2018, str. 8).

Kada je reč o **Nemačkoj**, stranke leve imaju veće ženske kvote i prve ih uvode (SPD 40%, Zeleni 50%, die Linke 50%), nasuprot CDU (30%) i stranaka koje uopšte i nemaju kvote (CSU, FPD, AfD), a što ukazuje na trend da su se žene unutar stranaka leve orijentacije izborile za veće učešće i vidljivost. U SAD-u, veće izglede za uspeh na izborima za Kongres imaju žene koje su na listi Demokratske stranke koja u kontekstu ideološkog spektra, uprkos razlikama u odnosu na ideološki spektar u Evropi, spada u stranke leve. Neki izuzeci, npr. da se izbori ne dešavaju na američkom jugu, i da se ne takmiče sa kandidatom koji već obavlja tu poziciju, ukazuju na uticaj i drugih faktora na uspeh žena u strankama leve opcije (Studler i Cassese, 2012, str. 64).

Neka pitanja ipak ostaju otvorena s obzirom na to da je u zapadnim, visoko industrijalizovanim zemljama došlo i do nekih promena kada je reč o stranačkim pa i ideološkim preferencijama žena. Žene su do 1980. godine više glasale za konzervativne stranke i manje izlazile na izbore (Fuchs, 2018, str. 36). Od osamdesetih dolazi do promena u političkoj participaciji žena, što je povezano i sa njihovim većim stepenom obrazovanja i drugim faktorima. Stoga se postavlja pitanje koliko su stranke leve opcije ove promene uvele iz idejnih razloga, a koliko iz pragmatičnih. Uprkos tome, komparativna istraživanja ukazuju da su stranke levog spektra – klasične i postmaterijalističke (u poslednje spadaju pre svega ekološke stranke) prostor ne samo za veću deskriptivnu, već i supstancijalnu reprezentaciju žena (Erzeel i Celis, 2016, str. 580).

U **Bosni i Hercegovini** situacija je manje jasna zbog jake stranačke fragmentacije i neartikulisano ideološkog spektra u kom i stranke koje po brojnim pokazateljima pripadaju desnici imaju prefiks socijalistička, socijaldemokratska... Uprkos tome, očigledno je da stranke tzv. građanskog bloka, a tu u postojećim konstelacijama spadaju i stranke leve, imaju veću senzibilnost kada je reč o učešću žena u politici. No, i dalje ostaju praznine kada je reč o ranije navedenoj deskriptivnoj i supstancijalnoj reprezentaciji i u ovim strankama. Odnos stranaka tzv. desnog spektra prema ženama se vidi i iz samih programa. U njima dominiraju kolektivna prava naroda i u okviru njih žene imaju poseban status, prevashodno kao majke. Prava žena se selektivno prikazuju i kroz hibridne diskurse „nakalemljuju“ na majčinstvo.⁵

---

5 Tako, npr., u programu Srpske demokratske stranke stoji: „Stub porodice predstavlja žena, a njen rad u kući nije tradicionalno vrednovan na odgovarajući način. Zaposlena žena je posebno destimulisana da održava zaposlenje, da napreduje u struci i nauci, da održava porodični život“ (Program Srpske demokratske stranke, 2010, str. 18).

4. Institucionalne osnove i prepreke

Među institucionalnim preprekama, odnosno mogućnostima, često se navodi **tip stranačkog i izbornog sistema**. Mnoga istraživanja ukazuju da žene veće šanse da budu izabrane imaju u proporcionalnom sistemu kao i u višepartijskom izbornom sistemu. Većinski izborni sistem se fokusira na kandidata/kinju koji/a ima najveće šanse za uspeh, uključujući i situacije kada u većinskom sistemu postoji i drugi izborni krug ako nijedan kandidat/kinja nije u prvom krugu osvojio/la potrebnu većinu glasova. Prema podacima *Freedom House* za 2011. godinu, 11,1% žena je izabrano u većinskom sistemu, 22,2% u mešovitom a 24,2% u proporcionalnom sistemu (Tremblay, 2012, str. 7). Većinski sistem je stoga manje naklonjen ženama, ali se u nekim slučajevima koriste određene mere, kao što su oslobađanje od polaganja depozita, posebni fondovi za kandidatkinje, posebne tehnike glasanja i sl. (Pajvančić, 2015, str. 56). Još neke nijanse ukazuju na to da ova korelacija nije linearna i da postoje određene nijanse koje zavise i od drugih faktora. Jedan od njih su svakako **zatvorene, odnosno otvorene liste, broj izbornih jedinica i predstavnika/ca koji se u njima biraju**. U Južnoafričkoj Republici, proporcionalni izborni i višepartijski sistem u kombinaciji sa zatvorenim listama je doprineo da su žene u zakonodavnom telu zastupljene preko 40% (Britton, 2012, str. 120). U Francuskoj na mali procenat izabranih žena uticao je i veliki broj jednočlanih izbornih jedinica u kojima se bira jedan/na kandidat/kinja (*tzv. notable*), te činjenica da kandidati/kinje mogu da obavljaju više političkih funkcija (npr. gradonačelnika/ce i sl.), visok izborni prag od 12,5% i elitistička struktura stranaka koje favorizuju osobe koje su završile prestižnu *École Nationale d'Administration* (ENA) a gde je broj žena i dalje izuzetno nizak (Sinneau, 2012, str. 94, 96).

Jedno od pitanja su svakako i ženske **ili rodne kvote**, o čemu je već bilo nekih navoda. Postoje razlike između **zakonskih i partijskih kvota**. Kada je reč o zakonskim, i tu postoje nijanse s obzirom na to da su u nekim zemljama zakonske kvote uvedene za izbor u parlamente na svim nivoima (Belgija i Portugalija), u Španiji takođe izuzev za neke regije, u Sloveniji na svim nivoima ali sa sukcesivnim dejstvom postepenog povećavanja manje zastupljenog pola, u Italiji za izbore za Evropski parlament i za nacionalnu skupštinu (Pajvančić, 2015, str. 53). U više od 50 zemalja postoje partijske kvote (Pajvančić, 2015, str. 53) i učinak zavisi od drugih faktora. U zemljama u kojima nema ovakvih zakona i praksi, konzervativne stranke i dalje koriste različite strategije da bi žene i dalje bile manje zastupljene, najčešće se pozivajući na neutralni *fair play*. Kada je o Bosni i Hercegovini reč, trenutno kvote koje su definisane zakonom u kombinaciji sa poluotvorenim listama nisu dale očekivane rezultate uprkos nekim pomacima (Marković, 2015, str. 64).

5. Iskustvo Bosne i Hercegovine – istorijski presek

Učešće žena u politici Bosne i Hercegovine je povezano sa njihovom participacijom na prostoru obje Jugoslavije, uključujući i period neposredno pre njenog stvaranja. U periodu **austrougarske** okupacije a potom uprave i aneksije, kada je politički život domicilnog življa bio ograničen, žene su se uglavnom aktivirale u tzv. humanitarnim i prosvetnim udruženjima. Prvi oblici profilisanijeg političkog a ne samo humanitarnog i prosvetnog rada se dešavaju i u ovom periodu **nakon formiranja Socijaldemokratske partije** kojoj se priključuju žene radnice u urbanim mestima koje je dotakla industrijalizacija (Kecman, 1978, str. 15). Značajan događaj je organizovanje prvog javnog zbora 8. marta 1914, na kom se u sklopu proslave Međunarodnog dana žena zahtevalo i ekonomsko i političko oslobađanje žena (Kecman, 1978, str. 15).

U periodu **Kraljevine Jugoslavije**, uprkos većem učešću žena u javnoj sferi u smislu obavljanja nekih javnih službi, žene nisu imale pravo glasa. Tadašnje partije žensko pitanje faktički i nisu imale na agendi iako su neke imale svoje ženske sekcije, npr. Hrvatska seljačka stranka (Ščapec, 2013, str. 10). Jedino je **Komunistička partija Jugoslavije** u skladu sa marksističkom tezom da je društveni napredak srazmeran ravnopravnošću, tj. emancipaciji žena u njemu (Milić, 2012, str. 40) ozbiljnije pristupila ovoj temi. Već 1919. osniva se *Sekretarijat žena socijalista* (Spahić, Giomi i Delić, 2015, str. 48), a na kongresu ujedinjenja dolazi do stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), na kom su učestvovala i delegatkinje iz Bosne (Kecman, 1978, str. 77). Žene su u okviru partije imale svoj Centralni sekretarijat, a na terenu su se birali i pokrajinski i mesni sekretarijati i na lokalnu se radilo na omasovljavanju i uključivanju žena, njihovom organizovanju i socijalističkom prosvetivanju (Ščapec, 2013, str. 7). Pokrajinski sekretarijat se nalazio u Sarajevu a mesni sekretarijati su formirani u Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru, Jajcu, Zenici, Derventi, Doboju i Bugojnu (Kecman, 1978, str. 83). Nakon Obznane i donošenja zakona o zaštiti države 1921. godine zabranjen je rad komunista i partija se našla u ilegali i pred rasulom pa se u tim okolnostima „radu sa ženama posvećivala mala pažnja“ (Pantelić, 2011, str. 34). Nakon ukidanja diktature, partija više pažnje posvećuje ženama (Pantelić, 2011, str. 35) a usled ekonomske krize i sve veće eksploatacije radničke klase i posebno radnica rad sa ženama se smatra važnim (Kecman, 1978, str. 48). Po samom izbijanju rata očigledan je nedostatak jasne strategije. Partija prvobitno nije predviđala mobilizaciju žena u borbenim jedinicama, već je njihova uloga prepoznata u ilegalnom radu i u sanitetskim službama (Ždralović, 2015, str. 74). Međutim, žene su se počele masovno prijavljivati kao borkinje i smatra se da ih je bilo oko 100.000 i da je u Bosni i Hercegovini oko pola miliona žena dalo doprinos u različitim oblicima otpora (Ždralović, 2015, str. 75).

Osnivanje Antifašističkog fronta žena (AFŽ, vidi rad *1.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost* autorice Milene Karapetrović) kao masovne ženske organizacije decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu na prvoj zemaljskoj konferenciji govori u prilog opredeljenosti partije ka većoj ulozi žena u političkom i javnom životu. Na konferenciji je

bilo prisutno 166 delegatkinja a prisutnima se obratio i Josip Broz Tito. Na konferenciji su definisani zadaci koji se mogu podeliti u dve grupe: 1) zadaci u okviru čitavog narodno-oslobodilačkog pokreta, kao što su pomoć vojsci i organizacija pozadine, i 2) zadaci usmereni na vlastito članstvo, kao što su politička i kulturna emancipacija žena (Sklevicky, 1996, str. 25). Pitanje koje se provlači je da li je to učinjeno iz pragmatičkih razloga i mobilizacije u antifašističkoj borbi i da li su se kroz taktiku separacije žene, uslovno rečeno, isključile iz partijskog vrha. Na zasedanju ZAVNOBiH-a, gde je Bosna i Hercegovina ponovo konstituisana u svojim sadašnjim granicama, broj delegatkinja je bio zanemarljiv. Tako je od ukupno 247 vijećnika/ca prvog zasedanja bilo samo četiri žene (Mevla Jakupović, Zora Nikolić, Danica Perović i Rada Vranješević), što predstavlja 0,6% zastupljenosti (Ždralović, 2015, str. 98).

AFŽ kao masovna organizacija žena je imala izvesnu samostalnost, dok je na drugom kongresu 1948. izmenom statuta utvrđena njegova subordinacija Narodnom fondu (Sklevicky, 1996). Čuveno **rasformiranje AFŽ-a** 1953, uprkos brojnim doprinosima u obnovi i izgradnji zemlje i uspešnoj mobilizaciji žena u ovom obliku neplaćenog, ali priznatog rada, podršci petogodišnjem planu, opismenjavanju žena, obrazovanju, poboljšavanju zdravstvene nege i zaštite, desilo se pod egidom vlastitog pretvaranja u humanitarnu, „buržoasku“ organizaciju. Jedan od suštinskih razloga je i temeljna protivrečnost marksističko-lenjinističkog poimanja revolucije: iako se priznaje i to sporadično postojanje specifičnih interesa žena, žensko pitanje je u svom temelju deo klasnog te je moguć samo jedan subjekt revolucije (Sklevicky, 1996, str. 36). Koncept *afežejka* je ostao u društvu, ali kao relikvija, oblik komične i neprilagođene aktivistkinje, a sam AFŽ dobija „status izumrle prehistorijske životinje“ (Sklevicky, 1996, str. 76).

S ovim rasformiranjem **broj članica Komunističke partije** se nije znatno povećao a što se isticalo kao problem. Prema dostupnim podacima partija je 1948. brojala samo 19,8% članica, 1960. 16%, 1978. 23,3% što ukazuje na neznatan rast (Đokanović, Dračo i Delić, 2015, str. 118). S druge strane, veliki pomak se desio u sferi legislative gde se donose bitni zakoni koji obezbeđuju ravnopravnost polova. Žene ne samo da dobijaju potpuno biračko pravo, već se dešavaju i bitne promene u sferi ličnog i porodičnog prava, radnog zakonodavstva i socijalne zaštite koje su u skladu sa principima ravnopravnosti koji su proklamovani u ustavu FNRJ (Stojaković, 2013, str. 47).

Kada je reč o **poslanicama/ama u skupštini** Narodne republike Bosne i Hercegovine, odnosno **Socijalističke republike Bosne i Hercegovine**, broj žena je bio nezadovoljavajući.⁶ Takođe, dešavale su se i promene zakona s ciljem uspostavljanja specifičnog **modela narodne demokratije**. Tako je na osnovu izmena zakona 1953. Skupština NRBiH postala dvodomna: sastojala se iz Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača. Predlaganje kandidata

6 Narodna skupština NRBiH, 1946: ukupno 155 poslanika/ca, od toga osam žena; 1950: ukupno 270 poslanika/ca, od toga 15 žena, 1953: 196/8; 1958: 217/12; Narodna skupština SRBiH, 1963: 400/86; 1965: 400/71; 1967: 400/33; 1969: 399/21.

vršilo se na zborovima birača, a glasalo se javno i aklamacijom (Arnautović, 2009, str. 57). Ustavnim promenama iz 1963. započinje period socijalističke samoupravne demokratije (Arnautović, 2009, str. 514) i uspostavlja se petodomna Skupština SRBiH koju su činili: Republičko vijeće, Privredno vijeće, Prosvjetno-kulturno vijeće, Socijalno-zdravstveno vijeće i Organizaciono-političko vijeće. U ovom sistemu značajnu ulogu u predlaganju kandidata imaju zborovi građana i zborovi radnih ljudi, dok nakon ustavnih promena iz 1974. i uvođenjem delegatskog sistema nastaju izrazito nedemokratski, posredni i nekompetitivni izbori (Arnautović, 2009, str. 529). Aktivno i pasivno biračko pravo imali su samo članovi partije i satelitskih organizacija (Savez socijalističkog radnog naroda, Savez sindikata, Savez udruženja boraca NOR i Savez socijalističke omladine), dok su ostali građani imali aktivno i pasivno biračko pravo samo kod izbora za vijeća opština (Arnautović, 2009, str. 530, 531). Iako u tom periodu dolazi do izvesnog porasta broja žena u legislativi, 22,1% 1978. sa tendencijama blagog rasta, manja procentualna zastupljenost žena u partiji i u satelitskim organizacijama je otežala njihovu poziciju u novom izbornom sistemu. Takođe, na to ukazuje i diskriminacija žena u OOUR-ima gde su žene bile zastupljenije samo u delegatskim telima (Radović, citirano prema Pantelić, 2011, str. 119) kao „posredničkim gremijima“ (Kasapović) između birača i njihovih predstavnika (Arnautović, 2009, str. 531). Takođe, homogeni pojam radnog naroda je išao u pravcu metafizičkog predstavljanja, gde ono uopšte nije rezultat usaglašavanja pluralnog, već „izvorna homogenost koja diskvalifikuje sve razlike“ (Đinđić, 2010, str. 161, 162), uključujući i rodne.

Osamdesetih godina sistem sve više upada u krizu, a čemu je doprinela ekonomska kriza i recesija na svetskom nivou, porast nacionalnih tenzija i političke protivrečnosti uređenja tadašnje Jugoslavije. Istraživanja stavova u opštoj populaciji ukazuju na trend retradicionalizacije i na opadanje tzv. samoupravne orijentacije i porast indiferentnosti. Primećena je i pojava koja se imenuje kao tzv. *tradicionalni familizam*, s obzirom na to da je u jednom istraživanju opšte populacije tadašnje SFRJ afirmativan stav prema zaposlenosti žena bio prisutan kod 50% ispitanika/ca, dok je čak 40% smatralo da žena treba da ostane kod kuće (Vasović, 1991, str. 261).

U ovakvoj jednoj, uslovno rečeno vrednosnoj konfuziji, organizovani su i višestranački izbori. **Nakon „prvih demokratskih izbora“**, žene su u Parlamentu BiH zauzele svega **2,92%** mesta, a na lokalnom nivou 5% (Spahić-Šiljak, 2007, str. 155). Ovo ukazuje, između ostalog, na vezu između nacionalizma i patrijarhata jer se žena na nivou predstave koristi kao simbol Nacije – ona je voljena, zaštićena, željena, iako je, ili upravo zato što je isključena iz sfere realne politike. Po izbivanju rata, žene se dodatno pasiviziraju i posmatraju uglavnom kao žrtve rata kao muškog poduhvata. Iako je bilo pojedinih žena koje su obavljale neke značajne funkcije (kao što su profesorica Tatjana Ljujić-Mijatović, članica ratnog Predsjedništva), one su uglavnom bile marginalizovane i skrajnute sa javne scene.

6. Postdejtonski period

Na prvim posleratnim izborima 1996, pobjedu ponovo odnose nacionalne stranke i žene su ostale podzastupljene: u Predstavničkom domu Parlamenta BiH izabrana je samo jedna žena (2,4%), u Zastupničkom domu parlamenta FBiH sedam (5%), u Narodnoj skupštini RS-a dve (1,9%) a na kantonalnim nivoima ukupno 6,4% mesta (Aganović, 2015, str. 40). Na lokalnim izborima 1997. situacija nije bila ništa bolja. Iz tih razloga, ženske NVO sprovede kampanju *Nas je više*, i uz podršku međunarodne zajednice i OSCE-a u privremene izborne propise **uvedene su kvote od 30%, što je uz zatvorene liste** dovelo do povećanja broja izabраних žena (Aganović, 2015, str. 42). U međuvremenu se desio i zanimljiv fenomen, dolazi do formiranja **Stranke žena BiH**, ali nije uspjela da osvoji potreban broj glasova, iako je doprinela stvaranju pozitivne slike o ženama u politici (Aganović, 2015, str. 47).

Na izborima 2000. godine uvedene su otvorene liste i broj izabраних žena je opao. **Otvorene liste su ugrađene i u Izborni zakon koji je usvojen 2001.** Kao što je primećeno: „Mi žene smo bile sretnе jer smo uspjele ugraditi kvotu [...] U tom trenutku nismo prepoznale da je uvođenje otvorene liste zapravo mehanizam uveden da bi bio smanjen učinak ženske kvote“ (Borić, 2011, str. 34). I dok su neke akterke isticale da su otvorene liste demokratičnije i da daju manju moć političkim liderima (Aganović, 2015, str. 51), može se reći da one više idu u prilog muškarcima imajući u vidu brojne faktore – prisutne stereotipe u društvu, stepen medijske pažnje koji se daje muškarcima političarima i sl. Uprkos tome, žene su ipak ostale prisutne u institucijama. Na izborima 2000. u Predstavničkom domu Parlamenta BiH izabrano je doduše samo 4,76% žena, ali su u entitetskim parlamentima bile zastupljenije: u Predstavničkom domu FBiH 17,4% a u Narodnoj skupštini RS-a 14,86% (Miftari, 2015a, str. 18). Period od 2002. do 2012. se karakterizuje kao period određene stagnacije (Miftari, 2015a, str. 19), posebno ako se ima u vidu broj žena na ministarskim pozicijama. Svojevrsno iznenađenje predstavlja imenovanje pet ministrica u vladi Republike Srpske nakon izbora 2010, ali to nije dobilo adekvatnu medijsku i drugu pažnju (Borić, 2011, str. 36). Značajne zakonske promene se dešavaju nakon usklađivanja Izbornog zakona sa Zakonom o ravnopravnosti polova koji je usvojen 2013, i stranke postaju obavezne da na svojim izbornim listama moraju kandidovati najmanje 40% osoba manje zastupljenog pola (Miftari, 2015a, str. 20), te je na izborima 2014. na svim nivoima izabrano ukupno 19,9% žena, što predstavlja pomak u odnosu na izbore 2006. kada je izabrano 17,21% žena i 2010. sa 17,37% izabраних žena (Miftari, 2015b, str. 64). Jedna od glavnih prepreka u neadekvatnoj realizaciji kvota je **struktura političkih stranaka i njihove interne procedure.** Neke stranke, npr. SDP i HDZ 1990, imaju kvote i za učešće žena u rukovodstvu stranke pri čemu se u statutu SDP-a koristi rodno senzitivna terminologija koja je usklađena sa izbornim zakonom (član 64 i 69 statuta SDP). Neke stranke, npr. SNSD, imaju kvote od 30% za žene i mlade zajedno kada je reč o stranačkim organima (član 15), što otvara prostor za dodatni inženjering na štetu žena. Poslednja kategorija su stranke koje uključuju žene kroz inkluziju predsednice Ženskog foruma (ili sličnog organa): SDA (čl. 43), SBB (čl. 52) i HDZ (čl. 23 i 35), čime se uključuju samo određene žene.

Poseban problem predstavlja tzv. **lokalni nivo** vlasti, gde je broj izabраних žena za načelnice i gradonačelnice na ravni statističke greške. Takođe, na lokalnom nivou je primetna izuzetno selektivna primena Zakona o ravnopravnosti polova i rodna ravnopravnost se ne integriše u strategije lokalnog razvoja, rad komisija za ravnopravnost polova ukazuje na njihovu pasivnost i nekontinuiran rad (Ždralović, 2018, str. 69, 73, 75). Ovo je posebno problematično s obzirom na to da se na tim nivoima odigrava drama ljudske svakodnevnice i rešavaju svakodnevni problemi građana/ki.

Ono što je posebno problematično, a i nedovoljno istražena tema u BiH je stepen **unutarstranačke demokratije**, mada je opšta pretpostavka da dominira liderski princip. Brojne prakse pokazuju različite varijabilnosti od zemlje do zemlje, stranačkog i ideološkog spektra i tzv. procesu selekcije (*selection*) kandidata/kinja se pridaje veliki značaj i on je regulisan internim stranačkim dokumentima.⁷ U takvom jednom kontekstu bh. društva politika se i dalje posmatra kao muški posao. Žene koje uspevaju u hijerarhiji se udaljuju od baze i od „običnih žena“ te doprinose i daljem opstajanju negativnih stavova kada je reč o ženama u politici.

7. Umesto zaključka

Kao što se pokušalo ukazati u ovom tekstu, uprkos brojnim pomacima u zadnjih sto godina kada je reč o političkoj participaciji žena, i dalje su na delu brojne protivrečnosti a i prepreke njihovog većeg učešća. One su još vidljivije u Bosni i Hercegovini kako u kontekstu istorijskog dis(kon)tinuiteta, tako i u postojećim praksama. Zakonski pomaci i dalje ne daju očekivane rezultate, a različiti oblici inženjeringa, posebno kada je reč o uvođenju zatvorenih, potom otvorenih i na kraju poluotvorenih lista, ukazuju na zloupotrebe sa kojima se žene suočavaju u sferi političkog. Iskustva i u drugim zemljama ukazuju da ono što je 1918. godine izgledalo kao pobeda, sto godina nakon toga izgleda kao početak (Hoffman, 2018, str. 8). Na to ukazuje i dalje izražena podzastupljenost žena u izvršnoj vlasti, iako istraživanja pokazuju da veće učešće žena u zakonodavnoj vlasti i sistem kvota socijalizira i muškarce u pravcu zalaganja za rodnu ravnopravnost (Abels, Ahrens i Blome, 2018, str. 34). S druge strane, **uspon populističkih stranaka na zapadu**, gde se rodna ravnopravnost čak koristi kao sredstvo radi širenja predrasuda i isključivosti prema nekim manjinama i u ime slobode govora napadaju dostignuća političke korektnosti (Schreiber, 2018, str. 36, 98–106) ukazuje na operativnost novih i „suptilnijih“ oblika manipulacije ženskim pravima, uključujući i ulogu i mesto žena u javnom životu.

---

⁷ Od krajnje inkluzivnog modela gde glasačko telo bira kandidate/kinje, preko stranaka gde članstvo bira svoje kandidate/kinje, stranaka gde se ove odluke nakon toga „filtriraju“ od određenog organa na osnovu određenih jasnih standarda, delegatskog sistema gde članstvo bira delegate/kinje koji će izabrati kandidate/kinje, pa do ekskluzivnog, elitističkog modela (Hazan i Rahat, 2010, str. 35, 36).

Pitanja za razmatranje/diskusiju

1. Da li forumi žena u bh. političkim strankama podržavaju artikulisanje ženskih pitanja ili se ovde radi o telu putem kojeg se žene marginalizuju unutar same stranke?
2. Kako bi se pitanje rodnih kvota trebalo dalje razvijati unutar Bosne i Hercegovine?
3. Na koji način se mogu menjati stranke desnog spektra u njihovom odnosu prema ravnopravnom učešću žena u političkom životu?

Preporuka za čitanje

- Čaušević, J. (prir.) (2015). *Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Dugandžić, A., i Okić, T. (ur.) (2016). *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA.
- Trembley, M. (ur.). (2012). *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas*. New York: Palgrave Macmillan.

Literatura

- Abels, G., Ahrens, P., i Blome, A. (2018). Geschlechtergerechte Rapresentation in Historischer und Internationaler Perspektive. Der Kampf der Frauenbewegung um das Wahlrecht in Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 68(42), 28–36.
- Aganović, A. (2015). 1995–2003: Postdejtonska borba za ravnopravnost spolova. U S. Gavrić i M. Zagorac (prir.), 1995–2015. ene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini (str. 37–57). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Agencija za ravnopravnost spolova BiH.
- Arnautović, S. (2009). *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*. Sarajevo: Promocult.
- Borić, B. (2011). Gdje smo danas? U S. Gavrić i H. opić (prir.) *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. ene u Bosni i Hercegovini* (str. 29–37). Sarajevo: Buybook.
- Childs, S., Campbell, R., i Lovenduski, J. (2012). The United Kingdom. The „Mother of All Parliaments“: Westminster’s Male Face. U M. Tremblay (ur.). *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas* (str. 42–57). New York: Palgrave Macmillan.
- indic, Z. (2010). *Jugoslavija kao nedovršena država*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, Fond Zoran indic.
- okanovic, B., Drao, I., i Delić, Z. (2015). 1945–1990. ene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije. U J. Čaušević (prir.), *Zabilježene – ene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 103–175). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Einhorn, B. (1982). Socialist Emancipation: The Women’s Movement in the German Democratic Republic. U J. Bradshaw (ur.), *The Women’s Liberation Movement. Europe and North America* (str. 435–452). Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press.
- Erzeel, S., i Celis, K. (2016). Political Parties, Ideology and the Substantive Representation of Women. *Party Politics*, 22(5), 576–586.
- Fuchs, G. (2018). Wahlen Frauen anders als Manner? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 68(42), 37–44.
- Hartmann, H. (1981). The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union. U L. Sargent (ur.), *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* (str. 1–41). Montreal: Black Rose Books.
- Hazan, R.Y., i Rahat, G. (2010). *Democracy within Parties. Candidate Selection Methods and Their Political Consequences*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoffman, C. (2018, 10. novembar). 100 Jahre Fortschritt. *Der Spiegel*, 46, 8.
- Isenberg, N. (1988). *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*. Chapel Hill and London: University of North Carolina Press
- Kawan, H., i Weber, B. (1982). Reflection on a Theme: The German Women’s Movement, Then and Now. U J. Bradshaw (ur.), *The Women’s Liberation Movement. Europe and North America* (str. 421–433). Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press.
- Kecman, J. (1978). ene Jugoslavije u radničkom pokretu i enskim organizacijama. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju.

- Marković, G. (2015). Ustavnopravni osnov ravnopravnost polova u Bosni i Hercegovini. U G. Marković (ur.). *Zbornik radova. Škola rodne ravnopravnosti* (str. 58–69). Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- McAlister, I. (2012). The Early Promises Unfulfilled: The Electoral Representation of Women in Australia. U M. Tremblay (ur.), *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas* (str. 101–112). New York: Palgrave Macmillan.
- Miftari, E. (2015a). *Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini: Analiza učešća žena na stranačkim listama i konačnih rezultata općih izbora 2014*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Miftari, E. (2015b). 2003–2015: Era mehanizama za rodnu ravnopravnost. U S. Gavrić i M. Zagorac (prir.), *1995-2015. Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini* (str. 58–95). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Agencija za ravnopravnost spolova BiH.
- Milić, A. (2012). Socijalizam i feminizam – spojevi i razilaženja. U L. Vasiljević (ur.), *Ciklus tribina. Rod i levica* (str. 40–43). Beograd: Ženski-informacioni trening centar (ŽINDOK).
- Mudde, C., i Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism. A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Norris, P. (2000). Women: Representation and Electoral System. U R. Rose (ur.). *The International Encyclopedia of Elections* (str. 348–351). Washington, D.C.: Congressional Quarterly Press.
- Pajvančić, M. (2015). Zastupljenost žena u predstavničkim telima – posebne mere. U G. Marković (ur.). *Zbornik radova. Škola rodne ravnopravnosti* (str. 48–57). Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Pantelić, I. (2011). *Partizanke kao građanke*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta.
- Pejtman, K. (2001). *Polni ugovor*. Beograd: Feministička 94.
- Program Srpske demokratske stranke, 2010. http://www.sdsrs.com/UcitaneSlike/admin/Program_SDS.pdf
- R. S., Bojić, J. (2019, mart). Uz Hrvatsku, još samo 10 država u svijetu ima predsjednicu: Evo tko sve pripada tom šarolikom društvu. *Dnevni.hr*. Preuzeto 9. 3. 2019. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/uz-hrvatsku-jos-samo-10-drzava-u-svijetu-ima-predsjednicu---552141.html>
- Salah, H. (2018). Partizipation und Represäsentation in Arabischen Ländern. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 68(42), 45- 54
- Sargent, L. (1981). New Left and Women and Men: The Honeymoon is Over. U L. Sargent (ur.), *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, (str. ix–xxx). Montreal: Black Rose Books.
- Sauter-Bailliet, T. (1982). The Feminist Movement in France. U J. Bradshaw (ur.), *The Women's Liberation Movement. Europe and North America* (str. 409–420). Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press.
- Sawer, M. (2012). Foreward. U M. Tremblay (ur.), *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas* (str. XV–XVII). New York: Palgrave Macmillan.
- Schreiber, F. (2018). *Inside AFD. Der Bericht einer Aussteigerin*. München: Europa Verlag.
- Sinneau, M. (2012). France. The Single-Member District System: The Hidden Bonus for Notables. U M. Tremblay (ur.), *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas* (str. 89–100). New York: Palgrave Macmillan.

- Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Spahić, A., Giomi, F., i Delić, Z. (2015). I dio: 1914-1941. Žene kroz smjenjivanje epoha. U J. Čaušević (prir.), *Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 38–70). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Spahić-Šiljak, Z. (2007). Žene, religija, politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici. Sarajevo: IMIC, CIPS i TPO.
- Stojaković, G. (2013). *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Studler, D. T., i Cassese, E. C. (2012). Feminist Society, Paternalist Politics: How the Electoral System Affects Women's Representation in the United States Congress. U M. Tremblay (ur.). *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas* (str. 59–69). New York: Palgrave Macmillan.
- Ščapec, S. (2013). *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske.
- Tremblay, M. (2012). (ur.). *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vasović, M. (1991). Dva pokazatelja vrednosnih opredeljenja građana. U Lj. Bačević (ur.), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (str. 258–263). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Veličković, M. (2015). 1992-1995: Od puta prema ratu, do puta prema miru. U S. Gavrić i M. Zagorac (prir.), *1995-2015. Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini* (str. 16–36). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Agencija za ravnopravnost spolova BiH.
- Wolbrecht, C. (2000). *The Politics of Women's Rights. Parties, Positions and Change*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Wolff, K. (2018). Auch Unsere Stimme Zählt! Der Kampf der Frauenbewegung um das Wahlrecht in Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 68(42), 11–19.
- Ždralović, A. (2015). 1941-1945. Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena. U J. Čaušević (prir.), *Zabilježene – žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 71–102). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Ždralović, A. (2018). II dio: Lokalne politike rodne stratifikacije – Regija: Hadžići (Hadžići, Ilijaš i Semizovac). U A. Ždralović, Z. Popov Momčinović i Z. Hrnjić- Kuduzović, *Žene u bh institucijama: marionete zakonske kvote* (str. 67–92). Sarajevo: Fondacija CURE.

IV.2 MEDIJI, IZVJEŠTAVANJE I RODNE ULOGE

PROF. DR. BELMA BULJUBAŠIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

1. Mediji kao agens rodne socijalizacije

Društvene uloge medija su mnogostruke i mediji su važan dio našeg života, bez obzira na to da li smo pasionirani medijski konzumenti ili medijske sadržaje pratimo usputno. Kao osnovne **uloge medija** u društvu izdvajamo: obrazovnu, informativnu i zabavljaku. Medijske uloge se, svakako, mogu dodatno proširiti, što su učinili i brojni vodeći autori iz oblasti komunikologije (Rus-Mol, Zagorac-Keršer, Vreg, itd.) i svaka od tih funkcija se može detaljno interpretirati i analizirati.

Vreg (1991) funkcije masovnih medija dijeli na:

1. Funkcije koje su imanentne savremenim masovnim medijima (tu spadaju: informativna, mnjenjska, orijentaciona i akciona),
2. Funkcije koje masovni mediji vrše zajedno sa drugim institucijama u društvu (socijalizacijska, rekreativna, interakcijska i integrativna),
3. Funkcije koje proizilaze iz čovjekovih društvenih aktivnosti (političke, ekonomske, kulturne, naučne, obrazovne, vjerske, sportske i druge različite aktivnosti).

U skraćenoj verziji, Vreg ove funkcije naziva:

1. Imanentne medijske funkcije,
2. Socijalne funkcije,
3. Medijske funkcije i čovjekove društvene aktivnosti (str. 51–60).

Kada je riječ o obrazovnim funkcijama medija, tu spada i njihov **doprinos procesu socijalizacije**, jer su mediji, osim brojnih drugih institucija i društvenih grupa, važan agens u ovom procesu. Tu ulogu medija je dodatno ojačala pojava društvenih medija koji svakodnevno zaokupljaju pažnju svih generacija i nerijetko su im baš ovi mediji glavni izvori informacija i socijalizacije s drugim ljudima. Ubrzani način života u našoj zemlji, nastao prelaskom iz socijalističkog društvenog uređenja u kapitalistički, praćen razvojem tehnoloških platformi i brojnošću medija, promijenio je i navike publike, ali i sam obrazovni koncept, što ukazuje na to da školske ustanove i porodica više nisu vodeći agensi u procesu socijalizacije (vidi rad *IV.6 Rodna socijalizacija: odgoj i obrazovanje* autorice Amile Ždralović). Autori Andevski, Budić i Gajić (2014) navode da su nove generacije u procesu socijalizacije prepustene same sebi i da se socijaliziraju nezavisno, što u kontekstu medija znači da sami biraju medijske sadržaje i vrijeme kada će im pristupiti te samostalno tumače značenje ovakvih sadržaja (str. 111).

Vreg (1991) ističe socijalizacijsku funkciju medija navodeći da u ovom procesu mediji doprinose strukturiranju, integraciji i razvoju društvenog sistema, ali da u tom procesu nisu usamljeni. Proces socijalizacije pojedinca/ke odvija se u primarnoj društvenoj grupi (porodici), različitim sekundarnim grupama (školama, vjerskim institucijama, političkim organizacijama) i procesu rada, putem radnih zadataka (str. 54–55).

Iako bi sve navedene medijske uloge trebale biti imperativne, one često gube bitku naspram tržišnih zahtjeva koji medije pretvaraju u sredstva za proizvodnju lažnih vijesti (*fakenews*), širenje propagande i dezinformisanje javnosti, što navodi da se mediji zarad finansijske održivosti stavljaju u službu centara političke i ekonomske moći a ne javnosti, što bi im trebao biti prioritet. U tome najviše gubi publika, jer ovakav slijed neminovno vodi ka urušavanju etičkih postulata i različitim uplitanjima u izradu medijskih agendi koje, kako je pokazalo istraživanje iz 2018. godine, najmanje kreiraju sami novinari (Turčilo i Buljubašić, 2018). Proizvodnja i plasiranje lažnih vijesti su često vrlo svjestan proces koji ima za cilj skretanje pažnje javnosti s društveno relevantnih tema ili promocije određenih akcija političkih struktura u šta većina javnosti bespogovorno vjeruje što ukazuje na neke vrlo bitne stvari:

1. Mediji imaju vodeći značaj u oblikovanju javnog mišljenja,
2. Publika često bez ikakve dodatne provjere usvaja medijske sadržaje, na šta ukazuju brojni komentari na online medijima, što navodi na zaključak da je nivo medijske pismenosti izrazito nizak i da je medijska publika podložna različitim vrstama manipulacije,
3. Mediji su za većinski dio stanovništva primarni izvor informacija.

2. Demokratizacija, razvoj tehnologije i kvalitet medijskih sadržaja

Tehnološki razvoj i pluralizam medija ne znače i automatsko poboljšanje kvaliteta rada u medijima i samog kvaliteta medijskog sadržaja niti veću odgovornost spram javnosti. Iako mediji imaju neprikosnovenu funkciju u obrazovnom procesu, treba imati na umu da je proces obrazovanja određen brojnim faktorima: obrazovnim politikama države, stepenom razvoja društva, uplitanjem politike u sferu obrazovanja, udžbeničkom politikom i samim interesom građana/ki za procese formalnog i neformalnog obrazovanja.

Gone (1998) navodi da društvo ima niz očekivanja od samog obrazovnog procesa, i ta očekivanja utiču na vrijednosti i običaje koji se nastoje promovisati, odnosno na sadržaje kojima će se dati prednost u procesu prenošenja znanja. Također, društvo ima uticaj i na sredstva koja se u ovom procesu koriste da bi se postigli određeni ciljevi. To nam ukazuje da društvene norme i stepen razvoja različitih sloboda u društvu određuje i na koji način će se mladim ljudima prezentovati određeni sadržaji i da li će se pojedini sadržaji uopšte uzeti u razmatranje.

U kontekstu bosanskohercegovačkog društva, teško da možemo biti optimistični kada je u pitanju promicanje sadržaja koji se tiču rodne ravnopravnosti. **Procesi retraditionalizacije i repatrijarhalizacije** koji su počeli krajem devedesetih godina prošlog stoljeća i dalje se aktivno odvijaju uz svesrdnu pomoć obrazovnog sistema, religijskih institucija i samih medija.

Promjena političkog sistema iz jednopartijskog u demokratski aktuelizirala je u Bosni i Hercegovini i borbu za ljudska prava i iznjedrila **brojne organizacije** koje se zalažu za prava manjina (nacionalnih, vjerskih, rodni i seksualnih, osoba s invaliditetom), rodnu ravnopravnost, promociju različitosti, feminističke organizacije, organizacije za pravnu pomoć žrtvama nasilja (psihološkog, seksualnog, fizičkog) itd. Iako su ovakve organizacije aktivne već duže od dvije decenije, mnoštvo komentara koje čitatelji ostavljaju na onlajn medijima ukazuje na jak animozitet i prema organizacijama koje se bave ovim pitanjima, ali i prema određenim manjinskim skupinama, prije svega LGBTI osobama. Bez obzira na to što su u zadnje dvije decenije u Bosni i Hercegovini učestale javne rasprave, tribine, konferencije i drugi različiti programi na kojima se edukuje i diskutuje o ljudskim pravima i njihovom značaju, čini se da značajan dio bosanskohercegovačkih javnosti i dalje ne daje preveliku pažnju ovim temama ili na njih gleda s dozom prezira. Mediji ovakve događaje uglavnom prenose u formi kraćeg izvještaja čime uskraćuju javnost za kvalitetne informacije, ali ostavljaju prostor i za širenje govora mržnje koje je, uglavnom, posljedica neznanja.

Feminizam je, također, u značajnom dijelu bh. javnog mnijenja, percipiran kao neprijatelj tradicionalne porodice koji pomjera mjesto žene u porodici i doprinosi urušavanju „stvarnih vrijednosti“. To nam svjedoče izjave pojedinih vjerskih poglavara (kardinal Vinko Puljić i slučaj Štraca), izjave nekadašnjeg predsjednika Studentskog parlamenta Univerziteta u Sarajevu, Harisa Zahiragića¹, ali i mnogobrojni komentari čitatelja i čitateljki na društvenim mrežama, među kojima je i veliki broj žena koje nastupaju kao izrazite zaštitnice patrijarhalnih normi.

To nam ukazuje da je bosanskohercegovačko društvo i dalje duboko patrijarhalno, žene se tretiraju neravnopravno u poređenju s muškarcima, homoseksualnost je još uvijek tabu tema, transrodnost je za većinu potpuna nepoznanica, što ih ne sprečava da upućuju pogrdne komentare. Mediji naročito ne doprinose promjeni ovakvog stanja, već nerijetko i sami svjesno i nesvjesno učestvuju u proizvodnji i širenju stereotipa u vezi s ovim temama.

Ljudska prava se među značajnim dijelom bh. populacije nerijetko percipiraju kao „novotarija uvezena sa Zapada“ koja cilja da uništi tradicionalne norme bosanskohercegovačkog društva, rekonstruiše rodne uloge unutar porodice i atakuje na ono što zajednica smatra moralnim vrijednostima. Proces retraditionalizacije društva praćen je i izmišljanjem tradicije, što se reflektuje i na rodnu ravnopravnost, odnosno „cementira“ nametnute rodne uloge nastojeći ih održati nepromjenjivim.

1 Vidi između ostalog: <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/slucaj-harisa-zahiragica-zasto-smo-tukli-pedere>

Pretpostavka je da većina aktivnih javnosti koja raspravlja o različitim temama u većinu njih nije pretjerano upućena i da ima izrazito površno znanje o njima, što je i velika zasluga masovnih medija koji ovim temama pristupaju prigodničarski, zanemarujući svoju edukativnu ulogu, pa o ovim temama izvještavaju samo ako je organizovana neka značajnija aktivnost i uglavnom ne daju širi uvid. Tome doprinose i dvosmisleni naslovi i nedovoljno novinarski obrađene teme, kao i manjak izvora i sugovornika/ca.

3. Obrazovni sistem, političke partije i rodna ravnopravnost

Obrazovni sistem u BiH je izrazito podijeljen u odnosu na većinsko stanovništvo (srpsko, bošnjačko, hrvatsko) svakog dijela države. Međutim, čini se da je u jednom itekako jedinstven. Učenici/e bez obzira na to u kojem entitetu, kantonu, opštini žive u svojim obrazovnim institucijama **vrlo malo uče o ljudskim pravima i ravnopravnosti**. Nedavna analiza udžbenika osnovnih škola iz nacionalne grupe predmeta Čemu (ne učimo) djecu? koju je objavio časopis Školegijum ukazala je da se u devetogodišnjem osnovnom obrazovanju učenici/e ne uče kako kritički promišljati i da se o temama kao što su univerzalna ljudska prava, homoseksualnost, pravo na abortus, itd. uopšte ne diskutuje. Ljudska prava se na visokoškolskim ustanovama izučavaju djelomično, a o feminizmu diskutuju pojedinci i pojedinke i kritički promišljaju.

Kada je o medijskim sadržajima riječ, tu svakako moramo spomenuti i **reklame** koje se emituju putem masovnih medija a koje većina uopšte ne propituje, jer su reklame koje promovisu stereotipe i konzervativne rodne uloge dio svakodnevnice svih generacija, pa su ih očito prihvatili kao nešto što je potpuno prirodno. Promovisanje jasno određenih rodnih uloga ogleda se u reklamama u kojima su žene zadužene za reklamiranje kućanskih aparata, različitih proizvoda za čišćenje kuće, žene se redovno pojavljuju u ulogama majki što treba da simbolizuje sretnu i ispunjenu ženu. Druga krajnost je prikazivanje žene kao seksualnog objekta. Kako primjećuju Lubina i Brkić Klimpak (2014), reklame koje se emituju u savremenim medijima se mogu okarakterisati na one koje su namijenjene muškarcima i one koje su namijenjene ženama. Reklame koje ciljaju na muški dio publike predstavljaju idealne stereotipne djevojke, koje otvoreno pozivaju na seks i uvijek su spremne udovoljiti muškarcima, dok se u reklamama namijenjenim ženama pojavljuje idealna i brižna majka koja kuha ručak, pere suđe, čisti kuću i koja je također spremna udovoljiti muškarcu i djeci služeći ih. O ovakvim pojavama ne diskutujemo u toku procesa formalnog obrazovanja, ovakva podjela rodnih uloga u reklamnim sadržajima se ne problematizira sistemski, što učenicima/ama šalje poruku da su takve pozicije muškarca i žene potpuno društveno prihvatljive.

Iako kritikovan od javnosti, nevladin sektor² je uradio najviše na edukaciji građana i građanki o ovim pitanjima, te možemo ustvrditi i da se pojedina pitanja iz oblasti ljudskih prava još uvijek ne bi našla u javnosti (barem ne u ovolikoj količini) bez pomoći ovih organizacija (Buljubašić, 2016). Zapravo, nevladin sektor je na sebe preuzeo ono što bi trebao biti jedan od prioriteta obrazovnog sistema, iako mu je domet ograničen.

Uzmemo li u obzir da politički sadržaji čine većinu programa mainstream medija, onda moramo ukazati i da bi se političke stranke u svom djelovanju mogle aktivnije uključiti u promociju ljudskih prava i sloboda. Stranke s nacionalnim spektrom o tome ne govore, jer se to kosi s njihovim ideologijama (religija je bitna komponenta njihovih identiteta, odnosno banalna religija kojom nastoje podilaziti većinskom biračkom tijelu koje većinu stvari posmatra crno-bijelo).

Bez obzira na to što u BiH djeluje mnoštvo političkih partija različitog ideološkog spektra, političari/ke, uglavnom, nisu spremni ili ne žele da javno u medijima govore o pravima homoseksualnih, transrodnih i biseksualnih osoba. Izuzetak su političari/ke iz Naše stranke (Dž. L., 2018) i pojedini/e političari/ke Socijaldemokratske partije BiH, što je, ipak, nedovoljno, jer, npr., niti jedna politička stranka u medijima u toku svoje predizborne kampanje nije spomenula bilo kakve aktivnosti koje bi se ticale LGBTI populacije, čemu je vjerovatno uzrok strah od osude javnosti i bijes koji bi takvi prijedlozi mogli izazvati kod dijela birača. Političari/ke očito ne računaju na pripadnike ovih skupina kao na potencijalne glasače/ice.

4. Da li mediji dekonstruišu ili rekonstruišu patrijarhalne norme?

Dakle, iako bi mediji trebali biti snažan agens rodne ravnopravnosti, situacija je daleko od idealne. Mediji u procesu socijalizacije nastoje učvrstiti postojeće društvene norme, smatrajući ih nepromjenjivim dijelom društva, te ih samo pojedini **alternativni mediji** nastoje razgraditi i uticati na njihove izmjene. Ti mediji su uglavnom aktivistički (media.ba, diskriminacija.ba, lgbt.ba), dok se na javnim medijima, koji bi po svojoj definiciji svojim sadržajima trebali zadovoljavati sve građane/ke države u kojoj djeluju, ne posvećuje dovoljna pažnja sadržajima koji promovišu rodnu ravnopravnost i ljudska prava svih građana/ki.

Navedimo i podatak da su u svijetu medija (na globalnom nivou) i u medijima najprisutniji muškarci, odnosno, kako navodi Džihana (2018), u odnosu muškaraca i žena u medijima primjetno je:

---

2 Građani/ke na nevladin sektor gledaju veoma usko, odnosno veliki broj ih ne zna da je pojam nevladinog sektora veoma kompleksan i da u BiH djeluju različiti NVO-i koji nemaju iste donatore, ciljeve, broj zaposlenika/ca, infrastrukturu, pristup medijima, već ih posmatraju vrlo generalno, s dozom animoziteta a to mišljenje stiču zahvaljujući malverzacijama koji su napravili pojedini NVO-i.

1. Odsustvo žena iz najozbiljnijih informativnih sadržaja;
2. Predstavljanje žena u medijima je pogrešno/iskrivljeno;
3. Žene su neravnopravne u zapošljavanju i napredovanju u medijskoj industriji, preciznije na mjestima gdje se vijesti definišu, formulišu i distribuiraju.

U procesu **dekonstrukcije patrijarhalnih normi**, mediji bi mogli imati značajnu ulogu koja bi se ogledala u sljedećim aktivnostima:

1. Objavljivanju kvalitetnih tekstova koji bi detaljno obrađivali teme iz rodne ravnopravnosti – više izvora, analizu određenih zakona, dokumenata, deklaracija i sl., dobar izbor sagovornika/ca;
2. Objavljivanje što više životnih priča LGBTI osoba, njihove probleme u društvu, lične probleme, itd., čime bi ohrabрили ove ljude da sa svojim identitetima izađu u javnost, ali i pokazali javnosti koja gaji predrasude prema njima da nisu u pitanju „bolesne“ osobe kako često čujemo u/od javnosti, već da su ljudi koji imaju živote i probleme slične njihovim;
3. Razgovarati sa stručnim kadrovima (ljekarima, psiholozima, psihoterapeutima i svim drugim profesijama) koji bi svojim profesionalnim ekspertizama mogli predočiti javnosti da homoseksualnost/transrodnost/biseksualnost nije u pitanju nikakva „nenormalnost“, već da heteronormativno društvo ne može odgovarati svima te da se na taj način ozbiljno ugrožavaju ljudska prava;
4. Izveštavati o žrtvama porodičnog nasilja, ali ne na senzacionalistički način, čiji je jedini cilj skupljanje likeova i shareova, već na profesionalan način ukazati da porodično nasilje nije samo ono što se dešava u četiri zida i da to nije nečija privatna stvar, već da svi/e građani/ke moraju obavezno reagovati ukoliko nešto takvo primijete;
5. Profesionalno izvještavanje o nasilju podrazumijeva zaštitu identiteta žrtve, rječnik koji neće doprinijeti dodatnom huškanju i raspirivanju dodatnog nasilja te pojašnjenje da nasilje ne mora biti samo fizičko i da postoje i drugi oblici nasilja, kojeg patrijarhalna društva nisu svjesna (seksualno nasilje, psihičko nasilje);
6. O feminističkim udruženjima i akcijama izvještavati detaljno i stalno ponavljati šta je glavni cilj feminizma – ravnopravnost žena unutar društva, što ne podrazumijeva banalna shvaćanja feminizma, kao aktivnosti koja navodi da i „žena može cijepati drva“, već da se ta ravnopravnost ogleda unutar javnog prostora (jednake plate za isti rad, kao što dobivaju i muškarci, veća zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama, da glavna uloga žene nije da se „ostvari“ kao majka ukoliko to ne želi, itd.);
7. Raditi na dekonstrukciji rodni stereotipa i rodni uloga nudeći javnosti mnoštvo zanimljivih i kompetentnih sugovornika/ca.

Iako većina starijeg i sredovječnog stanovništva već ima čvrste stavove o ovim temama i nije ih lako mijenjati, ipak ostaje nada da bi se aktivnijim angažmanom medija u ovakve teme moglo uticati na promjene stavova mlađih generacija koje su pod snažnim uticajima starijih generacija i o ovim temama imaju izrazito negativno mišljenje.

Također, prepreka ovakvom medijskom izvještavanju je i odnos vlasnik/ca – urednik/ca – novinar/ka u kojem su vlasnici/e glavni/e čuvari kapija unutar medijskog prostora, jer su povezani/e s različitim strukturama moći od kojih često i ekonomski zavise, pa na medijsku agendu stavljaju samo društveno prihvatljive teme. U tome ih slijede urednici/e koji/e su postavljeni/e od strane vlasnika da bi čuvali/e uspostavljeni poredak u medijima. Ipak, treba naglasiti da se u odnosu na period od prije desetak godina u medijskim sadržajima značajno više obrađuju navedene teme, što ipak ostavlja prostora za nadu da će se ta situacija i dodatno poboljšavati.

5. Medijski prikaz feministkinja, LGBTI osoba i žena žrtava rodno zasnovanog nasilja

U ovom dijelu članka nastojat ću dati kraći uvid u način/e izvještavanja bosanskohercegovačkih online medija o temama koje se tiču feministkinja, LGBTI osoba i kako mediji tretiraju žene koje su pretrpile bilo koju vrstu nasilja. S obzirom na to da su mediji u Bosni i Hercegovini podijeljeni po etnonacionalnoj liniji, ne postoji medij koji je podjednako praćen među svim građanima/kama BiH. Izabrala sam dva portala: Klix i Glas Srpske, odnosno jedan medij iz Federacije BiH i drugi iz Republike Srpske. Period koji sam analizirala je od 1.10. 2018. do 10. 1.2019. godine.

Ključne riječi za pretragu su bile: feminizam, feministkinje, rodna ravnopravnost, ravnopravnost spolova, LGBTI, homoseksualnost, biseksualnost, transrodnost, interseksualnost.

Na *Klixu* su u ovom periodu objavljena dvadeset i dva teksta koji sadrže neki od navedenih pojmova. Tekstovi su kratki ili srednje dužine i svi su napisani određenim povodom (panel diskusije, prva transrodna kolumnistica časopisa *Vogue*, pokretanje inicijative ministarstvu o donošenju zakona o istospolnim parovima, stupanje na snagu zakona o trećem spolnom identitetu u Njemačkoj, izjave poznatih ličnosti, statistike o raznim vrstama nasilja, stanje ljudskih prava na osnovu svjetskih izvještaja, itd.).

Primjetno je da svaki od tih članaka sadrži značajan broj dijeljenja i komentara. Kada je u članku riječ o homoseksualnosti, pravima LGBTI populacije i uopšteno pravima seksualnih manjina, većina komentara je izrazito negativna, sadrže govor mržnje, a nerijetko i pozive na nasilje. Komentatori su obzirniji u tekstovima koji donose statistike o žrtvama svih vrsta nasilja. Tekstovi koji tretiraju ovakve teme su sadržajni od onih koji se tiču rodne ravnopravnosti i prava seksualnih manjina.

Npr., članak: "U Njemačkoj stupio na snagu zakon o trećem spolnom identitetu" na veoma štur način objašnjava pojam interseksualnosti. Cijeli sadržaj iznosi svega nekoliko rečenica: "Vlada je izglasala zakon u augustu, a prošlog mjeseca ga je potvrdio Bundesrat. Pripadnici LGBT populacije kazali su kako ova mjera nije dovoljna jer je potreban certifikat od ljekara kojim se dokazuje da je osoba interseksualna. Traže zakone koji će olakšati život ljudima koji se ne identifikuju sa spolom s kojim su rođeni. Interseksualni ljudi su rođeni sa reproduktivnom anatomijom koja se ne uklapa u tipične definicije ženskog ili muškog tijela. Ovo se odnosi na osobe koje su rođene s muškim i ženskim genitalijama ili imaju oba XX i XY hromosoma u svojim ćelijama. Kod nekih ljudi se ovo stanje otkrije pri rođenju, ali neki otkriju tek u pubertetu ili kasnije kada se suoče s problemima s plodnošću" (Klix.ba, 2019).

Iz teksta čitateljima/kama nije najjasnije šta podrazumijeva sam pojam interseksualnosti, šta ove osobe tačno dobivaju ovim zakonom i na koji način će im olakšati život, kao ni pojašnjenje o hromosomima u ćelijama, jer je za dio publike ovaj dio potpuno nejasan. To, međutim, nije spriječilo komentatore/ice da ispod teksta (ukupno 149 komentara) ispišu mnoštvo uvredljivih komentara u kojima demonstriraju raskošno neznanje koje ih ne ograničava da o ovoj temi imaju komentar. Ovakav primjer nam pokazuje da novinari/ke ukoliko pišu na ovakav način ne čine ništa na modifikaciji stavova javnosti.

Članci koji se tiču ravnopravnosti spolova, također ne sadrže puno informacija. Uglavnom su to tekstovi u kojima se navode tokovi panel diskusija i konferencija koje su održane o ovoj temi, što sadrži naziv događaja i organizatora i članak je fokusiran na izjave učesnika/ca. Jedan od objavljenih članaka problematičnog naziva: „Koliko su glasova prikupile dame: Građani u RS-u više vjeruju ženama nego u FBIH" nudi statističke podatke o rezultatima koje su ostvarile žene na Opštim izborima 2018. godine u Parlamentarnoj skupštini BiH, Parlamentu Federacije BiH i Narodnoj skupštini Republike Srpske. Ti podaci sadrže imena žena, naziv političke stranke koja ih je kandidovala, broj glasova koje je svaka žena dobila i poseban pasus o ženama koje su osvojile najviše glasova na izborima. U članku je navedeno da žene čine više od 50% ukupnog stanovništva države, da Izborni zakon BiH predviđa 40% žena, ali je na prethodnim izborima u institucije vlasti izabrano između 15 i 23% žena (Dž. L., 2018).

Doima se kako novinari ovog portala o temama koje se tiču rodne ravnopravnosti i prava seksualnih manjina vrlo svjesno ne obrađuju detaljno članke, već ih čitateljima/kamaprezentuju u vidu kraćih vijesti ili izvještaja.

Kratki članak o jačanju feminizma u Sjedinjenim Američkim Državama u kojem je preneseno koji Instagram profili su bili najaktivniji u borbi za promicanje prava žena i ravnopravnost spolova, donio je niz negativnih komentara i uvreda.

Navodim samo nekoliko **komentara** koji pokazuju stanje svijesti o ovoj temi, čime se demonstrira elementarno neznanje o feminizmu koji nije nikakva „uvezena novotarija“, već su određeni feministički pokreti i grupe koji su se borili za ravnopravnost bili prisutni i u jednopartijskoj SFRJ:

1. Smijesno je raspravljati o feminizmu kada je rasizam mnogo veći problem u svijetu.
2. Feminizam je smeće i ideolosko oružje protiv porodice i tradicije, feministkinje su kompleksasice i generalno slabe i povrijedjene žene koje padaju na suplju. Ili one koje nemaju šta izgubiti
3. Ovaj feminizam, ili kako ga zovu treći val feminizma, nema veze sa izjednačavanjem prava, nego traži posebna prava, i to je više klub mrzitelja muškaraca, posebno bjelaca. Prava su odavno izjednačena svima, ne znam šta više hoće.
4. nije dosta pedera pa daj još i lezbejke da nam vrte oko...
5. Uspješne žene imaju posao, porodicu, principe...
6. Čuj feminizam borba za jednakost, što se onda zove feminizam? Pravi oksimoron.

Iz ovih komentara možemo uočiti nekoliko stereotipa koji se vežu za feminizam i feministkinje:

1. Feminizam, ali i osnovna ljudska prava se često komentarišu kao nebitne stvari za društvo, jer imamo većih i prećih problema koje je neophodno rješavati, kao da se o feminizmu i ljudskim pravima raspravlja nauštrb socijalnih pitanja i problemima kao što su: siromaštvo, nezaposlenost, korupcija, nacionalizam, itd.
2. Feminizam se i dalje smatra oružjem koje će uništiti tradicionalne porodične vrijednosti, koje su u službi opstanka patrijarhata i rodnih uloga, odnosno društva u kojem je žena podređena u odnosu na muškarce.
3. Feministkinje se nazivaju pogrdnim imenima, a feminizam se smatra borbom protiv muškaraca, feministkinje mrziteljicama muškaraca koje se ne bore za svoja prava, već za uništenje muškaraca.
4. Feminizam je za dio javnosti isto što i homoseksualizam, a homoseksualizam je nešto neprirodno, a da bi se ta averzija spram homoseksualnosti dodatno pojačala, dio javnosti homoseksualce izjednačava s pedofilima.
5. Patrijarhalna društva uspješnom ženom smatraju ženu koja ima brak i djecu. Prije je bilo poželjno da žena ne radi, već da se brine o domaćinstvu i djeci, dok konzervativci danas navode da je poželjno da žene rade, ali da porodica ne bi smjela trpiti zbog toga. Time pokazuju da su izričito protiv ambicioznih žena koje žele graditi karijeru, biti na nekoj od rukovodećih pozicija ili na važnoj političkoj poziciji.

Džordž Lakof (2012) je pokušao odgonetnuti zašto konzervativci puno govore o porodičnim vrijednostima i zašto neke vrijednosti smatraju porodičnim, dok druge ne smatraju. Lakof nudi zanimljiv odgovor do kojeg je došao zahvaljujući jednom od svojih studenata koji je naveo da kod ljudi postoji metafora za naciju kao porodicu. Vođen ovom metaforom, zapitao se da li postoje dva različita shvatanja porodice ako već postoje dva različita shvatanja nacije i počeo prikupljanje podataka među konzervativcima i

progresivcima. Lakof je došao do zaključka o dva različita modela porodice: porodice strogog oca i porodice roditelja-staratelja.

Model strogog oca kreće od pretpostavke da je svijet opasno mjesto za život, da postoji zlo u svijetu, da postoji apsolutno dobro i apsolutno zlo. Djecu treba napraviti dobrima, i ono što je potrebno u ovakvom svijetu je strogi otac koji je u stanju da štiti porodicu, izdržava porodicu u komplikovanom svijetu i uči svoju djecu da razlikuju dobro od lošeg. Od djeteta traži poslušnost jer strogi otac je moralni autoritet, djeca se bolno kažnjavaju ukoliko urade nešto što otac smatra pogrešnim. Ovakav model oca povezuje moral s prosperitetom. Ako se djecu nauči da je nešto pogrešno uz pomoć fizičke kazne, djeca nauče da to ne treba ponoviti.

Model roditelja-staratelja podrazumijeva saosjećanje i odgovornost. Ovakvi roditelji uče djecu da budu sretne i ispunjene osobe i zadovoljne svojim životom. Dijete to postiže ako ima dovoljno slobode. U odnosu roditelja i djece bitan je fer odnos, otvorena i dvosmjerna komunikacija, povjerenje u ovakvom odnosu se gradi i ima vrlo važan doprinos u uspostavljanju dobrih odnosa. Ukratko, Lakof kaže da je strogi otac glava porodice, dok je roditelj-staratelj neutralan u odnosu na rod. Odnos koji djeca nauče unutar svojih porodica prenosi se kasnije i na njihove političke stavove i stavove koji se tiču brojnih društvenih pitanja. Ovo pojašnjava većinske stavove bosanskohercegovačke javnosti spram tema koje se tiču ljudskih prava, seksualnih sloboda i različitih organizacija koje promovišu ljudske vrijednosti i slobode.

Na Glasu Srpske je u periodu odabranom za analizu (1.10.2018–10. 1.2019.) objavljeno svega pet tekstova koji se odnose na navedene teme. Jedan od tekstova je napisan u izrazito homofobnom tonu, a autor je svoju homofobiju pokušao sakriti iza lošeg humora. Riječ je, naime, o tekstu koji je komentar izvjesnog Darka Momića (2018) na inicijativu o donošenju zakona o istospolnim vezama u Federaciji BiH. Problematično je što se širenje homofobije u javnom prostoru svodi isključivo na osude pojedinih nevladinih organizacija i nekoliko političkih stranaka, međutim, konkretnih sankcija nema.

Tako u svom šovinističkom komentaru Momić navodi kako su vlast i opozicija u RS konačno našle zajednički jezik, iako bi se pronalaženje zajedničkog jezika u ovom kontekstu moglo drugačije konotirati. Autor dalje navodi: „Naime, godinama unazad u RS traje svađa, jer vlast tvrdi da je Republika Srpska ‘bolji dio BiH’ i da je daleko ispred FBiH kada su u pitanju evropske integracije BiH, dok opozicija opovrgava te tvrdnje i navodi razne parametre po kojima je Federacija BiH ispred RS. I na kraju dođoše do toga da im stavove pomiriše – pederi, jer nakon što je objelodanjeno da je usvojena gore pomenuta inicijativa, niti opozicija u Srpskoj kritikuje vlast što nije ispred FBiH, niti vlast uvjerava javnost da opozicija laže i da je RS i po ovom pitanju ‘bolji dio BiH’.“

Ovakvi primjeri ukazuju na to da nema veće razlike između obrazovanijeg i neobrazovanog sloja društva, ukoliko njeguju patrijarhalne forme ponašanja i da proces formalnog obrazovanja ne utiče na promjenu konzervativnih stavova. Novinar u svom komentaru citira i bivšeg gradonačelnika Jagodine Dragana Markovića Palme u javnosti poznatog po homofobnim izjavama (Živanović, 2017). Komentator Momić navodi: „Sreća što nam je po Ustavu glavni grad još uvijek Sarajevo, mislim na Republiku Srpsku, ne na BiH, pa bi nekako mogli da preživimo i taj korak od sedam milja prema EU. Kad smo već preživjeli da u fotelju Nikole Pašića, dakle na čelo Vlade Srbije, zasjedne deklarirana pripadnica LGBT populacije. Hvala, Vučiću!“

Članak o trećem spolu koji je omogućen zakonom u Njemačkoj prenio je u skoro identičnoj formi kao i na portalu *Klix.ba*. Komentari čitatelja i čitateljki na portalu *Glasa Srpske* nisu dozvoljeni, tako da nije bilo moguće, barem djelomično, provjeriti stavove javnosti o ovim temama.

6. Da li mediji u BiH šire mizoginiju, seksizam, homofobiju i transfobiju?

Da bi se dobili precizni podaci o mizoginiji, seksizmu, homofobiji i transfobiji u bh. medijima, trebalo bi provesti detaljno višemjesečno medijsko istraživanje. Zbog ograničenosti vremena i prostora za pisanje teksta, u ovom dijelu članka ću se osvrnuti samo na neke primjere seksističkih istupa javnih ličnosti koje su aktualizirali mediji i rezultate istraživanja koje je proveo Sarajevski otvoreni centar.

Na početku možemo navesti da su seksistički komentari političkih dužnosnika, uglavnom upućeni novinarkama, a rijetko novinarima i da ovakvi ispadi, uglavnom, završe na oštrim osudama različitih organizacija, dok dužnosnici koji su izgovorili seksističke uvrede prođu nekažnjeno. Milorad Dodik, bivši Predsjednik Republike Srpske, a trenutno predsjedavajući Predsjedništva BiH javnosti je poznat po šovinističkim i seksističkim izjavama upućenim novinarkama. Dodikove izjave se često odnose na fizički izgled novinarki ili sadrže izrazite seksualne konotacije. Predsjedavajući Predsjedništva BiH, nažalost, nije usamljen slučaj. Tu su i aktuelni Senahid Memić, aktuelni načelnik Opštine Ilidža, Semir Efendić, načelnik Opštine Novi Grad, Dženan Selimbegović, zamjenik generalnog sekretara Predsjedništva BiH, itd.

Posljednji primjer seksističkog ispada ispoljio je Dženan Selimbegović koji je na svom Facebook profilu uvrijedio dvije novinarkе: Arijanu Saračević Helać i Sanelu Prašović nazvavši ih polovnjačama, što je veliki dio medija prenio, ali je izostala sankcija za Selimbegovića. Seksistički ispadi javnih ličnosti i dužnosnika uglavnom budu aktuelni nekoliko dana i brzo se na njih zaboravi, što seksistima i konzervativcima šalje poruku da otvoreno mogu vrijeđati ljude na osnovu izgleda, spola, godina, itd. a da prođu nekažnjeno.

Iako mediji nisu odgovorni za ovakve izjave političara, veoma je malo novinarki i novinara koji u svojim tekstovima kritički pišu šta je problematično u ovakvim izjavama. U bosanskohercegovačkom društvu je itekako primjetan seksizam u kojem dio građana i građanki ne vidi ništa problematično, jer su sve generacije svakodnevno izložene seksističkim reklamama, komentarima, ponašanju, što je, nažalost, postalo dio svakodnevnice na koju pretjerano ne obraćaju pažnju. Također, iz nedavno objavljene serije tekstova sarajevskog Mediacentra čitatelji/ke mogu steći uvid o nepravednom tretmanu prema ženama u medijima i problemima s kojima se novinarke suočavaju, kao i seksizmu kojem su novinarke izložene na svojim radnim mjestima u medijskim kućama.

Prema istraživanju Sarajevskog otvorenog centra o **izvještavanju medija o LGBTI temama** u BiH u 2017. godini najveći broj objavljenih tekstova o LGBTI temama je neutralan. Iako to nije idealna situacija, ipak je značajan napredak da pozitivne i neutralne vijesti prednjače u odnosu na negativne. Novinarska neutralnost se ogleda u pukom prenošenju tekstova (primjetno u online medijima) ili člancima u kojima novinari i novinarke navode samo činjenične informacije (Huremović i Čaušević, 2018).

Novinari i novinarke izbjegavaju da o ovim temama izvještavaju analitičkim žanrovima (komentarima, osvrtima, feljtonima, društvenim hronikama, itd.), već se odlučuju za informativne žanrove koji su neutralni i novinari/ke ne iznose vlastite stavove. Razloge možemo pretpostaviti: vlasnička politika, strah od osude većine, što nerijetko završi različitim vrstama prijetnji i uvreda, itd.

Napomenimo i da su društvene mreže Facebook i Twitter izvor negativnih komentara, mizoginije i različitih vrsta fobija, te da su komentari na FB stranicama medija ispod tekstova o navedenim temama izrazito negativni. Govor mržnje je naročito prisutan na različitim Facebook grupama koje objavljuju uvredljive postove, ali i građani i građanke BiH koriste svoje FB profile za pisanje izrazito negativnih statusa i komentara.

7. Rodno osjetljivi jezik u medijima u BiH

U bh. medijima žene su znatno manje zastupljene u medijima od muškaraca. Ovu tvrdnju je lako provjeriti uvidom u sadržaje najpopularnijih medija koji imaju uticaja među publikom, a taj manjak je naročito vidljiv kada su u pitanju političke teme. Ono što ipak primjećujem jeste da je situacija s jezikom u medijima doživjela značajne pomake u odnosu na prethodne godine, te da sve više novinara i novinarki u svom radu koristi rodno osjetljivi jezik kada su u pitanju funkcije i titule žena. Ipak treba naglasiti da su žene koje se pojavljuju u medijima uglavnom žene koje su na nekoj od istaknutih društvenih funkcija ili obnašaju društveno odgovorna i cijenjena zanimanja, tako da u medijima čitamo o *doktoricama, profesoricama, predsjednicama, ministricama*, itd.

Svakog petog oktobra mediji i iz BiH i šireg regiona obavijeste da se ovaj datum obilježava kao Dan učitelja. Bez obzira na to što je u ovoj profesiji zaposleno puno više žena nego muškaraca, u medijima nikada ne čitamo o Danu učiteljica. Kada se koriste imenice u množini, rod je uvijek muški, nikada ženski.

Jedan od medija koji ne koristi imenice u ženskom rodu su *Nezavisne novine* u kojima su sve funkcije navedene u muškom rodu. O predsjednici Republike Srpske Željki Cvijanović se piše kao o predsjedniku, ministrice su ministri, a savjetnice savjetnici.

Zanimljivo je da isti medij koristi ženski rod za čistačice, kuharice, prodavačice, itd., odnosno za sva zanimanja koja se smatraju tipično ženskim. To ukazuje da je i dalje prisutna podjela na tzv. muška i ženska zanimanja (vidi rad *IV.8 Rodno osjetljiva upotreba jezika* autorice Sandre Zlotrg).

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Kako bi novinari/ke trebali izvještavati o seksističkim ispadima javnih ličnosti?
2. Da li treba dozvoliti komentarisanje ispod tekstova o temama koje se tiču ljudskih prava LGBT osoba?
3. Na koji način je moguće spriječiti govor mržnje na društvenim mrežama?
4. Kako mediji mogu uticati na promjenu negativnih stavova publike?

Preporuka za čitanje

- Baraković, V. i Mahmutović, M. (2017). *Posredovanje seksualnog nasilja*. Tuzla: OFF-SET.
- Dajer, R. (2012). Uloga stereotipa. str. 239-247. u: Čekić, J. i Blagojević, J. (ur.) *Moć/mediji/&*. Beograd: Centar za medije i komunikacije Fakulteta za medije i komunikacije Univerzitet Singidunum
- Moranjak Bamburać, N., Jusić T., Isanović, A. (ur.) (2007) *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*. Sarajevo: Mediacentar
- Veljanovski R. (2017). Ljudska prava i odgovornost medija, str. 7-15 u: Car, V i Matović, M (ur.) *Mediji, novinarstvo i ljudska prava*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Hanns-Seidel-Stiftung

Literatura

- Andevski, M., Budić, S., i Gajić, O. (2014). Medijske kompetencije i samo-socijalizacija u kontekstu novih medija. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*39(1), 111–124.
- Buljubašić, B. (2016, maj). Animizitet prema NVO "lezhljebovićima". *Media.ba*. Preuzeto 5. 3. 2019. <http://www.media.ba/bs/mediametar/animozitet-prema-nvo-lezhljebovicima>
- Džihana, A. (2018). Žene i mediji: zaposlenice i upravljačke strukture. Sarajevo: BH novinari. Preuzeto 4. 3. 2019. <https://bhnovinari.ba/wp-content/uploads/2018/07/Zene-i-mediji-13maj2018-FINAL.pdf>
- Gone, Ž. (1998). *Obrazovanje i mediji*. Beograd: Clio.
- Huremović, L., i Čaušević, J. (2018). *Ka pozitivnim praksama: Izvještavanje medija u 2017. godini o LGBT temama u Bosni i Hercegovini*: Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Lakof, Dž. (2012). Uokviravanje – kako povratiti javni diskurs. U J. Čekić i J. Blagojević (ur.), *Moć mediji* (str. 167–191). Beograd: Centar za medije i komunikacije Fakulteta za medije i komunikacije Univerzitet Singidunum.
- Lubina, T., i Brkić Klimpak, I. (2014). Rodni stereotipi: Objektivizacija ženskog lika u medijima. *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku*,30(2), 213–233.
- Turčilo, L., i Buljubašić, B. (2018). Alternativne činjenice i post-istina u BiH: Ko(stvarno) kreira agendu medija? Preuzeto 4. 3. 2019. <https://drive.google.com/file/d/158jFOl4q5HfPc0bpedgfhkq1jxq9IDNN/view>
- Vreg, F. (1991). *Demokratsko komuniciranje: Prilog pluralističkoj paradigmi u komunikacijskoj nauci*. Sarajevo: Narodna i univerzitetska biblioteka BiH i Fakultet političkih nauka.

Analizirani članci

- Dž. L. (2018, 9. oktobar). Koliko su glasova prikupile dame: Građani u RS-u više vjeruju ženama nego u FBiH. *Klix.ba*. Preuzeto 6. 3. 2019. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/koliko-su-glasova-prikupile-dame-gradjani-u-rs-u-vise-vjeruju-zenama-nego-u-fbih/181009044>
- Dž. L. (2018, juli). Nekoliko bh. političkih stranaka vidi mali pomak u evoluciji prava LGBT osoba u BiH. *Klix.ba*. Preuzeto 5. 3. 2019. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/nekoliko-bh-politickih-stranaka-vidi-mali-pomak-u-evoluciji-prava-lgbt-osoba-u-bih/180626041>
- Klix.ba. (2019, 1. januar). U Njemačkoj stupio na snagu zakon o trećem spolnom identitetu. *Klix.ba*. Preuzeto 5. 3. 2019. <https://www.klix.ba/lifestyle/u-njemackoj-stupio-na-snagu-zakon-o-trecem-spolnom-identitetu/190101072>
- Momić, D. (2018, 23. oktobar). Bolji dio LGBT-a. *Glas Srpske*. Preuzeto 6. 3. 2019. http://www.glassrpske.com/komentar/komentar_dana/Bolji-dio-LGBT-a/lat/3372.html
- Živanović, M. (2017, 8. juni). Ne može lezbejka da bude premijerka. *XXZ magazin*. Preuzeto 6. 3. 2019. <https://www.xxzmagazin.com/ne-moze-lezbejka-da-bude-premierka>

IV.3 EKONOMIJA I RODNA RAVNOPRAVNOST

PROF. DR. SANELA BAŠIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

PROF. DR. VALIDA REPOVAC NIKŠIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

1. Teorijski i historijski prikaz odnosa ekonomije i roda

U uvodnom dijelu predstavljena su teorijska mišljenja o odnosu ekonomije i roda. Preko najznačajnijih teorijskih viđenja ponuđeni su i ključni historijski momenti razvoja ovog kompleksnog odnosa. Analiza radova savremenih društvenih teoretičara i teoretičarki uključuje njihove savremene interpretacije klasičnih pisanja o ovoj temi. O ekonomiji i rodu istraživalo se i pisalo unutar različitih društvenih znanosti, te su nalazi i doprinosi „razasuti“ po brojnim naučnim i stručnim časopisima (Swedberg, 2006). Također, o ovom ključnom pitanju za žene pisali su, bar što se sociologije tiče, pretežno muškarci. To donekle potvrđuje prisutne kritike sociologije kao isključivo „muške sociologije“. No, ovim problemom dubinski se bave feministkinje različitih pravaca (radikalnog, liberalnog, marksističkog, crnog).

1.1 Ekonomski interes

Švedski sociolog Richard **Swedberg** nastoji da sistematizira saznanja o ulozi roda u ekonomiji unutar discipline ekonomske sociologije. Autor kreće od ekonomije kućanstva, unutar koje elaborira odnos kuća, porodica, žena, uvodeći u ovaj prvi korak analize i interes, preciznije Bourdieuov **ekonomski interes**. Pierre Bourdieu, francuski sociolog i filozof, tvrdi da postoji samo jedna vrsta interesa a to je ekonomski interes ili ekonomizam. Iako se oslanja na Bourdieua, Swedberg iznosi dilemu o tome da li je previše restriktivno uvesti jedino ekonomski interes u cilju razumijevanja dijalektike roda i ekonomije (Swedberg, 2006, str. 260). No, ipak on kaže da **Bourdieuov „simbolički kapital“** može poslužiti kao dobro polazište za analizu roda i ekonomije (Swedberg, 2006, str. 262–263). „Kao preobraženi i samim tim prikriveni oblik ‘ekonomskog kapitala’, simbolički kapital proizvodi, ovde kao i drugde, sebi svojstven efekat utoliko, i samo utoliko što prikriva činjenicu da se te ‘materijalne’ vrste kapitala nalaze u njegovoj osnovi i, u krajnjoj analizi, u osnovi njegovih efekata“ (Bourdieu, 1999, str. 220).

Istražujući društvene strukture, do značaja ekonomije kućanstva kao najraširenije ekonomske grupe, došao je i njemački sociolog Max Weber. U djelu **Ekonomija i društvo** (1922) Weber izučava odnos društvenih grupa i ekonomije. Analizirajući odnos neformalne ekonomije kućanstva i ekonomije, Weber piše o položaju žena i njihovom ekonomskom

životu počevši od 18. stoljeća. Nazivajući žene „najstarijim agentom temeljne ekonomije“, Weber potvrđuje da je prva poznata tipska podjela rada ona po spolovima (Swedberg, 2006, str. 265). Obilježje patrijarhalnosti mijenja se zahvaljujući modernizaciji, pojavi javnog obrazovanja, moderne političke vlasti (Swedberg, 2006, str. 260–265), isto kao što se s industrijalizacijom mijenja ekonomija kućanstva dobivajući sve više potrošačka obilježja.

1.2 Biološka tumačenja

Istraživanjem porodičnih uloga i odnosa nametnula su se dva suprotstavljena tumačenja položaja žena, njihovog napornog i neplaćenog ženskog rada u kući, iz kojeg je kasnije generiran i odnos prema ženama van kuće, na tržištu rada. Prvi je **funkcionalistički pristup** ili ideja ljudskog kapitala koja ostaje u primordijalnom, biološki determiniranom tumačenju uloge žene. Biološka tumačenja ne podrazumijevaju samo razlike u hormonima, genetica, nego određeni teoretičari, kao na primjer George Peter Murdock, uvode fizičke razlike „poput veće snage muškaraca i činjenice da žene rađaju djecu“ kako bi opravdali spolnu podjelu rada u društvu „zbog čiste praktičnosti“ i „najučinkovitijeg načina organiziranja društva“ (Murdock, 1949 navedeno prema Haralambos i Holborn, 2002, str. 132). Dalje, funkcionalisti koriste koncept ekonomije emocija koju kasnije prenose u javnu sferu rada. Britanski sociolozi **Haralambos i Holborn** u udžbeniku „Sociologija – Teme i perspektive“ ekonomiju emocija kod funkcionalista ilustriraju instrumentalnom ulogom muškaraca i ekspresivnom (emotivnom) ulogom žena kako u porodici, tako u industrijskom društvu. Ne može se pohvaliti da se u 21. stoljeću fleksibilne ekonomije odmaklo od ovih stavova i praksi. Senzibilitet žena se i danas uzima kao njihova predispozicija za uslužna zanimanja. Talcott Parsons, jedan od najbitnijih predstavnika funkcionalizma, smatra „da se izolirana nukleusna obitelj modernog industrijskog društva specijalizirala za dvije osnovne funkcije: 1. socijalizaciju djece i 2. stabilizaciju odraslih osoba. Da bi socijalizacija bila učinkovita, bitna je blisko povezana, topla skupina koja pruža podršku. Obitelj zadovoljava ovaj zahtjev i, unutar obitelji, žena je prvenstveno odgovorna za socijalizaciju djece.“ Parsons tvrdi da, „u svrhu učinkovitoga djelovanja obitelji kao društvenog sustava, treba postojati jasna spolna podjela rada. U tom smislu, instrumentalne i ekspresivne uloge međusobno su komplementarne“ (Parsons, navedeno prema Haralambos i Holborn, 2002, str. 132).

1.3 Kulturalna tumačenja

Drugi pristup, suprotstavljen biološko-funkcionalističkom, naziva **se kulturalnim pristupom**. Njega zastupa većina feministica. Haralambos i Holborn predstavljaju „kulturalnu podjelu rada“ britanske sociologinje i feministice **Ann Oakley** koja u potpunosti odbacuje biološka određenja. Oakley piše da „ne samo da podjela rada prema spolu nije univerzalna nego ne postoji razlog zbog čega bi ona trebala biti takva. Ljudske kulture su

različite i beskonačno raznolike. One svoj nastanak duguju ljudskoj inventivnosti, a ne nepobjedivim biološkim silama“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 133). Autorica oštro kritikuje kulturu uloge majke i izvodi četiri zaključka: „1. Rodne uloge su kulturno a ne biološki determinirane. 2. Dokazi iz niza različitih društava pokazuju da ne postoje zadaće (osim rađanja) koje isključivo obavljaju žene. 3. Biološke karakteristike ne isključuju žene iz posebnih profesija. 4. Majčinska uloga je kulturna konstrukcija“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 133). Ann Oakley svoju teoriju temelji na dubinskom povijesnom istraživanju položaja žena u britanskom društvu od prve industrijske revolucije do kraja 70-ih godina 20. stoljeća. Osnovna teza njenog kulturalnog pristupa je da je „najvažnija i najtrajnija posljedica industrijalizacije za žene bila pojava moderne uloge kućanice kao dominantne zrele ženske uloge“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 144). Dalje autorica obrazlaže: „U predindustrijskoj Britaniji obitelj je bila osnovna jedinica proizvodnje.“ S prvom industrijskom revolucijom fabrike postaju „jedinice proizvodnje“. Također, moderna je donijela „sve veću diferencijaciju uloga djece i odraslih, s rastućom ovisnošću djece, navijestila ovisnost žena u braku i njihovo ograničavanje na dom“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 144).

Interesantno je da se ovaj opći razvoj društva (modernizacija i industrijalizacija) nije povoljno odvijao za žene jer su muškarci u njima vidjeli konkurenciju i na različite načine ih onemogućavali i obeshrabrivali da se uključe u procese proizvodnje. Može se smatrati da je baš u tom periodu artikulirana ideologija o ženi kojoj je mjesto u privatnoj, a ne u javnoj sferi. Ilustrativan primjer koji nam daju britanski sociolozi Haralambos i Holborn je britanski Zakon o rudnicima kojima se eksplicitno zabranilo zapošljavanje žena (Haralambos i Holborn, 2002, str. 145). Opisana nepovoljna situacija se postupno počinje mijenjati iza Prvog svjetskog rata. Značajan progres dolazi s „državom blagostanja“ u razvijenim Zapadnim demokracijama, ali i u onim dijelovima svijeta koji su imali socijalistički režim. SFRJ je omogućavala učešće žena u obrazovnim i ekonomskim procesima, imala razvijene socijalne politike, institucionalno pomagala brigu oko djece i starijih. No, u svim tim različitim kontekstima, čak i gdje je svijest o slobodama i pravima žena bila na visokom nivou, njena primarna uloga ostala je i dalje u kući i porodici, bez obzira na obim aktivnosti na tržištu radne snage. „To upućuje da su faktori različiti od ekonomskog sustava barem djelomično odgovorni za rodne nejednakosti“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 148).

1.4 Feministički marksizam

U svijetu neoliberalne ekonomije i politike savremeni pravac feminističkog marksizma je od velike važnosti. Dok radikalne feministice (primjer **Kate Millet**) smatraju da je krucijalna podjela ona po spolovima, predstavnice feminističkog marksizma vide usku povezanost klasne i rodne podjele (primjer **Stephanie Coontz** i **Peta Henderson**). Friedrich Engels piše da su društveni, preciznije ekonomski (proizvodnja dobara i vlasništvo) razlozi generalno podređenu ulogu žena u odnosu na muškarce. U kritici kapitalizma Karl Marx smatra da ovaj oblik proizvodnje mijenjajući društvo mijenja i odnose unutar njega te da „kapitalistička

industrija stvara nove ekonomske temelje za viši oblik obitelji i odnosa među spolovima“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 142). Nažalost, njihova vizija „proletarizacije porodice“ i oslobođenja žena zahvaljujući radu nije se u cijelosti realizirala.

Drugi korak analize roda i ekonomije Richarda Swedberga je sfera izvan kuće, to jeste žene na poslu ili ženski interes. Na ovom nivou postavlja se pitanje kakav je položaj žena na tržištu rada. **Teorija za objašnjavanje diskriminacije** (neravnopravnosti žena i drugih manjina) na tržištu radne snage, **teorija o statističkoj diskriminaciji**, i druge teorije su načini da se utvrde odgovori na postavljeno pitanje. Većina teoretičarki i teoretičara sociološke perspektive rodne diskriminacije na poslu tvrde da spolna podjela rada seže daleko u povijest i da je još uvijek prisutna (Barbara Reskin i Irene Padavic u djelu „Žene i muškarci na poslu“ 1994. navedeno prema Swedberg, 2006, str. 273). U prošlosti, u vrijeme primata porodičnog interesa, suprotstavljenost ženskih i muških interesa nije toliko dolazila do izražaja kao što je kasnije postala vidljivom u javnoj sferi posla. Već se spomenulo da je modernizacija omogućila obrazovanje i za žene, a industrijalizacija proizvela mogućnosti zapošljavanja žena. Spomenuto je rezultiralo otporom kod muškaraca i otvorilo put eksplicitnoj propagandi o tradicionalnoj ulozi žene-domaćice-majke. Ova ideologija kreirala je diskriminaciju i segregaciju žena na poslu za koju se može tvrditi da postoji i do danas, unatoč svom napretku koji je doživjelo globalno društvo.

Činjenica je da od 20. stoljeća imamo sve veći broj žena na tržištu rada. To je omogućila transformacija privrede koja se u spomenutom stoljeću odvijala od tejlorizma i fordizma, preko postfordizma do fleksibilne ekonomije. No, veća uključenost žena na tržištu rada paradoksalno je proizvela veću diskriminaciju i nejednakost. Sredinom i u drugom dijelu 20. stoljeća bilo je uobičajeno da žene i muškarci primaju različite plaće za iste poslove, što je danas nezakonito u mnogim zemljama (Swedberg, 2006, str. 277). Obaveze i odgovornosti kod kuće većinom se nisu modificirale. Institucionalna potpora (osim u rijetkim zemljama poput Skandinavije) je nedovoljna. Žene su i dalje zadužene za neplaćeni rad kod kuće, brigu o djeci i starijim (bolesnim) osobama. Zbog opterećenosti, nerijetko se nalaze u nepovoljnoj „pregovaračkoj poziciji“ i ne mogu da se izbore za bolje pozicije na poslu. Masovno rade na potplaćenim, privremenim ili part-time poslovima.

1.5 Neoliberalizam naspram države blagostanja

Savremeno globalno društvo i integracijski procesi su unazad četiri decenije doveli do značajnih promjena paradigmi. S tektonskim transformacijama ekonomije mijenja se i sam rad, a samim tim i uloga žena u radnom procesu. Žene su brojčano itekako napredovale u odnosu na muškarce, no to opet nije dovelo do jednakosti žena s muškarcima na tržištu rada. Postindustrijsko društvo otvorilo je do kraja vrata fleksibilnoj ekonomiji koja donosi primat uslužnog sektora, a u kojem u većem omjeru rade žene. No, to ne znači da su žene dobile rukovodeće poslove ili da je jaz u plaćama nestao.

Naprotiv, segregacija je produbljena i to na način horizontalne i vertikalne segregacije. **Horizontalna segregacija** podrazumijeva razlikovanje zanimanja, „razmjer u kojem muškarci i žene obavljaju različite poslove“, dok **vertikalna segregacija** predstavlja dominaciju ili bolje pozicije muške radne snage unutar istih zanimanja, „razmjer u kojem muškarci imaju zaposlenje višeg statusa i s boljom plaćom od žena“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 164). **Veronica Beechey** (1986) „tvrdi da se vertikalna segregacija zapravo povećala u Britaniji tijekom dvadesetog stoljeća“ (Haralambos i Holborn, 2002, str. 166). Iako preciznih podataka o segregaciji unutar zanimanja nema, opći pokazatelji govore da je mali broj žena koje u velikim korporacijama uspiju doći do izvršnih funkcija. Naprimjer: „indeks za rodnu-spolnu segregaciju danas je oko dva puta viši od indeksa za rasnu segregaciju (...)“ (Swedberg, 2006, str. 276).

Dva su načina tumačenja ove nejednakosti. Dok jedni smatraju da loš položaj žena na tržištu rada dolazi od njihove uloge u porodici, drugi tvrde da je samo tržište to koje ograničava mogućnosti za žene (Haralambos i Hoborn, 2002, str. 168). No, generalni zaključci su da su prepreke strukturalne (institucionalizirane), a ne individualne prirode. Muškarci radije vide druge muškarce na rukovodećim položajima što američka društvena teoretičarka Rosabeth Moss Kanter naziva „**homosocijalna reprodukcija**“. Dodatni problem je što se statistike uvijek uzimaju kao relevantne za cijelu grupu. To jeste žene koje se izbere za visoke pozicije među muškarcima se gledaju kao predstavnice svih žena, a ne kao pojedinke (Swedberg, 2006, str. 277).

Država blagostanja kreirala je mogućnost emancipacije žena u odnosu na *homo economicusa* kako unutar ekonomije kućanstva, tako i izvan kuće, na tržištu rada. No, globalizacijski procesi išli su ruku pod ruku s dominacijom neoliberalne ekonomske i političke ideologije koja je generirala nove velike nejednakosti u svijetu. Ekonomske, kulturalne i političke integracije svijeta i društva s kraja 20. i početka 21. stoljeća, doprinijele su značajnom ulasku žena na tržište rada. Pored mnogobrojnih globalnih negativnih aspekata ovih procesa (siromaštvo, klimatske promjene, novi konflikti i vrste ratovanja, nasilne i ekonomske migracije) očigledno je i produbljivanje jaza između žena i muškaraca. Neoliberalizam je kreirao duboke strukturalne potrese u svijetu koje holandsko-američka sociologinja Saskia Sassen (2014) naziva „savremenim isključivanjem“.

2. Ekonomska pozicija žena

Jednake šanse i mogućnosti za žene i muškarce na tržištu rada važan su aspekt rodne ravnopravnosti. Područje rada i radnog života centralne su teme u studijama roda jer spadaju u primarna mjesta nejednakosti između muškaraca i žena. Feministički orijentirane autorice smatrale su da će ekonomsko oslobođenje i emancipacija žena biti postignuti otvaranjem sistema obrazovanja i tržišta rada za žene. Ova očekivanja nisu, ili barem nisu u potpunosti, ispunjena. Za mnoge žene, sfera rada nije sfera slobode,

dostojanstva i samopoštovanja nego **sfera nejednakosti, diskriminacije i prekarnosti**. Žene i danas – iako čine barem polovinu stanovništva – u gotovo svakoj zemlji na svijetu imaju upadljivo neravnomjerniji ekonomski položaj u odnosu na muškarce. Neravnomjeran položaj žena najčešće se dovodi u vezu s prirodom tržišta rada, institucionalnom osnovom za formuliranje socijalnih politika i prirodom političke borbe oko socijalne države, a opisuje se standardnim indikatorima položaja žena u odnosu na ekonomski (stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti, sektorsku zastupljenost i diskriminaciju, rodni jaz u plaćama itd.), obrazovni, zdravstveni i politički status.

Bosanskohercegovačka žena baštini dijelom ova iskustva. S jedne strane, živo je socijalističko naslijeđe s formalnim naglaskom na egalitarnost, ali bez demokratskih političkih institucija. Državni socijalizam slavio je oslobađanje žene od stega građanskog poimanja porodice i ženstvenosti ohrabrujući prisustvo žena u kontinuiranom, punom zapošljavanju i preuzimajući javnu odgovornost za pružanje usluga brige o djeci. Rodna jednakost modelirana je na muškoj normi plaćenoga rada, a ulazak u radnu snagu ženama je omogućavao pristup širem spektru socijalnih beneficija i usluga. Međutim, nepovoljan položaj na tržištu rada u kombinaciji s neplaćenim radom u domaćinstvu, također je naslijeđe ovoga sistema. U ratnim i postratnim okolnostima, žene (i muškarci) suočili su se s brojnim tranzicijama te baštine različita iskustva postratnog i postsocijalističkog svijeta. Ove razlike prenesene su u duboko ukorijenjene nejednakosti vidljive na društvenom, političkom i ekonomskom planu. Na iznimno nepovoljan položaj bosanskohercegovačkih žena u odnosu na njihove regionalne ili europske savremenice ukazuju ishodi u ključnim globalnim indikatorima kojima se opisuje pozicija žena danas.

Na međunarodnom nivou postoji nekoliko različitih indeksa kojima se nastoje obuhvatiti dispariteti u društvenoj nejednakosti između žena i muškaraca.

Organizacija Ujedinjenih nacija, preciznije Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) – oslanjajući se na **indeks humanog razvoja** koji mjeri postignuća zemalja članica u tri oblasti: bruto nacionalni dohodak per capita, očekivano trajanje života pri rođenju i obrazovanje mjereno godinama školovanja – razvio je dva kompozitna rodna indeksa: *indeks rodnog razvoja* (gender development indeks) koji ukazuje na rodne razlike u dimenzijama humanog razvoja i *rodni indeks nejednakosti* (gender inequality index). Prema izvještaju za 2017. godinu, prosječna vrijednost indeksa humanog razvoja za žene na globalnom nivou je za 5.9% niža u odnosu na muškarce (HDI za muškarce – 0.749; HDI za žene – 0.705). Rodni dispariteti najniži su u Norveškoj, a najviši u Nigeru. Po visini oba indeksa – i indeksa humanog razvoja i indeksa rodnog razvoja – Bosna i Hercegovina zauzima istovjetnu poziciju i pozicionira se na 77. mjesto od ukupno 189 zemalja obuhvaćenih istraživanjem. Naizgled povoljna pozicija u globalnim okvirima relativizira se u regionalnom kontekstu budući da su sve zemlje regiona, izuzev Makedonije, bolje rangirane (UNDP, 2018).

Indeks rodne nejednakosti mjeri disparitete u oblasti reproduktivnog zdravlja, obrazovanja, političke reprezentacije i tržišta rada. U principu, što je viša vrijednost indeksa, to je veći stepen rodne nejednakosti. Vrijednost indeksa rodne nejednakosti na globalnom nivou u 2017. godini iznosila je 0.441, a na europskom nivou 0.270. U globalnim okvirima, najnižu stopu rodne nejednakosti imaju Švicarska, Danska i Holandija. Po nivou rodne jednakosti, Slovenija prednjači ne samo u regionu, nego je s indeksom od 0.054 Slovenija među deset zemalja svijeta s najvećim stepenom rodne jednakosti. Bosna i Hercegovina zauzima 37. poziciju, pri čemu su i u odnosu na indeks rodne nejednakosti ostale zemlje regiona ispred, uključujući i Makedoniju na 35. poziciji (UNDP, 2018).

Svjetski ekonomski forum uveo je 2006. godine tzv. **globalni indeks rodno jaza** (*Global Gender Gap Index*) kao okvir za utvrđivanje opsega rodno zasnovanih dispariteta u oblasti ekonomskih, obrazovnih, zdravstvenih i političkih kriterija. Prema podacima iz 2017. godine, zemlje s najmanjim rodnom jazom u promatranim oblastima su Island (0,878), Norveška (0,830) i Finska (0,823). Bosna i Hercegovina se s indeksom 0,702 rangira na 66. mjesto. Od zemalja u regionu višu vrijednost globalnog indeksa rodno jaza od Bosne i Hercegovine ima jedino Makedonija, koja se nalazi na 67. poziciji (World Economic Forum, 2017).

Podrobnija analiza predočenih indikatora za Bosnu i Hercegovinu pokazuje da se nepovoljniji društveni status žena nakon pada komunizma generira dominantno iz njihove podređene pozicije u ekonomskoj i političkoj sferi. U ekonomskoj sferi, postaje sve očitije da tržište rada nije rodno neutralan sistem te da kao takav proizvodi rodno specifične ishode u odnosu na ključne indikatore ekonomske pozicije žena i muškaraca. Općenito, ekonomska nejednakost ima dva perzistentna lica: prvo se vezuje za rodne nejednakosti u šansama za uključivanje na tržište rada, a drugo za nejednakosti spojive s različitim položajem žena i muškaraca na tržištu rada. **Nejednakost u pristupu tržištu rada** najvidljivija je u rodnom jazu u stopama aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti. Tržišta rada u zemljama Zapadnog Balkana, uključujući i BiH, karakteriziraju niske stope zaposlenosti i visoke stope nezaposlenosti. U odnosu na oba indikatora žene se nalaze u nepovoljnijoj poziciji u odnosu na muškarce, jer nastupanjem tranzicije učešće žena u formalnoj ekonomiji opada.

	Ukupno (%)			Muški (%)			Ženski (%)		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Stope aktivnosti	43.1	42.6	42.1	54.9	53.3	53.2	32.1	32.4	31.4
Stope zaposlenosti	32.2	33.9	34.3	42.5	43.2	44.1	22.4	24.9	25.0
Stope nezaposlenosti	25.4	20.5	18.4	22.5	18.9	17.2	30.0	23.1	20.3

Tabela 1. Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti prema spolu 2016–2018. godina
(Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2018a, str. 27)

Prema podacima Agencije za statistiku BiH (2018a), u BiH je bilo 2.396.000 radno sposobnog stanovništva, od čega 1.227 miliona žena, odnosno 51.2% ukupne radne snage. Istovremeno, učešće žena na tržištu rada je izrazito nisko. Opća stopa aktivnosti u 2018. godini iznosila je 42,1%, u čemu su žene participirale sa svega 31,4%, a muškarci sa 53.3%. U kategoriji neaktivnih, obeshrabrenih na tržištu rada žene čine visokih 60.6%. Situacija nije povoljnija ni kada je u pitanju nivo zaposlenosti: opća stopa zaposlenosti u 2018. godini iznosila je tek 34.3%. Rodni jaz u stopama zaposlenosti iznosi gotovo 20%: dok je stopa zaposlenosti kod muškaraca 44.1%, kod žena je iznosila tek 25%. Opća stopa nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini je sa 25.4% u 2016. godini pala na 18.4% u 2018. godini. Uprkos tome što je u ženskoj populaciji taj pad oštrije, rodni disparitet evidentan je i u stopama nezaposlenosti: u 2018. godini stopa nezaposlenosti kod muškaraca iznosila je 17.2%, a kod žena 20.3%. Stopa nezaposlenosti najviša je u populaciji od 15 do 24 godine: za žene iznosi 45.5%, a za muškarce 35.4% (Agencija za statistiku BiH, 2018a). Visoka stopa nezaposlenosti u ovoj starosnoj kohorti često se uzima za indikator loše pozicije mladih na tržištu rada. Međutim, treba imati na umu da je riječ o skupini koja se najvećim dijelom još uvijek nalazi u sistemu obrazovanja.

Da tržište rada odlikuje **perzistentna i signifikantna rodna segregacija**, koja perpetuira rodne nejednakosti i ima snažan uticaj na ograničavanje životnih šansi i žena i muškaraca, empirijskim putem potvrdile su Bašić i Miković (2012) pionirskim istraživanjem o položaju žena na tržištu rada u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini. Prema autoricama, rodna segregacija odnosi se na način na koji se žene i muškarci „odvajaju“ u različite vrste plaćenog rada. **U horizontalnoj segregaciji** žene i muškarci obavljaju različite poslove na različitim radnim mjestima, pri čemu postoji razlikovanje između „muških“ i „ženskih“ zanimanja, odnosno poslova. Žene vrlo često nastavljaju obavljati poslove koji se pojavljuju kao produžetak neplaćenog rada u kući, odnosno ekonomija brige (odgajateljice, učiteljice, socijalne i zdravstvene radnice, itd.). Postojanje tipično muških i ženskih zanimanja te rodno uslovljen izbor školovanja i profesije kod mladih u Bosni i Hercegovini u svijetu rada rezultira feminizacijom uslužnog sektora i maskulinizacijom industrijskog sektora. U **vertikalnoj segregaciji**, žene i muškarci u osnovi rade istu vrstu posla, ali se žene nalaze na hijerarhijski nižim mjestima, s manje odgovornosti i nižim plaćama. Često se u ovom kontekstu govori o tzv. **staklenom stropu**. To je metafora kojom se opisuje nejednakost šansi za napredovanjem i promocijom. Na postojanje „staklenog stropa“ upućuju podaci o nejednakoj zastupljenosti žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama u javnom i privatnom sektoru, potpuna marginaliziranost žena u upravljačkim strukturama privatnih i javnih kompanija i sl. Potom, tu je i nejednakost koja proizilazi iz rodnog jaza u primanjima, osobito u privatnom sektoru, te nejednake mogućnosti za balansiranje radnog i porodičnog života (Bašić i Miković, 2012).

Ovome treba dodati i specifična pitanja koja izranjaju iz ekonomije brige, odnosno neplaćenog rada u domaćinstvu koji je javno percipiran kao ekskluzivno ženski domen. Prema podacima za 2018. godinu žene čine 6.8% pomažućih, neplaćenih članova domaćinstva, dok je ta stopa za muškarce tek 1.9% (Agencija za statistiku, 2018a, str. 47). Distribucija neplaćenog rada u domaćinstvu prema starosnim kohortama pokazuje također rodno specifičan obrazac. Žene starije od 45 godina čine 87.5% pomažućih članica domaćinstva, dok među muškarcima u pomažućim članovima domaćinstva prevladavaju mladi muškarci (15–24 godine) – 80.2% (Agencija za statistiku, 2018a, str. 99). U nedostatku empirijskih pokazatelja, moguće je spekulirati o eventualnim razlozima koncentracije neplaćenog rada u domaćinstvu u skupini žena srednje životne dobi. Potencijalne odgovore najvjerojatnije treba tražiti u rastućim zahtjevima za brigom i višestrukim opterećenjima kojima je ova generacija žena izložena: skrb o djeci/unučadima i roditeljima koji stare uz imperativ rada i privređivanja, i to u uvjetima onemoćale socijalne države i postupnog povlačenja javne odgovornosti za pružanje usluga brige kao ključnog mehanizma za usklađivanje radnog i porodičnog života (Bašić, 2017).

3. Posljedica ekonomske neravnopravnosti: feminizacija siromaštva

Nemogućnost ekonomske emancipacije kroz plaćeni rad najporaznije se izražava u **porastu i intenziviranju siromaštva među ženama**. Nejednaka rodna distribucija siromaštva globalni je fenomen, a siromaštvo poprima žensko lice ne samo u zemljama u razvoju i tranzicijskim zemljama, nego i u najrazvijenijim zemljama svijeta. Siromaštvo se danas razumijeva posljedicom negacije i poricanja ljudskih prava, odnosno građanskog statusa i najuputnije se može razumjeti kao funkcija društvenih, ekonomskih i političkih struktura koje kreiraju i perpetuiraju nejednaku distribuciju resursa kako na porodičnom nivou, tako i između društva i globalno. Također, akcentuira se **multidimenzionalna priroda siromaštva** koje započinje u ekonomskoj sferi (nizak dohodak ili potrošnja), ali se posljedično širi i na socijalnu, kulturnu i psihološku sferu (Bašić, 2018).

Uprkos empirijskim nalazima koji konzistentno ukazuju na neproporcionalnu distribuciju siromaštva među spolovima, dosadašnji istraživački pristupi nisu bili rodno osjetljivi. Oni se, u pravilu, u procjeni obima siromaštva koriste nivoom dohotka ili nivoom potrošnje na nivou domaćinstva, uz pretpostavku da se resursi unutar porodice dijele na fer i jednak način, odnosno da svi članovi domaćinstva podjednako participiraju u nivou blagostanja. Posljedično, žensko siromaštvo tumačeno je posredno, preko radnog statusa i položaja muškarca: smatralo se da su siromašne žene supruge ili partnerke nezaposlenih ili slabo plaćenih muškaraca. Empirijske studije koje u istraživanja siromaštva uvode rod kao analitičku kategoriju na temelju feminističke kritike rodne neutralnosti indiciraju ne samo da su žene nesrazmjerno pogođene siromaštvom, nego i da su obrasci siromaštva kod žena mnogostrukiji, a njihovo iskustvo siromaštva kvalitativno drugačije od iskustva

siromaštva kod muškaraca. Interpolacija roda i siromaštva u empirijskim studijama i analizama javnih (i razvojnih) politika opisuje se konceptom feminizacije siromaštva, koji sugerira a) da će žene vjerovatnije živjeti u siromaštvu kako se povećava opći nivo siromaštva, ili b) da žene imaju veći rizik od siromaštva u odnosu na muškarce, ili c) pojačan naglasak u istraživanjima i javnim politikama na problem siromaštva među ženama (Lister, 2011; Alcock, 2006; Chant, 2008; Bašić, 2018).

U pripadajućoj literaturi, žensko siromaštvo tumači se rodnom nejednakošću unutar ključnih društvenih institucija – tržišta rada i sistema socijalne sigurnosti – u čijoj osnovi se nalaze patrijarhalne ideje muškarca kao primarnog hranitelja i žene kao ovisne (Lister, 2011). Potencijalni uzroci vezuju se, pored nejednake unutarporodične distribucije resursa, za niži nivo radne participacije/zaposlenosti, rodni jaz u plaćama, segregaciju u sistemu obrazovanja koja uslovljava rodnu strukturu zanimanja i profesija, rodnu segregaciju na tržištu rada, neodgovarajuće socijalne i radne politike koje onemogućavaju kombiniranje radnog i porodičnog života, itd.

Na nivou Evropske unije koja za procjenu siromaštva i socijalne isključenosti koristi tzv. **AROE indikatore** – kompozitni indeks shodno riziku od monetarnog siromaštva (dohodak niži od 60% medijane prosječnog nacionalnog dohotka), teške materijalne deprivacije i niskog intenziteta rada – rodni jaz u siromaštvu iznosi oko 2%: stopa rizika od siromaštva i socijalne isključenosti kod žena u 2016. godini iznosila je 24.3% naspram 22.4% kod muškaraca 22.4% (Eurostat, 2018). Razlike među zemljama članicama su izražene, tako da postoje zemlje gdje rodni jaz prelazi 4% (Latvija, Estonija, Češka), te zemlje koje imaju višu stopu rizika od siromaštva i socijalne isključenosti kod muškaraca (Španija, Poljska) (Bašić, 2018, EIGE, 2016).

Diskurzivnu reprezentaciju bosanskohercegovačkog (post)tranzicijskog društva opredmećenu u ideji postkonfliktnog i siromašnog društva potvrđuju i empirijski podaci o nivou i trendovima u strukturi siromaštva:

	BiH	FBiH	RS	BD
2001	19.5	16.3	18.6	
2004	17.7	18.5	17.4	7.9
2007	18.6	17.5	20.2	25.0
2011	17.9	17.1	19.5	14.7
2015	16.9	17.1	16.4	17.6

Tabela 2. Stopa siromaštva u BiH u periodu 2001. – 2015. godina (%)
(Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2013, Agencija za statistiku BiH, 2015, str. 60)

Prema podacima Agencije za statistiku, u 2015. godini 505.816 stanovnika ili 16.9% živjelo je u relativnom siromaštvu, pri čemu je mjesečni prag siromaštva za jednočlano domaćinstvo iznosio 389.26 KM, za dvočlano domaćinstvo bez djece 583.89, a za četveročlano domaćinstvo s dvije odrasle osobe i dvoje djece mlađe od 14 godina 817.45 KM. Da siromaštvo u Bosni i Hercegovini poprima žensko lice potvrđuje podatak da žene čine 50.9%, a muškarci 49.1% siromašnih u BiH (Agencija za statistiku, 2018c, str. 89).

Anketa o potrošnji domaćinstva 2015	Muškarci	Žene
BiH	15.7	18.7
FBiH	16.0	16.2
RS	15.2	23.3
BD	16.8	-

Tabela 3. Spolna struktura siromašnih domaćinstava u BiH
(Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2018b, str. 64)

U 2015. godini, na nivou BiH, stopa siromaštva kod domaćinstava na čijem je čelu žena iznosila je 18.7% naspram 15.7% kod domaćinstava čiji je nositelj muškarac. Proces feminizacije siromaštva osobito je izražen u Republici Srpskoj gdje rodni jaz u stopi siromaštva dostiže 8%.

Posmatramo li siromaštvo iz vizure pristupa socijalne isključenosti koji iluminira dinamične, multidimenzionalne procese kojima upravljaju nejednaki odnosi moći u četiri glavne dimenzije: ekonomskoj, političkoj, društvenoj i kulturnoj na različitim nivoima, od individualnog preko porodičnog i nacionalnog do globalnog (Popay et al. 2008), shodno AROPE indikatorima, stopa rizika od siromaštva i socijalne isključenosti procjenjuje se na 58% (EBRD, 2011). Ovi podaci saobrazni su nalazima UNDP-ovog istraživanja o stanju socijalne uključenosti u Bosni i Hercegovini, u kojem se apostrofiraju i rodni aspekti isključivanja: **nevidljivost, siromaštvo, stigmatizacija, diskriminacija i kumulativno nepovoljna pozicija žena u društvu** (UNDP, 2007, str. 43).

4. Ekonomska vulnerabilnost specifičnih društvenih skupina

Žene ne čine jednu monolitnu, homogenu skupinu i njihovo iskustvo (ekonomske) neravnopravnosti posreduje se najčešće putem **intersekcije roda s drugim obilježjima**, poput starosne dobi ili invaliditeta, a što se u literaturi označava konceptom višestruke diskriminacije. U tom kontekstu, moguće je ukazati na razlike u iskustvu ekonomske nejednakosti i siromaštva među pojedinim skupinama žena, osobito nezaposlenih i žena na slabo plaćenim poslovima, žena s invaliditetom, samohranih majki, žena pripadnica etničkih manjina te žena mlađe i starije životne dobi.

4.1 Rod, rad i invaliditet

Invaliditet je krovni pojam koji se koristi da pokrije širok spektar fizičkih uvjeta i društvenih okolnosti u kojima pojedinci mogu iskusiti teškoće ili probleme u participaciji u društvenim aktivnostima. Procjenjuje se da osobe s invaliditetom čine jednu petinu svjetskog najsiromašnijeg stanovništva, te da je 50% invaliditeta moguće direktno povezati sa siromaštvom. Istraživanja pokazuju da ekonomski ugrožene osobe imaju nadprosječan rizik od invalidnosti, te da invalidnost, s druge strane, nosi veći stepen rizika od siromaštva (Alcock, 2006). Mnogobrojna lica invaliditeta stvaraju dodatne potrebe i dodatne troškove, dok se osobe s invaliditetom, posebice žene, suočavaju s nepovoljnom pozicijom na tržištu rada. Vjerovatnoća da će se nalaziti van sfere rada je viša, prosječna zarada je ispod nivoa mjesečnih primanja osoba bez invaliditeta, češće su zaposlene na slabije plaćenim i manje poželjnim poslovima. Njihova nepovlaštena pozicija na tržištu rada je funkcija kako faktora koji dijele s drugim društvenim skupinama, tako i faktora koji se povezuju sa samim invaliditetom. Pri objašnjavanju inferiorne pozicije osoba/žena s invaliditetom na tržištu rada, u odnosu na uvriježene predstave o individualnim nedostacima sposobnosti bitno je više pažnje posvetiti institucionalnoj i okolišnoj diskriminaciji kroz, primjerice, neuspjehe u adaptaciji obrazovnih institucija, radnih mjesta i javnog transporta. Također, osobe/žene s invaliditetom još uvijek su predmet interpersonalne diskriminacije koja se pojavljuje kao rezultat negativnih stavova i ponašanja. Prema Zaviršek (2014), negativni stereotipi su zajednički nazivnik za osobe/žene s invaliditetom, pa tako i u sferi rada i zapošljavanja. Izrazito visoka stopa siromaštva u kategoriji „nesposobnih za rad“ – 38.5% (Agencija za statistiku, 2018b) moguće je objasniti jedino diskriminacijom na tržištu rada.

4.2 Rod, rad i samohrano roditeljstvo

Samohrani roditelji/ke čine posebno osjetljivu društvenu skupinu. Riječ je o roditeljima koji se samostalno, bez drugog roditelja brinu o djetetu ili djeci. U ekonomskom smislu, odsustvo jednog roditelja, uglavnom oca, može ugrožavati uspješno funkcionisanje porodičnog sistema jer se porodica izdržava isključivo iz prihoda majke koji su u pravilu nedostadni da podmire temeljne egzistencijalne potrebe. S druge strane, briga o djeci uz izostanak porodične i društvene podrške u najvećem broju slučajeva prepreka je stabilnom i pristojnom zaposlenju. Tako započinje začarani krug koji vodi u ekonomsku deprivaciju, siromaštvo i socijalnu isključenost. U europskom kontekstu, svaki drugi samohrani roditelj se suočava sa siromaštvom ili socijalnom isključenošću (EIGE, 2016). Stopa siromaštva ovih domaćinstava viša je u svim dimenzijama u odnosu na ukupnu populaciju, a pozicija samohranih majki još nepovoljnija u odnosu na samohrane očeve.

Prema podacima iz Ankete o potrošnji domaćinstava, u BiH je 78.619 jednoroditeljskih porodica ili 7.6% (FBiH – 8.1% i RS – 6.7%), od čega s 80.5% samohrane majke čine većinu (Agencija za statistiku, 2018b, str. 19). Uprkos rasprostranjenosti samohranog roditeljstva

i s njim spojivih vulnerabilnosti, riječ je o nevidljivoj društvenoj skupini o čijoj životnoj stvarnosti se malo zna i još manje govori. Blagojević (2012) je istraživala životne uslove i coping strategije samohranih roditelja, u BiH, Srbiji i Crnoj Gori. Rezultati istraživanja nedvojbeno ukazuju na ekonomske teškoće s kojima se samohrani roditelji susreću: nezaposlenost, nedostatak finansijskih resursa, neposjedovanje stana ili imovine, neostvarivanje prava na alimentaciju i drugih prava iz sistema socijalne zaštite. Razlozi su to koji većinu samohranih roditelja u riziku od siromaštva navode na povratak u roditeljsku porodicu gdje u okviru proširene porodice nastoje ublažiti posljedice egzistencijalne i emocionalne krize, kombinirajući različite izvore dohotka, dijeleći odgovornost za brigu o djeci i stižući emocionalnu pomoć i podršku.

Nadalje, nalazi ovog istraživanja ukazuju na to da, premda su izazovi i teškoće s kojima se samohrane majke i samohrani očevi suočavaju slični, društveno okruženje i institucionalni sistemi zaduženi za pružanje podrške nerijetko ih različito tretiraju. Stigmatizacija se vrlo često temelji ne isključivo na rodu, nego na percipiranim uzrocima na način da, primjerice, udovištvo ne podliježe stigmatizaciji, ali se neudata samohrana majka stigmatizira (Blagojević, 2012).

4.3 Rod, rad i pripadnost etničkim manjinama

Pripadnost (romskoj) manjini pokazuje se važnim izvorom socio-ekonomskih nejednakosti. Prema dostupnim podacima, u zemljama EU Romi čine najsiromašniju zajednicu: svaki deveti Rom/kinja suočava se sa siromaštvom i teškom deprivacijom u uvjetima stanovanja. Posljedica je to izrazito ograničene participacije na tržištu rada: prema Romskom pilot istraživanju (2011), 45% Roma u EU živjelo je u domaćinstvima niskog intenziteta rada. Niska participacija na tržištu rada – uslovljena otežanom pristupu radu i zapošljavanju zbog nižih obrazovnih kvalifikacija, nedostatnih znanja i vještina, ali i rasprostranjenim hostilnim stavovima neromske većine – vodi ka ograničenom pristupu socijalnim beneficijama, pravima i uslugama. Rodni jaz je najveći upravo u obrazovanju i na tržištu rada: muškarci Romi su obrazovaniji i ekonomski su aktivniji u odnosu na Romkinje, što rezultira visokim stupnjem ekonomske ovisnosti o muškim članovima porodice, pristajanjem na tradicionalne obrasce života i rane udaje (FRA Roma Pilot Survey, 2011).

Procjenjuje se da u Bosni i Hercegovini živi oko 36 hiljada pripadnika romske nacionalnosti, čime oni čine najbrojniju etničku manjinu (Ministarstvo za ljudska prava, 2016). Među vulnerabilnim skupinama, njihova je pozicija vjerovatno najnepovlaštenija. Nepostojanje segregiranih podataka otežava preciznije ocrtavanje njihove društvene pozicije, ali je moguće ustvrditi da se u ključnim društvenim oblastima – obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, stanovanju – suočavaju s predrasudama, segregacijom i diskriminacijom, te postižu slabije ishode u odnosu na dominantnu većinu. Nizom strateških dokumenata, od usvajanja Strategije za rješavanje problema Roma 2005.

godine Bosna i Hercegovina obavezala se na implementaciju integriranog pristupa u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene i socijalne zaštite te stanovanja romske populacije ne vodeći osobito računa o rodnom aspektu.

4.4 Rod, rad i starosna dob

Životni i radni uvjeti, nivo ekonomske aktivnosti i pripadajući nivo kvalitete života muškaraca i žena variraju tokom životnog ciklusa. Iz ekonomske perspektive, signifikantni su period mladosti (18–24 godine) i period starosti (iznad 65 godina). U savremenim, komodificiranim društvima rad se pojavljuje ključnim ne samo za ekonomsku, nego i za socijalnu integraciju. Međutim, za mnoge mlade osobe tranzicija iz sistema obrazovanja na tržište rada znači ulazak u dugogodišnju prekarnu egzistenciju. Stope nezaposlenosti među mladima u EU dramatično su visoke (23% za muškarce, 21% za žene) U pojedinim članicama EU stopa nezaposlenih među mladima dostiže nivoe karakteristične za zemlje Zapadnog Balkana (Grčke, Španije, Italije, Hrvatske). Nemogućnost da se pronađe posao, u ovoj starosnoj skupini povećava rizik od siromaštva i socijalne isključenosti. Kod starijih, vulnerabilnost se očituje u načinu povlačenja s tržišta rada. Osobito kod žena starija životna dob povezuje se s ekonomskom neaktivnošću: žene se povlače s tržišta rada ranije od muškaraca, što se može dovesti u vezu s mogućnošću ranog penzionisanja, ali i različitim dobnim granicama za odlazak u mirovinu u zemljama EU. U kontekstu kada sistem(i) penzionog osiguranja nisu više niti dovoljna niti adekvatna brana od siromaštva, povlačenje s tržišta rada može imati važne negativne posljedice po kvalitetu života i individualni osjećaj dobrobiti. Ovo se prije svega odnosi na žene s obzirom na to da je rodni jaz u penzijama u EU 40%. Niži nivo penzija kod žena znači i niži stepen ekonomske neovisnosti, posebno u slučaju udovištva ili razvoda (EIGE, 2016). Tome treba dodati i činjenicu da žene iz obje starosne skupine (25–49 i iznad 50) – za razliku od muškaraca – napuštaju tržište rada i prekidaju karijeru zbog porodičnih odgovornosti i brige za ovisne članove, čime se prostor ekonomske nesigurnosti širi.

Interakcija roda i starosne dobi na tržištu rada u Bosni i Hercegovini vrlo je specifična. Istraživanje Bašić i Miković (2012) indicira da je starosna dob važna varijabla u pristupu plaćenom radu: mogućnosti zapošljavanja u privatnom sektoru determinirane su kombinacijom roda, dobi i bračnosti. Mlade, neudate žene fertile dobi iz perspektive poslodavaca percipirane su kao loš(ij)ja opcija i dodatni teret zbog potencijalne udaje ili trudnoće. S diskriminacijom glede mogućnosti zaposlenja suočene su i žene srednje generacije (45+) čija se znanja i vještine smatraju zastarjelim i neprikladnima (Bašić i Miković, 2012). Za pretpostaviti je da ova partikularna, dobn obojena ženska iskustva diskriminacije uvjetuju konformiranje u društveno prihvatljive uloge i za jednu i za drugu skupinu žena: nemoćne da ostvare ekonomsku autonomiju, mlade žene egzistencijalnu sigurnost žele ostvariti kroz brak/udaju, a žene srednje generacije preuzimaju teret neplaćenog kućnog rada.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Zamislite da ste direktor/ica firme i trebate unaprijediti uposlenika/icu na menadžersku poziciju. Imate dvoje kandidata, ujednačenih po nivou kvalifikacija i radnog iskustva. Jedno je muškarac, drugo žena. Kojeg kandidata/kinju biste unaprijedili i zašto?
2. Teorija ljudskih resursa povezuje mogućnosti na tržištu s obrazovnim postignućima, nivoom kvalifikacija i stručnim znanjima i vještinama. U sistemu visokoškolskog obrazovanja žene u posljednjoj dekadi premašuju muškarce po stopi završetka studija. Međutim, to nije promijenilo njihovu poziciju što se tiče zapošljavanja. Šta mislite da je u pozadini ovoga paradoksa?
3. Da li mislite da postoji, i u kojoj mjeri, solidarnost žena na tržištu rada?

Preporuka za čitanje

- Avlijaš, S. (2017). *Žene i rad. Ka političkoj ekonomiji tranzicije*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Bašić, S. (2018). *Žene i siromaštvo u dokumentima Europske Unije i Bosne i Hercegovine*. Banja Luka: Helsinški parlament građana Banjaluka.
- Galić, B. (2011). Žene i rad u suvremenom društvu – značaj „orodnjenog“ rada. *Sociologija i prostor*, 49(1) (189), 25–48. doi: 10.5673/sip.49.1.2.
- Harvey, D. (2014). *Kratka povijest neoliberalizma*. Zagreb: V.B.Z.
- Sassen, S. (2014). *Expulsions. Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Standing, G. (2011). *The Precariat – The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury.

Literatura

- Agencija za statistiku BiH. (2018a). *Anketa o radnoj snazi. Tematski bilten 10*. Sarajevo: BHAS.
- Agencija za statistiku BiH. (2018b). *Anketa o potrošnji domaćinstava u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: BHAS.
- Agencija za statistiku BiH. (2018c). *Žene i muškarci u BiH*. Sarajevo: BHAS.
- Akcioni plan Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma u oblastima zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja i zdravstvene zaštite 2017.-2020. Preuzeto 3. 1. 2018. <http://www.mhrr.gov.ba/ljudskaprava/Akcioni%20plan%20BiH%20za%20%20+rjesavanje%20problema%20Roma%202017-2010%20BOS.pdf>
- Alcock, P. (2006). *Understanding Poverty* (third edition). New York: Plagrave Macmillan.
- Bašić, S. (2018). Žene i siromaštvo u dokumentima Europske Unije u Bosni i Hercegovini. Banja Luka: Helsinški parlament građana Banja Luka.
- Bašić, S. (2017). Porodična politika u tranziciji: ka novom familijarizmu. *Sarajevo Social Science Review*, 6 (1–2), 25–49.
- Bašić, S., i Miković, M. (2012). *Rodne nejednakosti na tržištu rada – Ženska strana priče*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Blagojević, M. (2012). Single Parents in Western Balkans: Between Emotion and Market. U *Gendering Post-Social Transition – Studies of Changing Gender Perspectives* (str. 217–249). Wien: Lit Verlag.
- Bourdieu, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Chant, S. (2008). The 'Feminisation of Poverty' and the 'Feminization' of Anti – Poverty Programmes: Room for Revision? *The Journal of Development Studies*, 44(2), 165–197.
- European Institute for Gender Equality (EIGE). (2016). *Poverty, Gender and Intersecting Inequalities in the EU. Review of the Implementation of Area A: Women and Poverty of the Beijing Platform for Action*. Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- European Bank for Reconstruction and Development. (2011). *Life in Transition*, London: EBRD.
- Eurostat. 2018. *People at Risk of Poverty and Social Exclusion. Statistics Explained*. Preuzeto 30. 11. 2018. [www.https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained](http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained)
- FRA Roma Pilot Survey. 2011. Preuzeto 5. 1. 2019. <https://fra.europa.eu/en/survey/2012/roma-pilot-survey>
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.
- Haralambos, M., i Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Lister, R. (2011). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Popay, J., Escorel, S., Hernandez, M., Johnston, H., Mathieson, J. i Rispel, L. (2008). *Understanding and Tackling Social Exclusion. Final Report to the WHO Commission on Social Determinants of Health for Social Exclusion Knowledge Network*. Preuzeto 15. 11. 2018. http://www.who.int/social_determinants/knowledge_networks/final_reports/sek_n_final%20report_042008.pdf
- Swedberg, R. (2006). *Načela ekonomske sociologije*. Zagreb: Mate, Zagrebačka škola ekonomije i managementa.
- UNDP. (2018). *Human Development Indices and Indicators – 2018 Statistical Update*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2007). *National Human Development Report. Social Inclusion in Bosnia and Herzegovina*. New York: United Nations Development Programme.
- World Economic Forum. (2017). *The Global Gender Gap Report*. Geneva: WEF.
- Zaviršek, D. (2014). Time for Recognition – People with Disability Today. *Socialo delo*, 53(3–5), 123–131.

IV.4 ŽENE, RAT, MIR I SIGURNOST

MR. ELMAJA BAVČIĆ
Nezavisna stručnjakinja

1. Uvod

Stereotipna percepcija žene u kontekstu rata, mira i sigurnosti obično je slika viktimizirane žene koja je žrtva rata upravo zbog svoje rodne uloge. Vrlo rijetko se žene vide ne samo kao učesnice u ratu, nego kao te koje su aktivne učesnice i u postratnoj izgradnji društva i, pogotovo, afirmacije koncepta sigurnosti. Ipak, ženski mirovni, antiratni i antimilitaristički aktivizam i njihova uključenost u pitanja rata, mira i sigurnosti ima dugu tradiciju. U ovom tekstu dat je pregled osnovnih koncepata koji su značajni s aspekta promatranja roda unutar ovog specifičnog konteksta. U tom smislu koncentrisat ću se na implementaciju međunarodnih dokumenata, ponajviše UN Rezolucije 1325, kao jednog od najznačajnijih instrumenata u adresiranju rodne perspektive u kontekstu konflikta, te ću se fokusirati na aktivnosti koje je BiH poduzela u implementaciji. Pored toga, adresirat ću pitanje rodno zasnovanog nasilja nad ženama u situacijama oružanog sukoba kao jednog od najčešćih problema s kojima se žene suočavaju. Na kraju ću dati kratki pregled ženskog mirovnog aktivizma u BiH.

Prve začetke ženskog mirovnog aktivizma **u Evropi** nalazimo prilično rano – već od Aristofanove Lisistrate, drame koja je u svom zapletu uvela motiv seksualne ucjene u cilju zaustavljanja Peloponeskog rata, možemo da pratimo začetke organizacije žena u cilju postizanja mira (Cockburn, 2012, str. 20). Lisistrata obrađuje motiv pobune i neformalni način organizovanja žena unutar književnosti, a kada govorimo o formalnom udruživanju i zvaničnim zapisima o tome, onda najviše podataka u literaturi nalazimo od 19. stoljeća naovamo, perioda kada ženski mirovni aktivizam počinje da se formira uporedo s drugim pokretima koji lobiraju za promjenu položaja žene u društvu. Tako se, tokom 19. stoljeća, u Evropi nakon Napoleonovih ratova počinju osnivati ženska društva unutar mirovnih organizacija koja na formalan način po prvi put obilježavaju začetke mirovnog aktivizma. Prvo od takvih koje se može naći u literaturi je Ženska sekcija kvekerskog mirovnog društva (Cockburn, 2012, str. 25; Mlađenović i Branković, 2013, str. 3). Nakon toga, zbog dešavanja u Evropi i svijetu ženski mirovni aktivizam nema vremena da miruje te nastavlja svoj rad tokom ratova u 19. stoljeću, te Prvog i Drugog svjetskog rata, jačajući svoj pokret, bolje artikulirajući zahtjeve, ali i filozofiju pokreta, te formalizirajući taj proces unutar zvaničnih svjetskih politika. U tom periodu osnivaju se mnogobrojne organizacije poput Ženske međunarodne lige za mir i slobodu (**Women's International League for Peace and Freedom – WILPF**) i Međunarodne ženske alijanse, ali ono što je važno naglasiti je da se mirovni aktivizam već u tim ranim fazama opredjeljuje za **antimilitarističku agendu** i artikulirše svoju poziciju unutar sufražetskog pokreta te upravo tada sufražetski

pokret počinje da oblikuje svoje antimilitarističke stavove dekonstruirajući odnose moći u društvu, u ovom slučaju odnos moći između spolova kao i odnos moći između nacija (Cockburn, 2012, str. 32). Jačanje ženskog organizovanja dovodi i do organizacije Prvog ženskog mirovnog kongresa u Hagu 1915. godine, kojem je, prema Cynthiji Cockburn, prisustvovalo 1.136 delegatkinja iz ratom suprotstavljenih zemalja, koje su donijele 20 rezolucija, uključujući pozive o prestanku paljbe, poziv na medijaciju između suprotstavljenih strana te naravno poziv na uključenje žena u procese kreiranja mirovnih ugovora (Cockburn, 2012, str. 29). Naravno, njihovi pokušaji bili su odgovor žena na rastuću nacionalističku patrijarhalnu agendu i sve veću militarizaciju društva, ali to ne znači da su sve žene dijelile pacifističke stavove, uključujući i sufražetski pokret koji se podijelio upravo na aktivistkinje koje su vjerovala u antimilitaristički pristup i one koje su vjerovala militarističkom udruživanju (Perković, 2012, str. 190). Ovakav vid organizacije i aktivizma nastavio se tokom Drugog svjetskog rata i Hladnog rata kroz različite forme udruživanja žena – sada već i kroz političke partije, organizacije, feminističke pokrete ali i aktivističke akcije. Ratovi devedesetih na neki način dovode do promjene ne samo u načinu organizovanja žena, već i u zahtjevima za promjenama unutar samog koncepta sigurnosti, odmičući se od strogo razumijevanja sigurnosti kao nečeg sastavljenog od militarističkih inicijativa, promišljajući ga kao koncept humane sigurnosti koji problematizira sve aspekte života prije, tokom i poslije konflikta. Feminističke intervencije izuzetno su glasne u svemu tome nudeći ne samo kritiku koncepta humanitarnih intervencija, koje su do tada bile neprilagođene potrebama žena, već problematizirajući nasilje nad ženama, posebno seksualno nasilje počinjeno tokom konflikta (Ždralović, 2013, str. 105).

Uporedo s ovim bilježimo i promjenu teorije o ulozi žena u ratu. Veoma je važno na samom početku naglasiti da uloga žena u ratu, miru, mirovnom aktivizmu i pomirenju ne može da se tumači unutar esencijalističkih agendi binarnih opozicija, gdje se žensko tumači kao ono što je sklonije miru, a muško agresiji (žena – muškarac, priroda – nauka, racionalno – emocionalno). Koncentracijom na učešće žena u mirovnom aktivizmu i procesima izgradnje mira u društvu ovaj tekst ima namjeru da naglasi često zaboravljenu ulogu koju žene preuzimaju u ovim procesima u društvu, ali i da naglasi **feminističku antimilitarističku poziciju**. Iako žene često učestvuju i daju svoj doprinos izgradnji društva i antimilitarističke agende, bez obzira na aktivno učešće žena, *mirovnu politiku je obilježilo odsustvo ženskog glasa. Ženski mirovni aktivizam (...) nije izostao, ali je izostala njegova refleksija u javnom i političkom govoru* (Ždralović, 2013, str. 111). Rodni esencijalizmi definitivno podstiču stereotipne uloge muškaraca i žena u svim aspektima društva, pa tako i unutar mirovne agende, s tim da se žensko učešće u toj agendi toleriše onda kada se ne sukobljava s patrijarhalnom postavkom stvari, a u potpunosti se ignoriše kada žene, baš kao i u slučaju antimilitarističkog aktivizma djeluju kao politički subjekti (Perković, 2012, str. 337).

2. Rezolucija 1325 i drugi međunarodni standardi

Donošenje UNSCR 1325 pratilo je nekoliko historijski značajnih prekretnica unutar međunarodnog prava i stoljetne borbe za rodnu ravnopravnost. Ono što je prethodilo tome jeste organizovanje žena kroz mirotvorni aktivizam od Prvog svjetskog rata naovamo, organizacija mirotvornih skupova i organizovanje kroz mirotvorne ženske organizacije i udruženja tokom prethodnog stoljeća (UN Women, 2015, str. 22). Istovremeno, na nivou lobiranja unutar međunarodne politike, organizovanje svjetskih konferencija o pravima žena od strane UN-a (1975, 1980, 1985, 1995)¹ te donošenje Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) 1993, donošenje Pekinške deklaracije s platformom za akciju, koja je imala za cilj da promoviše ulogu žena u izgradnji mira, bile su značajni predčini koji su vodili prema kreiranju UNSCR 1325 (vidi rad 2.1 *Ujedinjene nacije* autora Damira Banovića). Bez obzira na ove važne inicijative u području međunarodnih intervencija i prava ostao je primjetan jaz u adresiranju uloge žena u različitim aspektima sukoba. Međunarodni dokumenti koji su tematizirali ulogu žena u situacijama oružanog sukoba bili su malobrojni i adresirali su samo određena pitanja, a daleko od toga da su bili sveobuhvatni. Dopunski Protokol Ženevske konvencije iz 1949, usvojen 8. juna 1977, predviđa da će se sa ženama postupati s posebnim obzirima i one će biti zaštićene naročito od silovanja, prinudne prostitucije i svakog drugog oblika nedoličnog napada (član 76, stav 1 Dopunskog Protokola I).

Deklaracija o zaštiti žena i djece u izvanrednim okolnostima i oružanom sukobu, usvojena od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 14. decembra 1974. godine, naglašava obavezu država da zabrane i kriminaliziraju sve oblike progona, mučenja, kaznene mjere, ponižavajuće postupanje i nasilje nad civilnim stanovništvom, a posebno nad ženama i djecom. Direktno zabranjuje napade i bombardiranje civila kao i upotrebu hemijskog i biološkog oružja. Ona poziva države na poštovanje svojih obaveza prema Ženevskom protokolu te poziva države koje su uključene u oružane sukobe da ne smiju uskratiti sklonište, hranu i ostala osnovna prava ženama i djeci koja se nađu na njihovoj teritoriji.

Naravno, od Drugog svjetskog rata naovamo, sam koncept oružanog sukoba se promijenio, jednako kao i teorija, rad na pitanjima rodne ravnopravnosti te prepoznavanje činjenice da su žene aktivne učesnice u društvu te da se specifična pitanja žena moraju adresirati unutar različitih politika. Ipak, kako bi se uticaj oružanog sukoba na žene i djevojčice zvanično adresirao u međunarodnim politikama, bilo je potrebno aktivno lobiranje. Koalicija Radna Grupa NVO-a za žene, mir i sigurnost (**NGO Working Group on Women, Peace and Security**) formirana je kao grupa nevladinih organizacija, koja je postala glavna zagovaračka snaga za kreiranje Rezolucije 1325 (Chun i Tryggested, 2010). Na planu svjetskih dešavanja, važno je spomenuti dva rata, u Bosni i Hercegovini i Ruandi, koji su zbog promijenjene prirode konflikta, a samim tim i novih potreba za

¹ Vidjeti više o tome na: <http://www.unwomen.org/en/how-we-work/intergovernmental-support/world-conferences-on-women>

međunarodnim intervencijama umnogome uticali na tok razmišljanja o novim aspektima na koje sukob utiče. Napokon, 2000. godine Vijeće sigurnosti UN-a je prepoznalo da rod igra značajnu ulogu tokom sukoba i unutar međunarodnih aktivnosti usmjerenih na održavanje sigurnosti te je na sjednici 2000. godine usvojilo Rezoluciju 1325. Zasnovana na postojećim međunarodnim pravnim i drugim mjerama, UNSCR 1325 adresira pitanja zaštite žena i djevojčica, prevenciju kršenja ljudskih prava uključujući seksualno i druge forme rodno zasnovanog nasilja te adresira učešće žena u procesima izgradnje mira. Ovo je prva rezolucija Vijeća sigurnosti, a generalno prva sveobuhvatna rezolucija u svijetu koja je tematizirala pitanja sigurnosti žena i djevojčica tokom oružanog sukoba, ali i u postkonfliktnom procesu i izgradnji mira. Istovremeno je prva rezolucija koja je razbila tradicionalnu percepciju žena kao isključivo žrtava oružanog sukoba te ih prepoznala kao učesnice u pitanjima mira i sigurnosti (Chun i Tryggsted, 2010).

UNSCR 1325 počiva na četiri osnovna **stuba** – učešću žena, zaštiti, prevenciji i oporavku od konflikta, odnosno poziva zemlje članice da:

- **Povećaju učešće** žena na svim nivoima donošenja odluka, uključujući donošenje odluka u svim fazama sukoba, poput učešća u mirovnim operacijama, institucijama, mehanizmima za prevenciju konflikta i drugim tijelima na državnom, regionalnom i međunarodnom nivou;
- **Poziva Generalnog sekretara UN-a da provede** proces uvođenja rodno osjetljivih perspektiva u sve procese mirovnih operacija, ali i zemlje članice da uvedu rodno osjetljive edukacije i treninge o specifičnim potrebama žena i djevojčica u svoje programe obuke vojnog i civilnog osoblja;
- Traži od svih strana uključenih u sukob da poštuju standard međunarodnog prava, da provode **posebne mjere kako bi spriječili i omogućili zaštitu žena i djevojčica** od seksualnog i rodno zasnovanog nasilja, nasilja nad ženama općenito, te poziva zemlje članice da prekinu nekažnjivost za ovakvu vrstu nasilja;
- **Prepoznaje da su potrebe žena** i djevojčica tokom sukoba drugačije od onih koje imaju muškarci i poziva zemlje članice da adresiraju te potrebe.

Sama implementacija UNSCR 1325 u posljednjih 19 godina donijela je mnoge promjene – od uvođenja rodne perspektive u razumijevanje koncepta sigurnosti, izmjena unutar UN sistema, ali i unutar pojedinačnih zemalja članica UN-a, do lokalizacije principa Rezolucije na lokalnom nivou vlasti (tzv. lokalizacija). Same izmjene unutar struktura UN-a podrazumijevale su direktne promjene u radu ove organizacije poput imenovanja Specijalne predstavnice za seksualno nasilje u konfliktu, uvođenja specijalnih timova za nasilje i uspostave mehanizama za implementaciju i izvještavanje. Same zemlje članice imaju obavezu da kreiraju **nacionalne akcione planove** kojima će adresirati implementaciju ove rezolucije. Ovaj proces je izuzetno važan jer dozvoljava svakoj zemlji pojedinačno da detektuje resurse za implementaciju, ali i da kreira specifične programe kojima će adresirati prioritete od značaja za tu zemlju. Do aprila 2019, **79 zemalja kreiralo je svoje nacionalne akcione planove**, a veliki broj njih implementira već drugi ili treći akcioni plan.

Nesumnjivo je da se cijeli svijet promijenio tokom 19 godina od donošenja UNSCR 1325, kao što se promijenio i sam koncept sigurnosti neovisno o UNSCR 1325. Iako je donijela mnogobrojne promjene, sama **implementacija ove rezolucije naišla je na različite prepreke**. Prije svega, UNSCR 1325 ostaje Rezolucija koja je poznata isključivo onima koji se bave pitanjima rodne ravnopravnosti, te se često dešava da ni sam UN ne prati odredbe navedene u UNSCR 1325 – odnosno ponekad i UN „zaboravi“ da uključi žene kao dio svojih timova za medijaciju i pregovaranje. Izvještaj UN-ove agencije UN Women navodi da su u slučaju trideset jednog mirovnog procesa kojeg su pratili od 1992. do 2011. žene medijatorice bile zastupljene u procentu od 9%. Istovremeno, od šezdeset jednog mirovnog sporazuma potpisanog u periodu od augusta 2008. do marta 2012, žene su bile potpisnice u samo dva (Castillo Diaz i Tordjman, 2012, str. 3). Nedovoljna vidljivost žena za pregovaračkim stolovima prenosi se i na mirovne aktivistice, kao i generalno na žene, koje, bez obzira na svoj angažman u izgradnji mira nisu u mogućnosti sjediti za pregovaračkim stolom i biti u prilici da izreknu koje su njihove potrebe u procesu sklapanja mira. Globalna studija UN Women, objavljena povodom 15 godina implementacije UNSCR 1325, navodi da su žene bile te koje su masovnim protestima pozivale na mir u Kolumbiji, ali kada su se 2012. konačno pokrenuli mirovni pregovori nijedno mjesto za pregovaračkim stolom nije pripalo ženi (UN Women, 2015, str. 45). I samo finansiranje provedbe Rezolucije suočeno je s brojnim izazovima. NVO Radna grupa o ženama, miru i sigurnosti, međunarodna koalicija organizacija civilnog društva, koja redovno prati implementaciju UNSCR 1325, u svom izvještaju za 2017. godinu, kao posebno zabrinjavajuću činjenicu navela je rezove u budžetu za mirovne operacije koje su kao direktnu posljedicu imale ukidanje pozicija savjetnika/ca za rodnu ravnopravnost (Working Group on Women, Peace and Security, 2017, str 2). Naposljetku, jedna od čestih zamjerki je da UNSCR 1325 počinje da gubi na snazi te da je došlo do određenog zamora s ovom agendom, što direktno utiče na manjak finansiranja, kao i na generalnu političku podršku za implementaciju (Hudson, 2013).

Od usvajanja UNSCR 1325 normativni okvir koji adresira promociju prava žena se značajno proširio. S jedne strane, 1325 je osvijetlila značajan jaz koji postoji po pitanju zaštite prava žena i djevojčica na život bez nasilja, ali i nekažnjivost nasilja nad ženama, posebice seksualnog nasilja. U tom smislu razvijen je i usvojen cijeli **korpus novih rezolucija** koje adresiraju pitanja zaštite žena tokom sukoba, ponajviše od seksualnog nasilja. To su UNSCR rezolucije 1820 (2009), 1888 (2009), 1960 (2010), i 2106 (2013). Značaj učešća žena u prevenciji konflikta adresiran je kroz rezolucije 1889 (2009) i 2122 (2013). U nastavku je kratak pregled ključnih rezolucija:

- 1820 (2008) – prepoznaje seksualno nasilje kao taktiku rata, silovanje i seksualno nasilje definiše kao ratni zločin te uvodi politiku nulte tolerancije za pripadnike mirovnih misija koji vrše nasilje,
- 1888 (2009) – poziva na kreiranje ureda Specijalne izjaviteljice UN-a o seksualnom nasilju u konfliktu, poziva na kreiranje i slanje specifičnih timova stručnjaka/inja na mjesta gdje se vrši takva vrsta nasilja,

- 1889 (2009) – fokus stavlja na postkonfliktnu izgradnju mira i povećanje učešća žena u svim segmentima izgradnje mira, kao i na izgradnju indikatora za mjerenje implementacije 1325,
- 1960 (2010) – postavlja mehanizme tzv. “javne prozivke” (naming and shaming) kao direktne posljedice seksualnog nasilja, kao i mehanizme za adresiranje nekažnjivosti za počinitelje seksualnog nasilja,
- 2106 (2013) koncentriše se na pružanje dodatnih pojašnjenja u adresiranju seksualnog nasilja i postavljanje savjetnika/ca za rodnu ravnopravnost u mirovne i političke misije,
- 2122 (2013) poziva na jednako i puno učešće žena u procesima izgradnje mira te poziva na kreiranje multisektorskih servisa za žene pogođene konfliktom,
- 2242 (2015) rezolucija kojom je obilježeno 15 godina UNSCR i koja je potvrdila obaveze navedene u UNSCR 1325, naglašavajući ulogu žena u borbi protiv nasilnog ekstremizma.

3. Transformativna agenda i neki primjeri

Debata o ulozi žena u miru i sigurnosti, feministička zagovaranja te implementacija UNSCR 1325 donijeli su promjene ne samo na nivou promatranja konflikta, već su doprinijeli razvoju transformativne pravde, razvoju alternativnih načina dostizanja pravde te stavili naglasak na tzv. žensku pravdu, odnosno ulogu žena u procesu pomirenja. Iako nam se danas, sa skoro tridesetogodišnje distance, mnoge stvari u razgovoru o prirodi konflikta podrazumijevaju, njihovo stavljanje na međunarodnu agendu, ali i u mainstream razmišljanja o konfliktu nije išlo tako jednostavno. Istina je da bez lobiranja aktivistkinja pitanja sigurnosti žena ne bi bila prepoznata na međunarodnoj agendi, a do donošenja UNSCR 1325 mnogi koncepti nisu ni bili prepoznati kao problematični unutar međunarodnog prava. Neke od stvari koje su značajne da se napomenu kada se govori o promjenama koje su nastupile unutar samog koncepta bezbjednosti u posljednjem stoljeću jesu sljedeće.

Zahvaljujući neumornom lobiranju aktivistkinja te posvećenosti određenih međunarodnih aktera krajem 20. stoljeća, **pozivanje na zaštitu i kažnjivost seksualnog i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja počinjenih tokom konflikata** revolucionarni je korak koji je po prvi put napravljen u zvaničnim pravnim dokumentima, koji govore o pitanjima sigurnosti. Izveštaji pokazuju da, kako je međunarodno pravo napredovalo, tako se dešavao napredak i u procesuiranju seksualnog nasilja na nacionalnim sudovima (UN Women, 2015, str. 105).

Povećanje učešća žena u **vladama, sektoru sigurnosti i zakonodavnim tijelima** također je jedan od doprinosa značajnih u kontekstu žena, mira i sigurnosti. UNSCR 1325 zahtijeva povećanje učešća žena i u vojsci, mirovnim misijama, policiji i pravosuđu. Pored toga, upošljavanje stručnjaka/inja za rodnu ravnopravnost unutar institucija vodi prema institucionalizaciji ekspertize o rodnoj ravnopravnosti, odnosno mogućnosti da se

znanjem o specifičnim načinima na koje konflikt utiče na muškarce i žene rade usmjerene akcije, ali i da se kontinuirano uči i unapređuju programi kako bi odgovarali potrebama muškaraca, žena, djevojčica i dječaka (UN Women, 2015, str. 113).

Zagovaračke aktivnosti u posljednjih 30 godina, naročito feminističkih organizacija, u potrazi za alternativnim načinima ostvarivanja pravde i sama implementacija UNSCR 1325 i drugih međunarodnih dokumenata pomogli su **kreiranju mehanizama tranzicione pravde**, poput tribunala i komisija za istinu. Oni su značajni stoga što adresiraju pravdu, retribuciju za žrtve i šalju poruku o kažnjivosti zločina. Istovremeno, značajni su i zato što daju priliku ženama, koje su generalno isključene iz zvaničnih procesa pomirenja, da kroz alternativne mehanizme utiču na postkonfliktno traženje istine. U tom smislu mehanizmi tranzicione pravde postaju značajan element izgradnje mira koji pruža mogućnost za rodnu inkluzivnost u procesu traženja pravde i istine (UN Women, 2015, str. 109–110).

Otvaranje prostora ženskim grassroots organizacijama i ženskom mirovnom aktivizmu upravo proizilazi iz navedenog iznad – iako mnogi od mehanizama tranzicione pravde nisu vidljivi unutar političkog, sigurnosnog i pravnog diskursa, njihov transformativni uticaj na adresiranje spektra problema koje žene prožive tokom konflikta je izuzetno značajan. Primjeri poput **Ženskog suda na Balkanu** značajni su upravo zbog toga što otvaraju alternativne prostore ženama da adresiraju svoje probleme, otvaraju prostore za širenje debate o načinu na koji oružani sukob utiče na rod te traže pravdu. Ovakve inicijative ne samo da daju priliku žrtvama da govore, nego kreiraju platformu za propitivanje koncepta i kreiranje novih pristupa sigurnosti, ali i proširivanje razumijevanja nasilja koje žene, djevojčice, muškarci i dječaci proživljavaju tokom rata.

4. BiH u kontekstu žena, rata, mira i sigurnosti

BiH je ispunjavajući svoje obaveze prema UN-u prepoznala važnost UNSCR 1325, te se uključila u implementaciju među prvim državama u svijetu. U tom smislu Vijeće ministara BiH usvojilo je prvi akcioni plan za implementaciju UNSCR 1325 za period 2010–2013. Od tog perioda redovno su usvajani akcioni planovi za trogodišnje periode, te se trenutno provodi akcioni plan za period 2018–2020. Posljednji akcioni plan sadrži tri strateška cilja i prati četiri ključna principa postavljena u samoj Rezoluciji (ravnopravno učešće, prevencija i zaštita, koordinacija i partnerstvo). Izradu akcionih planova koordinirala je Agencija za ravnopravnost spolova BiH u saradnji sa gender centrima FBiH i RS (vidi rad *III.2 Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost* autora Adnana Kadribašića). Implementaciju Akcionog plana prati Koordinacioni odbor za implementaciju Akcionog plana koji se sastoji od predstavnika i predstavnica svih institucija sektora sigurnosti u BiH te nevladinih organizacija (Udruženja “Udružene žene” Banja Luka i udruženje “Žene ženama” Sarajevo) (Akcioni plan za implementaciju UNSCR 1325 u Bosni i Hercegovini za period 2018–2022, str. 7). Izrađuju se godišnji izvještaji o provedbi akcionog plana te se na kraju svakog trogodišnjeg perioda provode nezavisne evaluacije.

Akcionni planovi u BiH su se pokazali kao dobar primjer i van bosanskohercegovačkog konteksta. OSCE-ova analiza 27 nacionalnih akcionih planova navela je AP BiH kao primjer dobre prakse u nekoliko oblasti – kontinuirano navođenje statistike, kao jedna od dobrih praksi prikaza stanja ali i mogućnosti za lakše izvještavanje i praćenje stanja, te postavljanje konkretnih i ostvarivih rezultata, uključivanje dodatnih tema, npr. broj žrtava mina, te programe uklanjanja mina, što je veoma rijetka tema u drugim akcionim planovima (Ormhaug, 2014, str. 70–71). Istovremeno, pristup BiH u akcionim planovima ponajviše se koncentrisao na pitanja sigurnosti što je na neki način, prema Ždralović i Rožajac-Zulčić (2013), veoma problematično iz feminističke perspektive (str. 13). Bez obzira na to, tokom protekle decenije najveći fokus implementacije UNSCR 1325 bio je na političkom učešću žena, učešću žena u vojsci, policiji i mirovnim misijama. Ono što pokazuju izvještaji o implementaciji prva dva akciona plana, a što se tiče ciljeva povezanih s povećanjem učešća žena u određenim strukturama vlasti, nažalost, nema značajnijih promjena u tim strukturama.

Naziv institucije	2006.	2010.	2014.	2018.
Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH	16,6%	19%	19%	23,8%
Predstavnički dom Parlamenta FBIH	20,4%	17,3%	17,3%	21,4%
Narodna skupština Republike Srpske	24%	23%	23%	18%

Tabela 1. Pregled učešća žena u Parlamentima BiH
Podaci preuzeti iz AP BiH 2014/2017 i AP BiH 2018/2020

Implementacija UNSCR 1325 u BiH dosta se koncentrirala na **povećanje učešća žena u mirovnim misijama** i drugim tijelima unutar sektora sigurnosti i odbrane, čin koji je kritiziran od strane feministkinja. One smatraju da je ovo još jedan način militarizacije društva, posebno opasan kada ga koriste vlade čija je politika suprotna miru i sigurnosti (Mladenović i Branković, 2013, str. 17). Što se tiče samog učešća žena u **policiji i vojsci, kao i u mirovnim misijama**, iz izvještaja o implementaciji akcionih planova možemo primijetiti da, nažalost, nije došlo do velikog pomaka. Vojska i policija izuzetno su zatvorene patrijarhalne strukture vlasti, gdje je učešće žena svedeno na tipične rodne uloge – ukoliko pogledamo tabelu ispod, možemo vidjeti da je najveće učešće žena u onim institucijama koje daju mogućnost upošljavanja žena na administrativne pozicije – u ministarstvima, gdje je veliki broj žena uposlen na pozicijama administrativnih radnica, dok je taj broj mnogo manji u institucijama koje upošljavaju, npr., policijske službenike/ce, poput same policije.

Naziv institucije	2010.	2013.	2018.
Ministarstvo odbrane BiH		36%	38%
Oružane snage BiH	5%	6,6%	6,8%
Državna agencija za istrage i zaštitu (SIPA)		13%	14,64%
Federalna uprava policije	7,8%	7,8%	7,8%
Policija RS			7,8%
Policija BD			4,8%
Mirovne misije Ministarstva sigurnosti BiH	16%	24%	30%
Mirovne misije Ministarstva odbrane BiH		3,5%	6,7%

Tabela 2. Pregled učešća žena u institucijama sigurnosti u BiH
Podaci preuzeti iz Završnog izvještaja o provedbi AP 2014–2017 i AP BiH 2018–2020.

5. BiH i uključivanje žena u procese izgradnje mira

Neformalno organizovanje žena, koje u ovom tekstu zauzima značajan prostor, važno je upravo zato što stoji kao gotovo jedini javni prostor u kojem žene mogu djelovati. Već je općepoznata tvrdnja da konflikt generalno vodi ka porastu tradicionalizacije društva, a samim time direktno utiče na položaj žena koje, nevidljive i u situacijama van sukoba, nakon sukoba postaju još više skrajnute u privatnu sferu. Slična je situacija bila i tokom i nakon ratova devedesetih – s rastom nacionalizma jačale su se i retrogradne mizogine politike (Popov Momčinović, 2013, str. 97) koje su definitivno uticale na skrajnutost žena iz javnog i političkog života u regionu (Popov Momčinović, 2013, str. 100).

Ženski mirovni aktivizam u svijetu započeo je veoma važnim, već navedenim inicijativama, dok je u regionu svoj najveći uticaj imao tokom ratova devedesetih. Neke od prvih organizacija koje su počele djelovati su Centar za antiratnu akciju i Antiratna kampanja (Mladenović i Branković, 2013, str. 7) osnovani u Beogradu i Zagrebu, a važno je napomenuti i različite antiratne akcije koje su se organizovale u urbanim centrima kao odgovor na vojne akcije početkom devedesetih (Popov Momčinović, 2013, str. 101). Jedna od najznačajnijih mirovnih feminističkih organizacija, čije je djelovanje obilježilo diskurs o ženama, miru i sigurnosti na ovim prostorima, je Žene u crnom, mirovna, feministička, antimilitaristička, aktivistička organizacija koja se već početkom devedesetih pozicionirala protiv nasilja. Žene u crnom stoje protiv svih vidova diskriminacije i nasilja nad ženama i kroz nenasilne intervencije u javnom prostoru čine vidljivim nenasilni otpor. Posebno značajan segment njihovog rada je suočavanje s prošlošću, a jedan od važnijih projekata je osnivanje već spomenutog **Ženskog suda**.

Što se tiče Bosne i Hercegovine, implementacija UNSCR 1325 počinje mnogo ranije, sa samim ratom u BiH, mirovnim aktivizmom ženskih organizacija nakon rata, da bi se uz pomoć bh. institucionalnih mehanizama i ženskih organizacija operacionalizirala kroz akcione planove za implementaciju UNSCR 1325 (i naravno druge mjere).

Neformalne aktivističke grupe, a kasnije i ženske nevladine organizacije iz BiH i regiona, bile su te koje su pokrenule val promjena u kontekstu žena, rata mira i sigurnosti. Na samom početku rata u bivšoj Jugoslaviji, posebno nakon što je postalo jasno na koji način rat u BiH utiče na žene, neformalne aktivističke inicijative počele su se organizovati, samostalno ili uz pomoć međunarodnih organizacija, kako bi pružile pomoć ženama koje su bile pogođene sukobom. **Ženske organizacije** bile su te koje su prve pokrenule procese pomirenja i **prelaženje entitetskih granica** (Thomasson, 2008, str. 27). Njihove liderke bile su aktivistkinje, mirotvorke koje su tokom rata pokretale organizacije kako bi pomagale drugim ženama i štatile ih od nasilja, a privatno vršile mirotvorni rad. Te organizacije kasnije su prerasle u organizacije koje su radile na općem osnaživanju žena. Jer, posljedice rata su dvojake – s jedne strane rat viktimizira ženu, dok je s druge strane osnažuje upravo zato jer dolazi do promjene rodni uloga u privatnoj sferi (Žilić, 2007, str. 230). Aktivistkinje su se borile ne samo protiv nasilja nad ženama, nego su radile i na otvaranju granica, procesima pomirenja i učestvovala u prvim organizovanim aktivnostima pomirenja (Popov Momčinović, 2013, str. 112–114; Thomasson, 2008, str. 28–29). Njihov angažman svjedoči o građanskoj hrabrosti, ali i o potrebi za udruživanjem – **feminizam koji prevashodno potiče iz etike brige** (popravke ratom uništenog društva) pretvara se u **feminizam koji zahtijeva promjene** i pruža podršku. Solidarnost postaje jedan od ključnih motiva ženske feminističke brige.

Ono u čemu je ženski nevladin sektor ostao dosljedan u tom periodu pa sve do danas bilo je to da se organizovao u **pružanju servisa i podrške** i odgovarao na akutne potrebe – poput organizacije pomoći izbjeglicama i interno raseljenim ženama, ženama povratnicama, ženama žrtvama nasilja ili trgovine ženama (Thomasson, 2008, str. 16). Ženske organizacije u vremenu poslije rata u BiH služile su i kao sigurna mjesta za sve žene u kojima su one mogle govoriti o svojim iskustvima (Thomasson, 2008, str. 20) i raditi na izgradnji povjerenja (Thomasson, 2008, str. 23). Pored toga, ženske organizacije počinju se organizirati u borbi za zakonske promjene te uključivati u zagovaračke aktivnosti za bolje zakone i politike (Thomasson, 2008, str. 38–43). Aktivistički rad na terenu dovodi ih do novih spoznaja (posljedice rata vidljive su u kontekstu rodno zasnovanog nasilja) kakvo je seksualno nasilje počinjeno u ratu, ali i drugi vidovi nasilja nad ženama počinjenih nakon rata, kao i trgovina ljudima. Ženske organizacije usmjeravaju svoje resurse i kreću prema adresiranju drugih problema koje su primijetile u društvu – pored rada sa ženama žrtvama seksualnog nasilja u ratu, ženske organizacije počinju da rade na pružanju pomoći žrtvama nasilja – od otvaranja sigurnih kuća, organizovanja pravne i psihosocijalne pomoći žrtvama nasilja, lobiranju za bolja zakonska rješenja, a istovremeno odgovaraju i na probleme organizovanog kriminala, poput pružanja servisa žrtvama trgovine ženama.

Kada govorimo o ženskom mirovnom aktivizmu važno je napraviti i jedan feministički odmak te govoriti o **rodnim stereotipima i normama** kao i o samom pozicioniranju žene unutar mirovne agende. Naime, kada govorimo o ženskom mirovnom aktivizmu važno je također propitivati taj aktivizam kroz prizmu identiteta žene. Generalna homogenizacija

ženskog identiteta kao miroljubivog, onog koji se opire nasilju i ratovima, zapravo je patrijarhalna pretpostavka žene i njene uloge u društvu. Ona može dodatno biti pojačana percepcijom žene kao one koja je pasivna posmatračica – s obzirom na to da nema udio u donošenju odluka, žene su često te kojima se rat desio kao odluka muškaraca, dok se one zapravo posmatraju kao pasivne žrtve, koje nisu sposobne za mržnju (Helms, 2003, str. 19). Njihova mirotvorna akcija često može biti dodatno usklađena s identitetom majke, odnosno žene koja ne želi ratove kako bi spasila svoje potomstvo. Takve esencijalističke pretpostavke o ulozi žene u društvu i mirovnom aktivizmu često su prisutne ne samo kod muškaraca, onih koji donose odluke (uključujući i međunarodne donatore), već i kod samih žena (Helms, 2003, str. 20–21). Istraživanja su pokazala (Popov Momčinović, 2013, Helms, 2003) da ženske organizacije u BiH, s izuzetkom malog broja njih, gotovo se nikad ne pozicioniraju van tih generalizacija, te da čak i one koje ih prepoznaju, često svoj rad i politike upisuju u njih (Helms, 2003, str. 21). Otklon od dominantne patrijarhalne agende gotovo da i ne postoji, te iako takvo pozicioniranje ne mora nužno uticati na važnost i uticaj organizacija, postavlja se pitanje da li bi jasnija feministička pozicija bila moguća u neformalnom sektoru u BiH, te na koji način bi takva agenda mogla uticati na politike ženske mirotvorne agende. Žene u crnom su do sada jedina prepoznata organizacija koja u svom djelovanju, pored feminističke etike brige, uključuje i etiku odgovornosti (Popov Momčinović, 2013; Ždralović, 2018, str. 211) te bi bilo zanimljivo vidjeti na koji način bi se etika odgovornosti mogla primijeniti na bh. društvo te kakav bi bio koordinirani odgovor ženskog nevladinog sektora iz pozicije feminističke etike.

6. Seksualno nasilje u ratu

Jedno od posebnih pitanja koje je potrebno problematizirati kada se govori o kontekstu žena, mira i sigurnosti jeste pitanje rodno zasnovanih zločina. Iako je spektar rodno zasnovanih zločina širok, silovanje i seksualno nasilje su jedne od najčešće diskutovanih formi rodno zasnovanog nasilja unutar oružanog sukoba. Važno je napomenuti da fokus na seksualno nasilje u situacijama oružanog sukoba u ovom tekstu nema namjeru da umanjí ozbiljnost drugih vrsta nasilja nad ženama u situaciji oružanog sukoba i seksualnog nasilja općenito.

Pitanje seksualnog nasilja u situacijama oružanog sukoba jedno je od pitanja koje možda ponajbolje reflektira samu poziciju žene u međunarodnim promišljanjima o konfliktu. Ukoliko pogledamo međunarodno pravo, možemo vidjeti da su prije 90-ih pitanja silovanja bila donekle zastupljena u međunarodnom pravu, recimo u Ženevskoj konvenciji ili nekim drugim pravnim dokumentima, gdje se navodila zaštita žena od nasilja, pravo na dostojanstven život i sl., međutim sama formulacija takve zaštite bila je na neki način više usmjerena prema zaštiti "časti" i tretiranja kao zločina protiv dostojanstva, nego kao nasilni zločin (Mlinarević, 2008, str. 59). Promjena u načinu na koji se percipira silovanje u međunarodnom zakonodavstvu nastupa s ratovima u BiH i Ruandi, gdje je priroda tih ratova bila takva da su se desila masovna silovanja. Iako se nikada nije došlo do tačnog

broja, presude Međunarodnog suda pravde potvrdile su korištenje silovanja i drugih formi seksualnog nasilja u cilju sistematskih napada na civilnu populaciju, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina i genocida. Osnivanjem međunarodnih krivičnih sudova za bivšu Jugoslaviju i Ruandu silovanje je formulirano njihovim statutom kao zločin protiv čovječnosti (UN Women, 2015, str. 102). Kasnijim radom: "Tribunali su uspostavili presedane za suđenje slučajeva zločina seksualnog nasilja kao ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti ili zločina genocida bez obzira da li su počinjeni u međunarodnom ili unutrašnjem sukobu" (Mlinarević, 2008, str. 65).

Iako je to bio izuzetno važan korak ka kreiranju okvira za adresiranje pravde i nekažnjivosti u pitanjima seksualnog i rodno zasnovanog nasilja kako za feminističko zagovaranje, tako i za prava žena generalno u svijetu, nažalost, operacionalizacija još uvijek nije na nivou koji je zadovoljavajući. Primjer toga je da je tek 2001. godine donesena prva optužnica za silovanje i ropstvo u ratu u BiH, dok je istovremeno nekolicina feministica ukazala na problem koji se odnosi na prilično tvrde i patrijarhalne postavke Međunarodnog suda pravde ne samo u definiranju silovanja, već i u pristupu i procesuiranju pojedinačnih slučajeva – poput procesuiranja slučajeva silovanja na principu pristanka (vidjeti više Mlinarević, 2008, str. 62–71). Još jedan dobar primjer toga može se vidjeti u procesuiranju slučajeva seksualnog nasilja u ratu na lokalnim sudovima. Prema saznanjima Misije OSCE-a u BiH, u periodu između 2005. i 2013. godine, sudovi u BiH okončali su 256 predmeta ratnih zločina od kojih je 76 predmeta uključivalo i optužbe za seksualno nasilje. Osim toga, od ukupno 148 neriješenih predmeta na kraju 2013. godine, njih 35 sadržavalo je optužbe za seksualno nasilje (OSCE, 2014, str. 4). S jedne strane, ove brojke nam govore o tome da se napokon adresira nekažnjivost za rodno osjetljive zločine, dok nam s druge strane nesrazmjer u brojkama – procjena o broju silovanih žena i djevojčica u odnosu na broj podignutih optužnica indicira da ovo krivično djelo u velikom obimu ostaje neprocesuirano i da samo malobrojne osobe koje su preživjele ovakvu vrstu nasilja dožive pravdu. Istovremeno nevladine organizacije smatraju da ove brojke svjedoče o tom kako procesuiranju seksualnog nasilja na sudovima nije dat prioritet (WILPF, 2013, str. 9) te da sudovi nisu pokazali dovoljnu senzibilnost prilikom procesuiranja slučajeva i kao primjer navode incidente s otkrivanjem identiteta žrtava (WILPF, 2013, str. 11).

Pored procesuiranja slučajeva seksualnog nasilja i silovanja, određeni drugi servisi su potrebni kako bi preživjelima omogućili dostojanstven život. Jedno od njih su **prava na reparaciju** koja su spomenuta u Rimskom statutu kao i u Rezoluciji 1325 i popratnim rezolucijama. Prema izvještaju o implementaciji UN Rezolucije 1325, reparacije se definiraju u različitim formama, kao individualne, kolektivne, restitucija, finansijska kompenzacija, izvinjenja, memorijalizacija te bilo koji činovi ili akti koji mogu pružiti preživjelima pravdu, mogućnost ostvarivanja boljeg života i sl. (UN Women, 2015, str. 115). Ipak, bez obzira na njihov potencijal izvještaj UN Women (2015) pokazuje da je to najmanje korišten oblik ostvarivanja pravde u postkonfliktnom društvu. To je slučaj s Bosnom i Hercegovinom, gdje, bez obzira na obim zločina silovanja i seksualnog nasilja,

ne postoje javne intervencije koje bi problematizirale takvo nasilje. Mirovne aktivistkinje pokrenule su inicijativu za organizovanje Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije s ciljem stvaranja drugačijeg koncepta pravde i stvaranja alternativnih mehanizama pravde. U maju 2015. godine Ženski sud se sastao u Sarajevu kako bi otvorio javni prostor gdje bi se mogli čuti glasovi žena. To je jedan od alternativnih načina na koji se mirovne aktivistkinje bore protiv militarizacije društva te otvaraju prostor za propitivanje rodne dimenzije rata kroz direktno dijeljenje i prepoznavanje iskustava žena. To je također jedan od sjajnih primjera tranzicijskih mehanizama koji su kreirale same ženske organizacije te koji i dalje ostaje iza kulisa političkog interesa i interesa javnosti.

Reparacije se najčešće tumače u kontekstu finansijske kompenzacije žrtvama, koja je definisana kao socijalna pomoć civilnim žrtvama rata i regulisana je entitetskim zakonima. Izvještaj Ženske mreže BiH *Položaj žrtava ratnog i seksualnog nasilja u BiH* (2016) navodi da žrtve teško ostvaruju imovinsko-pravne zahtjeve, besplatna pravna pomoć je ocijenjena kao neefikasna, te je to pravo kao i pravo žrtava na zdravstvenu i psihološku pomoć još uvijek neostvarivo za veliki broj preživjelih, ali i dalje uglavnom na plećima nevladinih organizacija. Najveći uspjeh u području reparacija u BiH (a također i jedan od najznačajnijih u svijetu (UN Women, 2015, str. 117) jeste presuda Suda BiH u junu 2015. godine kojom je optuženi počinitelj ratnog zločina pored kazne zatvora obavezan na naknadu štete žrtvi (Sud Bosne i Hercegovine, 2016). To je pokrenulo niz presuda u BiH – do jula 2018. isplata naknade šteta oštećenim licima je izrečena u okviru devet predmeta (Hanušić-Bećirović i Kajganić, 2018, str. 6), što je jedan od značajnih pomaka u ostvarivanju pravde za žrtve, ali istovremeno je važno naglasiti da je to sredstvo koje je dostupno isključivo onim žrtvama koje su odlučile ili bile u mogućnosti da prođu kroz sudski proces.

7. Zaključak

Posljednjih 30 godina donijelo je mnogo promjena u kontekstualizaciji problema s kojima se žene suočavaju kada se govori o pitanjima oružanog sukoba, mira i sigurnosti. Od situacije potpunog nerazumijevanja i neprihvatanja da žene mogu imati posljedice oružanog sukoba osim kao žrtve, preko nerazumijevanja važnosti učešća žena u procesima obnove društva, do promjene u međunarodnim standardima i direktne operacionalizacije učešća žena u konceptima mira i sigurnosti, feminističko zagovaranje potpuno je redefiniralo sami koncept sigurnosti.

Iako se mnogima čini da je došlo do zamora u diskusiji o ulozi žena u ratu, miru i sigurnosti te da se trebaju identificirati nova mjesta koja će produbiti ovu agendu, činjenica je da su s ovim inicijativama adresirani problemi koji i dalje ostaju akutni u situacijama oružanog sukoba, ali se i sama priroda oružanog sukoba promijenila, te je važno nastaviti raditi na ovoj agendi i prepoznavati načine na koje oružani sukob utiče na život žena. Militarizacija društva i normalizacija nasilja samo su neki od problema s kojima se mirovna agenda mora suočiti, a koji su izuzetno važni iz perspektive roda.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Na koji su se formalni način žene i djevojčice štitile od rodno zasnovanog nasilja u situacijama oružanog sukoba prije usvajanja UNSCR 1325 i Rimskog statuta?
2. Da li bi uticaj ženskog mirovnog pokreta u BiH bio veći kada bi se definirala jasna feministička agenda poput one koju zagovaraju Žene u crnom i koja bi to agenda mogla biti?

Preporuka za dalje čitanje

- Arsenijević, D., i Flessenkemper, T. (prir.). (2013). *Kojeg je roda sigurnost?* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Cockburn, C. (2012). *Anti-militarism: Political and Gender Dynamics of Peace Movements*. London: Pluto Press.
- Ćurak, N., i Brand, J. (prir.) (2018). *Politike izgradnje mira u regionu: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu/forum ZFD.
- Stubotić, G., i Zajović, S. (prir.) (2012). *Feminističko-antimilitaristički pristup konceptu, tumačenju i praksi Rezolucije 1325*. Beograd: Žene u crnom.
- UN Women (2015). *Preventing Conflict, Transforming Justice, Securing the Peace*. New York.

Literatura

- Akcioni plan za implementaciju UNSCR 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini za period 2018–2022. godine. Preuzeto 2. 2. 2019. https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2018/08/180718_Prijedlog-AP-UNSCR-1325_2018-2022-u-BiH.pdf
- Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnе postdiplomske studije (ACIPS). (2012). Procesuiranje ratnog seksualiziranog nasilja na Sudu Bosne i Hercegovine: šta se dogodilo sa interesom pravde. Sarajevo: ACIPS. Preuzeto 3. 2. 2019. <http://www.deso.mk/GetFile.ashx?f=3&pd=529&pdf=3>
- Castillo Diaz, P., i Tordjman, S. (2012). Women's Participation in Peace Negotiations: Connections between Presence and Influence. New York: UNIFEM. Preuzeto 4. 2. 2019. https://peaceoperationsreview.org/wp-content/uploads/2015/11/womens_participation_peace.pdf
- Chun, S., i Tryggestad, T. L. (2010). Ten Years of 'Women, Peace and Security': Policy Brief. Oslo: Peace Research Institute Oslo.
- Cockburn, C. (2012). antiMILITARISM: Political and Gender Dynamics of Peace Movements. London: Palgrave Macmillan.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2015). Concluding Observations on the Combined Forth and Fifth Periodic Reports of Bosnia and Herzegovina. CEDAW/C/BIH/CO/4-5/Add.1.
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2013). General Recommendation No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-Conflict Situations. UN Doc. CEDAW/C/GC/30.
- Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict (Resolution 3318 of 14 December 1974). Preuzeto 2. 3. 2019. <http://www.cidh.oas.org/Ninez/pdf%20files/Declaration%20on%20Protection%20of%20women%20and%20children%20in%20emergency%20and%20armed%20conflict.pdf>
- Hanušić-Bećirović, A., i Kajganić, M. (2018). Imovinskopravni zahtjevi u krivičnom postupku: Priručnik za pravosudno osoblje. Sarajevo: Trial International.
- Helms, E. (2003). Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia-Herzegovina. Women's Studies International Forum, 26(1), 15–33. doi: 10.1016/S0277-5395(02)00352-7
- Hudson, N. F. (2013). UNSCR 1325: The Challenges of Framing Women's Rights as a Security Matter, Policy Brief. NOREF. Preuzeto 2. 3. 2019. <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/4814ab8970493cca48dbbafdbb4e92bc.pdf>
- Mader, K. (2017). Mapping Women, Peace and Security in the UN Security Council. New York: NGO Working Group on Women, Peace and Security.
- Misija OSCE-a u BiH. (2015). Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi: Analiza krivičnih postupaka pred sudovima Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko distrikta BiH u periodu od 2004. do 2014. godine. Sarajevo: Misija OSCE-a u BiH.
- Mladenović, L., i Branković, B. (2013). Međunarodni feministički pokret koji je doveo do Rezolucije 1325. Beograd: Beogradski centar za bezbedonosnu politiku. Preuzeto 2. 3. 2019. http://www.bezbednost.org/upload/document/međunarodni_feministički_mirovni_pokret_koji_je_d.pdf

- Mlinarević, G. (2008). Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin. *Dijalog: Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 3–4, 53–85.
- Ormhaug, C. (2014). Studija OEBS-a o nacionalnim akcionim planovima za sprovođenje Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Beč: OSCE Sekretarijat/OSG Odeljenje za rodnu ravnopravnost.
- Perković, M. (2012). Ženska mirovna politika. U A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (str. 376–389). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH; Fondacija CURE.
- Popov Momčinović, Z. (2013). Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini; Fondacija CURE.
- Sud Bosne i Hercegovine. (2016). Predmet Tužilaštva Bosne i Hercegovine protiv Bosiljka Markovića i Ostoje Markovića, O. S1 1 K 012024 15 Krž. Preuzeto 3. 3. 2019. <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3266/show>
- Terzić, I. (2016). Položaj žrtava ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Ženska mreža. Preuzeto 3. 3. 2019. http://zenskamreza.ba/site/wp-content/uploads/2016/03/Istraživački-rad_Irina-Terzic_11.3.pdf
- Thomasson, R. (2008). *To Make Room for Changes*. Stockholm: The Kvinna till Kvinna Foundation
- Topić, T., Živanović, A., i Žolja, A. (2008). *Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Helsinški parlament građana. Preuzeto 3. 3. 2019. <https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/Mirovni-aktivizam-u-BiH.pdf>
- UN Women. (2015). *Preventing Conflict, Transforming Justice, Securing the Peace: A UN Women on the Implementation of the United Nations Security Council resolution 1325*. New York: AGS Custom Graphics, an RR Donnelly Company.
- United Nations Office of the High Commissioner. (2014). *Sexual and Gender Based Violence in the Context of Transitional Justice*. Preuzeto 3. 3. 2019. https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/OnePagers/Sexual_and_gender-based_violence.pdf
- WILPF. (2013). *Retrospective Exercise: Thematic Group Reports*. Preuzeto 3. 3. 2019. <https://wilpf.org/wp-content/uploads/2018/04/Retrospective-Review.pdf>
- Working Group on Women, Peace and Security. (2018). *Mapping Women, Peace and Security in the UN Security Council: 2017*. Preuzeto 1. 3. 2019. <http://www.womenpeacesecurity.org/resource/mapping-women-peace-and-security-in-the-un-security-council-2017>
- Zajović, S. (2012). "Uvek neposlušne: Feministička etika – Otpor Žena u crnom". U S. Stojanović, S. Zajović i M. Urošević (ur.), *Žene za mir* (str. 12–30). Beograd: Žene u crnom.
- Ždralović, A. (2018) Kapaciteti i ograničenja ženske mirovne politike u Bosni i Hercegovini. U *Politke izgradnje mira u regionu: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti* (str. 201–216). Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu; forum ZFD.
- Ždralović, A., i Rožajac-Zulčić, M. (2013). Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost. U *Kojeg je roda sigurnost* (str. 99–124). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Žilić, D. (2007). Rodni esencijalizmi, politizacija i mirovni aktivizam na Prostoru bivše Jugoslavije. U *20 poticaja za buđenje i promenu – mirovni aktivizam na prostoru bivše Jugoslavije* (str. 230–243). Beograd; Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju. Preuzeto 2. 3. 2019. <http://www.nenasilje.org/publikacije/pdf/20poticaja/20poticaja-zilic.pdf>

IV.5 RODNO ZASNOVANO NASILJE

DR. SCI. NATALIJA PETRIĆ
Nezavisna stručnjakinja

1. Uvod

Rodno zasnovano nasilje je kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije i označava **svaki čin nasilja** koji **ima za posljedicu** ili će **vjerovatno imati za posljedicu** fizičku, psihičku, seksualnu ili ekonomsku **povredu**, odnosno **patnju**, uključujući i prijetnje takvim djelima, prinudu ili namjerno oduzimanje slobode **u javnom ili privatnom životu**. Rodno zasnovano nasilje je jedan od najviše rasprostranjenih oblika kršenja ljudskih prava i fenomen koji je duboko ukorijenjen u rodne nejednakosti, počiva na rodnim normama i nejednakim odnosima moći. Može se manifestovati u različitim oblicima ili kao kombinacija više njih: fizičko, emocionalno, psihološko ili seksualno nasilje te ekonomsko nasilje. U ovom tekstu, rodno zasnovano nasilje razumijemo u širem smislu, uključujući i nasilje na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta.

U tekstu će biti predstavljeni najvažniji međunarodni pravni dokumenti u oblasti sprečavanja i suzbijanja rodno zasnovanog nasilja, a zatim i važeći pravni okvir i dokumenti javnih politika u Bosni i Hercegovini. U nastavku će se analizirati sistem podrške žrtvama i problemi i izazovi sa kojima se žrtve rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini suočavaju. Statističkim podacima, kao i podacima dobijenim istraživanjima o rasprostranjenosti rodno zasnovanog nasilja, potkrijepiće se tvrdnja da i u Bosni i Hercegovini, kao i u svim drugim evropskim državama, rodno zasnovano nasilje predominantno pogađa žene, kao i tvrdnja da se obim rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, uslijed nedostatka podataka, može samo naslućivati.

2. Međunarodnopravni okvir

U kontekstu rodno zasnovanog nasilja, od posebnog su značaja međunarodni pravni i politički **dokumenti usvojeni na nivou Ujedinjenih nacija, Savjeta Evrope i Evropske unije**. Ovi dokumenti predstavljaju **izvor prava** za države članice i **standard postupanja** za one koje nastoje da im pristupe. Međunarodni ugovori uspostavljaju minimalne standarde priznavanja, poštovanja i zaštite ljudskih prava. Države koje to žele mogu učiniti i više nego što minimalni standardi zahtijevaju.

Iako je rodno zasnovano nasilje fenomen koji pogađa milione ljudi širom planete, **sve do 80-ih godina 20. vijeka** o njemu se nije raspravljalo na nivou organizacija koje kreiraju i usvajaju međunarodne pravne i političke dokumente. Prva vrsta rodno zasnovanog nasilja koja je prepoznata i regulisana međunarodnim pravnim dokumentima kao takva je **nasilje prema ženama**, a posljednja, **nasilje i diskriminacija zasnovani na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu**. O nasilju prema ženama počelo se govoriti zahvaljujući ženskom pokretu koji je, potpomognut teoretičarkama feminističke orijentacije, skrenuo pažnju svjetske javnosti na nasilje prema ženama i počeo zahtijevati društvenu reakciju i stavljanje ovog problema na politički dnevni red (Petrušić i Konstatinović-Vilić, 2010, str. 13; Ignjatović, 2011, str. 83–84). Sve do tada nasilje prema ženama **nije postojalo u pravnim rječnicima** (Schneider, 2000, str. 3). Stanje nije mnogo drugačije ni kada su u pitanju diskriminacija i nasilje zasnovani na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu. Međunarodni pravni okvir u ovoj oblasti još uvijek se razvija.

Najznačajniji dokumenti kojima su uspostavljeni standardi u oblasti rodno zasnovanog nasilja prema ženama su **Konvencija Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena – Preporuke broj 19 i 35 (CEDAW, 1979)**, **Deklaracija Ujedinjenih nacija o eliminaciji nasilja prema ženama (DEVAW, 1992)**, **Pekinška deklaracija (1995)** te prvi regionalni pravno obavezujući dokument u Evropi: **(Istanbulska) Konvencija o sprečavanju i suzbijanju nasilja prema ženama i nasilja u porodici** koja je usvojena 2011. godine (vidi takođe radove 2.1 *Ujedinjene nacije* autora Damira Banovića i 2.2 *Vijeće Evrope* autora Nedima Kulenovića).

Pored naprijed navedenih, Bosna i Hercegovina je potpisnica brojnih međunarodnih i regionalnih dokumenata, no nijedan od njih direktno ne zabranjuje diskriminaciju na bazi seksualne orijentacije i rodnog identiteta (Banović i Vasić, 2013, str. 39). Komitet koji prati i nadgleda sprovođenje Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima Ujedinjenih nacija je djelovao na uključivanje seksualne orijentacije i rodnog identiteta kao zabranjenih osnova diskriminacije i, u Opštem komentaru broj 20 (United Nations, 2009), konstatovao da seksualna orijentacija ne treba da bude prepreka uživanju prava (paragraf 32). Usvajanjem Rezolucije 17/19 2011. godine, Vijeće za ljudska prava UN je i formalno izrazilo duboku zabrinutost zbog nasilja i diskriminacije koji su, širom svijeta, usmjereni prema pojedincima/kama zbog njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta, što je potvrđeno i UN Rezolucijom 27/32 iz 2014. godine i Rezolucijom 32/2 iz 2016. godine.

Već površnim uvidom u dokumente koji čine međunarodni pravni okvir u oblasti rodno zasnovanog nasilja i nasilja zasnovanog na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu moglo bi se, doduše vrlo oprezno, konstatovati da je međunarodni pravni okvir za zaštitu žrtava uspostavljen. Međutim, činjenica je da se čak i oni/e pojedinci/ke koji/e se usude koristiti pravima, suočavaju sa nizom prepreka koje ih obeshrabruju, stvarajući sliku da je institucionalna zaštita usmjerena prema počiniocima nasilja, a ne žrtvama.

3. Istanbulska konvencija i noviteti koje uvodi

Istanbulska konvencija (2011) je usvojena kao prvi **pravno obavezujući sporazum** u ovom dijelu svijeta¹, odnosno, instrument Savjeta Evrope koji je otvoren za ratifikaciju i pristupanje kako državama članicama Savjeta Evrope, tako i, pod određenim uslovima, onim državama koje nisu članice ove organizacije (čl. 75. i 76), uključujući i Evropsku uniju, kao nadnacionalnu organizaciju. Konvencija predviđa veliki broj instrumenata koje zemlje potpisnice trebaju ugraditi u svoje zakonodavstvo, u cilju **uspostavljanja efikasnog sistema prevencije i borbe protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici** (Petrić, 2013, str. 89, 92). Istanbulska konvencija **zahtijeva od država da kriminalizuju različite oblike nasilja** nad ženama, uključujući fizičko, seksualno i psihičko nasilje, uhođenje, seksualno uznemiravanje, sakaćenje ženskih genitalija, prisilni brak, prisilni abortus i prisilnu sterilizaciju. Oslanjajući se na sudsku praksu Evropskog i Interameričkog suda za ljudska prava, integriše standard postupanja sa dužnom pažnjom ("due diligence"). Od država se traži da u proces izrade i sprovođenja zakona i politika uključe različite nacionalne agencije i aktere: pravosuđe, policiju, pružaoce servisa, nevladine organizacije, kao i nacionalne, regionalne i lokalne parlamente.

Istanbulska konvencija **posebnu pažnju posvećuje pravima žrtava nasilja i nasilja u porodici na pristup opštim uslugama podrške** koje, između ostalog, obuhvataju pristup uslugama zdravstvene i socijalne zaštite (to podrazumijeva i opremljenost tih službi te obučenosť zaposlenih za pomoć žrtvama), pravno i psihološko savjetovalište, finansijsku pomoć, stanovanje, obrazovanje, obuku i pomoć prilikom zapošljavanja (član 20). Takođe, ova konvencija pažnju posvećuje i **specijalizovanim mjerama podrške** (član 22), koje uključuju sigurne kuće (član 23), SOS telefonske linije za pomoć (član 24) i podršku za žrtve seksualnog nasilja (član 25). Da bi se ispunile obaveze utvrđene Konvencijom, države moraju **izdvojiti odgovarajuće finansijske i ljudske resurse** (član 8). Cilj mjera podrške je osnaživanje žrtava kroz optimalnu podršku i pomoć koja je prilagođena njihovim specifičnim potrebama.

Konvencija naročito **priznaje ulogu i dosadašnje djelovanje nevladinog sektora** u borbi protiv nasilja u porodici, a ženske nevladine organizacije preporučuje kao glavne aktere u pružanju specijalizovanih usluga žrtvama i važne partnere u prevenciji i djelovanju u borbi protiv nasilja nad ženama.

---

1 Organizacija američkih država usvojila je još 1994. godine Američku konvenciju o sprečavanju, kažnjavanju i suzbijanju nasilja nad ženama, a Afrička unija 2003. godine Protokol afričke povelje o ljudskim i pravima naroda koji se bave problemom nasilja nad ženama. Konvencija Savjeta Evrope, budući da je usvojena 2011. godine, obuhvatila je sve prethodnim dokumentima uspostavljene standarde te veći akcenat stavila na aktivnosti sprečavanja i borbe protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici na međunarodnom nivou (tačka 3. Obrazloženja Konvencije).

4. Javne politike i zakoni u BiH

Pravni okvir kojim se propisuju i utvrđuju prava, obaveze i odgovornosti u oblasti podrške i zaštite žrtava rodno zasnovanog nasilja, a posebno nasilja u porodici, u Bosni i Hercegovini je sveobuhvatan. Usvojen je niz zakona koji zabranjuju i inkriminšu različite oblike nasilja u porodici, kao vrste rodno zasnovanog nasilja. Brojni zakonski propisi sadrže antidiskriminacijske odredbe kojima se pol, a u posljednje vrijeme i seksualna orijentacija i rodni identitet, izričito navode kao zabranjeni osnovi diskriminacije.

Zakon o ravnopravnosti polova u BiH izričito zabranjuje diskriminaciju (član 2. stav 3) i nasilje na osnovu pola (član 6). **Zakon o zabrani diskriminacije** u članu 2, izričito navodi pol, seksualnu orijentaciju, rodni identitet, polne karakteristike i svaku drugu okolnost kao zabranjene osnove diskriminacije. Članom 190. **Krivičnog zakonika Republike Srpske** utvrđeno je da će se kazniti onaj ko primjenom nasilja, prijetnjom da će napasti na život ili tijelo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, tjelesni integritet ili duševno zdravlje člana svoje porodice ili porodične zajednice i time dovede do povrede njegovog fizičkog ili psihičkog integriteta. Ovim zakonom inkriminirani su i genitalno sakaćenje žena (član 133), prinudno zaključenje braka (član 183), prinudna sterilizacija (član 134) i proganjanje (144). **Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici** propisano je da je cilj ovog zakona zaštita žrtava nasilja u porodici sprečavanjem i suzbijanjem nasilja u porodici kojim se krše ustavom i zakonima zagarantovana osnovna ljudska prava i slobode. Posebna pažnja je posvećena pravima žrtava nasilja u porodici na pristup opštim servisima podrške koji obuhvataju pristup uslugama psihosocijalne, medicinske i socijalne zaštite, kao i pravo na pravnu pomoć u postupcima u kojima ostvaruju svoja prava i zaštitu te specijalizovanim servisima, pa tako i posebnoj mjeri podrške – sigurnoj kući. **Zakon o zaštiti od nasilja u porodici** propisao je da žrtve nasilja u porodici imaju pravo na pristup svim subjektima zaštite i da su oslobođene svih troškova postupka. U Federaciji BiH, najvažniji zakoni koji uređuju oblast nasilja u porodici su: **Krivični zakon Federacije BiH** koji inkriminše nasilje u porodici; **Porodični zakon** koji zabranjuje nasilje u porodici i propisuje da pravo na zaštitu od nasilničkog ponašanja u porodici imaju bračni partneri, vanbračni partneri i svi članovi porodice, da su zaštitu od nasilničkog ponašanja dužni pružiti policija, organ starateljstva i sud za prekršaje; **Zakon o zaštiti od nasilja u porodici** koji, između ostalog, precizira pojam nasilja u porodici, propisuje hitan postupak izricanja zaštitnih mjera čija je svrha zaštita žrtve nasilja, propisuje i druge oblike zaštite žrtve nasilja, kao što su: utvrđivanje izvora finansiranja sigurnih kuća, donošenje programa mjera za prevenciju, zaštitu i borbu protiv nasilja u porodici, obavezno uspostavljanje referalnih mehanizama za postupanje u postupku zaštite žrtve nasilja i obavezu multidisciplinarnog pristupa u pružanju zaštite žrtvi nasilja. I u Brčko distriktu BiH pitanja rodno zasnovanog nasilja u porodici regulisana su odredbama **Porodičnog zakona Brčko distrikta BiH**, kojim se zabranjuje nasilničko ponašanje bračnog partnera i bilo kojeg drugog člana porodice, gdje se pod nasilničkim ponašanjem podrazumijeva svako ponašanje koje ima obilježja krivičnog djela nasilja u porodici propisanog **Krivičnim zakonom Brčko distrikta BiH**. I u Brčko distriktu BiH usvojen je poseban **Zakon o zaštiti od nasilja u porodici**.

Nijedan od gore navedenih pravnih propisa, odnosno zakona kojim se uređuje materija zaštite od nasilja u porodici u Republici Srpskoj, Federaciji BiH i Brčko distriktu BiH, ne navodi eksplicitno seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao osnov za zaštitu od nasilja u porodici.

Pored zakonskog okvira, institucije BiH, Republike Srpske, Federacije BiH i Brčko distrikta BiH su donijele i niz politika u vidu strateških dokumenata. **Okvirnom strategijom** za sprovođenje Konvencije o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini za period 2015–2018. godine definisan je način sprovođenja Istanbulske konvencije u BiH i usklađivanje pravnog i institucionalnog okvira sa njenim odredbama te prioriteta u oblasti sprečavanja i suzbijanja nasilja nad ženama i nasilja u porodici. **Strategijom za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske 2014–2019. godine** utvrđeni su strateški pravci, ciljevi i programi mjera, među kojima je i usklađivanje sa standardima Istanbulske konvencije, kao i u **Strategiji za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici u Federaciji BiH za period 2013– 2017. godine**.

5. Sistem podrške žrtvama, problemi i izazovi sprovođenja zakona

Iako analiza pravnog okvira potvrđuje da je u Bosni i Hercegovini uloženo mnogo na unapređivanje propisa, prije svega kada je u pitanju regulativa nasilja u porodici kao vrste rodno zasnovanog nasilja, analize sprovođenja zakonima propisanih prava putem, između ostalog, praćenja krivičnih i prekršajnih postupaka u oblasti zaštite od rodno zasnovanog nasilja, ukazuju na to da obezbjeđivanje prikladnih i lako dostupnih sistemskih mjera pomoći, podrške i zaštite žrtava, ostaje kontinuirani zadatak institucija (Petrić i Radončić, 2017, str. 5). Analizom sudskih odluka u pogledu izrečenih kazni počiniocima nasilja stiče se utisak da sudovi izuzetno blagom kaznenom politikom šalju poruku javnosti da nasilje u porodici ne predstavlja značajnu povredu osnovnih prava i sloboda (Marković, 2017, str. 42–43). Kada je u pitanju pristup žrtava servisima podrške, kao što su **sigurne kuće, SOS telefonske linije za pomoć, savjetovaništa** itd., tokom protekle dvije decenije nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini su razvile širok spektar specijalističkih servisa za žene i djecu žrtve nasilja u porodici. Fokus njihovog rada je na zaštiti interesa žrtava i zastupanju pred za to nadležnim institucijama.

Zakoni o zaštiti od nasilja u porodici utvrđuju obavezu udovoljavanja standardima i kriterijima za osnivanje i rad **sigurnih kuća** u pogledu prostora, opreme i kadra, koji su, u slučaju Republike Srpske, propisani posebnim podzakonskim aktima, a u Federaciji BiH još uvijek nisu. Prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici, u Republici Srpskoj se sredstva u omjeru 70% od utvrđene cijene zbrinjavanja žrtava u sigurnoj kući obezbjeđuju iz budžeta Republike Srpske, a preostalih 30% iz budžeta jedinice lokalne samouprave iz koje žrtva dolazi. U Federaciji BiH, sredstva za finansiranje privremenog zbrinjavanja žrtve nasilja u sigurnoj kući, drugoj odgovarajućoj instituciji ili kod druge porodice, osiguravaju

se iz budžeta kantona u visini 30%, a iz budžeta Federacije BiH u visini 70%. Ipak, nevladine organizacije koje realizuju ovu vrstu podrške žrtvama ističu da **se suočavaju sa problemima finansijske nesigurnosti**. Dešavalo se da su nevladine organizacije morale prestati sa pružanjem pomoći žrtvama uslijed nedostatka resursa zbog čega je žrtvama nasilja u porodici onemogućen pristup pravovremenoj i adekvatnoj podršci.

Da je finansiranje sigurnih kuća nedovoljno, kako za odgovarajuću opremljenost tako i za obavljanje specifičnih dužnosti zaštite i podrške žrtvama nasilja, prepoznato je i u Šestom periodičnom izvještaju Bosne i Hercegovine CEDAW Komitetu (2017, t. 87).² Unatoč ovim poteškoćama, u periodu 2014–2016, u devet sigurnih kuća u Bosni i Hercegovini zbrinute su 1222 žrtve nasilja (960 u Federaciji BiH i 262 u Republici Srpskoj), od kojih više od polovine čine djeca (Šesti periodični izvještaj, 2017, tačka 86). Nije poznato koliko od ukupnog broja osoba koje su zbrinute u sigurne kuće u Bosni i Hercegovini čine LGBTI osobe koje su preživjele nasilje u porodici. U Rozom izvještaju (Vasić i dr., 2018, str. 8) se navodi da postojeći sistem za borbu protiv nasilja u porodici nije spreman reagovati na ovakve slučajeve, te da, pored organizacija civilnog društva koje su spremne u sigurne kuće primiti lezbejke, ne postoji osiguran smještaj za gej muškarce i transrodne osobe žrtve nasilja u porodici. Upozorava se da je neophodno sistematski pristupiti rješavanju ovog problema, koji, zbog ranjivosti žrtava, može voditi ka beskućništvu mladih LGBTI osoba. Istraživanja i analize potvrđuju da veliki broj LGBTI osoba trpi nasilje, a često i napuštaju porodice zbog pretrpljenog nasilja ili ne prijavljuju nasilje zbog straha od izbacivanja iz kuće (Bašić i Dizdar, 2018, str. 16).

U Bosni i Hercegovini **ne postoje posebne sigurne kuće kao ni krizni centri za žrtve seksualnog nasilja** koji bi žrtvama osiguravali usluge ljekarskog i forenzičkog pregleda, podršku u slučaju traume i savjetovanje (Petrić i Galić, 2015, str. 69), koji su jedan od standarda zaštite žrtava rodno zasnovanog nasilja utvrđen Istanbulsom konvencijom.

Još jedan izazov sa kojim se suočava Bosna i Hercegovina kada su u pitanju standardi podrške žrtvama, odnosi se na **broj raspoloživih mjesta u sigurnim kućama**. Minimalni standard koji je preporučio Savjet Evrope je jedno mjesto ili jedno porodično mjesto u sigurnoj kući na svakih 7.500 do 10.000 stanovnika (Kelly i Dubois, 2012, str. 27). Na teritoriji BiH, prema podacima koji su navedeni u Šestom periodičnom izvještaju Bosne i Hercegovine o sprovođenju Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2017, t. 88), postoji devet sigurnih kuća sa 187 raspoloživih mjesta za zbrinjavanje žrtava nasilja u porodici: u Federaciji BiH šest sigurnih kuća sa 135 raspoloživih mjesta, a u Republici Srpskoj tri sigurne kuće sa 52 mjesta. U Brčko distriktu BiH nema sigurne kuće. Prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva (Agencija za statistiku BiH, 2013), Bosna i

2 Kanton Sarajevo je jedina teritorijalna jedinica na čitavoj teritoriji BiH koja je sistemski riješila finansiranje rada i funkcionisanja Sigurne kuće. Ostale sigurne kuće u Federaciji BiH nisu uspjele na isti način regulisati participaciju troškova smještaja u sigurnim kućama. Više informacija potražiti u: Alternativnom CEDAW izvještaju iz 2017, kao i u: Analiza pravnog i institucionalnog okvira u Kantonu Sarajevo u svrhu smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti u Kantonu Sarajevo iz 2017. godine.

Hercegovina ima 3.531.159 stanovnika, pa se prostom računicom može doći do broja nedostajućih mjesta u sigurnim kućama. Interesantno je da situacija nije mnogo drugačija ni u ostalim evropskim državama. U izvještaju o ulozi ženskih specijalističkih servisa u Evropi, navedeno je da samo osam od 46 evropskih zemalja ispunjava, a tri „zamalo ispunjavaju“ ovaj standard (WAVE, 2015, str. 26).

Jedan od problema i izazova koji ističu nevladine organizacije koje pružaju specijalističke servise podrške putem **SOS telefona**, jeste taj da funkcionisanje ovog servisa nije normativno uređeno, niti su utvrđeni standardi i kriteriji za rad SOS telefona. Unatoč tome, SOS telefon funkcioniše zahvaljujući nevladinim organizacijama specijalizovanim za pomoć i podršku ženama žrtvama rodno zasnovanog nasilja koje ovu podršku pružaju na volonterskoj osnovi ili uz pomoć donacija, uglavnom inostranih. Operaterke su obučene za pružanje servisa i obezbjeđuju podršku i informacije žrtvama, kako o dostupnim servisima pomoći i podrške, tako i o zakonskim pravima. Pozivi na SOS telefon su besplatni (Petrić i Galić, 2015, str. 68). Ukupan broj poziva na SOS telefon 1264 (Republika Srpska) u periodu 2014–2016 bio je 10.604, a na 1265 (Federacija BiH) 5.642 poziva (Šesti periodični izvještaj, 2017, t. 88). U Brčko distriktu BiH nije uspostavljen niti funkcioniše SOS telefon.

6. Statistike i femicid

U Bosni i Hercegovini još uvijek **ne postoji jedinstvena metodologija prikupljanja podataka o rodno zasnovanom nasilju**. CEDAW Komitet je u Zaključnim zapažanjima na kombinovani četvrti i peti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine (2013) o primjeni CEDAW Konvencije u BiH izrazio ozbiljnu zabrinutost zbog, između ostalog, nedovoljnog prikupljanja podataka radi procjene fenomena nasilja u porodici i pozvao Bosnu i Hercegovinu da prikuplja statističke podatke o nasilju u porodici, uključujući femicid (podaci trebaju biti razvrstani po polu, dobi i vezi između žrtve i počinioca) i da preduzme istraživanje o obimu svih oblika nasilja nad ženama te njihovim korijenima i uzrocima (tačka 22. c). Interesantno je da situacija nije bitno drugačija ni u razvijenim evropskom državama: u obrazloženju Istanbulske konvencije se navodi da stope rasprostranjenosti za Evropu ne postoje, ali da su mnoge države članice sprovele ankete kako bi izmjerile obim nasilja nad ženama na nacionalnom nivou (tačka 2–4). Tokom 2013. godine je i u BiH sprovedeno prvo istraživanje o obimu i karakteristikama nasilja nad ženama. Ovo istraživanje je pokazalo da je čak 47,2% žena tokom odraslog života bilo bar jednom izloženo nekom od oblika nasilja, dok je u posljednjih godinu dana koji su prethodili istraživanju u takvoj situaciji bilo 11,9% žena (Babović, Pavlović, Ginić i Karađinović, 2013, str. 18–19). Istraživanje je takođe pokazalo da anketirane žene slabo poznaju mehanizme zaštite, a još manje im se obraćaju, najčešće zbog nedostatka povjerenja u subjekte zaštite (str. 20).

U Posebnom izvještaju Gender centra Republike Srpske (2016) se konstatuje da **nadležne institucije imaju redovnu i pouzdanu evidenciju samo o nasilju u porodici** (kao jednom od vidova rodno zasnovanog nasilja), koju vode prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici, a da, kad su u pitanju drugi vidovi rodno zasnovanog nasilja, pouzdana, sveobuhvatna i sistematska evidencija još uvijek nije uspostavljena (str. 6, 9). Situacija nije bitno drugačija ni u Federaciji BiH ni u Brčko distriktu BiH.

Bosna i Hercegovina je u toku 2018. godine dostavila **odgovore na Upitnik Evropske komisije**, čiji su dio i statistike koje se odnose na rodno zasnovano nasilje i nasilje u porodici, prema kojima se u Federaciji BiH ministarstvima unutrašnjih poslova u zadnjih pet godina u prosjeku godišnje prijavi oko 1.500 slučajeva nasilja u porodici te tužilaštvima podnese oko 900 izvještaja o počinjenim krivičnim djelima. Opštinski sudovi godišnje u prosjeku donesu oko 350 osuđujućih presuda, a najčešće izricane kazne su uslovne osude i kazne zatvora. U sigurne kuće u Federaciji BiH se u prosjeku godišnje smjesti oko 350 žrtava nasilja u porodici, a na SOS telefon 1265 se uputi prosječno 1.200 poziva (Direkcija za evropske integracije, 2018, str. 1758). U Brčko distriktu BiH je u periodu od 1. 1. 2012. godine do 31. 12. 2016. godine ukupno procesuiran 71 predmet nasilja u porodici a u istom periodu je procesuiran jedan predmet u odnosu na rodno nasilje prema Zakonu o zabrani diskriminacije (Direkcija za evropske integracije, str. 1767). Prema istom izvoru, zbog nepostojanja efikasnog mehanizma za prikupljanje podataka i praćenje slučajeva porodičnog i drugih vidova nasilja nad ženama, Republika Srpska ne raspolaže podacima o broju ovih slučajeva koje je istražilo tužilaštvo (str. 1766), ali su navedeni detaljni podaci o prekršaju nasilja u porodici: prema podacima osnovnih sudova u Republici Srpskoj za 2015. godinu, vidljivo je da su prekršajna odjeljenja nadležnih osnovnih sudova zabilježila porast broja primljenih zahtjeva za 134,1%, kao i broja riješenih predmeta za 235,7% u odnosu na 2014. godinu. U toku 2015. godine sudovi su evidentirali ukupno 739 učinilaca nasilja u porodici i to 635 muškaraca ili 86% i 104 žene ili 14%. Kada se posmatra odnos učinioca nasilja u porodici sa žrtvom, prema podacima prekršajnih odjeljenja nadležnih sudova, u najvećem broju slučajeva (248) suprug je učinilac nasilja nad suprugom, dok je supruga u 33 slučaja učinila nasilje nad suprugom. Primjetan je veći broj slučajeva nasilja oca nad sinom 73, a sina nad ocem u 62 slučaja (str. 1779).

Kada je u pitanju **femicid**, odnosno rodno zasnovana ubistva žena, u Šestom periodičnom izvještaju Bosne i Hercegovine o sprovođenju CEDAW konvencije (2017), navedeno je da Gender centar Republike Srpske kontinuirano prati slučajeve femicida, kao i da je u periodu od 2000. do 2015. godine u Republici Srpskoj ubijeno 88 žena koje su bile uglavnom žrtve partnerskog ili porodičnog nasilja. U Izvještaju se dalje navodi da i Gender centar Federacije BiH od 2014. godine prikuplja statističke podatke za krivično djelo ubistva, te da ovi podaci sadrže broj počinitelaca i žrtava razvrstanih po polu, kao i podatke o izrečenim sankcijama, međutim, iz statističkih podataka nije vidljivo koji su uzroci nasilja, tj. da li je kao uzrok prepoznato rodno zasnovano nasilje (tačka 97). Podaci za Brčko distrikt BiH u odnosu na femicid nisu sadržani u ovom izvještaju.

Potrebno je posebno napomenuti da iz gore navedenih statističkih podataka nije moguće utvrditi broj osoba koje su preživjele ili bile žrtve nasilja u porodici zbog svoje seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta. Najvjerojatniji razlog za nevidljivost ovih žrtava nasilja u porodici jeste, naprijed već pomenuto, propuštanje zakona koji uređuju materiju nasilja u porodici da prepoznaju položaj LGBTI osoba u njihovim porodicama (Bašić i Dizdar, 2018, str. 16), što je, kako je navedeno, jedan od izazova i pitanja za dalje razmatranje.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Da li postoje adekvatni servisi podrške žrtvama rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini? Na koji način utvrditi standarde te raditi procjene potreba i kapaciteta?
2. Da li su u zakonima kojima se zabranjuje nasilje u porodici LGBTI osobe uopšte prepoznate kao posebno ranjiva kategorija?
3. Zbog čega je važno statističko evidentiranje svih vrsta rodno zasnovanog nasilja?

Preporuka za dalje čitanje

- Babović, M. (2017). *Izveštaj o procjeni kapaciteta za sprovođenje Konvencije Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i u porodici, u sektorima policije, obrazovanja i besplatne pravne pomoći u Republici Srpskoj*. Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.
- Bašić, D., i Dizdar A. (2018). *Nasilje u porodici nad LGBTI osobama: analiza stanja i preporuke*. Human Rights Papers, 39. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Branković, B. (2013). *Vesti iz budućnosti: Istanbulska konvencija i odgovornost države za borbu protiv nasilja nad ženama. Funkcionisanje opštih servisa – operacionalizacija dužne prilježnosti*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Literatura

- Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine. (2017). Šesti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provedbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2013–2016).
- Agencija za statistiku BiH. (2013). Populacija u BiH. Popis 2013.
- Babović, M., Pavlović, O., Ginić, K. i Karađinović, N. (2013). *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.
- Banović, D., i Vasić, V. (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Bašić, D., i Dizdar, A. (2018). *Nasilje u porodici nad LGBTI osobama: analiza stanja i preporuke*. Human Rights Papers, 39. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Direkcija za evropske integracije (2018). *Odgovori Bosne i Hercegovine na pitanja iz Upitnika EK. Politički kriteriji*.
- Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova (2016). *Poseban izvještaj o stanju podataka i praćenju rodno zasnovanog nasilja u Republici Srpskoj sa preporukama za djelovanje*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova.
- Ignjatović, T. (2011). *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: Model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- Kelly, L., i Dubois, L. (2012). *Suzbijanje nasilja nad ženama: minimalni standardi za službe podrške*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
- Komitet za ukidanje diskriminacije žena (2013). Zaključna zapažanja na kombinovani četvrti i peti periodični izvještaj Bosne i Hercegovine.
- Konvencija Savjeta Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Službeni glasnik BiH - Međunarodni ugovori, 15/13.
- Krivični zakon Bosne i Hercegovine. Službeni glasnik BiH, 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14 i 40/15.
- Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, 10/03, 45/04, 06/05, 21/10, 52/11, 9/13, 33/13 - prečišćen tekst i 26/16.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine. Službene novine Federacije BiH, 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14 i 46/16.
- Krivični zakonik Republike Srpske. Službeni glasnik Republike Srpske, 64/17.
- Marković, I. (2017). Krivičnopravna regulativa i kaznena politika u oblasti rodno zasnovanog nasilja. *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, 39, 29–45.
- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine (2008). *Pekinška deklaracija i platforma za akciju*. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.
- Okvirna strategija za provedbu Konvencije o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini za period 2015. - 2018. Službeni glasnik BiH, 75/15.
- Petrić, A., i Radončić, Dž. (2017). *Analitički izvještaj: Analiza praćenja krivičnih i prekršajnih postupaka u oblasti zaštite od rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Fondacija Udružene žene i Zenica: Centar za pravnu pomoć ženama.

- Petrić, N. (2013). Međunarodni pravni standardi u oblasti nasilja u porodici i pravna zaštita žrtava u Bosni i Hercegovini. *SVAROG*, (7), 89–104.
- Petrić, N., i Galić, N. (2015). *Osnovna studija: Analiza usklađenosti zakonodavstva i javnih politika u Bosni i Hercegovini sa Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (ETS 210)*. Banja Luka: Fondacija Udružene žene.
- Petrušić, N., i Konstantinović -Vilić, S. (2010). *Porodičnopravna zaštita od nasilja u porodici u pravosudnoj praksi Srbije*. Beograd: Autonomni ženski centar i Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.
- Porodični zakon Brčko distrikta BiH. Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, 23/07.
- Porodični zakon FBiH. Službene novine Federacije BiH, 35/05 i 41/05.
- Savjet Evrope (2010). Preporuka CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ ministrice državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.
- Schneider, M. E. (2000). *Battered Women and Feminist Lawmaking*. New Haven; London: Yale University Press.
- Strategija za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici u Federaciji BiH (2013-2017). Službene novine Federacije BiH, 22/13 i 29/18.
- Strategija za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske 2014-2019. godine. Službeni glasnik Republike Srpske, 63/14.
- United Nations General Assembly (1993). Declaration on the Elimination of Violence against Women.
- United Nations Economic and Social Council (2009). General Comment No. 20. Non-Discrimination in Economic, Social and Cultural Rights.
- United Nations General Assembly (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women.
- United Nations General Assembly High Commissioner for Human Rights (2011). Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights.
- United Nations General Assembly Human Rights Council (2011). Human Rights Council Resolution 17/19. Human rights, sexual orientation and gender identity.
- United Nations General Assembly Human Rights Council (2014) Human Rights Council resolution 27/32. Human rights, sexual orientation and gender identity.
- United Nations General Assembly Human Rights Council (2016). Human Rights Council resolution 32/2. Protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity.
- Vasić, V., Bošnjak, E., Pandurević, D., Isić, L., Blažević, J., i Huremović, L. (2018). *Rozi izvještaj. Godišnji izvještaj o stanju prava LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- WAVE – Women against Violence Europe (2015). *Wave Report 2015 on the Role of Specialist Women's Support Services in Europe*. Vienna: WAVE.
- Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH - prečišćeni tekst. Službeni glasnik BiH, 32/10.
- Zakon o zabrani diskriminacije. Službeni glasnik BiH, 59/09 i 66/16.
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici BDBiH. Službeni glasnik Republike Srpske, 102/12, 108/13 i 82/15.
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici FBiH. Službene novine Federacije BiH, 20/13.
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici RS. Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, 7/18.

IV.6 RODNA SOCIJALIZACIJA: ODGOJ I OBRAZOVANJE

DOC. DR. AMILA ŽDRALOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

1. Uvodna razmatranja

Čini se da postoji saglasnost u pogledu značaja procesa socijalizacije za pojedince/ke da bi oni/e uopšte mogli/e funkcionirati u društvu. Kako bi ukazali/e na značaj socijalizacije, autori/ce (vidi, naprimjer: Little i dr., 2013, str. 142) često posežu za primjerima feralne ili djece koja nisu bila socijalizirana, odnosno koja su odrasla bez dodira s drugim ljudima i time nisu prošla kroz proces socijalizacije. Kroz ove primjere autori/ce ilustriraju stav da se čak i one najosnovnije fizičke aktivnosti poput sjedenja, hodanja ili stajanja, ne razvijaju automatski, već se uče. Iz ovoga slijedi, u konačnici, da se kroz društvenu interakciju razvijamo kao ljudska bića.

I u ovom radu se pretpostavlja važnost socijalizacije, a raspravu koja slijedi ne treba svoditi na stav da nam apsolutno nikakva socijalizacija nije potrebna. Međutim, primarni interes u ovom radu je da se otvori prostor za kritičko sagledavanje procesa socijalizacije u savremenom društvu iz sociološke perspektive, a posebno rodne socijalizacije koja se provodi u oblasti odgoja i obrazovanja. Naime, tvrdnja da nam je neka socijalizacija nužna ne znači i da je bilo kakva socijalizacija povoljna. Odnosno, (raz)rješenje rasprave se ne svodi na dilemu ili nikakva ili bilo kakva socijalizacija. Kroz proces socijalizacije stičemo određene vještine neophodne za dalje funkcioniranje, ali, između ostalog, i internaliziramo ih, usvajamo ih kao vlastite društvene vrijednosti. Ako socijalizaciju shvatimo kao moćan proces oblikovanja pojedinca/ke, pitanje je da li je onda moguća autentična individua, da li su izbori koje pravimo na koncu slobodni izbori ili smo unaprijed pripremljeni za njih te, na koncu, koliko su i nivoi naših aspiracija društveno oblikovani.

2. Šta je socijalizacija?

Pojam socijalizacije postaje važna tema u sociologiji i psihologiji od kasnih tridesetih godina prošlog stoljeća. Međutim, ovo ne znači da raniji autori/ice nisu prepoznavali/e procese društvenog oblikovanja pojedinca/ke. Naprimjer, već Platon i Aristotel državi daju zadaću da odgaja građanina/ku. Engleski filozof John Locke u djelu *Dvije rasprave o vladi* iz 1690. godine, u kojem neki autori/ice, kao naprimjer američki teoretičar John Dewey (2004), vide začetak liberalne teorije, ovu zadaću prebacuje na roditelje i prepoznaje je kao „dužnost koja im je nametnuta, da se staraju u svome potomstvu, [...] da pouče duh i upravljaju delatnostima svojih još nesvesnih maloletnika dok um ne zauzme svoje mesto“ (Locke,

1978, str. 37). Međutim, za feministička čitanja ostaje diskutabilno u kojoj mjeri ovaj autor odstupa od tradicionalnih pogleda o odgoju i obrazovanju žena. S druge strane, mislilac francuskog prosvjetiteljstva Jean Jacques Rousseau (1990) nudi nedvosmislen odgovor te u posljednjem poglavlju svoje knjige *Emile ili o odgoju* iz 1762. godine, a nakon što je prethodno predložio kako vaspitati „prirodnog čovjeka“, odnosno muškarca, pokazuje „kako vaspitati ženu koja pristaje tom čovjeku“ (str. 427). Već je Wollstonecraft (1994) u svojoj feminističkoj raspravi *Obrana prava žena* iz 1792. godine pokazala da odgoj koji Rousseau predlaže ima za cilj da žene učini pasivnim, slabim i podređenim, onima koje prihvaćaju zavisnost od muškarca.

Stara rasprava o socijalizaciji se suštinski odvijala u domenu rasprave o odgoju i obrazovanju, ali je ipak otvorila i danas značajna pitanja koja je moguće razmatrati u jednom širem kontekstu tek uvođenjem **pojma socijalizacije** u raspravu. U tom kontekstu, sociologinja Ruža First-Dilić (1974) posebno izdvaja dva rada.¹ Naime, godine 1939. u časopisu *American Journal of Sociology* objavljen je rad pod nazivom „Symbiosis and Socialization: A Frame of Reference for the Study of Society“, kojeg potpisuje američki sociolog i najznačajniji predstavnik čikaške škole – Robert E. Park i rad američkog psihologa Johna Dollarda pod nazivom „Culture, Society, Impulse, and Socialization“.

Park (1939) pod socijalizacijom podrazumijeva proces u kojem pojedinac/ka pronalazi svoje „mjesto i funkciju u društvu“ (str. 1). Na sličan način i Dollard (1939) socijalizaciju definira kao proces osposobljavanja pojedinca/ke od rođenja za „društveno sudjelovanje“ u grupama (str. 60). Pojedinac/ka je, objašnjava ovaj autor, „socijaliziran onda kada je sposoban da igra igre predodređene za njega kao odraslog“. A pojedinci/ke koji/e nisu u potpunosti socijalizirani/e ne mogu preuzeti na sebe društveno definisane uloge. Odnosno, kako navodi Dollard (1939), oni/e se „ne mogu vjenčati kada se od njih očekuje“ i „ne mogu raditi onako kako bi trebali“, ili „ne mogu imati dovoljno povjerenja u druge da bi mogli sarađivati“.

Problem ovakvih pristupa jeste u tome što unaprijed pretpostavljaju preuzimanje društveno zadatih uloga kao neophodnih i poželjnih uslova funkcioniranja u društvu. Na koncu, u perspektivi funkcionalističke sociologije ovaj pristup dobiva svoj konačni oblik. **Funkcionalizam** je pravac koji se javlja u okviru sociologije u SAD, gdje je svoju kulminaciju dosegao nakon Drugog svjetskog rata (Kukić, 2004, str. 98). Funkcionalizam (odnosno, strukturalni funkcionalizam, što se čini kao bolji naziv za ovaj sociološki pravac) svoju pažnju usmjerava na društvene strukture koje imaju određene funkcije, međusobno se nadopunjuju i tako održavaju stabilnost cijelog sistema (Gidens, 2003, str. 17–18; Ritzer, 2009,

1 Ipak, treba imati u vidu da je u istom časopisu 1919. godine objavljen tekst američkog sociologa Edwarda Alswortha Rossa. U ovom tekstu autor pod socijalizacijom podrazumijeva proces razvoja osjećaja saradnje i sposobnosti da djelujemo zajedno, koji je podložan uticaju različitih uslova i okolnosti (str. 652). Temom socijalizacije ovaj američki sociolog se bavi i u drugim svojim radovima, baveći se prije svega pitanjem kontrole koja je „društvenog karaktera“, ali je istovremeno i usađena u pojedinca/ku i dio je njegovog/njenog karaktera (Barnes, 1982, str. 901).

str. 117–118). Kako smatra Talcot Parson, najznačajniji predstavnik funkcionalizma, svaki sistem, da bi opstao, mora zadovoljiti četiri funkcionalna imperativa: 1) adaptacija (sistem se mora „prilagoditi svom okruženju“ i „okruženje se mora prilagoditi svojim potrebama“, te sistem mora da „izađe na kraj sa spoljašnjim opasnostima i nepredviđenim situacijama“), 2) postizanje cilja (potreba sistema da „definiše i ostvari svoje osnovne ciljeve“), 3) integracija (integracija se odnosi na potrebu sistema da „reguliše odnose između svojih delova“, ali „obuhvata i upravljanje međusobnim odnosima tri preostala funkcionalna imperativa“), 4) latentnost i održavanje obrasca (Ritzer, 2009, str. 122–125). Latentnost se „odnosi na potrebu sistema da stvara, održava i obnavlja motivaciju pojedinaca“, a održavanje obrasca primarno se odnosi „na potrebu sistema da obezbeđuje, održava i obnavlja kulturne obrasce koji stvaraju i potkrepljuju individualnu motivaciju“ (Ritzer, 2009, str. 125).

Da bi se sistem društvene stratifikacije očuvao, a pojedinci/ke održali u svojim nastojanjima da stignu do vrha sistema, „neophodno je uspostaviti i održavati norme i vrednosti koje podržavaju takav sistem i takva nastojanja“ (Ritzer, 2009, str. 126). U suštini, postojanje moralnog konsenzusa jeste pretpostavka stabilnosti i trajnosti društva (Gidens, 2003, str. 18). Dakle, ovdje se pretpostavlja da postoji nužna opšta saglasnost svih pojedinaca/ki oko zajedničkih moralnih vrijednosti, koje se kontinuirano **internaliziraju**, odnosno usvajaju kao vlastite kroz procese socijalizacije. U osnovi, funkcionalistički pristup se suočava s najmanje tri opšta sociološka problema koja možemo izvesti iz teze o kulturalnom, odnosno etičkom relativizmu. Prvo, pojedinci/ke imaju vlastite vrijednosne sisteme koji mogu biti i u sukobu s društvenim sistemima vrijednosti. Drugo, društveni sistemi vrijednosti se međusobno razlikuju. Treće, i sam pojedinačni, konkretni društveni sistem vrijednosti koji se nameće i pretpostavlja kao zajednički, suštinski je promjenjiv.

Važno je imati na umu da su funkcionalistički teorijski stavovi bitno oblikovali sociološka, ali i naša svakodnevna razumijevanja socijalizacije. Tako, naprimjer, britanski sociolog Anthony Giddens (2003) socijalizacijom označava društvene procese kroz koje djeca „razviju svijest o društvenim normama i vrijednostima, i kroz koje se izgrađuju kao samosvojne ličnosti“ (str. 719). Međutim, kako biti samosvojan, odnosno kako biti poseban i imati neke svoje osobene karakteristike, ako je unaprijed zadata uloga koju pojedinac/ka igra na pozornici života, tek prilagođavajući je okolnostima?

Kako navodi Giddens: „kroz socijalizaciju ljudi uče društvene uloge“, odnosno „društveno definisana očekivanja“ (Gidens, 2003, str. 31). Socijalizaciju možemo prepoznati i kao proces u kojem se (re)produciraju rodne uloge kao sociokulturne konstrukcije, odnosno kao skup različitih svakodnevnih praksi kroz koje stičemo spoznaje o društveno osmišljenim vrijednostima, društvenim normama i ponašanjima koja „pristaju“ biološkom polu. Na tragu Simon de Beauvoir (1983) uviđamo da čovjek ne dolazi na svijet kao muškarac ili žena, već se ženom, odnosno muškarcem postaje.

Radi dalje rasprave, nužno je napomenuti da se u sociologiji pod **društvenim vrijednostima** podrazumijevaju apstraktne ideje koje određuju šta se „smatra poželjnim, ispravnim ili lošim“ u određenom društvu (Gidens, 2003, str. 722, 49). Društvene vrijednosti čine sadržaj **društvenih normi**, odnosno norme su „pravila ponašanja koja odražavaju ili otelovljuju vrednosti jedne kulture“ (Gidens, 2003, str. 25).

Ipak, možemo govoriti i o individualnim vrijednostima, ali je pitanje koliko su ove vrijednosti društveno oblikovane, odnosno koliko su one čak samo internalizirane društvene vrijednosti. Giddens (2003) ukazuje na to da je funkcionalističko mišljenje pogrešno jer pretpostavlja da pojedinci/ke „samo preuzimaju uloge, ali ne i da ih sami oblikuju ili pregovaraju o njima“ (str. 32). Time ovaj autor pretpostavlja osobu kao djelatnog, a ne samo pasivnog subjekta socijalizacije (Giddens, 2003, str. 32). Ipak, da bi pojedinci/ke bili/e djelatni/e, odnosno da bi bili/e u poziciji da „pregovaraju“ o društvenim vrijednostima i normama, i to ne kao sporadični i usamljeni slučajevi u određenim okolnostima, oni/e kroz samu socijalizaciju moraju biti opremljeni **kritičkim kapacitetima**. Odnosno, najprije je u procesu socijalizacije nužno odustati (a odustati trebaju osobe koje su već socijalizirane da prihvate) od stava da su društvene uloge prirodne i/ili neutralne za život osobe. Upravo je na ovaj izazov najteže odgovoriti.

3. Internalizacija normi i vrijednosti

Parsons smatra da se u uspješnom procesu socijalizacije norme i vrijednosti oko kojih je pretpostavljen konsenzus „internalizuju, to jest postaju sastavni deo akterove svesti“, a posljedica toga je da pojedinci/ke „težeći da ostvare sopstvene interese, u stvari, služe interesima sistema kao celine“ (Ritzer, 2009, str. 131). Ostavljajući trenutno sporove o interesu sistema kao zajedničkom interesu, koji je u mogućnosti da prevaziđe pluralizam interesa, na ovom mjestu je potrebno otvoriti jedno drugo važno pitanje, a to je na koji način se **internaliziraju** vrijednosti, odnosno kako se ovaj proces odvija. Upravo ovim pitanjem bavile su se teorije socijalnog učenja i moralnog razvoja pojedinca/ke koji/e nastoje ponuditi model razina moralnog razvoja. Ovakva razmatranja nalazimo i u poznatim teorijama Lawrenca Kohlberga i Carol Gilligan. Bez obzira na sve važne razlike između modela koje nude, zaključak se suštinski svodi na uvid da se na najvišem stadiju moralnog razvoja pojedinci/ke oslobađaju izvanjski nametnutih pravila. Na tragu ovih teorijskih rasprava može se zaključiti da osloboditi se izvanjski nametnutih pravila, suštinski znači biti istinski sposoban/sposobna za vlastita moralna rasuđivanja. Ishod ovakvog moralnog rasuđivanja može i dalje imati isti sadržaj i kao ono društveno nametnuto, ali je način kako se došlo do njega bitno različit.

Tačno je i da nekada ovakva rasuđivanja mogu biti bitno različita, pa čak i suprotstavljena društveno nametnutim standardima. No, to je nekada nužno radi stvaranja boljeg i pravednijeg društva, iako čak može da se protivi i pravnim normama koje su u suštini često tek odraz društvenih normi. Odstupanje od pravila često može biti, kako je to još i francuski sociolog Emile Durkheim (1969), uočio, i „anticipacija budućeg morala“ (str. 828). Kako uviđa ovaj autor: „Sloboda mišljenja koju mi danas uživamo, ne bi nikad mogla da se proglasi da pravila koja su je zabranjivala nisu bila kršena pre no što su svečano ukinuta“ (Durkheim, 1969, str. 828).

No, zadržimo se ipak na primjerima otpora društveno nametnutim pravilima i pokušajima da se *de iure* ravnopravnost i zabrana diskriminacije transformiraju u *de facto* principe. Sarajevo Queer festival 2008. godine ili Festival Merlinka 2014. godine predstavljali su svojevrsno odstupanje od uobičajenog, onoga što se pogrešno pretpostavlja kao društveno dogovoreno. Pa čak ako hoćemo da dodatno zaoštrimo stvari i ukažemo na postojeće paradokse – viđeni su kao društvena devijacija, kao odstupanje od „normalnog“ stanja, dok su sama kritika ovih događaja, koja je bila protkana i govorom mržnje, i napadi koji su uslijedili i koji su zaustavili održavanje ovih festivala predstavljali „normalnu“ reakciju jer su prekršena kolektivna i društveno nametnuta pravila. Vjerovatno su i spore i nepotpune reakcije, prije svega pravosuđa, odraz ovakvog načina razmišljanja „uspješno“ socijaliziranih pojedinaca/ki (Sarajevski otvoreni centar, 2017).

U sociološkoj raspravi osobito je zanimljivo pitanje kako se norme internaliziraju, odnosno kako društveno nametnute društvene norme i vrijednosti postaju dio svijesti. One se usvajaju kao vlastiti stav bez prethodnog rasuđivanja. Tako uostalom funkcioniraju i predrasude, kao stav koji se zauzima bez prethodnog rasuđivanja. Na koncu, doista je pitanje da li postoji mogućnost izbora. Kako se oblačimo, edukacija i profesija koju biramo... – sve ove izbore, kako one velike i važne, tako i one svakodnevnne, pojedinac/ka pravi nakon što je bio izložen složenim procesima socijalizacije.

Socijalizacija se nikada ne odvija kroz jedan kratkoročan čin, već traje cijelog života, iako je najsnažnije izražena u periodu djetinjstva. Odnosno, kako smatra Parsons, iako je socijalizacija **doživotni proces**, norme i vrijednosti koje su „usvojene u detinjstvu ostaju stabilne, i uz povremeno blago osnaživanje, ostaju u primeni tokom celog života“ (Ritzer, 2009, str. 132). U sociologiji je generalno prihvaćeno razlikovanje između **primarne** i **sekundarne socijalizacije**. Primarna socijalizacija se dešava u prvim godinama života, dok se sekundarna socijalizacija dešava kasnije u djetinjstvu i u periodu sazrijevanja (Giddens, 2003, str. 31). Neki autori/ce govore i o trećem nivou socijalizacijskih procesa, odnosno o **tercijarnoj socijalizaciji** koja se dešava u zrelijoj životnoj dobi. Tako, naprimjer, Vanja Branica (2004) navodi da se primarna socijalizacija odvija od rođenja do četvrtne godine života, sekundarna u dobi od 4. do 16. godine života, dok tercijarna socijalizacija „permanentno traje i nikada ne završava“.

Za različite razine socijalizacije primarno se vežu i različiti agensi socijalizacije. **Posrednici ili agensi socijalizacije** su društvene grupe ili društveni okviri, odnosno konteksti u kojima se odigravaju procesi socijalizacije (Gidens, 2003, str. 31, 702). Prema mišljenju autora/ica, primarna socijalizacija se prvenstveno odvija u porodici, u sekundarnoj se kao agensi socijalizacije pojavljuju škole i vršnjaci, a u tercijarnoj radna sredina. Međutim, ovako čvrsto vezanje razina socijalizacije za određene agense socijalizacije tek je uslovno i ne može se shvatiti kao kruto pravilo. U suštini, radije možemo reći da svaka situacija, uključujući i svaku interakciju s drugim, kao i svaki kontekst – može postati agens socijalizacije.

U izgradnji osobina ličnosti prve godine života su veoma važne, te je, stoga, primarna socijalizacija, kako zaključuje veliki broj sociologa/inja i psihologa/inja, najvažnija etapa procesa socijalizacije. Štaviše, možemo reći da ovaj proces počinje i prije rođenja, jer roditelji često i unaprijed smišljaju ime, nabavljaju igračke i uređuju prostor pažljivo birajući vidljive simbole prema kojima će njihovo dijete biti prepoznatljivo kao dječak ili djevojčica. Prema tome, prvi identitet koji dobivamo kao izvana nametnut jeste rodni/spolni identitet, koji ne mora odgovarati stvarnom identitetu osobe niti mora biti uklopljiv u dihotomni, dvopolni, ili-ili sistem muško – žensko.

Igračke, bajke, medijski sadržaji, posmatranje ponašanja drugih..., odnosno sve ono što može postati posrednik socijalizacije, pažljivo je prilagođeno kontinuiranoj reprodukciji patrijarhata. Međutim, ako je socijalizacija ovako moćan mehanizam reprodukcije društvenih normi i vrijednosti, a time i očekivanih ponašanja, ključni je izazov kako kroz socijalizaciju dekonstruirati patrijarhalni društveni sistem. Istina, ne možemo sporiti da su se mnoge stvari promijenile, ali sam proces promjena je dugotrajan, a možda i uvijek nedovršen.

Naprimjer, Mary Wollstonecraft u svojoj knjizi *Obrana prava žena* iz 1792. godine daje osvrt i na literaturu na kojoj se temeljilo obrazovanje djevojaka (i to onih koje su imale priliku i pravo da se obrazuju), a koja je bila usmjerena na to da ih pripremi na njihove uloge majke i supruge. Kako pokazuju i Vern L. Bullough i Bonnie Bullough (2004), kako su feministički zahtjevi za obrazovanje postajali glasniji, tako je rastao broj knjiga koje pokušavaju osporiti ovo pravo, a u kojima autori/ce tvrde da obrazovanje ima negativne posljedice za zdravlje žena (str. 111–113). Ovaj vidljivi kontekst se, bar u demokratskim društvima, promijenio, ali ako pogledamo različite analize (više u: Paseka, 2004, str. 19–21), suštinski, sadržajno, sama svrha odgoja je u velikoj mjeri ostala ista, odnosno odgoj je najčešće i dalje usmjeren na pripremanje za buduće muško-ženske rodne uloge kao kruto definirane pozicije. Svakako da i veća vidljivost žena u različitim sferama i njihovih – o majčinstvu i bračnom statusu neovisnih – različitih uloga, može pružiti jedan drugačiji model ponašanja te na taj način transformirati samu socijalizaciju.

4. Obrazovanje kao agens (rodne) socijalizacije

Jednako obrazovanje za sve predstavlja jedan od prvih feminističkih zahtjeva, ali pomaci su napravljeni tek u 19. vijeku, kada se pravo na obrazovanje prepoznaje u nekim nacionalnim ustavima i međunarodnim poveljama (Benedek i Nikolova, 2005, str. 182). Ipak, ovo pravo svoje čvrsto utemeljenje u međunarodnom pravu dobiva tek nakon 1945. godine. Godine 1948. u Deklaraciji o ljudskim pravima (član 26) navodi se da „svako ima pravo na obrazovanje“, obrazovanje, „bar u osnovnim i nižim stupnjevima“, treba da bude besplatno, osnovno obrazovanje „treba da bude obavezno“, tehničko i „stručno obrazovanje treba da bude općenito pristupačno, a i više obrazovanje treba takođe da bude svima pristupačno na temelju sposobnosti“. U stavu 3 istog člana navodi se da obrazovanje „treba da bude usmjereno na puni razvitak ljudske ličnosti i na učvršćivanje poštivanja čovjekovih prava i osnovnih sloboda“. Instrumentalizacija i standardizacija prava na obrazovanje nastavljena je dalje i kroz različite međunarodne standarde koje je potrebno postići (Benedek i Nikolova, 2005, str. 185). U prvom redu izdvaja se pravo na **besplatno i obavezno** osnovno obrazovanje. Priznavajući pravo na obrazovanje, svakako se priznaje i pravo na pismenost: U Deklaraciji iz Persepolisa (1975) je navedeno da je pismenost „temeljno ljudsko pravo“, a Hamburška deklaracija (1997) je „pismenost, koja u širem smislu obuhvaća znanje i vještine koje su potrebne svima u svijetu brzih promjena, proglasila za osnovno ljudsko pravo“ (Pašalić Kreso, 2017, str. 94). Prema Popisu stanovništva iz 2013. godine, u BiH je nepismeno 2,82% stanovništva starijeg od 10 godina, odnosno 0,79% muškaraca i 4,76% žena (Agencija za statistiku BiH, 2016, str. 138). Pri tome, kako uviđa Adila Pašalić Kreso (2017, str. 98), unatoč raspravama i dilemama u pogledu definiranja pismenosti, Popis stanovništva u BiH polazi od najjednostavnije definicije pismenosti, odnosno nepismenosti, te se u metodološkim obrazloženjima navodi: „Pismenom se smatra osoba koja može s razumijevanjem pročitati i napisati izjavu o svom svakidašnjem životu, u suprotnom osoba je nepismena“ (Agencija za statistiku BiH, 2016, str.14). Međutim, iako je pismenost definirana na ovaj način, podatke o funkcionalnoj nepismenosti, moguće je uslovno tumačiti kroz podatke o stanovništvu koje nije završilo nijedan razred osnovne škole ili ima nepotpuno obrazovanje (Pašalić Kreso, 2017, str. 109–110).

Naime, iz pregleda podataka o najvišoj završenoj školi stanovništva od 15 i više godina, vidljivo je da je 7,38% muškaraca i 20,39% žena bez ikakvog obrazovanja ili s nepotpunim osnovnim obrazovanjem (Agencija za statistiku BiH, 2016, str. 152). Osnovnu školu kao najviši nivo obrazovanja ima 18,87% muškaraca, odnosno 23,89% žena. Međutim, već od nivoa završenog srednjoškolskog obrazovanja kao najvišeg nivoa razlika se smanjuje (59,51% muškaraca i 43,04% žena). Specijalizaciju poslije srednje škole kao najviši nivo obrazovanja ima 1,23% muškaraca i 0,24% žena; višu školu i prvi stepen fakulteta – 3,55% muškaraca i 2,78% žena. Na nivou visokoškolskog obrazovanja razlike nestaju: 9,46% muškaraca i 9,65% žena starijih od 15 godina ima završeno visokoškolskog obrazovanje (Agencija za statistiku BiH, 2016, str. 152). Na osnovu drugih, parcijalnih analiza, možemo tek naznačiti pitanje koji broj žena se opredjeljuje za upis na doktorski studij. Od ukupnog

broja diplomiranih u 2017. godini, 59,44% su bile žene; iste godine, od ukupnog broja osoba koje su stekle zvanje magistara, mastera i specijalista – 61,58% su bile žene (Agencija za statistiku BiH, 2018). S druge strane, prema istom izvoru, u akademskoj 2017/18. godini žene su činile 43,69% upisanih na doktorski studij.

Ako kompariramo podatke iz Popisa iz 2013. godine s podacima Agencije za statistiku BiH (2018), uočavamo da učenice rjeđe napuštaju osnovno nego srednje obrazovanje. Ipak, potrebna je dublja kvalitativna analiza kojom bi se ispitalo da li i u kojoj mjeri socio-kulturalne barijere uslovljavaju dalje školovanje žena i djevojčica. Na osnovu dostupnih i uglavnom, u pogledu predmeta, prostorno ograničenih analiza (naprimjer, Imamović-Čizmić i Ždralović, 2013, gdje je analiza usmjerena na stanja na području Kantona Sarajevo), dalja rasprava o rodnoj socijalizaciji može se, umjesto na pitanje dostupnosti različitih nivoa obrazovanja, usmjeriti i na pitanje izbora srednjih škola, odnosno fakulteta, što se dalje reflektira na horizontalnu podjelu rada koja se očituje u tome da su muškarci i žene zaposleni/e u različitim profesijama. Ovdje, imajući u vidu fokus ovog rada zanemarujemo neke druge uslove (kao, naprimjer, činjenicu da je izbor srednje škole i fakulteta često limitiran finansijskim sredstvima u pogledu daljeg nastavka studija u gradu koji nudi veći izbor te da i nerazvijena infrastruktura u nekim područjima, koja uključuje i nepostojanje autobusnih linija, otežava pristup obrazovanju).

I onda, kada zanemarimo važna pitanja specifičnih uslova dostupnosti obrazovanja, koja mogu biti u simbiozi sa sociokulturalnim barijerama, ostaje pitanje kakva se rodna socijalizacija odvija u nastavnim procesima. Ovo pitanje treba analizirati iz tri međusobno povezana segmenta: **nastavni planovi i programi, udžbenici i nastavna praksa**. U članu 11, stav 1, Zakon o ravnopravnosti spolova predviđa da će planovi i programi i metodologije osigurati „uspostavu obrazovnog sistema, koji će garantirati eliminaciju nastavnih programa koji sadrže stereotipnu društvenu ulogu muškarca i žene, a koji za posljedicu imaju diskriminaciju i nejednakost spolova“. U stavu 2 istog člana navodi se da su: „sadržaji, koji promoviraju jednakost spolova, sastavni [...] dio nastavnog programa za sve nivoe obrazovanja“. Ovi sadržaji se mogu uvoditi kroz posebne predmete ili na efikasniji način, da budu integrirani u konkretne sadržaje pojedinačnih nastavnih predmeta. Integracija ovih sadržaja se ne dešava na način da se samo doda jedna nastavna jedinica. Naprimjer, u nastavi sociologije se neće desiti promjena ako se samo planira određeni broj časova na kojima će se obrađivati feminizam kao pokret i teorija, nego samo onda kada pristup svim nastavnim jedinicama – istorijski razvoj sociologije, stratifikacija, porodica, društveni pokret, političke institucije, itd. – bude rodno senzitan. Pristupiti na ovaj način nastavi sociologije i nastavi drugih predmeta na svim nivoima obrazovanja predstavlja poseban izazov i podrazumijeva promjenu u edukaciji onih koji/e ove predmete podučavaju.

Odvijanje nastave trebaju pratiti i adekvatni sadržaji udžbenika na svim nivoima obrazovanja. Već su rađena istraživanja nekih udžbenika koji se koriste u osnovnim i srednjim školama u BiH (npr. Ler Sofronić, 2004; Đurković, 2010; Mujić i Knežević, 2010) koja potvrđuju da se u udžbenicima uobičajeno koristi muški rod, da su muške i ženske uloge rigidne i strogo podijeljene, ignorišu se dostignuća žena u različitim oblastima, a kako tekst, tako i ilustracije koje ga prate duboko su patrijarhalne i heteronormativne. Međutim, dok su rađena istraživanja udžbenika, o stanju u nastavnoj praksi kao mjestu reprodukcije rodnih stereotipa i predrasuda koje osiguravaju stabilnost patrijarhalnog, heteronormativnog poretka, možemo samo izvoditi određene pretpostavke. Nastavna praksa zavisi od obrazovanja i mogućnosti nastavnog kadra da kritički preispituje postojeći patrijarhalni sistem vrijednosti.

Svakako, pored udžbenika, nastavnih planova i programa te nastavne prakse, mogu se otvarati i druga pitanja koja se tiču obrazovanja kao važnog agensa rodne socijalizacije, a koja se prije svega odnose na menadžmente škola, ali i odvijanja vannastavnih aktivnosti koje mogu odražavati tradicionalnu podjelu društvenih uloga. Na nivou visokoškolskog obrazovanja stvari se dodatno usložnjavaju budući da su to mjesta na kojima se obrazuju kako oni/e koji/e će sutra raditi u sferi institucionalnog odgoja i obrazovanja, tako i oni/e koji/e će raditi u nekim drugim sektorima. Posebno kada je riječ o društvenim i humanističkim naukama, feminističke perspektive je nužno integritirati u procese realizacije nastave.

Odgajno-obrazovne institucije su jedna od najznačajnijih karika u procesu rodne socijalizacije, te kao takve moraju uzimati u obzir rodnu jednakost i jednakopravnost. Zbog toga su potrebne nove pedagoške strategije koje moraju biti rodno senzitivne. Međutim, u tome je potrebna izvjesna doza opreznosti, jer mnoge nove strategije koje su isprobane u učionicama na Zapadu pokazale su se kao neadekvatne. Herriet Bjerrum Nielsen (2005) ih karakterizira kao pogrešne zbog njihovog skrivanja ili preneglašavanja roda, jer se na koncu „uzima za dato da postoji nešto što je muško i nešto što je žensko“ i „da će tako uvijek biti“ (str. 97). Na temelju rasprave ove norveške profesorice pedagogije, pred obrazovanje i odgoj se postavlja izazov da otvore mogućnost za vlastito izgrađivanje identiteta (uključujući i rodni identitet), a čije će mjere pristajati svakom ponaosob uz kontinuiranu dopustivost prekrajanja koja osigurava da pojedinci/ke budu autentični. U **poststrukturalističkoj sociologiji** nalaze se važni potencijali dekonstrukcije sociokulturalnih obrazaca na kojima počiva patrijarhalna, heteronormativna struktura društva. Funkcionalistička i poststrukturalistička perspektiva suštinski su suprotstavljene tako da se u okviru prve socijalizacijom označavaju procesi reprodukcije društvenih vrijednosti i normi, koje su društveno pretpostavljene, dok se unutar druge socijalizacija kritički može tumačiti kao discipliniranje pojedinaca/ki koje se odvija na različitim poligonima, kao što su odgoj i obrazovanje.

5. Zaključak

Rodna socijalizacija jeste veliki dio objašnjenja svih oblika rodne nejednakosti. S obzirom na mnoštvo procesa kroz koje se kontinuirano odvija, uključujući i one svakodnevne, društveno prihvatljive i uobičajene, teško ju je jednoznačno odrediti. Među agensima rodne socijalizacije, odgoj i obrazovanje zauzimaju osobito važno mjesto. Na koncu, pojedinac/ka jeste uvijek na neki način socijaliziran pojedinac/ka te teško možemo misliti „prirodnog“ čovjeka. Ali svakako da rasprava o odgoju i obrazovanju ostavlja dovoljno prostora da razmišljamo o tome kako kroz obrazovanje opremiti pojedinca/ku kapacitetom da kritički promišlja o društvenim normama i vrijednostima i razumije koliko je njegov/njen lični identitet podruštvljen, te time otvara prostor za vlastito oblikovanje vlastitog života. I time se nadati da će one svakodnevne, uobičajene i društveno prihvatljive prakse biti prepoznate kao problematične.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Zbog čega je u vašem (budućem) zanimanju važno da budete svjesni/e procesa rodne socijalizacije?
2. Da li tokom studija možete izdvojiti ijednu nastavnu oblast koja je rodno neutralna, odnosno oblast u kojoj nije moguće probleme posmatrati i s feminističkih pozicija?
3. Analizirajte koliko su sve naše uloge, izbori i ponašanja oblikovani rodnom socijalizacijom.
4. Izdvojite neke pokazatelje rodne nejednakosti. Da li u rodnoj socijalizaciji možete naći dio objašnjenja izdvojenih problema?

Preporuka za čitanje

- Beauvoir, S. de. (1983). *Drugi pol*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Burdije, P. (2001). *Vladavina muškaraca*. Podgorica; Cid.
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Literatura

- Agencija za statistiku BiH. (2018). *Demografija i socijalne statistike: Statistika obrazovanja*, 13(2). Preuzeto 5. 1. 2019. http://www.bhas.ba/saopstenja/2018/EDU_01_2017_Y2_2_BS.pdf
- Agencija za statistiku BiH. (2016). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini. Rezultati popisa*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Preuzeto 7. 1. 2019. <http://popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvolzdanje.pdf>
- Barnes, H. E. (pr.). (1982). *Uvod u istoriju sociologije*. Beograd: BIGZ.
- Beauvair, S. de (1983). *Drugi spol*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Benedek, W., i Nikolova, M.(ur. originalnog izdanja). (2005). *Razumevanje ljudskih prava: priručnik o obrazovanju za ljudska prava*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beogradski centar za ljudska prava.
- Bjerrum Nielsen, H. (2005). U učionici. U E. Rog i M. Filipović (pr.), *Ženske studije: Iskustva i perspektive iz Norveške* (str. 79–130). Podgorica: CID.
- Branica, V. (2004). Mogući pristupi rodu i spolu u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, 11(2), 301–310. Preuzeto 5. 1. 2019. <https://hrcak.srce.hr/3393>
- Buloh, V. L., i Buloh, B. (2004). *Seksualni stavovi*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Dewey, J. (2004). *Liberalizam i društvena akcija*. Zagreb: Kružak.
- Dollard, J. (1939). Culture, Society, Impulse, and Socialization. *American Journal of Sociology*, 45(1), 50–63.
- Durkheim, E. (1969). O normalnosti zločina. U T. Parson, E. Shils, K. D. Naegele, J. R. Pitts, *Teorije o društvu: Osnovi savremene sociološke teorije: Knj. 2* (str. 826–829). Beograd: Vuk Karadžić.
- Đurković, S. (2010). *1 + 1 = 0: Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje Q.
- First-Dilić, R. (1974). Socijalizacija u obitelji i slobodno vrijeme: Pristup proučavanju socijalizacije u obitelji. *Revija za sociologiju*, 4(2–3), 3–14. Preuzeto 5. 1. 2019. <https://hrcak.srce.hr/156451>
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Gilligan, C. (2003). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge/Massachusetts/London: Harvard University Press.
- Imamović-Čizmić, K., i Ždralović, A. (2013). *Rodno osjetljivo obrazovanje i perspektive na tržištu rada – primjer BiH*. Izlaganje na međunarodnoj konferenciji Mlade žene i rodna ravnopravnost u post-jugoslovenskim društvima. Preuzeto 6. 1. 2019. <http://www.idi.hr/lywage/>
- Kohlberg, L. (1984). Moral Stages and Moralization: The Cognitive Developmental Approach. U L. Kohlberg, *The Psychology of Moral Development; The Nature and Validity of Moral Stages* (str. 170–205). San Francisco: Harper and Row.
- Kukić, S. (2004). *Sociologija: teorija društvene strukture*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ler Sofronić, N. (2004). Mama kuha, nana plete... Ili sretan ti početak, đaće, Rodni stereotipi u osnovnom obrazovanju. *Prevazilaženje rodni stereotipa u osnovnom obrazovanju* (str. 19–27). Podgorica: Fondacija Institut za otvoreno društvo.
- Little, W., Vyain, S., Scaramuzzo, G., Cody-Rydzewski, S., Griffiths, H., Strayer, E., Keirns, N., i McGivern, R. (2013). *Introduction to Sociology*. BC Open Textbooks. Preuzeto 5. 1. 2019. <https://opentextbc.ca/introductiontosociology/>

- Locke, J. (1978). *Dve rasprave o vladi kojima prethodi Patriarcha ser R. Filmera, a sledi pismo o toleranciji* (Knjiga II). Beograd: Mladost.
- Mujić, M., i Knežević, S. (2016). *Pogled iz drugog ugla: udžbenička politika i analiza zastupljenosti stereotipa u udžbenicima srednjih škola u Kantonu Sarajevo*. Sarajevo: Fondacija Cure.
- Opća deklaracija o ljudskim pravima (1948). Preuzeto 5. 1. 2019. https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/src1.pdf
- Park, R. E. (1939). Symbiosis and Socialization: A Frame of Reference for the Study of Society. *American Journal of Sociology*, 45(1), 1–25.
- Paseka, A. (2004). Kako postajemo žene i muškarci: perspektiva subjekta. U *Gender perspektiva u nastavi: mogućnosti i poticaji*. Sarajevo: Fondacija Henrich Boll. Preuzeto 17. 3. 2017. https://ba.boell.org/sites/default/files/gender_perspektiva_u_nastavi.pdf
- Pašalić Kreso, A. (2017). Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini. U. I. Cvitković (ur.), *Demografske i etničke promjene u BiH* (str. 93–124). Sarajevo: ANUBiH. Preuzeto 7. 1. 2019. http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/09_osebna_izdanja_CLXXII_9/09_osebna_izdanja_CLXXII_9.pdf
- Ritzer, G. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ross, E. A. (1919). Socialization. *American Journal of Sociology*, 24(6), 652–671.
- Rousseau, J. J. (1990). *Emil – Sofija ili žena*. Valjevo-Beograd: Estetika.
- Sarajevski otvoreni centar. (2017). Ni tri godine nakon napada na Festival Merlinka 2014, nisu procesuirane odgovorne osobe. Preuzeto 3. 2. 2019. <http://soc.ba/ni-tri-godine-nakon-napada-na-festival-merlinka-2014-nisu-procesuirane-odgovorne-osobe/>
- Vulstonkraft, M. (1994). *Odbrana prava žena: sa kritičkim opaskama na politička i moralna pitanja*. Beograd: Filip Višnjić.
- Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini – prečišćeni tekst. Službeni glasnik BiH, 32/10. Dostupno na: <https://arsbih.gov.ba/project/zakon-o-ravnopravnosti-spolova-u-bih/>

IV.7 FEMINIZAM I CIVILNO DRUŠTVO

PROF. DR. ZLATIBORKA POPOV MOMČINOVIĆ
Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet

1. Uvod

Pisanje, a i istraživanje o ženskom pokretu predstavlja značajan izazov i podstrek s obzirom na dominantan „razmrvljen“ pristup koji je najčešće okrenut određenim aspektima položaja žena i njihove podređenosti. Društveni pokreti imaju, kako ističe poznati teoretičar i istraživač ovog fenomena Čarls Tili (Charles Tilly), tzv. *WUNC* obeležja (*worthiness, unity, number i commitment*) te iz tog razloga predstavljaju značajnu i kolektivnu pokretačku snagu usmerenu ka društvenim promenama (Tilly, 2004, str. 3–4).

U svojoj raspravi o tzv. **globalnom ženskom pokretu** Pegi Antrobus (Peggy Antrobus) ističe obeležja kao što su zajednički ciljevi, kontinuitet, jedinstvo i koordinacija (2005, str. 10). Ovo, naravno, stvara određene teškoće pri istraživanju ženskog pokreta, ali i postavlja pitanje da li ima ženskog pokreta u nekom društvu. Pri tome, navedena autorica ističe da ako nedostaju neka od ovih obeležja, to ne treba odmah tumačiti kao nedostatak. Ženski pokreti su uvek delovali *cross-cutting*, tj. prožimali su se i sa drugim pokretima kao što su abolicionistički, mirovni, radnički, ekološki i sl. Takođe, i u svakom od navedenih pokreta reč je o postojanju više organizacija, formalnih i neformalnih grupa, mreža, pojedinaca i pojedinki koji deluju u okviru ciljeva i vrednosti određenog pokreta na različite načine (Popov-Momčinović, 2013). Kao što se primećuje u političkoj nauci, društvene pokrete karakteriše labava struktura, što je njihova ključna *differentia specifica* u odnosu na, npr., političke partije, interesne grupe, što, pak, ne znači da u njima ne postoji određeni nivo nameravane i planirane akcije usmerene ka određenim ciljevima (Hejvud, 2004, str. 531). Takođe, postoje i organizaciona i ideološka preklapanja između određenih pokreta sa jedne strane, i političkih partija i interesnih grupa sa druge (Eschle, 2001, str. 28).

Upravo taj kolorit i činjenica da ženski pokret spada i u **klasične** (stare) i **alternativne** (nove) **društvene pokrete** predstavlja njegovu snagu koja je ostavila pečat na različite istorijske periode u različitim društveno-političkim kontekstima. Iskustvo Bosne i Hercegovine i regije takođe potvrđuje ovu tezu. Još jedan od izazova je nerazlikovanje feminističkog od ženskog pokreta, s obzirom na činjenicu da postoje i antifeministički oblici udruživanja žena i da se žene koje deluju aktivistički i u skladu sa feminističkim principima neretko ne deklariraju kao feministkinje a što su potvrdila istraživanja i u Bosni i Hercegovini kao i u drugim zemljama. To se nekad definiše sintagmom „nesvesni feminizam“ ili u kontekstu nekih razvijenih zapadnih društava kao činjenica da je feminizam postao deo društva i političke kulture te da stoga ne postoji potreba za ovim isticanjem (Genz i Brabon,

2009, str. 158). Nekad se to koristi i kao svesna strategija s obzirom na to da u društvu dominiraju iskrivljene predstave o tome šta je zapravo feminizam (Spahić-Šiljak, 2012, str. 230; Popov-Momčinović, 2013, str. 153–161) uprkos različitim pravcima definisanja i u okviru njega samog.

2. Klasični ženski pokret

Takozvani klasični ženski pokret se javlja uporedo sa Francuskom i Američkom revolucijom i buđenjem čoveka iz samoskrivljenog nepunoletstva u Kantovom smislu. Na političku pozornicu tokom ovih dešavanja, uz napomenu da postoje bitne razlike između ove dve revolucije (v. Arent, 1991), stupa građanska klasa u čijem je fokusu **pojedinač-građanin** sa svojim neotuđivim pravima. No, ova univerzalna ideologija je, kada je reč o ženama, zapravo bila partikularna jer one nisu dobile prava koja su ne bez strasti bila proklamovana. Uskraćivanje građanskih i političkih prava ženama Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) je nazvao poslednjim ostacima tiranije (Mil, 2008, str. 171). Položaj žena u pravnom smislu je bio jednak položaju maloletnih osoba i osoba sa psihičkim oboljenjima, tj. onih koji se o sebi ne mogu brinuti. Ukus javne slobode i strast za njom je obeležila ovaj period (Arent, 1991, str. 101) i žene započinju mukotrpnu borbu za jednakopravnost koja je, kada je reč o klasičnom ženskom pokretu, trajala jedan vek. Kao i kada je reč o drugim marginalnim grupama (npr. afroameričke populacije u SAD-u), žene uviđaju svoju neravnopravnost kroz osećaj poniženosti, odbijanje da svoj položaj povežu sa podređenošću drugih žena, težnja ka imitaciji opresora, otpor, ali u izolaciji, koji dovodi do još veće gorčine i u slučaju povezivanja sa drugim ženama uviđaju se dublji uzroci iz čega može da nastane zajedničko delovanje i kolektivna akcija (Sauter-Baillet, 1982, str. 409).

Jedan od najznačajnijih događaja kada je reč o klasičnom ženskom pokretu kao obliku kolektivnog delovanja žena je formiranje ženskog kluba za vreme Francuske revolucije i tragična sudbina pionirke pokreta **Olimpije de Guž** (Olympe de Gouges) koja je završila na giljotini. Njen čuveni traktat sa rečima: „Čoveče, jesi li sposoban da budeš pravedan? Ovo pitanje postavlja ti jedna žena. Bar joj to pravo ne možeš oduzeti. Kaži mi, ko ti je dodelio tu vlast i moć da tlačiš moj pol? (...)” (Bok, 2005, str. 86) i njena smrt i dalje odzvanjaju i upozoravaju da se prava ne poklanjaju, već da se za njih mora boriti. Drugi značajan događaj je *Seneca Falls* konvencija održana 1848. u SAD-u na kojoj je proklamovana i čuvena *Deklaracija o osećanjima*, koja je pisana u duhu Američke deklaracije o nezavisnosti. U Deklaraciji je opisano 18 nepravdi i uzurpacija kralja Džemsa prema kolonistima, pa su učesnice i učesnici konferencije na tom fonu sastavili listu uzurpacija muškaraca na štetu žena (McMillan, 2008, str. 4). Sama činjenica da je samo jedna od akterki ovih događaja doživela da nakon dobijanja prava glasa za žene učestvuje na izborima ukazuje na dugotrajnost i ustrajnost u ovim borbama.

Oblici borbe za pravo glasa, npr. u Engleskoj i u slučaju sufražetkinja, su dobijali i militantne forme u određenim fazama (posebno u periodu 1911–1914), što je povezano sa nedostacima apstraktnog i suvoparnog racionalizma u ime kog se ženska prava ujedno i uskraćuju i prizivaju a što su ove borkinje na taj način zapravo dekonstruisale. „*Window smashing campaign*“, štrajkovi glađu, presecanje telegrafskih kablova, polivanje kiselinom terena za golf i parola „Dela, ne reči“ su razorili sliku pasivne i politički nezainteresovane žene (Günther, 2018, str. 27).

Kada je o Bosni i Hercegovini reč (vidi rad *1.1 Istorija borbe za prava žena i rodnu ravnopravnost* autorice Milene Karapetrović), začetke ženskog pokreta možemo pratiti od perioda austrougarske uprave, s tim da tada dominiraju prosvetni i humanitarni oblici angažmana viđenijih žena, tj. žena koje pripadaju građanskoj klasi. Generalno su tada na prostoru BiH dominirala humanitarna i prosvetna udruženja sa verskim ili nacionalnim predznakom i do kraja Prvog svetskog rata bilo je 1256 takvih udruženja u 258 naseljenih mesta (Sejfija, 2008, str. 8–9), što je bilo uslovljeno i okvirom koji je nametnula Austro-Ugarska monarhija. No, i u tom periodu se mogu čuti liberalni tonovi, posebno u načinima na koje su pisale neke akterke ovog perioda, kao što je npr. Jelena Belović Bernadžikovski, direktorica Banjalučke ženske škole dok je vlasti nisu smenile (Vujković, 2008, str. 128). Tako u tekstu *Moderna žena*, koji je objavljen u mostarskoj *Zori*, ona navodi: „Moderna je žena samostalan individualitet, kome ne treba tek tuđi dah, da ga dozove i probudi u život i svijest, pa one za to i ne utehnu, kad im otmeš taj dah koji im je slučaj oduzeo (...). Moderna žena neće nikada pasti na ženske slabosti. One kuražno stupaju u borbu života (...)“ (citirano prema Popov-Momčinović, Giomi i Delić, 2014, str. 21).

Liberalni tonovi postaju izrazitiji u periodu Kraljevine Jugoslavije. Dok su u periodu Austro-Ugarske dominirala npr. monoetnička udruženja a u mešovitim su uglavnom bili zastupljeni doseljenici u BiH (Sejfija, 2008, 8–9), sada se stvaraju novi okviri i mogućnosti za udruživanje, što koriste i same žene da bi se bolje povezale i umrežile. Iz tih razloga: „O radu i organizovanju feminističkog pokreta u međuratnoj Jugoslaviji može se govoriti počev od 1919“ (Pantelić, 2011, str. 19). Te godine je nastalo *Društvo za prosvetavanje žena i zaštitu njihovih prava* koje se prvenstveno borilo za politička prava žena, ali i slična udruženja u drugim delovima zemlje (Pantelić, 2011, str. 19). Do njihovog ujedinjenja dolazi na kongresu u Ljubljani 1923. pod nazivom *Feministička alijansa* (Pantelić, 2011, str. 19). Društva koja su baštinila feminističke ideje su se na konferenciji u Bosanskom Brodu 1926. odvojila od ženskih humanitarnih udruženja i stvorila novi savez *Alijansa ženskih pokreta* u koji su se mogla uključiti samo udruženja koja baštine feminističke ideje. Naglasak je stavljen na pravnu, političku i društveno-ekonomsku nejednakost žena, a doticala su se i pitanja položaja specifičnih grupa žena, posebno radnica i seljanki i izbornu pravo se posmatralo kao sredstvo za oslobađanje žena u privatnoj i javnoj sferi (Kecman, 1978, str. 183). Postojala je svest o specifičnosti položaja žena u različitim delovima zemlje, ali i zajedničkih interesa, i održavane su veze sa feminističkim organizacijama iz raznih zemalja i alijansama (Kecman, 1978, str. 184).

Neka **udruženja liberalnog tipa** se fokusiraju na određene aspekte položaja žena. Tako je 1927. formirano *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, koje je imalo sekciju i u Sarajevu (Spahić, Giomi i Delić, 2014, str. 48). Pri tome ne postoje precizni podaci o učešću u brojčanom smislu muslimanki u ovim udruženjima. Jedan od razloga je njihova nedovoljna vidljivost u javnim kampanjama, mada je izglednije da se u literaturi koja je pisana pre poslednjeg rata i ticala se ove teme nije detaljno analiziralo učešće žena na osnovu etničkih i drugih pripadnosti, već je fokus bio na ženama generalno (Helms, 2003, str. 53). Posebno je značajno osnivanje Omladinske sekcije ženskog pokreta 1935. u koju je bio uključen značajan broj komunistkinja s obzirom na to da je Komunistička partija nakon Obznane i Zakona o zaštiti države iz 1921. delovala u ilegali.

Nastaje i izvestan generacijski jaz unutar pokreta. Po mladim aktivistkinjama tzv. starije gospođe negovale su salonski feminizam i delovale kao kabinetsko društvo koje se sastajalo, raspravljalo, ali mu je nedostajala borbenost (Pantelić, 2011, str. 20). Ovde treba ukazati i na postojanje tzv. „salonskog komunizma“, gde su žene iz građanske klase pružale materijalnu pomoć komunistima, krile ih, pomagale oko organizovanja sastanaka (Pantelić, 2011, str. 22), što dovodi u pitanje tezu da tzv. salonskom delovanju nedostaje borbenost.

Posebno je značajno napomenuti pokretanje lista Ženski pokret 1936. koji je bio feminističkog usmerenja. Časopis je takođe adresirao pitanja kao što su uspon fašizma i imao jasan antimilitaristički uklon, što je jedna od bitnih karakteristika feminizma. Mlađe borkinje koje su bile pod uticajem socijalističkih ideja, pa i KPJ, koristile su pomenuti časopis i za promociju vlastitih ideja kroz pisanje članaka (Kecman, 1978, str. 11). S obzirom na zabranu delovanja komunisti su koristili postojeće legalne organizacije i za komunistkinje su bile najprivlačnije ženske, koje su se borile za ravnopravnost polova (Kecman, 1978, str. 11).

Kao što ističe Lidija Sklevicky, uprkos navedenim mimoilaženjima, obe, uslovno rečeno, strane su imale koristi. Feministkinje srednjih godina i predstavnice uglednih profesija su dolaskom mlađih podmladile svoje redove i u pokret je ušla nova energija. Mlađe aktivistkinje i skojevke su imale veliku slobodu delovanja i ušle u prostor koji su tzv. liberalne feministkinje ranije osvojile (Sklevicky, 1996, str. 80, 81). Iako se građanskom feminizmu i na našim prostorima spočitavao tzv. reformizam, ipak je reč o autonomnom ženskom pokretu koji se ne veže uz neku određenu partiju/ideologiju (Sklevicky, 1996, str. 76) i ova neutralnost je „po njihovom uvjerenju predstavljala zalag ostvarenja lepeze demokratskih mogućnosti, koje će zaživjeti ulaskom žena u biračko tijelo“ (Sklevicky, 1996, str. 82). Drugi svetski rat je doveo do rasformiranja pokreta i jedini legitimni naslednik koji je stupio na pozornicu je bio **Antifašistički front žena** (Sklevicky, 1996, str. 82; vidi rad *IV.1 Rodna ravnopravnost i politički i javni život*).

3. Novi ženski pokret

Novi ili alternativni ženski pokret stupa na pozornicu šezdesetih godina prošlog veka. Njegovu pojavu su najavila kretanja na Novoj levisi, ali i antologijska feministička štiva, posebno Ženska mistika Amerikanke Beti Fridan (Betty Friedan) i *Drugi pol* Francuskinje Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) (vidi rad *1.2 Savremene perspektive feminističkih teorija* autorice Amile Ždralović). Novi ženski pokret predstavlja otpor unutar otpora (Pavlović, 2006, str. 186–187) na sličan način kao što je i klasični ženski pokret ukazivao na nedostatke novog poretka i vrednosti koje su inaugurisane nakon kopernikanskih preokreta koji su na pijedestal stavili pojedinca, odnosno građanina sa njegovim neotuđivim pravima. Kada je o novom ženskom pokretu reč, on je nastao spontano, usled uviđanja da je u pokretima inspirisanim idejama Nove levice prisutan seksizam i da prevladava stav da su pitanja koja se tiču žena od sekundarnog značaja (Gosse, 2005, str. 158; Eschle, 2001, str. 5).

Za razliku od klasičnog ženskog pokreta, koji ipak u svojoj biti predstavlja apel sistemu, novi ženski pokret ne samo u svojim zahtevima, već i u načinima na koji ih upućuje a i ne upućuje deluje s onu stranu sistema. Kao što ukazuje Gizela Bok (Gisela Bock), on je bio svesno ekscentričan, formulisao je svoje ciljeve sa puno mašte, ironično i sarkastično, u reči i slici, stavljajući naglasak na spontanost i direktnu akciju (Bok, 2005, str. 373–374). Uprkos tome, naziru se dva fokusa: na žene kao na marginalizovanu i potlačenu grupu, bez obzira na ideološke vladajuće matrice u kojima su žene smeštene unutar određenih političkih sistema, i na problem lične autonomije prevashodno kroz prizmu ženskog tela i seksualnosti.

Novi ženski pokret na našim prostorima nastaje nakon legendarne konferencije **Drug-ca žena: žensko pitanje, novi pristup** održanoj u Beogradu 1978. Iako je konferencija bila prevashodno akademskog tipa, na njoj su prisustvovala i aktivistkinje iz nekih evropskih zemalja, što je doprinelo da se ionako raznovrsnim temama na kojima se izlagalo i diskutovalo na konferenciji daju obrisi koji su karakteristični za novi ženski pokret. Posebnu ulogu u konceptualnom osmišljavanju konferencije, pored Dunje Blažević, imale su i žene iz Bosne i Hercegovine – Nada Ler Sofronić i Žarana Papić. Proizašla je nova svest i buđenje koje je omogućilo uvid na ograničenja koja nameće socijalizam svodeći rodnu ravnopravnost na tzv. „žensko pitanje“, što je odlika nemoći sistema da stvori epohalno novi način proizvodnje života koju nadoknađuje stalnom proizvodnjom ideoloških fraza i tako proizvodi dalju objektivaciju i petrifikaciju navedenih protivrečnosti (Bosanac, 2008, str. 626). Novi socijalni pokreti (ekološki, mirovni, feministički) se „više ne mogu miriti s paradigmom političke emancipacije etablirane slobode, već traže slobodu od ovako shvaćene slobode“ (Despot, 1995, str. 66). To važi i za socijalizam i za vladajuću ideologiju koja se navodno poziva na dijalektiku, ali, u suštini, reduciranjem žene isključivo na polnost kao sudbinu dislocira je iz istorije kao jedinog prostora ozbiljenja slobode (Bosanac, 2008, str. 633).

Nastaju brojna istraživanja koja nisu zacementirana u okviru zvaničnih epistemoloških pravaca i feminizam je od uslovno rečeno zabranjene teme ušao u akademski diskurs. Takođe, pišu se analitički novinski članci i kolumne koje su bile dostupne široj javnosti. Adresiraju se, tj. otvaraju teme seksizma u medijima i udžbenicima, nasilja u porodici, mitovi o majčinstvu i na novi način reinterpretiraju zvanične teme kao što su rad, zapošljavanje, reproduktivno zdravlje (Prlenda, 2011, str. 164). Osamdesetih godina se u Jugoslaviji formiraju prvi SOS telefoni u Istočnoj Evropi za pomoć ženama i deci žrtvama nasilja (Prlenda, 2011, str. 164), te novi ženski pokret na ovim prostorima predstavlja kreativan spoj naučnog i aktivističkog.

Po rečima Dunje Blažević (2011), jedne od konceptualnih direktorica pomenute konferencije: „Drug-ca žena označava radikalnu kritiku dotadašnjeg, jedinog legalnog načina organizovanja žena (Stalna konferencija žena u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda), sa starim zabiokratizovanim diskursom i početak otvaranja prema svijetu, početak jednoga novoga procesa i nove dinamike u ženskom aktivizmu na području bivše Jugoslavije, čija se rezonanca osjeća i danas...” (str. 19).

Značaj ove konferencije potvrđen je i u doktorskom istraživanju autorice ovog teksta, a ono što je posebno bitno je spoj teorijskog i aktivističkog na šta je ukazala i Dunja Blažević (2011, str. 19). Zbog prelamanja diskontinuiteta i kontinuiteta, što može da služi jačanju ženskog pokreta danas, ali i njegovom obesnaživanju zbog trenutnih, novih okvira feminističkog delovanja koji nekad nameću diskurs raskida sa ranijim periodima, posebno onih iz perioda naše verzije socijalizma, neke aktivistkinje upravo podvlače važnost ovog kontinuiteta: „U Bosni i Hercegovini je (ženski pokret) mogao da bude najjači jer imamo tradiciju AFŽ-a koji je ovdje rođen, i okupljao milion žena, ali nismo uspjele tu poveznicu da napravimo (...) Ozbiljan događaj je Konferencija Drug-ca žena iz '78. koja je povijesno zabilježena kao pokušaj žena iz svih republika da se uspostavi taj neki temelj šta je ustvari ženski pokret (...)” (Popov-Momčinović, 2013, str. 164).

Reminiscencije na taj period takođe postavljaju pitanje da li se može govoriti o ženskom pokretu, a sa tim pitanjem se aktivistkinje i naučnice stalno susreću, na šta je ukazano i na početku ovog rada. Kao što je primetila Nada Ler Sofronić (2011), radi se o alternativnoj ženskoj sceni i njena civilnost se ogleda između ostalog u činjenici da je ona bila „apsolutna kulturološka, politička i vaninstitucionalna novost na tlu predtranzicijskih zemalja našeg regiona” (str. 94). Poveznica s tim periodom je posebno značajna imajući u vidu tumačenja po kojima se ženski pokret i feminizam vezuju isključivo za devedesete godine i na taj način sužavaju isključivo na reakciju na rat i militarizam i svode na „feminizam iz nužde” te aktivistkinje i teoretičarke „afirmišu značaj memorije na ženski otpor potčinjavanju” (Dugandžić, 2011, str. 128).

I dok je u nekim konsolidovanim demokratijama došlo do određenog oblika kooptacije zahteva novih ženskih pokreta, o čemu svedoči tzv. uspon femokratije, tj. zapošljavanja feministkinja i naučnica u državne institucije s ciljem adekvatnijeg rešavanja položaja žena (True, 2008, str. 91), uspon etnonacionalizma na ovim prostorima osamdesetih godina nije dao takvu mogućnost. Iako je u nekima od razvijenih zemalja došlo i do tzv. *backlasha*, tj. kritike pa i koordinisanog kontraudara protiv feminističkih postignuća i zahteva, feministički diskurs je postao deo kulturološkog *mainstreama*. Globalni ženski pokret je po nekim tumačenjima doprineo da pitanje „ženskih kvota“ dođe na agendu, a od posebnog značaja je UN Dekada žena 1975 – 1985. Na poslednjoj konferenciji koja je održana u periodu dekade u Najrobiju feminizam je jasno prihvaćen kao okvir analize i praktični alat ne samo kada je reč o odnosima muškaraca i žena, već i bogatih i siromašnih, i različitih zemalja (Antrobus, 2005, str. 57). Takođe, na konferencijama u okviru dekade organizovani su i NGO forumi, a dekada je doprinela da se prikupljaju podaci o položaju žena širom sveta i da se proširi svest o ozbiljnosti njihovog lošeg položaja u nekim zemljama i regionima (Eshley, 2001, str. 193). Dekada je doprinela podizanju svesti, očekivanja i dovela do povećanja broja i raznovrsnosti ženskih grupa u gotovo svim državama sveta, mada je sa druge strane došlo i do konflikta i kooptacije duž prevashodno nacionalnih linija (Eshley, 2001, str. 193).

Jedan od značajnih uspeha novog ženskog pokreta je pokretanje tzv. ženskih studija u raznim zemljama, što omogućava ženama da koriste akademske i institucionalne resurse i da utiču i na vanakademske sfere te da doprinesu održavanju aktivizma (Pilcher i Whelehan, 2004, str. 178). Na našim prostorima se mogu izvući neke paralele, s obzirom na pomenuti akademski i prodor u akademske institucije koji je kroz poveznicu sa aktivizmom održao i svoja kritička i kontrakulturna obeležja (Pavlović, 2006, str. 194).

Kada je reč o dekadi žena, uprkos nekim uspesima, drugi period njenog sprovođenja se desio u novim političkim i ekonomskim okvirima. U ranijim fazama naglasak je bio na integrisanom razvoju, a sada na tzv. strukturalnom prilagođavanju čiji je cilj smanjenje budžetskog deficita i privlačenje stranog kapitala (Antrobus, 2005, str. 69–71). U studiji feminističke naučnice iz Latinske Amerike pod nazivom *The Invisible Adjustment* je prikazano kako se nova globalna politika zapravo bazirala na eksploataciji žena kroz neplaćeni rad u domaćinstvu i slabo plaćene poslove koje su žene obavljale u industriji usmerenoj ka izvozu (Antrobus, 2005, str. 73). Ovi rezovi su doveli do smanjenja zaposlenosti žena koje su, kada je o javnoj sferi reč, obavljale veliki broj poslova u sferi socijalne zaštite, ali i do smanjenog pristupa žena socijalnim uslugama. Isključenje sindikata iz strategija prilagođavanja je doprinelo smanjenju plata muškaraca i do porasta nasilja u porodici usled proizvedenih frustracija (Antrobus, 2005, str. 73, 74). Jedan od navodnih odgovora na ove probleme predstavlja pomenuti *backlash*, tj. kontraudar protiv feminizma koji u ime pravih, tradicionalnih vrednosti teži da uspostavi novi oblik ekvilibrijuma u skladu sa pomenutom paradigmatom strukturalnog prilagođavanja, između ostalog kroz poziv ka vraćanju žena u njihove tradicionalne uloge. U našem kontekstu i kontekstima, ovaj *backlash* je dobio krajnje radikalne forme, o čemu svedoči pomenuti uspon etnonacionalizma čiji su podležeći diskurs anahrone vrednosti, anahronizmi i istorijski revizionizmi.

4. Treći talas

U periodu kada se nekadašnja Jugoslavija suočavala sa raspadom, dešavaju se i nova teorijska stremljenja, koja su poznata kao treći talas feminizma. Neformalni **manifest novog talasa** predstavlja knjiga **Džudit Batler** (Judith Butler) *Nevolja s rodom* (*Gender trouble*). U ovom pristupu ukazuje se na probleme rodnog esencijalizma, što predstavlja i kritički osvrt na podležeću tezu drugog talasa da su žene u svim društvima i političko-ideološkim sistemima žrtve patrijarhata koji se predstavlja kao nešto statično. Kao što ističe Batler (2010): „(R)od je složenost čiji je totalitet trajno odložen, jer on nikad u potpunosti nije ono što jeste u bilo kom trenutku vremena“ (str. 73).

Rodni esencijalizam drugog talasa je doveden u pitanje u okviru afroameričkog feminizma u SAD-u kojem je rasizam u širem društvu predstavljao veći problem. Njihovi muškarci su im zapravo bili saveznici u borbi protiv rasizma (Hill Collins, 2002, str. 54), a u *mainstream* feminizmu je često bio prisutan i prikriveni rasizam (Breines, 2006, str. 8). Postavlja se i pitanje da li je tzv. feministički subjekat, uprkos težnji ka radikalnoj kritici sistema, ipak definisan od istog i od njegovih lingvističkih i juridičkih kodova „koji unapred zadaju kriterijum prema kojem se sami subjekti formiraju“ (Batler, 2010, str. 47). U ovom pravcu ide i jedno od bitnih pitanja tzv. reprezentacije i predstavljanja, što je u kontekstu ovih prostora posebno značajno s obzirom na novonastale strategije prikazivanja i skrivanja žena u predkonfliktnom, konfliktnom i postkonfliktnom periodu.

U okviru **trećeg talasa** se često navodi da se borba protiv sistema i ne može voditi sredstvima koja se nalaze van njega. I dok se, npr., u drugom talasu promovisala separatistička politika spram medija s ciljem sprečavanja kooptacije i zloupotrebe od strane patrijarhalnih struktura, sada se kroz popularnu medijsku kulturu vidi takođe polje za vlastitu artikulaciju (Garrison, 2007, str. 26). Takođe, borba se artikuliše kroz sam čin, a ne izvodi iz nekog gotovog koncepta identiteta, čime se stiče uvid u različite mehanizme kreiranja moći i subordinacije što proširuje repertoar za različite oblike koalicione politike – od lokalnih, specifičnih borbi koje su usmerene ka konkretnim pitanjima (*single issue*) i koje čine bogatu mrežu ženskih organizacija i neformalnih grupa koje nastaju po potrebi (Mackey, 2008, str. 20) pa sve do mobilizacije na nad-državnom nivou, o čemu svedoči npr. konferencija u Pekingu 1995. na kojoj su usvojene Pekinška deklaracija i Platforma za akciju. Države potpisnice postaju međunarodno obavezane da integrišu rodne strategije na svim nivoima i u sferama društva i da u implementaciji sarađuju sa civilnim društvom. Istraživanja u nekim zemljama, npr. u Velikoj Britaniji, ukazuju da ženski pokret više deluje na lokalnom i na nadnacionalnom nivou (Mackey, 2008, str. 19).

Kada je o Bosni i Hercegovini i nekadašnjoj SFRJ reč, civilno društvo i ženski pokret su doživeli svojevrsan šok usled strahota ratnih razaranja i suočili se sa problemom diskontinuiteta (Ler Sofronić, 2011, str. 93). Pri tome treba naglasiti da su feministički glasovi pre izbivanja rata bili možda i najartikulisaniji, ali suptilnim metodama isključeni iz javnog diskursa

(Mulalić, 2011; Licht i Drakulić, 1997). Takođe, dolazi do kooptacije npr. pokreta majki od strane „novih“ nacionalnih elita, što je dodatno obesnažilo ženski mirovni aktivizam koji upravo sa stanovišta feminističke pozicije ima možda još veći značaj pre nego što izbije rat, a po njegovom izbijanju postaje ponajpre humanitarna uloga, ali praćena kontinuiranim protestom (Papandreou, 1997, str. 39). Kao što je primetila jedna istaknuta bh. aktivistkinja: „Imale smo cilj: podržati ženu. Jedino što možemo reći jeste da smo jednostavno odgovarale na vapijuće potrebe – tamo gdje smo ih prepoznavale i to, u pravilu, uvijek brže i jasnije nego društvo i država, zauzeta ‘višim ciljevima’ (...)“ (Andrić Ružičić, 1997, str. 25).

Značaj ovih aktivnosti nije bio pukog humanitarnog karaktera, s obzirom na to da održavanjem poveznica sa ženskim pokretom u regiji a i šire dolazi i do uviđanja patrijarhalne strukture konflikta, posebno u kontekstu seksualizovanog nasilja nad ženama u ratu i svuda prodirućeg trenda njihove viktimizacije. S druge strane, aktivistkinje i mirovnjakinje su odozgo smeštane u kontekst izdajničke i jalove orijentacije jer ako žele da „sebično“ zagospodare sobom, ženama preta kazna zbog „izdaje“ svoga roda (Papić, 2012, str. 190). Stoga su mnoge aktivistkinje tokom rata pokrenule različite susrete na kojima su se mogle čuti lične priče koje su uzdignute na nivo političkog iz kog su se žene u maskulinom etnocentriranom diskursu težile isključiti (Kešić i Mladenović, 2001, str. 41).

Po završetku rata žene su te koje prve iniciraju susrete s onu stranu nametnutih linija, što su činile i tokom rata (vidi rad *IV.4 Žene, rat, mir i sigurnost* autorice Elmaje Bavčić; Thomasson, 2006, str. 28–29). Ovaj njihov doprinos je prepoznat od različitih aktera u bh. društvu, ne samo od aktivistkinja (Popov-Momčinović, 2018, str. 49). U tom periodu žene nastavljaju da rade na procesima pružanja psihosocijalne pomoći kroz povezivanja pojma nasilja, posebno nasilja nad ženama sa ratnim i mirnodopskim nasiljem. Takođe, s obzirom na to da je nakon rata jedna od uloga ženskog pokreta i feministkinja društvena rekonstrukcija (Papandreou, 1997, str. 39), aktivistkinje posebno ukazuju na njihovu isključenost iz institucionalne politike i bore se za veću uključenost žena. Rezultat ovog zalaganja je uvođenje ženskih kvota, što je dobrim delom nastalo zajedničkim, koordinisanim pritiskom različitih ženskih organizacija na međunarodne institucije, posebno OSCE, koji je preko Privremene izborne komisije (PIK) sprovodio i kontrolisao izbore do usvajanja izbornog zakona 2000. godine.

Ženske grupe stoga teže ne samo prodoru u institucije i uticaju na njih, već i promeni društvene klime i svesti u okviru koje ove institucije deluju, a koja je izrazito konzervativna i propatrijarhalna. Ekonomska stagnacija tera žene da preuzimaju strategiju samopožrtvovanog mikromatrijarhata koja je usmerena na preživljavanje vlastite porodice a ujedno i ženama pribavlja lažni osećaj moći u privatnoj sferi, što je potvrđeno i u istraživanjima u BiH (v. Košarac, 2013). Takođe, u okolnostima nefunkcionalnosti institucija i slabih mehanizama socijalne zaštite, ženske organizacije veliki deo svoje energije i dalje usmeravaju na humanitarne poslove, tj. na popunjavanje „rupa“ za koje je nadležna država. To dovodi do fenomena sagorevanja, ali i frustracija kod aktivistkinja te do porasta

surevnjivosti i partikularizma u potrebi za donacijama. Neke od drugih negativnih pojava koje se često pominju su elitizam i zatvorenost nasuprot etičkim vrednostima civilnog društva u koje spadaju dobrovoljnost, javnost, spontanost, solidarnost, uzajamnost, antihijerarhija (Pavlović, 2004, str. 53). Problem hijerarhije je prisutan kako na nivou intergrupnih („jačih“ naspram „slabijih“ ženskih organizacija) tako i intragrupnih odnosa („liderica“ naspram drugih aktivistkinja“), ali i „običnih“ žena generalno koje se u NGO diskursu nazivaju „korisnicama“ (Popov-Momčinović, 2013, str. 137).

Takođe, strani donatori nameću određene okvire delovanja aktivistkinjama i često i sami koriste određene rodne esencijalizme koji su analogni prisutnim vrednostima u društvu. Naime, žene se posmatraju kao benevolentne, empatične, altruistične, sklonije miru i suživotu, što odgovara patrijarhalnim konstruktima o nežnim i „krhkim“ ženama (Helms, 2003, str. 31–35). Iz tih razloga i same aktivistkinje neretko odbijaju da se javno deklariraju kao feministkinje.

Uprkos tome u BiH je ženski pokret doneo i dalje donosi pozitivne učinke. Došlo je do povezivanja ne samo civilnog društva sa institucijama, sa akademskom zajednicom, stvoreni su, takođe, alternativni i autonomni prostori za samodefiniciju i angažman. Iako se često civilno društvo, posebno u tranzicijskim zemljama vidi kao „ženska“ sfera zbog njihove podzastupljenosti u političkim institucijama, aktivistkinje često to vide i kao prednost s obzirom na to da u postojećem političkom sistemu u civilnom društvu ima mnogo više slobode nego u tzv. konvencionalnoj politici (Popov-Momčinović, 2013, str. 113).

Da aktivnosti nisu samo partikularne, pokazuje i postojanje nekoliko mreža u Bosni i Hercegovini: Ženska mreža koja ima šire feminističke ciljeve, **RING mreža** čije je delovanje usmereno na prevenciju i borbu protiv trgovine ljudima, **Sigurna mreža** u čijem fokusu je pitanje nasilja nad ženama i **Romska mreža** koja u svom fokusu ima osnaživanje i poboljšanje položaja Romkinja. Mnoge organizacije su članice više mreža, što ukazuje na različite oblike povezivanja i uzajamne saradnje u oblastima u kojima su žene izložene posebnim rizicima, koje se takođe suočavaju sa određenim izazovima usled delovanja u specifičnom okruženju i svojih internih procedura i dinamika. Iako su, kako navode i aktivistkinje i teoretičarke, ženske organizacije raščlanjene i dominira projektizacija i nedostaje u okviru pokreta jasna vizija napretka, njihovi glasovi i doprinosi se ne smeju zanemariti (Veličković, 2015, str. 34).

5. Umesto zaključka

Kontinuitet kolektivnog delovanja žena i za žene je prisutan u različitim istorijskim periodima i društveno-političkim okvirima, što je slučaj i na ovim prostorima. Žene su se tokom istorije borile ne samo za jednakopravnost, već su težile i stvaranju prostora za vlastitu samodefiniciju, prožimanjem feminizma kao konverzacijskog okvira pokreta i aktivizama. Takođe, menjale su i samu definiciju politike ukazivanjem u fukoovskom smislu na različite mikrofizike moći koje se reprodukuju u različitim sferama na štetu žena. Raznovrsnost delovanja akterki ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini u različitim periodima, kroz koje se prepliće kontinuitet i diskontinuitet, ukazuje na to da civilno društvo na ovim prostorima, iako njegovi učinci zbog same prirode ovog pojma nisu jasno merljivi, u Milovom smislu predstavlja odraz vrline ljudskih bića da žive kao ravnopravna (Mil, 2008, str. 83).

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Na koji način se razlikuju ženski pokreti u socijalističkim zemljama u odnosu na zapadnoevropske ženske pokrete?
2. Koja je razlika između ženskog pokreta i ženskih nevladinih organizacija?
3. Imajući na umu dosadašnji razvoj ženskog pokreta u postratnoj BiH, u kojem pravcu bi se on trebao razvijati i koje promene bi trebao zagovarati?

Preporuka za čitanje

- Čaušević, J. (prir.). (2014). *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- McAlister, I. (2012). The Early Promises Unfulfilled: The Electoral Representation of Women in Australia. U M. Trembley (ur.), *Women and Legislative Representation. Electoral System, Political Parties and Sex Quotas* (str. 101–112). New York: Palgrave Macmillan.
- Wolbrecht, C. (2000). *The Politics of Women's Rights. Parties, Positions and Change*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Literatura

- Andrić-Ružičić, D. (1997). Žensko samoorganizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma. U B. Kašić (ur.), *Žene i politike mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora* (str. 24–26). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Antrobus, P. (2005). *Global Women's Movement. Origins, Issues and Strategies*. London, New York: Zed Books
- Arent, H. (1991). *O revoluciji. Odbrana javne slobode*. Beograd: Filip Višnjić.
- Batler, Dž. (2010). *Nevolja s rodom*. Loznica: Karpos.
- Blažević, D. (2011). Da li žensko pitanje još postoji? Posvećeno Žarani Papić. U S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini* (str. 19–21). Sarajevo: Buybook.
- Bok, G. (2005). *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Bosanac, G. (2008). Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji. *Filozofska istraživanja*, 28(3), 625–637.
- Despot, B. (1995). *New Age i moderna*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Dugandžić-Živanović, D. (2011). Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas. *ProFemina*, leto/jesen, 126–161.
- Eschle, C. (2001). *Global Democracy, Social Movements and Feminism*. Boulder, Oxford: Westview Press.
- Garrison, E. K. (2007). Contents for the Meaning of the Third Wave Feminism: Feminism and Popular Consciousness. U S. Gilles et al (ur.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration* (str. 185–197). Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Genz, S., i Brabon, B. A. (2009). *Postfeminism, Cultural Texts and Theories*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.
- Gosse, V. (2005). *Rethinking the New Left. An Interpretative History*. New York, Houndmills, Basingstoke and Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Günther, J. (2018). Die Suffragetten. Mit Militanz zum Frauenstimmrecht. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 68(42), 20–27.
- Helms, E. L. (2003). *Gendered Visions of Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina* (doctoral dissertation). University of Pittsburgh.
- Hejvud, E. (2004). *Politika*. Beograd: Clio.
- Hill Collins, P. (2002). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment*. New York, London: Routledge.
- Kecman, J. (1978). *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama*. Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju.
- Kesić, V., i Mladenović, L. (2001). Laughter, Tears and Politics- Dialogue. How Women Do It. U M. Waller i G. Rycenga (ur.), *Frontline Feminism. Women, War and Resistance* (str. 40–43). New York and London: Routledge.
- Košarac, B. (2013). *Porodica i radne strategije u tranziciji*. Istočno Sarajevo, Pale: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sociološko društvo Republike Srpske.
- Ler Sofronić, N. (2011). Fragmenti o demokratiji, civilnom društvu i ženi. U S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini* (str. 85–96). Sarajevo: Buybook.

- Licht, S., Drakulić, S. (1997). Kada je ime za mirovnjaka bilo žena? Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji. *Ženske studije*. Broj 7, dostupno na <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7>
- Mackay, F. (2008). The State of Women's Movement/s in Britain. Ambiguity, Complexity and Challenges from the Periphery. U S. Grey i M. Sawyer (ur.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?* (str. 18–32). London, New York: Routledge.
- McMillan, S. G. (2008). *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Mil, Dž. S. (2008). *Potčinjenost žena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mulalić, M. (2011). Women's NGOs and Civil Society Building in Bosnia-Herzegovina. *Epiphany*, 1(4), 41–55.
- Pantelić, I. (2011). *Partizanke kao građanke*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Evoluta.
- Papandreou, M. (1997). Jesu li žene miroljubivije nego muškarci?. U B. Kašić (ur.), *Žene i politike mira*. Prilozi ženskoj kulturi otpora (str. 37–44). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Papić, Ž. (2012). Bivša muškost i ženskost bivših građana bivše Jugoslavije. U A. Zaharijević, Z. Ivanović i D. Duhaček (ur.), *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002* (str. 179–193). Beograd: Centar za ženske studije.
- Pavlović, V. (2004). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka.
- Pavlović, V. (2006). *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pilcher, J., i Whelehan, I. (2004). *50 Concepts in Gender Trouble*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Popov-Momčinović, Z. (2013). Ženski pokret u Bosni i Hercegovini. Artikulacija jedne kontrakulture. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, CEIR i Fondacija CURE.
- Popov-Momčinović, Z., Giomi, F., i Delić, Z. (2014): Uvod – Period austrougarska uprave. U J. Čaušević (prir.), *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 16–38). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Popov-Momčinović, Z. (2018). Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju. Sarajevo: Fondacija CURE, Centar za empirijska istraživanja u Bosni i Hercegovini.
- Prlenda, S. (2011). Lomeći valove u socijalizmu. *ProFemina*, leto/jesen, 163–166.
- Sauter-Bailliet, T. (1982). The Feminist Movement in France. U J. Bradshaw (ur.), *The Women's Liberation Movement. Europe and North America* (str. 409–420). Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press.
- Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Spahić-Šiljak, Z. (2012). Postajanje feministicom. u Z. Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. (str. 171-244). Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije.
- Spahić, A., Giomi, F., i Delić, Z. (2014). 1914-1941. Žene kroz smjenjivanje epoha. U J. Čaušević (prir.), *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (str. 38–70). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.

- Thomasson, R. (2006). *To Make Room for Changes. Peace Strategies from Women Organizations in Bosnia and Herzegovina*. Johannesburg: Kvinna till Kvinna.
- Tilly, C. (2004). *Social Movements, 1768-2004*. Boulder, London: Paradigm Publisher.
- True, J. (2008). Gender Specialist and Global Government: New Forms of Women's Movement Mobilization. U S. Grey i M. Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?* (str. 91–104). London, New York: Routledge.
- Veličković, M. (2015). 1992-1995: Od puta prema ratu, do puta prema miru. U S. Gavrić i M. Zagorac (prir.), *1995-2015. Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini* (str. 16–36). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Agencija za ravnopravnost polova BiH.
- Vujković, S. (2009). *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*. Banja Luka: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske.

IV.8 RODNO OSJETLJIVA UPOTREBA JEZIKA

MR. SCI. SANDRA ZLOTRG

Udruženje za jezik i kulturu „Lingvisti“

1. Uvod

Raspravu o rodno osjetljivoj upotrebi jezika u našoj nauci o jeziku možemo pratiti još od polovine prošlog stoljeća. Zlatko Vince u zagrebačkom časopisu „Jezik“ 1954. godine u naslovu donosi dilemu *Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica?* Osvrćući se na postojeću praksu da žene, posebno poslije Drugog svjetskog rata, stječu zvanja i titule koje su nekada bile rezervirane za muškarce, primjećuje kako jezička praksa ne prati stvarnost tako da u raznim društvenim sferama možemo čuti i pročitati oblike kao Ana M., profesor, Marija Z., liječnik-pripravnik i sl. Do tada je *doktorka* i *ministarka* značilo suprugu doktora i ministra, i umjesto da se nađe novi naziv za zvanje koje obavlja žena, „kancelarijski, razgovorni, a za njime i književni jezik pošao je drugim putem. Službeni je naziv za žene, kao i za muškarce: profesor, doktor, inženjer, agronom, kapetan, major, pilot i t. d.“ (Vince, 1954, str. 116).

Gramatički, na raspolaganju imamo različite sufikse, -ica, -ka, -inja, -ilja, koje možemo koristiti da izvedemo nazive za žene koje obavljaju pojedine funkcije i autor smatra da bi se jezička praksa promijenila, tj. da bi *gradski ljudi* prihvatili ove oblike „kada bi opet vidjeli duže vremena napisane takve nazive u službenim spisima, jer ljudi lako prihvaćaju ono, što donosi štampa, službeni jezik i životna praksa. [...] Ženski nazivi bi se lako prihvatili, i zbog toga, što bi njihova upotreba bila i u duhu našega jezika, pa bi se to više proširila.“ (Vince, 1954, str. 117). A kao jedan od argumenata da ženski oblici jesu *u duhu našeg jezika* uzima upotrebu jezika na selu gdje su ljudi počeli oslovljavati žene koje obavljaju liječničku službu doktoricama jednako kao što su nekada nazivali supruge doktora.

U ovom poglavlju odgovorit ćemo na pitanja zašto se dilema iz naslova citiranog rada i danas, nakon više od pola vijeka, može čuti u javnom diskursu te zašto je važno koristiti rodno osjetljiv jezik. Nakon definiranja ključnih pojmova, daje se pregled najvažnijih lingvističkih radova o rodno osjetljivom jeziku, kao i upotrebe rodno osjetljivog jezika u pravnom diskursu u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Na kraju se osvrćemo na upotrebu jezika u obrazovanju i medijima.

2. Ključni pojmovi

Uproštena definicija jezika kao *sistema znakova koji služi za sporazumijevanje* kaže da jezik (*language*, jezička sposobnost) podrazumijeva i jezičko znanje (*langue*, jezik kao sistem) i upotrebu jezika (*parole*, jezik kao društveni fenomen) (De Saussure, 2000). Znak je, prema De Sosiru, konvencionalne prirode jer je veza između oznake i označenog arbitrarna (osim u slučaju onomatopeja, gdje se riječima oponašaju zvuci u prirodi). Strukturalisti su se u svojim istraživanjima fokusirali na jezik kao sistem znakova. Gramatike bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika rezultat su takvih istraživanja kojima se traže pravila funkcioniranja jezika. Međutim, time gramatike (strukturalisti, generativisti i generalno tradicionalni lingvisti) zanemaruju drugi aspekt De Sosirove definicije, **upotrebu jezika** u specifičnom kontekstu. Kako Radovanović (1979) kaže, ne vode računa o tome „ko, šta, kome, kada, u kojoj prilici, s kojom namerom saopštava“ (str. 29). Tek će se sociolingvistika početi baviti jezikom kao fenomenom neodvojivim od društva, tj. od ljudi koji ga koriste. Na naš jezički izbor utječu različiti faktori: godine, klasa, rod, etnička pripadnost, porijeklo, stepen obrazovanosti, ideološka opredijeljenost i sl.

Imenice bosanskog, hrvatskog, srpskog, crnogorskog jezika imaju **gramatički rod** koji može biti muški, ženski i srednji. Kada se odnose na živa bića, imenice obično prate njihov *spol*. Tako je *ovan* muškog, *ovca* ženskog, a *janje* srednjeg roda. U rečenici onda pridjevi i glagolski oblici koji se odnose na ove riječi moraju biti istog roda (što se zove kongruencija ili slaganje po rodu). U situacijama kada gramatički rod ne odgovara prirodnom, kongruencija može pratiti gramatički princip (*moje kolege*) ili logički princip (*moji kolege*). Iako postoje riječi koje su jednog gramatičkog roda, a mogu se odnositi i na muškarce i na žene (žrtva, izbjeglica, izjelica, varalica), ako se odnose samo na jedan rod, kongruencija će to pratiti (*deda, sudija, komšija, kolega* su imenice gramatičkog ženskog roda, ali će se pridjevi i glagoli s njima, po logičkom principu, slagati u muškom rodu). Prema pravilima kongruencije, rečenica *Knjigu je priredila urednik, profesor na Pravnom fakultetu, Amila Ž.* – niti je logična niti gramatična.

Znak je arbitran, podsjetili bi strukturalisti, pa imenica muškog roda može biti generička i koristiti se i za muškarce i za žene. Šta, međutim, činimo kada žene oslovljavamo u muškom rodu? Koji efekt postižemo? Kakva nam je *namjera*? Da li time i dalje podržavamo podjelu na ženske i *muške* poslove u društvu iako je stvarnost takva da muškarci danas obavljaju tradicionalno ženske poslove (stjuard, medicinski tehničar, akušer) i žene tradicionalno muške (vojnkinja, majorka, pilotkinja)? Šta znači argument nekih žena da im *ozbiljnije* zvuči kada ih se oslovljava u muškom rodu? Odnosno, da obrnemo pitanje, da li će se ta tvrdnja ikada više čuti kada postane uobičajeno koristiti ženski rod kada se govori o ženama?

Osim denotativnog značenja, onog osnovnog koji možemo naći u rječnicima, riječi imaju i konotativno značenje koje se aktivira u kontekstu. Kada analiziramo značenje, u obzir moramo uzeti i perlokucijski efekt koji upotreba neke riječi ili izraza ima u specifičnom kontekstu (s obzirom na to ko govori, kome se obraća, s kojim ciljem, s kojim povodom...).

Politička korektnost je vid cenzuriranja jezičkog ponašanja kojim se diskriminiraju osobe na osnovu roda (seksizam), rase (rasizam), godina (ejdžizam), nacionalne pripadnosti (nacionalizam), seksualne orijentacije (homofobija), invaliditeta itd. Izvedena je iz konvencija o ljudskim pravima, po kojima je takva vrsta diskriminacije zabranjena. Važno je naglasiti da ona važi u javnoj i službenoj komunikaciji, odnosno u situacijama gdje se očekuje upotreba standardnog jezika.

Osnova seksizma su **stereotipi** i shvatanje žene kao Druge u odnosu na muškarca koji je norma. Kako se žene vide u našem tradicionalnom, patrijarhalnom društvu pokazuju svakodnevni izrazi (*zna se gdje je ženi i kravi mjesto*; ženska glavo; obraćanje ženskim osobama sa *sine*) i poslovice. One reflektiraju ženski status kao vlasništvo: Ženu, pušku i konja može čovek pokazati, ali u naruč ne davati (Karadžić, 1985, str. 103); u njima se otkriva strah od ženske ljepote: Ženska ljepota je njeno oružje, pameti: *Ko nauči žensku djecu pisati, kad li tad li moraće se kajati* (Kapetanović Ljubušak, 1896, str. 358) i seksualnosti: Ženskoj želji granice nema (Kapetanović Ljubušak, 1888, str. 214). Kao što možemo vidjeti iz ovih primjera, opće iskustvo je ustvari iskustvo muškaraca. Čovjek, iako denotira ljudsko biće bez obzira na spol, konotira muškarce i često se i koristi tako restriktivno. Dakle, reći *ljudi i žene* jeste seksizam jer su i žene ljudi, ali je taj seksizam rezultat ukorijenjenog patrijarhalnog shvatanja da su muškarci norma u društvu. Ovdje se može naći izvor *generičnosti* muškog roda kada koristimo riječi u množini. Svima nam je *normalno* da učenici podrazumijeva i učenice, ali nam odjednom *para uši* ako čitamo cijelu publikaciju o *odgajateljicama* kad među odgajateljicama ima i nekoliko odgajatelja.

Rada Borić je analizirala kako se žene definiraju u rječnicima i utvrdila da stereotipe možemo naći čak i u leksikografskoj praksi. U Anićeovom rječniku žena se definira kao „osoba po spolu suprotna muškarcu; žensko pa tek onda kao odrasla osoba ženskog spola“ (Anić, 2001, 1991, prema: Borić, 1998). Seksistične izraze za ženu naziva „napunjeno oružje: Evo kanonade: **vještice, babetine, glupače, kučke, raspuštenice, kurve, akrepi, oštrokondže...**“ (Barada i Jelavić, 2004, str. 19). U izrazu *laka žena* koji konotira prostitutku nalazi argument kako se i *prazna* riječ žena može koristiti da se žene omalovažavaju.

Direktni seksizam su žargonske riječi kojima se unižava žena (*vještica, kučka* i sl.), a **indirektni** su one riječi i izrazi koji se ostvare u kontekstu kao uvreda a ne moraju nužno nositi negativnu konotaciju niti za svrhu imati omalovažavanje. Korištenje izraza *djevojčice, mala, curice* kada se obraćamo ženi odraz je duboko ukorijenjenih stereotipa o ženama kao neravnopravnim u društvu. Najlakši test za utvrđivanje da li je neka riječ, ili iskaz, seksizam jeste da odgovorimo na pitanje da li bismo jednak efekt izazvali kada bismo je

koristili i za muškarce. Ako bismo se muškoj osobi u istoj situaciji kada se ženi obraćamo sa *mala* obratili sa *momak, mali, dečko* – *mala* nije seksizam. Ako bismo koristili *gospodine* ili *profesore* – jeste. Na koncu, pitanje *gospođa ili gospođica* svaka bi žena trebala shvatiti kao uvredu jer ono implicira viši društveni status udatih (ili starijih) žena, dok se taj kriterij ne koristi u odnosu na muškarce.

Prema tome, direktni je seksizam koristiti muški rod kada se obraćamo ženama ili na njih upućujemo. Indirektni je, pak, teže osvijestiti, jer se često prikriva humorom ili opravdanjima. Isto vrijedi i za druge vrste diskriminacija u jeziku. U svjetlu političke korektnosti kojom se u javnom i službenom kontekstu svi trebaju tretirati jednako bez obzira na porijeklo, seksualnu orijentaciju, invaliditet ili neki drugi status, sirotišta su preimenovana u domove za djecu bez roditeljskog staranja, izraz invalidi i hendikepirani zamijenjeni su izrazom osoba s invaliditetom, umjesto homoseksualci koristi se inkluzivno LGBTI osobe itd. Iako *siročići* i *hendikepirani* ne moraju konotirati manju vrijednost tih osoba, znamo da je perlokucijski efekt koji kod čitateljstva postižemo korištenjem ovih riječi u medijima sažaljenje. Međutim, u našem društvu i djeca bez roditeljskog staranja i osobe s invaliditetom ne trebaju sažaljenje nego jednake prilike kao i svi – i to mediji, prije svih, trebaju promovirati.

Da zaključimo, **rodno osjetljiv jezik** znači takvu upotrebu jezika kojom odražavamo svijest o rodnoj ravnopravnosti. To nije isključivo jezičko pitanje kojim bi se trebali baviti samo lingvisti, nego i političko koje se tiče svih govornika i govornica. Rodno osjetljiv jezik treba normirati u pravopisima i gramatikama, ali se svako od nas na različite načine treba boriti protiv seksizma, i direktnog i indirektnog, u svim sferama društvenog života. Šta se do sada postiglo u toj borbi, pogledat ćemo u narednom poglavlju.

3. Istraživanja o rodno osjetljivom jeziku i normiranje njegove upotrebe

Pregled (Zlotrg, 2016) kako se u serbokroatistici do '90-ih godina pisalo na temu jezika i roda daje Svenka Savić (1996) u tekstu *Jezik i pol (II): Istraživanja kod nas*. Do '80-ih godina ovoj se problematici prilazilo s preskriptivne strane, tako što su lingvisti analizirali mocijsku tvorbu riječi i preporučivali koji su oblici poželjni. Najviše se raspravljalo o ženskim oblicima za titule, da li da se koristi *gospođa profesor* ili *gospođa profesorica* s argumentima da forma u muškom rodu označava funkciju te se može odnositi i na muškarce i na žene. Autorica skreće pažnju da je takvom pristupu nedostajao teorijski i metodološki okvir koji bi uzeo u obzir međuzavisnost jezika i društva.

Tek se istraživanjima konkretnih jezičkih situacija došlo do odgovora o upotrebi ženskih oblika. Zaključak je da na upotrebu ženskih oblika utječe tip situacije (da je veća frekvencija ženskih oblika u situaciji evokacije nego oslovljavanja i predstavljanja) te da je pravilo: što je veća društvena moć, više je oblika u muškom rodu. Jedan od interesantnijih radova koji Svenka Savić citira jeste seminarski rad S. Berisavljević *Sintaksičke karakteristike upotrebe formi muškog i ženskog roda za obeležavanje zanimanja koja vrše žene* (prema: Savić, 1996), u kojem se analizira upotreba naziva za zanimanja u muškom i ženskom obliku na selu. Tinejdžeri, obrazovani i seljaci u selu imaju tendenciju dosljednije upotrebe formi ženskog roda kako za stara tako i za nova zanimanja, u odnosu na obrazovane intelektualce u gradu: „Čini se da se dominacija forme muškog roda za zanimanja žene osvaja ulaskom u institucionalni život pojedinca“ (Savić, 1996). Ovaj nalaz u skladu je sa zaključkom Zlatka Vinca da su se oblici u muškom rodu za žene u gradovima počeli koristiti kao vid kancelarijskog govora odakle su se proširili i u razgovorni jezik.

Zaključak Svenke Savić i njenih saradnica jeste da je „upotreba muške forme [je] više odraz mistifikacije društva o vidljivosti žene, nego što je to zahtev strukture jezika“. Istraživanje je otvorilo novo poglavlje u ispitivanju odnosa jezika i roda: „Da bi se promenila tekuća praksa neophodno je normirati neke aspekte javne upotrebe jezika sa stanovišta ravnopravnosti polova“ (Savić, 1996).

Za **engleski, francuski i njemački jezik** normiranje je išlo putem UNESCO-a koji je 1999. godine izdao *Vodič za rodno neutralni govor*, čime su se stvorile pretpostavke da se u sve sfere u društvima koja koriste ove jezike uvede rodno osjetljiv jezik. Tome su prethodile godine i godine javne rasprave o političkoj korektnosti, a rezultat je da danas u zvaničnoj upotrebi u ovim jezicima više nema *gospođica*; u engleskom jeziku se koriste rodno neutralne imenice (*salesperson* a ne *salesman*), a u francuskom i njemačkom uporedo se koriste imenice za muški i ženski rod (u francuskom signalizirano članom, u njemačkom mocionim sufiksima). Općenito se u javnom diskursu izbjegava seksistična upotreba jezika (uključujući viceve i pošalice na račun nečijeg roda).

Oslanjajući se na teorijski i metodološki okvir koji su postavile anglosaksonske lingvistice, Svenka Savić je sa saradnicama započela promociju rodno osjetljivog jezika u **Srbiji**. Rezultat rada bilo je *Uputstvo za standardizovan nediskriminativni govor i ponašanje*, koje je izdala Kancelarija zaštitnika građana Republike Srbije (2010), kao i *Uputstva za standardizaciju rodno osjetljivog jezika* (Savić, 2010), koja se oslanjaju na njen raniji tekst *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika* (Savić, 2004).

Normiranje rodno osjetljivog jezika u Srbiji još uvijek traje jer upute nisu dio niti jednog gramatičkog ili pravopisnog priručnika. Jedan od razloga je i taj da jezik normiraju lingvisti strukturalističke orijentacije, koji zastupaju tezu o muškom rodu kao generičkom ne uzimajući u obzir društvene implikacije svoje teorije.

U Crnoj Gori Kancelarija za ravnopravnost polova objavila je 2006. godine zbornik s okruglog stola o upotrebi rodno osjetljivog jezika pod naslovom *On je rekla* (Drobnjak, 2006). Kancelarija je pripremila, a Skupština Crne Gore donijela Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2015) koji prepoznaje nekorisćenje rodno osjetljivog jezika kao diskriminaciju putem roda i propisuje čak i novčane kazne za pravna lica koja ga u svom radu ne koriste. Kako je to i Nada Drobnjak (2018), urednica zbornika i poslanica u Skupštini, objasnila u nedavnom intervjuu, zakonske odredbe još uvijek nisu zaživjele i nije zabilježeno da je neko pravno lice kažnjeno. Ocjenjuje da se situacija u posljednjih deset godina jeste poboljšala, ali da predstoji još posla u promociji rodno osjetljivog jezika. Smatra da bi sve išlo lakše kada bi se mediji dosljednije pridržavali načela nediskriminacije.

U Bosni i Hercegovini istraživanje o upotrebi oblika u ženskom rodu provela je Amela Šehović (2003) među studentskom populacijom. Zaključak istraživanja je da su u bosanskom jeziku najfrekventniji sufixi: -ica, -ka, -teljica, -teljka, a nešto manje: -kinja, -inja, -arka, -a, -esa (Šehović, 2003, str. 89) te da studenti nose jezičke promjene koje su u toku tako da se može očekivati i mijenjanje odnosa norme prema upotrebi mocionih sufixa za tvorbu imenica ženskog roda. Na argument da su neki oblici *nezgrapni* ili *neprikladni*, Amela Šehović (2003) odgovara da neprikladno nije lingvistička nego društvena kategorija (str. 86).

U svom završnom diplomskom radu *Podaci o rodu u savremenim bosanskim i hrvatskim rječnicima* Merima Ražanica (2016) analizira Aničev *Rječnik hrvatskoga jezika* (1998) i *Rječnik bosanskoga jezika* autora Senahida Halilovića, Ismaila Palića i autorice Amele Šehović (2010). Zaključuje da se i dalje veliki broj imenica sa značenjima vršitelja radnje ili nosioca osobine ili titule pojavljuje samo u muškom obliku, uprkos tome što se u većini slučajeva može odnositi i na žene i na muškarce i što postoje tvorbene mogućnosti za oblik imenice u ženskom rodu. Posebno je to problematično ako se ima u vidu da što je društveni status zanimanja viši, manje je imenica u ženskom rodu. Autorica daje primjer da u Rječniku postoji *potporučnica*, *potpukovnica* i *brigadirka*, ali da nema *admiralke* i *komandantice*. Kao i Rada Borić, i Merima Ražanica skreće pažnju na prikriveni seksizam u obradi rječničke građe koji se ogleda u androcentričnoj perspektivi, tj. generičkoj upotrebi muškog roda i kad se odnosi na ženski; u unošenju stereotipnih opisa u rječničke natuknice (*droca* i *kučka* je *moralno posrnula žena*, a *kurvar* i ženskaroš su muškarci *koji uživaju u zavodjenju i osvajanju žena*); stavljanju muškaraca u subjekatsku, a žena u objekatsku poziciju (kod objašnjavanja glagola (*za*)*prošiti* podrazumijeva se da muškarac prosi ženu) i nejednakog opisivanja riječi kada upućuju na muškarce i žene (*gazda* konotira moć, *gazdarica* je gazdina žena).

U drugom, izmijenjenom izdanju *Pravopisa bosanskoga jezika* (Halilović, 2017) korišten je rodno osjetljiv jezik, kako u navođenju pravila tako i u primjerima (doktorice, magistricе, asistentice, urednice, hafize...). Korpus za izvođenje pravopisnih pravila proširen je tako da uključuje i spisateljice kao što su Ferida Duraković, Jasmina Musabegović, Bisera Alikadić i Nafija Sarajlić. U primjerima za pisanje skraćeniце više nema *gđice*.

Zakonski, nekorištenje jednog roda kao generičkog navedeno je kao jedan od aspekata ostvarivanja rodne ravnopravnosti u društvu (Zakon o ravnopravnosti spolova, 2010). Konkretno upute o ostvarivanju rodne ravnopravnosti u jeziku usvojene su u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine 2014. godine (Tafro-Sefić, 2014). Tome je prethodio rad Udruženja *Lingvisti* od 2011. godine na promociji rodno osjetljivog jezika. Te godine objavljen je priručnik *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima* (Čaušević i Zlotrg, 2011), u kojem su date smjernice lektoricama i lektorima, nastavnicama i nastavnicima kao i zakonopiscima kako koristiti rodno osjetljiv jezik. Iako su očekivanja bila da će niži nivoi vlasti preuzeti gotove smjernice, to se, nažalost, nije desilo. Višegodišnja zalaganja Sarajevskog otvorenog centra da se slična publikacija pripremi za Federalni parlament nisu odmakla dalje od usvajanja inicijative (Rodno osjetljivi jezik u Parlamentu Federacije BiH uskoro, 2017).

U Hrvatskoj je rodno osjetljiv jezik inkorporiran i u pravopis i u zakone koji garantiraju rodnu ravnopravnost (Barada i Jelavić, 2004). Rezultat je to, između ostalog, i lingvističkih analiza seksističke upotrebe jezika (Bertoša, 2001, Lovrić-Jović, 2003; Barada i Jelavić, 2004; Glovacki-Bernardi, 2008), kao i kritika leksikografske prakse da se muškarci i žene definiraju po različitim principima (Borić, 1998).

Izmjenom pravila o akademskim zvanjima omogućeno je da se diplome za žene štampaju sa zvanjima u ženskom rodu. Izmjenama pravilnika Ured predsjednika Republike Hrvatske preimenovan je u Ured predsjednice kada je žena preuzela tu funkciju.

Primjeri iz Hrvatske pokazuju kako se jezička praksa treba mijenjati *odozgo*, promjenom pravopisa, a onda i pravilnika, zakona i klasifikacija zanimanja. Dok za srpski standardni jezik još uvijek čekamo na izmjene pravopisa i leksikografske prakse, za bosanski i crnogorski možemo reći da je taj dio posla završen. Donošenje zakona o ravnopravnosti spolova, kako smo vidjeli u bosanskohercegovačkom i crnogorskom slučaju, nije garancija ostvarivanja rodne ravnopravnosti u društvu i argument je za tezu da ta borba mora biti dio širih napora u ostvarivanju rodne ravnopravnosti na svim nivoima: u porodici, na radnom mjestu, na izbornim listama, u parlamentima, općenito na mjestima odlučivanja. Borba za ravnopravnost u jeziku samo je jedan aspekt tih napora.

Na kraju, promjene u jeziku moraju dolaziti i *odozdo*, od samih govornika i govornica. Tu na scenu stupaju škole i mediji kao prostori borbe protiv diskriminacije i ukorijenjenih stereotipa.

4. (Ne)diskriminacija u obrazovanju i medijima

Istraživanje *Obrazovanje u BiH*: Čemu (ne) učimo djecu (Soldo et al., 2017) pokazuje da je korištenje rodno osjetljivog jezika, tj. obraćanje i učenicima i učenicama, neutralno davanje uputa (*Uradi zadatak* umjesto *Da li si uradio zadatak* i sl.), korištenje primjera u kojima su i djevojčice i žene u subjekatskoj poziciji – samo dio te borbe. U čitankama nema spisateljica i nema priča u kojima su djevojčice glavne junakinje, tradicija i patrijarhalne vrijednosti se ne propituju; u udžbenicima iz fizike i hemije ne promoviraju se naučnice, udžbenici obiluju stereotipnim prikazivanjem manjina, a u udžbenicima vjeronauke zabilježeni su i diskriminatorni stavovi prema ateistima i LGBTI osobama. Dok god se ne promijene planovi i programi, tako da budu inkluzivni i zasnovani na ishodima učenja, a ne na vitalnom nacionalnom interesu, školski sistem će ostati diskriminatoran („dvije škole pod jednim krovom“, „slučaj Konjević Polje i Vrbanjci“ i sl.), a đaci će o nediskriminaciji moći učiti samo od osviještenih nastavnica i nastavnika.

Sve što smo rekli za javnu i službenu upotrebu jezika važi i za upotrebu jezika u medijima. Uređivačka politika medija prati i jezičku politiku. Konzervativni mediji neće poštivati ni rodno osjetljiv jezik niti općenito principe političke korektnosti, za razliku od progresivnijih. Za vrijeme koliko Sarajevski otvoreni centar prati medijsko izvještavanje o LGBTI osobama, utvrđeno je da pomaka ima, da mediji sve više koriste korektnu terminologiju. Međutim, u izvještavanju konzervativnih medija primijećena je indirektna homofobija, jer koriste korektnu terminologiju ali u ironičnom smislu (Zlotrg, Huremović i Ljevak, 2014).

Optimistično ipak zaključujemo da akademski i aktivistički naponi u normiranju rodno osjetljivog jezika daju rezultate.

5. Praktične upute

Jezik kao sistem nije seksističan, to može biti samo upotreba jezika. Stoga je važno mijenjati navike govornika i govornica kako bi se pojedini izrazi ili jezičke strukture zamijenili onima koji će odražavati rodnu ravnopravnost. Prvenstveno, javni i službeni kontekst zahtijeva od nas da ne koristimo direktne seksizme niti šale koje su zasnovane na seksizmu.

Praktično, to znači:

- Osvijestiti stereotipe i u javnom i službenom kontekstu izbjegavati izraze koji ih perpetuiraju.
- Kada se govori o ženi, upućivati na nju titulom (oznakom za zvanje ili zanimanje) u ženskom rodu i imenom i prezimenom. Ako se radi o dužem tekstu, varirati načine upućivanja (titula i ime i prezime; titula i prezime; *gospođa* i prezime i sl.).

- Birati oblike prema normi i vlastitom jezičkom osjećaju (oblici kao *profesorica* ili *prevoditeljica* prevladavaju u hrvatskoj i bosanskoj normi, a u srpskoj *profesorka* ili *prevoditeljka*).
- U javnoj i službenoj komunikaciji ne koristiti oblik *gospođica* i ženama se obraćati sa *gospođa* bez obzira na njene godine i/ili bračni status.
- Kada se govori o grupi žena ili grupi gdje su žene većina, dosljedno koristiti ženski rod.
- Kada se govori o grupi u kojoj ima i žena i muškaraca, kreativno koristiti različite oblike:
  - poštovati većinu
  - koristiti neutralne formulacije (*osobe s invaliditetom* umjesto *invalidi*)
  - uporedo koristiti oblike i za ženski i za muški rod (*studentice i studenti* ili *studenti/ce* ili *studentice/studenti* ili *studenti_ce*)
- Prema pravilima kongruencije, slagati pridjeve i glagole s imenicom uz koju stoje (*Građani i građanke su izašle na izbore*).
- U dužem tekstu, ako je neophodno, na početku nekoliko puta koristiti oba oblika, a onda staviti napomenu da će se dalje u tekstu, radi preglednosti, koristiti oblici u samo jednom rodu (ne koristiti pri tome uvijek muški rod).

6. Zaključak

Rodno osjetljiv jezik znači takvu upotrebu jezika kojom odražavamo svijest o rodnoj ravnopravnosti. Korištenjem samo jednog (muškog) roda pod izlikom generičnosti i ekonomičnosti žene se podrazumijevaju i time sakrivaju. Koristiti rodno osjetljiv jezik znači vjerovati da se jezikom djeluje i mijenja svijest o mogućnostima i postignućima žena. Da je to dio napora u postizanju veće vidljivosti žena i općenito rodne ravnopravnosti u društvu.

Promjene u jezičkoj praksi i šira upotreba rodno osjetljivog jezika mora dolaziti i odozgo (normiranjem jezika i mijenjanjem pravilnika i zakona), ali i odozdo (od govornika i govornica u različitim društvenim situacijama, od mladih i iz medija). Kako smo vidjeli u ovom pregledu, u bosanskohercegovačkom javnom diskursu još se treba raditi na promociji rodno osjetljive upotrebe jezika, kako u pravnim dokumentima, tako i u sferi obrazovanja i u medijima.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Ako se oba roda mogu koristiti kao „generički“, zašto nema zakona u kojem se, radi preglednosti i ekonomičnosti, koristi samo ženski rod?
2. Kako je moguće da su neke riječi „normalne“, „uobičajene“, a neke, iako se tvore po istim principima „nenormalne“ i „nezgrapne“?
  - Zašto je *boginja* normalno, a *psihologinja* nenormalno?
  - Zašto je *sekretarka* neprirodna, a *travarka* prirodna?
  - Zašto *babica* nije smiješna, a *pedagogica* jeste?
  - Zašto je *borkinja* i *računovotkinja* nezgrapno, a *nerotkinja* i *prvorotkinja* nije?
3. Zašto u Federalnoj klasifikaciji zanimanja može: *babica*, *čistačica*, *gatara*, *hostesa*, *kućna pomoćnica*, *medicinska* i *stomatološka sestra*, *peglačica*, *peračica*, *seljanka*, *sobarica* i *stjuardesa*, a ne može: *profesorica doktorica*, *vojnkinja*, *psihologinja*, *pedagogica*, *sekretarka*, *delegatkinja*, *pilotkinja*, *arhitektica*, *urednica*, *lektorica*, *novinarka*...
4. Kako se boriti protiv indirektnog seksizma u medijima? Koji su načini borbe protiv direktnog i indirektnog seksizma na društvenim mrežama i općenito u sferi gdje se koristi razgovorni jezik?

Preporuka za čitanje

- Ćopić, H. (2007). *Žene i jezik*. U A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom, Rekonstrukcija ženskog fonda, 216–226.
- Katnić-Bakaršić, M. (2004). Jezik i (de)konstrukcija roda. U J. Babić-Avdispahić, J. Bakšić-Mufić, M. Katnić-Bakaršić i N. Moranjak-Bamburač, *Izazovi feminizma*, sv. 26, (str. 69–116). Sarajevo: Forum Bosnae.
- Savić, S., Čanak, M., Mitro, V., i Štrasni, G. (2009). *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.

Literatura

- Barada, V., i Jelavić, Ž. (ur.). (2004). *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti!: Priručnik za analizu rodni stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Bertoša, M. (2001). Jezične promjene i feministička kritika jezika. *Revija za sociologiju*, (1–2), 63–75.
- Borić, R. (1998). Ženski identitet u jeziku. *TREĆA: časopis Centra za ženske studije*, 1(1), 37–44.
- Čaušević, J., i Zlotrg, S. (2011). *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje Lingvisti i CIPS.
- De Saussure, F. (2000). *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: ArTresor naklada; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Drobnjak, N. (2006). *On je rekla: Upotreba rodno-senzitivnog jezika*. Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.
- Drobnjak: U crnogorskom društvu još uvijek nije zaživio rodno senzitivni jezik. (2018, novembar). CDM. Preuzeto 5. 1. 2019. <https://m.cdm.me/drustvo/drobnjak-u-crnogorskom-drustvu-jos-uvijek-nije-zazivio-rodno-senzitivni-jezik/>
- Federalni zavod za statistiku. (2009). *Klasifikacija zanimanja Federacije Bosne i Hercegovine*. Preuzeto 6. 1. 2019. <http://www.fzs.ba/zanimanja.htm>
- Glovacki-Bernardi, Z. (2008). *Kad student zatrudni...: Rasprava o rodnoj perspektivi u jeziku*. Zagreb: Alfa.
- Halilović, S., Palić, I., i Šehović, A. (2010). *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Halilović, S. (2017). *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kapetanović Ljubušak, M. (1888). *Narodno blago*. Sarajevo: Špindler i Lešneri.
- Kapetanović Ljubušak, M. (1896). *Istočno blago*. Sarajevo: Spindler i Löschner.
- Karadžić Stefanović, V. (1985). *Srpske narodne poslovice*. Beograd: Prosveta – Nolit.
- Lovrić-Jović, I. (2003). Seksizam u jeziku: zamke i varke. *Kruh i ruže*, (18). Preuzeto 8. 1. 2019. http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=326
- Radovanović, M. (1979). *Sociolingvistika*. Beograd: BIGZ.
- Ražanica, M. (2016). *Podaci o rodu u savremenim bosanskim i hrvatskim rječnicima* (završni diplomski rad). Sarajevo: Filozofski fakultet. Preuzeto 8. 1. 2019. <https://www.lingvisti.ba/media/2001/podaci-o-rodu-u-rjecnicima-merima-razanica.pdf>
- Rečnik srpskog jezika*. (2007). Novi Sad: Matica srpska.
- Rodno osjetljivi jezik u Parlamentu Federacije BiH uskoro (2017, april). *Sarajevski otvoreni centar*. Preuzeto 8. 1. 2019. <http://soc.ba/rodno-osjetljivi-jezik-u-parlamentu-federacije-bih-uskoro>
- Savić, S. (1996). Jezik i pol (II): istraživanja kod nas. *Ženske studije*, br. 2. Preuzeto 6. 1. 2019. <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/261-jezik-i-pol-ii>
- Savić, S. (2010). *Uputstva za standardizaciju rodno osjetljivog jezika*. Preuzeto 6. 1. 2019. http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/svenka_savic/svenka_savic.html
- Savić, S. (2004). Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika. Novi Sad: Futura publikacije.

- Soldo, A., Trbić, Dž., Husremović, D., Veličković, N., Celebičić, I., i Ibrahimović, N. (ur.). (2017). *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas Media i Fond otvoreno društvo BiH.
- Šehović, A. (2003). Upotreba mocionih sufiksa (u nomina agentis et professionis) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku. *Pismo*, 1(1), 73–92.
- Tafro-Sefić, L. (ur.). (2014). *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH*. Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine.
- United Nations. (1999). *Guidelines on Gender-Neutral Language*. Preuzeto 7. 1. 2019. <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001149/114950mo.pdf>
- Uputstva za standardni i nediskriminativni govor i ponašanje Zaštitnika građana Republike Srbije*. (2010). Preuzeto 10. 1. 2019. <http://www.inkluzija.gov.rs/?p=2513&lang=cs>
- Vince, Z. (1954). Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica? *Jezik*, 3 (4), 113–118.
- Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini: prečišćeni tekst. Službeni glasnik BiH, 32/10. Preuzeto 7. 1. 2019. http://www.arsbih.gov.ba/images/documents/zors_32_10.pdf
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Službeni list Crne Gore, 35/15. Preuzeto 7. 1. 2019. www.mmp.gov.me
- Zlotrg, S., Huremović, L., i Ljevak, K. (2014). Čekajući ravnopravnost 3: Analiza izvještavanja štampanih medija o LGBT temama u Bosni i Hercegovini u 2012, 2013. i 2014. godini. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Zlotrg, S. (2016). *Rod i upotreba jezika u žargonu* (magistarski rad). Sarajevo: Filozofski fakultet.

V URODNJAVANJE JAVNIH POLITIKA

V.I GENDER MAINSTREAMING: URODNJAVANJE

DR. ZORANA ANTONIJEVIĆ¹

Stručnjakinja za rodnu ravnopravnost

1. Kratka istorija urođnjavanja i lokalni kontekst

Urođnjavanje (gender mainstreaming), odnosno uvođenje rodne perspektive u politike i prakse na svim nivoima odlučivanja organa javne vlasti, relativno je nova feministička strategija promene. Njen primarni cilj je smanjivanje i iskorenjivanje rodni nejednakosti, pre svega kroz državni aparat, ali i međunarodne organizacije. Međutim, put do urođnjavanja kao strategije nije bio ni lak ni jednostavan. Naime, na *Prvoj međunarodnoj konferenciji žena* u Meksiko Sitiju 1975. godine definisana je obaveza država članica Ujedinjenih nacija da formulišu nacionalne strategije, ciljeve i prioritete kako bi unapredili rodnu ravnopravnost i iskorenili rodnu diskriminaciju.

Deset godina kasnije, na *Trećoj svetskoj konferenciji žena* u Najrobiju 1985. godine, ustanovljeno je da programi koji su bili usredsređeni na žene, koje su najčešće bile sagledavane kao homogena grupa, nisu dali zadovoljavajuće rezultate. Naime, u fokusu tih intervencija pažnja se više posvećivala neposrednim potrebama i položaju žena nego strateškim i sistemskim promenama u rodni odnosima i režimima (Boserup, 2007). Stoga je u okviru globalnih razvojnih programa ideja transformacije rodni režima i uključivanja rodne perspektive u politike i prakse dalje razvijana u okviru različitih agencija Ujedinjenih nacija, a zvanično predstavljena 1995. godine na *Četvrtoj svetskoj konferenciji žena* u Pekingu. Ova konferencija je okupila delegacije iz 189 zemalja sveta, a njeni zaključci definisani kroz *Pekinšku platformu za akciju* posmatraju pitanje ravnopravnosti kao međusobnu interakciju i prožimanje ekonomskog, političkog i socijalnog razvoja, ekološke zaštite i održivog razvoja. Pekinška platforma insistira i na uključivanju muškaraca u sve aktivnosti u vezi sa rodnom ravnopravnošću (Fourth World Conference on Women, 1995).

Poseban zaključak Platforme odnosi se na obaveze država članica UN-a, kao i same organizacije, odnosno njenih razvojnih programa, da uključe rodnu perspektivu u sve politike i programe na svim nivoima. To je doprinelo da se pitanja rodne ravnopravnosti ne posmatraju kao isključivo i izolovano žensko pitanje, već **integralni deo svih politika u svim aspektima društvenog i ekonomskog života**. Kao specifična strategija, urođnjavanje je uvedeno u zakonodavstvo Evropske unije preko *Ugovora iz Amsterdama* (1997) koji članom 3. obavezuje države članice da pitanja rodne ravnopravnosti dosledno sprovedu u oblasti svih politika od značaja za Uniju (Antonijević, 2018a).

---

¹ Autorka je savetnica za rodnu ravnopravnost OSCE misije u Srbiji. Svi stavovi izrečeni u ovom radu su isključivo viđenje i mišljenje autorke, a ne OSCE misije u Srbiji.

Ideja **rodnog mejnstriminga**, kako se još naziva u regionu (Antonijević, 2018a, 2018b), uključuje dva moguća razumevanja urođnjavanja: kao strateškog i političkog koncepta promene, odnosno kao tehničkog procesa, sredstva ili alatke za postizanje rodne ravnopravnosti i uključivanja rodne perspektive u programe, aktivnosti i procese. Razumevanje, konceptualizacija i dalja primena urođnjavanja zavisi upravo od toga da li se ono sagledava kao **političko sredstvo promene** ili kao **alatka za uključivanje rodne perspektive u praktične politike**. Ova dva koncepta i sagledavanja urođnjavanja izvor su neprestanih, složenih teorijskih i praktičnih debata koje su se vodile i još uvek se vode u vezi sa urođnjavanjem (Antonijević, 2018a, 2018b).

Na koncept i primenu urođnjavanja uticalo je nekoliko faktora. Jedan od odlučujućih bila je internacionalizacija feminističkih politika i praksi kroz niz strateški uticajnih konferencija, organizacija i dokumenata, pre svega Ujedinjenih nacija. Drugi važan činilac predstavljao je proces institucionalizacije feminističkih politika i praksi i njihovo transponovanje u obaveze države i njenih organa. Treći faktor uticaja bile su rodne teorije, odnosno razvijanje koncepta roda od kasnih sedamdesetih godina 20. veka i njegova primena u praksi javnih politika (Antonijević, 2018a, 2018b).

Najvažnija i suštinska razlika između urođnjavanja i **drugih feminističkih strategija promene** (na primer: politike jednakih mogućnosti i/ili politike osnaživanja žena) jeste da se urođnjavanje "dešava unutar, oko i između organizacija; ono je organizacijska praksa i [pripada] svetu organizacija" (Hearn, 2011, str. 24). Otud se nedvosmisleno može zaključiti da neki problemi i potencijalni izazovi u praktičnoj primeni urođnjavanja proističu iz njegove usmerenosti na duboke i dalekosežne intervencije u okoštanim i patrijarhalnim institucijama i oko njih.

Na prostor Zapadnog Balkana urođnjavanje stiže preko razvojnih programa i politika međunarodnih organizacija. Njegova operacionalizacija dešava se kroz razvojnu pomoć, pre svega Ujedinjenih nacija, a potom i nekih bilateralnih donatora, kao što su razvojne agencije Kanade i Švedske. Ovo predstavlja drugi izvor problema oko primene urođnjavanja. Naime, ne samo da koncept urođnjavanja nije bio kontekstualizovan (Hughson, 2015), već on nije bio ni dovoljno jasan ni jezički razumljiv pa čak ni adekvatno preveden. Na primer, engleska složenica *gender mainstreaming* se na srpski i srodne jezike iz regiona (bosanski, crnogorski, hrvatski) "uglavnom prevodi opisno kao 'uvođenje ravnopravnosti polova u javnu politiku' uz različite varijacije: 'uvođenje rodne perspektive', 'integrisanje rodne perspektive', 'rodno osvešćena politika', 'rodni mejnstriming', 'gender perspektiva', 'integrisanje rodnog aspekta'" (Antonijević, 2018b, str. 305). Ja sam se odlučila za upotrebu termina urođnjavanje koji, čini mi se, na adekvatan način reflektuje prirodu rodnog mejnstriminga, u smislu procesa i trajanja, kao i ulaženje rodne perspektive u politike i prakse, što se odražava kroz upotrebu prefiksa "u" (Antonijević, 2018a, str. 57–58).

S obzirom na to da u velikoj meri **zavisi od institucionalnog konteksta**, urođnjavanje nailazi na velike izazove u implementaciji, posebno u državama koje nemaju dovoljno razvijene institucije, institucionalne prakse i procedure, kao i (ljudske i finansijske) kapacitete. S druge strane, poseban izazov sprovođenju urođnjavanja predstavlja i duboko ukorenjena patrijarhalna i mizogina kultura unutar institucija, kao i otpor rodnoj ravnopravnosti onih koji donose odluke, a koji su i dalje većinom muškarci.

Međutim, kao strategija koja utiče na izmenu postojećih procedura i praksi i njihovo rodno senzibiliziranje, urođnjavanje **doprinosi reformi javne uprave** insistirajući na analizi učinaka i efekata politika, na transparentnom i participativnom donošenju odluka, kao i na jasnom formulisanju ciljeva javnih politika i njihovoj senzibilnosti za pitanja roda, rodnih režima i odnosa. Upravo tako se i definiše urođnjavanje u jednoj od definicija koja tvrdi da urođnjavanje predstavlja "(re)organizaciju, unapređenje, razvoj i evaluaciju procesa sprovođenja praktičnih politika" (*Gender Mainstreaming*, 2004). Neke autorke povezuju urođnjavanje sa konceptom "novog javnog menadžmenta" koji donosi niz novina u upravljanju, kao što su, na primer, fokus na efikasnosti i kvalitetu usluga, odnosno okrenutosti ka građanima i građankama kao "klijentima" javne administracije (Callerstig, 2011).

Jedan od primera kako urođnjavanje utiče na praktične politike i promenu praksi njihovog razvoja, sprovođenja i evaluacije jeste rodno odgovorno budžetiranje koje predstavlja primenu urođnjavanja u fiskalnoj politici. Rodno odgovorno budžetiranje promenilo je način na koji se osmišljava, operacionalizuje i realizuje državni ili lokalni budžet tako da on ne samo da služi ciljevima rodne ravnopravnosti, već i omogućava učešće i odlučivanje lokalne zajednice o budžetu, čini ga transparentnijim i okrenutim stvarnim i svakodnevnim potrebama građana i građanki (Đurić-Kuzmanović, 2007).

Urođnjavanje predstavlja složen proces uvođenja rodne perspektive u politike zato što **zahteva ne samo finansijske, već pre svega kapacitete znanja** za uspešnu primenu. Stoga je važno da oni koji su odgovorni za sprovođenje urođnjavanja u sistem državne uprave, a to je najčešće srednji nivo upravljanja (savetnici i savetnice, načelnici i načelnice, izvršilačke funkcije u javnoj upravi), budu obučeni za primenu urođnjavanja. To zahteva kontinuirano ulaganje u treninge, obuku i sertifikovanje onih koji rade na uvođenju rodne perspektive i sprovođenju politika, odnosno sistem kontinuirane obuke i provere znanja državnih službenika takođe mora biti urođnjen što opet mora biti jasno određeno i sprovedeno u okviru reforme javne uprave.

U kontekstu reformi javne uprave na prostoru Zapadnog Balkana pitanje urođnjavanja retko je pominjano. Zapravo, u većini država koje su prolazile ili još uvek prolaze kroz proces ekonomske i političke tranzicije i evropskih integracija urođnjavanje je bio deo agende rodne ravnopravnosti, odnosno ljudskih prava i nediskriminacije, često marginalizovane, nedovoljno finansirane i podržane u postizanju punog kapaciteta. U tom kontekstu marginalizacije, urođnjavanje se retko prihvatilo kao sredstvo i politika transformacije državne uprave, od procesa donošenja odluka o prioritetima i ciljevima, do njihove pune realizacije.

2. Konceptualizacija, operacionalizacija i institucionalizacija urođnjavanja

Razumevanje urođnjavanja kao jedne od feminističkih strategija promene uzima u obzir njegov transformativni karakter koji se ogleda u nekoliko oblasti. Pre svega, urođnjavanje utiče na **razumevanje rodne ravnopravnosti kao prioritnog cilja** javne politike, ali i **uvođenje rodne perspektive u sve politike** na svim nivoima odlučivanja, što je izuzetno složen, ali i maksimalistički zahtev. Drugo, ono podrazumeva širok spektar tema, ali i osoba i institucija koje su uključene u njegovo sprovođenje i insistira na njihovoj međusobnoj saradnji i umrežavanju kroz **koncept "plišanog trougla"** (engl. velvet triangle) (Woodward, 2004). I treće, urođnjavanje doprinosi uvođenju rodne perspektive u prividno "rodno neutralne" oblasti praktičnih politika, kao što je, na primer, politika bezbednosti, saobraćajna i građevinska politika, ili prethodno pomenuta fiskalna i poreska politika. U tom smislu, posledice uvođenja rodne perspektive su značajne i dalekosežne u efektima, odnosno "uvođenje roda ne može biti loša ideja, sama po sebi" (Hearn, 2011, str. 23).

Međutim, prilikom operacionalizacije urođnjavanja pojavljuje se **niz problema** koji se kreću od nedovršene institucionalizacije i nerazvijenih procedura, do tehnokratskog pristupa urođnjavanju u vidu ispunjavanja forme, a ne sadržaja feminističke agende. Prva grupa problema u vezi sa sprovođenjem i operacionalizacijom urođnjavanja tesno je povezana sa kontekstualizacijom i razumevanjem urođnjavanja kao, s jedne strane strategije promene, a s druge alatke, odnosno sredstva za postizanje i nekih drugih ciljeva, osim rodne ravnopravnosti. Na primer, uvođenje rodne perspektive u sektor bezbednosti može da se sagleda u okviru unapređenja zaštite žena žrtava porodičnog i rodno zasnovanog nasilja osnivanjem posebnih službi ili odeljenja, ili može biti definisano kao postizanje efikasnijeg rada policijskih službenika, gde će poslovi zaštite žrtava porodičnog i rodno zasnovanog nasilja biti samo jedan od postignutih ciljeva. Stoga je jedan od problema prilikom sprovođenja urođnjavanja na koje upozoravaju neke autorke (Lombardo, Meier, Verloo, 2009) da rodna ravnopravnost bude fiksirana, sužena, proširena ili iskrivljena kao cilj praktične politike, odnosno da se **izgubi "politički cilj" urođnjavanja** koji na kraju krajeva jeste dekonstrukcija patrijarhalne agende. To je posebno vidljivo ukoliko se, umesto kao važna politička agenda i proriet, rodna ravnopravnost postavi samo kao jedan od ciljeva koje treba postići, odnosno kada se ideološko, vrednosno i političko razumevanje rodne ravnopravnosti svede na različita tehnička uputstva i kontrolne liste. Neke autorke (Daly, 2005; Squires, 2005; Lombardo i Meier, 2006) ovo definišu kao razliku između primene urođnjavanja u cilju **transformisanja političke agende** (engl.: agenda setting), odnosno **tehničke integracije roda** (engl.: integrationist) u glavni tok (engl.: mainstream) politike². Shvaćeno kao deo političke agende, urođnjavanje ima veliki transformativni potencijal, odnosno može uticati na "promenu postojećih

2 Napomena priređivača i priređivačice: Evropski institut za rodnu ravnopravnost na svojoj web stranici predstavio je različita tehnička oruđa/alatke putem kojih se džender mejnstriming, tj. urođnjavanje operacionalizuje. Detaljan pregled oruđa ili alatki dostupan je na <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/methods-tools>

obrazaca u javnim politikama, menja proces donošenja odluka, čini rodnu ravnopravnost prioritetom ciljeva javne politike i ponovo razmatra njihov uticaj. U ovom pristupu menja se sam glavni tok" (Walby, 2011, str. 82). Ukoliko se rodna ravnopravnost posmatra samo kao jedno od sredstava za postizanje nekih drugih ciljeva, ona gubi svoju transformativnu, političku oštricu i postaje deo tehnokratskog koncepta upravljanja izraženog sintagmom "više istog samo bolje" (engl.: more of the same but better) (Prugl i Lustgarten, 2006 citirano prema Milward, Mukhopadhyay i Wong, 2015, str. 77).

Praktična primena urođnjavanja, posebno u vezi sa internacionalizacijom i institucionalizacijom feminističkih ideja i prakse, problematizuje odnos između feminističkih pokreta i državnih struktura (Squires, 2007; Walby, 2011). U tom kontekstu postavlja se pitanje **izbora prave strategije promene**, odnosno delovanja "unutar" ili "van" državnih struktura. Kontekstualizovano na prostor Zapadnog Balkana, problem se dodatno komplikuje ulaženjem feministkinja u strukture državne uprave i/ili u politiku tokom procesa stvaranja institucija i mehanizama za podršku politikama rodne ravnopravnosti. To je, sa jedne strane, omogućilo da se kanališu zahtevi ženskog i feminističkog pokreta prema različitim državnim institucijama (politike zaštite i servisa od nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja, kvote i zakoni koji omogućavaju ulazak žena u određene sektore, urođnjavanje sektorskih politika, kao što je poljoprivereda ili saobraćaj, rodno odgovorno budžetiranje). Sa druge strane, to je oslabilo poziciju i resurse ovih organizacija i kreiranje politika u potpunosti prepustilo državnom aparatu i birokratskim procedurama. Proces urođnjavanja je rezultirao, sa jedne strane, problematizovanjem učešća i uticaja ženskih organizacija u formulisanju javnih politika, a sa druge, ulaskom femokratkinja³ u sistem donekle omogućio transformaciju sistema državne uprave u cilju postizanja dobrobiti za žene i rodne ravnopravnosti (Kesić, 2007; Antonijević, 2016).

Tokom procesa tranzicije od socijalističkog ka kapitalističkom ekonomskom i socijalnom modelu države, granice između civilnog društva i javne vlasti države postaju poroznije i civilno društvo, donatori i sam državni aparat učestvuju u formiranju "**hibridnih institucija**" koje se nalaze u sistemu državne uprave, ali zavise od resursa koje im pružaju, sa jedne strane donatori (novac), a sa druge ženske organizacije (ljudski kapital i znanje). Na isti način, merenje uticaja i učinka politika rodne ravnopravnosti postaje proces podnošenja izveštaja donatoru o utrošenim sredstvima, a ne građanima i građankama o stvarnim efektima tih politika na njihov svakodnevni život i transformacija rodnog režima (Mikuš, 2015, str. 151). U tom kontekstu, jedan od osnovnih problema uspešne implementacije urođnjavanja na Zapadnom Balkanu, a i šire, jeste **problem slabih institucija, fasadnih demokratija i pseudo akcija** (Špehar, 2012; 2016) koje, u suštini, ne doprinose promeni rodni režima, pa ni menjanju rodno neutralnih praksi, već, naprotiv, održavaju postojeće rodne odnose moći van i unutar institucija. Blagojević (2009) ovu pojavu povezuje i sa kontekstom **poluperiferijalnosti društava** u političkoj,

3 Femokratkinje su feministkinje koje ulaze u birokratske strukture i tamo zastupaju stavove feminističkog pokreta (Eisenstein, 1989).

ekonomskoj i socijalnoj tranziciji koja karakteriše nepostojanje strukture. Takva situacija svodi građenje institucija, mehanizama i procedura sprovođenja javnih politika, pa i u oblasti rodne ravnopravnosti, na nivo iscrpljujućeg individualnog angažmana motivisanih pojedinaca i pojedinki, a ne organizovanog i strukturisanog pristupa reformama, vladavini prava i jačanju demokratije.

Kao strategija i praksa okrenuta transformaciji institucija i institucionalnih praksi, proces urođnjavanja je prirodno okrenut ka samoj organizaciji, njenoj strukturi i ljudima unutar nje. To, zapravo, znači da se većina aktivnosti, programa i projekata odnosi na promenu i unapređenje procedura, podizanje kapaciteta kako onih koji donose odluke unutar organizacija, tako i onih koji proces urođnjavanja treba da sprovode. U suštini, svi resursi organizacije (novac, ljudski kapaciteti, znanje) usmereni su na obuku, podizanje kapaciteta i promenu praksi, a ne na rešavanje uzroka problema neravnopravnosti. Neke autorke smatraju da na taj način urođnjavanje slabo ili nikako doprinosi promeni samog rodnog režima, čiji je data organizacija ili institucija samo jedan deo (Meier i Celis, 2011).

3. Urođnjavanje: Feministički izazov 21. veka

Posle više od dvadeset godina od definisanja urođnjavanja kao strategije za postizanje rodne ravnopravnosti povećava se broj onih organizacija i institucija koje je primenjuju, ali se povećava i broj onih koji kritikuju sam koncept kao nejasan, neoliberalan i loš po feminističku agendu. U tom kontekstu, takođe se često govori o izneverenim očekivanjima i razočaranju u primenu urođnjavanja u praksi. Međutim, sama činjenica da je jedan koncept razočarao, govori u prilog tome da su očekivanja od njegove transformativne moći bila (pre)velika i/ili (ne)realna i da se izgubilo iz vida da se kontekst u kojem je urođnjavanje prepoznato i definisano kao strategija promene i sam promenio. I to ne na bolje. Uslovi za institucionalizaciju feminističkih praksi dodatno se usložnjavaju i komplikuju ekonomskim, političkim, ali i internacionalnim faktorima te pojavom novih koncepata, kao što je, na primer, **interseksionalnost**. Silvija Volbi (Walby, 2005) pojavu novih koncepata definiše kao "produktivne tenzije u teoriji i praksi urođnjavanja" koje treba da podstaknu na dijalog i umrežavanje oko izbora najboljih strategija za iskorenjivanje svih nejednakosti, posebno rodnih.

Izazovi sa kojima se suočava rodni mejnstriming su višestruki. Jedan od osnovnih predstavljaju narastajuće razlike u položaju žena na svetu, odnosno uvođenje novih-starih kriterijuma (osim roda) za njihovo produbljivanje, kao što su: klasa, rasa, invaliditet, uzrast, bračno i porodično stanje. Ovi kriterijumi i njihovo ukrštanje sa rodnom pripadnošću nisu nova pojava, međutim njihova institucionalizacija i primena u praksi jesu. Na primer, u nedostatku posebnih institucija koje su odgovorne za urođnjavanje (na primer agencija ili ministarstava za rodnu ravnopravnost i ženska prava), postoji velika mogućnost da se ono ne sprovodi. U kontekstu porasta interesovanja i proizvodnje zakonodavnog

okvira protiv diskriminacije, kakav status treba da očekuju posebni zakoni za rodnu ravnopravnost, na primer? Sa druge strane, prirodno savezništvo između diskriminiranih i marginalizovanih grupa može biti dodatno ugroženo parcijalizovanim, identitetskim politikama i samomarginalizacijom. Stoga je osnovno pitanje i izazov urođnjavanju za koga se ono sprovodi i kakvi su njegovi efekti na svakodnevni život žena, posebno marginalizovanih i žena iz osetljivih grupa.

Druga grupa izazova urođnjavanju proističe iz promenjenog konteksta i neoliberalnih, konzervativnih i desničarskih otpora politikama rodne ravnopravnosti i njihovoj institucionalizaciji. To čini urođnjavanje posebno ranjivim u kontekstu državne uprave te uvođenja i kreiranja novih politika i praksi. U tom narativu postoji tendencija da se pitanje rodne ravnopravnosti stavlja u isključivi kontekst materinske zaštite i socijalnih pitanja, a ne u glavni tok nekih drugih politika, na primer spoljne politike ili politike bezbednosti, odnosno da se žene posmatraju kao isključivi objekti praktičnih politika, a ne ravnopravni akteri koji aktivno učestvuju u njihovom formulisanju.

Čini se da stepen ugroženosti ženskih prava i u 21. veku zahteva komplementarni i kompleksniji odgovor od onoga koji nude strategije za postizanje rodne ravnopravnosti pojedinačno. Ni ravnopravnost u zakonima ni specifični programi usmereni na osnaživanje žena pa ni samo urođnjavanje nisu dovoljni nezavisni jedni od drugih da doprinesu trajnoj i održivoj promeni. Stoga sve tri strategije (Antonijević, 2018b) moraju da deluju zajednički i komplementarno, korigujući, nadopunjujući i podržavajući jedna drugu. U kontekstu u kojem se nejednakosti produbljuju i usložnjavaju, potrebno je podstaći dijalog između različitih aktera, njihovu saradnju i umrežavanje, kao i teoretsko i praktično promišljanje feminističkih strategija promene za 21. vek. Urođnjavanje je uspelo da postavi feministička pitanja i položaj žena na političku agendu državne uprave i institucija. Novi zadatak je pronaći načina da tu i ostane, da se produbi i učini efikasnijim.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Koji su uslovi i akteri potrebni da bi urođnjavanje postalo deo političke agende?
2. Jedan od najčešćih primera uspešnog urođnjavanja javnih politika je rodno odgovorno budžetiranje. Navedite primere dobre prakse rodno odgovornog budžetiranja u regionu Zapadnog Balkana i izlistajte razloge za uspeh, odnosno neuspeh, urođnjavanja drugih politika u vezi sa ekonomijom i razvojem.
3. Tekuća konceptualna debata oko urođnjavanja jeste i debata oko nasilja prema ženama kao posebne politike, odnosno kao dela politike bezbednosti (urođnjavanje politika bezbednosti). U kontekstu feminističke debate oko urođnjavanja navedite razloge za i protiv jednog i drugog pristupa.

Preporuka za čitanje

- Beveridge, F., i Nott, S. (2002). Mainstreaming: A case for optimism and cynicism. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 299–311.
- Beveridge, F., i Shaw, J. (2002). Mainstreaming Gender in European Public Policy: Bibliography. *Feminist Legal Studies*, 10(3), 313–328.
- Šinko, M. (ur.). (2015). Žene i politika. Zagreb: Centar za ženske studije i Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Verloo, M. (ur.). (2007). *Multiple meanings of gender equality: a critical frame analysis of gender policies in Europe*. Budapest, New York: CEU Press.
- Zore, P. (2013). Rodno osviještena politika - utjecaj na feminističku teoriju i praksu. U *Širenje područja političkog – Novi pogledi na političku participaciju žena* (str. 77–102). Zagreb: Centar za ženske studije.

Literatura

- Antonijević, Z. (2016). Državni feminizam u Srbiji – Institucionalizacija feminističkih politika i praksi?. *Sociologija*, 58(3), 350–371.
- Antonijević, Z. (2018b). Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: za i protiv urođnjavanja, *Sociologija*, 60(1), 299–312.
- Antonijević, Z. (2018a). *Urođnjavanje javnih politika u Srbiji 2000 – 2014: Politike podrške porodici u kontekstu evropskih integracija*. (Doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije, Novi Sad. Preuzeto 5. 1. 2019. <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9895/Disertacija17586.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Benschop, Y., i Verloo, M. (2006). Sisyphus' Sisters: Can Gender Mainstreaming Escape the Genderedness of Organizations?. *Journal of Gender Studies*, 15(1), 19–33.
- Blagojević, M. (2009). *Knowledge Production at the Semiperiphery: a Gender Perspective*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Boserup, E. (2007). *Woman's Role in Economic Development*. London ; Sterling, VA: Earthscan.
- Callerstig, A. C. (2011). Gender Equality and Public Services. U K. Lindholm (ur.), *Gender Mainstreaming in Public Sector Organizations: Policy implications and practical application* (str. 93–116). Lund: Studentlitteratur.
- Daly, M. (2005). Gender Mainstreaming in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12(3), 433–450.
- Đurić-Kuzmanović, T. (ur.). (2007). *Ka rodnom budžetiranju: vodič*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije Novi Sad.
- Eisenstein, H. (1989). Femocrats, Official Feminism, and the Uses of Power: A Case Study of EEO Implementation in New South Wales, Australia. *Yale Journal of Law & Feminism*, 2(1), Article 4.
- Fourth World Conference on Women*. (1995). Preuzeto 21. 12. 2017. <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/>
- Gender mainstreaming. Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices*. (2004). Strasbourg: Directorate General of Human Rights, Council of Europe.
- Hearn, J. (2011). Preface. U K. Lindholm (ur.), *Gender Mainstreaming in Public Sector Organizations: Policy Implications and Practical Application* (str. 13–30). Lund: Studentlitteratur.
- Hughson, M. (2015). *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Kesić, V. (2007). *Feminizam i država*. Zagreb: CESI.
- Lombardo, E., i Meier, P. (2006). Gender Mainstreaming in the EU: Incorporating a Feminist Reading? *European Journal of Women's Studies*, 13(2), 151–166.
- Lombardo, E., Meier, P., i Verloo, M. (ur.). (2009). *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policy-Making* (1 edition). Routledge.
- Meier, P., i Celis, K. (2011). Sowing the Seeds of Its Own Failure: Implementing the Concept of Gender Mainstreaming. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 18(4), 469–489.
- Milward, K., Mukhopadhyay, M., Wong, F. F. (2015). Gender Mainstreaming Critiques: Signposts or Dead Ends?. *IDS Bulletin* 46(4), 75–81.

- Mikuš, M. (2015). Civil Society and EU Integration of Serbia: Toward a Historical Anthropology of Globalizing Postsocialist Europe. U H. Cervinkova, M. Buchowski i Z. Uherek, *Rethinking Ethnography in Central Europe* (str. 147–171). New York: Palgrave Macmillan.
- Squires, J. (2005). Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12(3), 366–388.
- Squires, J. (2007). *The New Politics of Gender Equality*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave.
- Špehar, A. (2012). The EU as a Gender Policy Promoter in Western Balkans “Facade Democracies”: Achievements, Gaps and Challenges. U R. Kersten-Pejanić, S. Rajilić i C. Voß, *Doing Gender – Doing the Balkans: Dynamics and Persistence of Gender Relations in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States* (str. 157–167). München: Sagner.
- Špehar, A. (2016). *The Politics of Pseudoactions. Local Governance and Gender Policy Implementation in the Western Balkans* (No. 6). Visby, Sweden: Swedish International Center for Local Democracy.
- Walby, S. (2005). Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State i Society*, 12(3), 321–343.
- Walby, S. (2011). *The Future of Feminism*. Cambridge: Polity Press.
- Woodward, A. E. (2004). European Gender Mainstreaming: Promises and Pitfalls of Transformative Policy. U *Equity in the Workplace: Gendering Workplace Policy Analysis* (str. 77–102). Lanham: Lexington Books.

V.2 RODNA ANALIZA

DR. SCI. JELENA MILINOVIĆ

Nezavisna stručnjakinja

1. Uvod

Postizanje rodne ravnopravnosti kao ljudskog prava propisano je ustavima i zakonima o ravnopravnosti polova/rodnoj ravnopravnosti, antidiskriminacionim zakonodavstvom i cijelim nizom međunarodnih instrumenata ljudskih prava koje smo obavezni poštovati i primjenjivati. Odredbe kojima se štiti ravnopravnost i zabranjuje diskriminacija po osnovu pola/roda dio su i sistemskih i drugih propisa u različitim oblastima, od zakona, podzakonskih i drugih akata, pa sve do strateških i planskih dokumenata, odnosno javnih politika. U čemu je onda problem, pitamo se. Zašto ove deklarativne odredbe u zakonima ne znače odmah i njihovu primjenu u stvarnosti? Zbog čega i dalje postoje izražene rodne neravnopravnosti, pa čak i diskriminacija i nasilje kao ekstremni oblik diskriminacije? Zašto određene mjere vlasti imaju različite učinke na različite društvene grupe muškaraca i žena? Zašto naoko neutralne norme imaju nejednake efekte, iako nejednakost ili čak diskriminacija nisu uopšte bili namjera zakonodavca ili donosioca neke mjere? Zbog čega „ne vidimo“, odnosno odbijamo da vidimo da rodne nejednakosti postoje i da je njihovo uporno opstajanje zapravo legitimisana nejednakost u moći, podjeli rada i pristupu resursima?

Pravno, ljudi su ravnopravni bez obzira na pol/rod. Stvarno, ljudi žive sa velikim brojem različitosti zbog kojih imaju veće ili manje šanse da ostvare svoju egzistenciju, lični razvoj i potencijale. O tome nam govore zvanične statistike, različita istraživanja, istorijski razvoj društva i naša vlastita iskustva. Bosna i Hercegovina je i dalje dominantno patrijarhalno društvo i takva društvena orijentacija se sporo mijenja (Babović, Vuković i Petrović, 2012; Babović i dr., 2016). De facto, rodnu ravnopravnost još uvijek nismo postigli i u tom stremljenju postoje periodi napredovanja, kao i periodi kada se postignuti napredak osporava ili usporava. Zbog toga je postizanje rodne ravnopravnosti stalni razvojni proces i nezavršen posao. Da bi se postigla namjera i svrha zakona u njegovoj suštini, svi organi vlasti na svim nivoima imaju obavezu preduzimati različite mjere za postizanje rodne ravnopravnosti i iskorjenjivanje rodnih nejednakosti i diskriminacije, kao i preduzimati privremene posebne mjere kojima se u onim oblastima u kojima se utvrdi postojanje nejednakosti ili diskriminacije stanje mora unaprijediti. Te mjere ne mogu biti paušalne, nego zasnovane na dokazima i analizama stvarnog stanja. Tome služe posebno razvijeni instrumenti i alati, među kojima je **rodna analiza**, koja se primjenjuje kao prvi neophodan korak i polazna tačka za urođnjavanje.

Ovo poglavlje odgovara na pitanja šta je rodna analiza, koja su to pitanja i obavezni koraci, uz primjere iz prakse koji će biti ilustrativni za objašnjenje kako u našim uslovima možemo koristiti ovaj alat i sa kakvim učincima. Zaključni dio poglavlja sadrži smjernice i upute za detaljnije čitanje.

2. Definicija i ključni koraci

Kako navodi Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE) na svojoj web stranici, „Gender analysis“ (**rodna analiza**) je alat koji identifikuje razlike između žena i muškaraca u smislu društvenog položaja, pristupa resursima, ograničenja i mogućnosti, kao i raspodjele moći u nekom datom kontekstu. Jedan od ciljeva rodne analize je, naročito, da često zanemarene rodne razlike učini vidljivima. Detaljna rodna analiza omogućuje kreatorima politike da razumiju rodne nejednakosti u datoj situaciji ili sektoru, jer ne opisuje samo trenutačno stanje rodnih razlika, već istražuje i njihove uzroke i efekte.

U literaturi postoje različiti **okviri** za provođenje rodne analize. Oni predstavljaju korak po korak alate, koji pomažu u definisanju pitanja, analiziranju informacija i razvijanju strategija za povećanje zastupljenosti žena i muškaraca i učešća u politikama, projektima i programima. Ovi okviri su razvijeni za različite aspekte rodne ravnopravnosti i stoga su korisni za različite prioritete, programe ili projekte. Sažeti pregled ovih okvira sa izvorima za dalje čitanje se može naći u *Training module – Introduction to gender analysis and gender-sensitive indicators* (2009) i podrazumijeva sljedeće okvire: Harvardski okvir rodnih uloga (Harvard Gender Roles Framework); rodno planiranje koje naglašava praktične i strateške potrebe žena i muškaraca; okvir rodne analize koji se koristi u Međunarodnoj organizaciji rada; matrica rodne analize; socio-ekonomska i rodna analiza (SEAGA); i pristup društvenih odnosa (str. 7). Ključni **koncepti** koji se primjenjuju u analizi su: pol i rod; rodne uloge i odgovornosti; produktivan i reproduktivan rad; pristup i kontrola nad resursima; praktične i strateške potrebe; interseksionalnost.

Rodna analiza može se primjenjivati **u svim situacijama**, u najširem smislu, kao što je stanje u društvu, do užeg predmeta analize, kao što je uvođenje i primjena nekog propisa ili neke postojeće ili planirane mjere (na primjer, mjere podsticaja za poljoprivrednu proizvodnju), ili provedbe nekog projekta ili aktivnosti. Ona je **prvi korak**, jer bilo koja vrsta planiranja, bez obzira na to da li je u pitanju javna politika, program, projekat ili pojedinačna aktivnost, zahtijeva ne samo informacije, nego i njihovu analizu kao tačku od koje se polazi.

Rodna analiza bilo koje vrste počinje postavljanjem „rodnog pitanja“, odnosno pretpostavkama u vezi s mogućim rodним razlikama koje će se provjeravati odabranom odgovarajućom metodologijom. Razlike su ponekad skrivene ispod površine ili smo „rodno slijepi“ pa ih ne primjećujemo ili ih čak primjećujemo, ali ih smatramo prirodnim i ne preispitujemo ih, jer smo odrastanjem i socijalizacijom usvojili dominantnu patrijarhalnu vrijednosnu orijentaciju.

Rodna pitanja zbog toga moraju da ciljaju ispod površine i na uzroke i uticaj rodne dispariteta u datoj situaciji. Na primjer, zvanični statistički podaci pokazuju da žene čine manjinu među zaposlenima i samozaposlenima, ali većinu među neplaćenim pomažućim članovima domaćinstva. Osnovno pitanje koje u ovakvom slučaju postavljamo je: zašto je to tako? Pitanje je logično, jer polazimo od osnovne pretpostavke da žene i muškarci čine dvije polovine stanovništva – stoga, ukoliko postoji neravnoteža u učešću u određenim oblastima, logičan odgovor je da postoji neki društveni mehanizam koji jednu grupu stimuliše, a drugu potiskuje. Takav mehanizam ne mora biti eksplicitno vidljiv, nego se najčešće ogleda u normama i vrijednostima koje se u nekom društvu pripisuju ženama i muškarcima. Upravo zbog toga, odgovor sam po sebi ne može biti tako jednostavan, pa se ovo pitanje može dalje razložiti na niz potpitanja, na primjer: kakav je socio-ekonomski kontekst, koji strukturni (demografski, pravni, institucionalni), kulturni i religiozni faktori utiču na ovakvo stanje, kakvi su stavovi stanovništva o obrazovanju i plaćenom radu žena van kuće, da li postoje i koje su društvene ili strukturne prepreke za žene da se zaposle van kuće, koliko je opterećenje žena kućnim i domaćim poslovima brige o domaćinstvu i porodici i kakav uticaj to opterećenje ima na njihov izlazak na tržište rada, da li žene imaju imovinu i mogućnost da pokrenu vlastiti posao, kakvi su njihovi migracioni obrasci, ko šta radi (šta žene i muškarci rade, gdje i kada se ove aktivnosti odvijaju?), ko šta posjeduje (ko ima pristup i kontrolu nad resursima), kako se donose odluke i tako dalje. Dakle, pitanjima „zašto“ i „kako“ otkrivamo uzroke i posljedice rodne nejednakosti, ne konstatujemo samo stanje kao takvo. Ono i nije cilj samo po sebi.

Iz prethodno navedenog, što potvrđuju i svi izvori navedeni u literaturi na kraju teksta, može se definisati **prvi korak: sakupljanje raspoloživih podataka i informacija** i identifikovanje nedostataka podataka. To su najprije postojeći statistički podaci razvrstani po polu, koji su javno dostupni, kao i administrativne evidencije kojima raspolažu institucije u okviru svojih mandata i nadležnosti. Zatim, izvori podataka su postojeća ranija kvantitativna i kvalitativna istraživanja u vezi sa predmetom rodne analize, ekspertski izvještaji i druge socio-ekonomske analize koje sadrže podatke relevantne za naš predmet analize, ciljnu grupu ili pravni, institucionalni, društveni i privredni kontekst važan za datu analizu. Važno je razvrstavati podatke po polu, ali i po drugim osnovama razlikovanja, u okviru koncepta interseksionalnosti, kako bi se stekla potpunija slika stanja. Posebno treba identifikovati koji podaci nedostaju i na koji način bi se oni mogli u budućnosti prikupiti. Ukoliko je neophodno, nedostajuće informacije potrebno je prikupiti odgovarajućom metodologijom i instrumentima (ankete, intervjui, upitnici, dopisi institucijama i slično) i analizirati po polu. Važno je odmaknuti se od pukog opisivanja situacije uz pomoć statističkih podataka.

Na osnovu prikupljenih podataka i njihove analize, **drugi korak je otkrivanje uzroka rodne neravnopravnosti**, kao i identifikacija njihovih posljedica i efekata. U protivnom, kreatori politike možda neće uvidjeti zbog čega su rodne razlike važne i kakvi su njihovi efekti na ljudski razvoj. Zbog nedostatka ovog koraka, u praksi smo mogli zapaziti da

se za javne politike koriste analize stanja koje pokazu rodni disparitet, ali se on dalje ne dovodi u vezu sa mogućim posljedicama, pa javne politike mogu da pojačaju rodne nejednakosti ili čak da imaju direktan ili indirektan diskriminatoran efekat. Kod otkrivanja rodni nejednakosti, važno je:

- procijeniti kako rodna podjela rada i obrasci odlučivanja utiču na javnu politiku, program ili projekat;
- procijeniti ko ima pristup i kontrolu nad resursima, imovinom i koristima, uključujući beneficije programa ili projekta;
- ispitati predstavljanje i učešće žena i muškaraca u različitim sektorima javnih politika i na različitim nivoima rada, upravljanja i odlučivanja, u pogledu broja i uticaja;
- definisati na koji način mjera ili javna politika ima za cilj da odgovori na potrebe žena i muškaraca i kako će uticati na njihov život, uzimajući u obzir i druge osnovne nejednakosti;
- procijeniti barijere i ograničenja za žene i muškarce koji učestvuju i imaju koristi od politike, programa ili projekta.

Kada prikupimo podatke i analiziramo stanje ciljne grupe o kojoj je riječ i utvrdimo postojanje nejednakosti i njihove uzroke i posljedice, postavljamo pitanje kakvu promjenu želimo da proizvedemo. Ovo je **treći korak: uključivanje mogućnosti i mjera za rješavanje problema** uočenih rodnom analizom u javne politike, propise, programe, projekte i aktivnosti. Da bismo ovo postigli, potrebno je odgovoriti na niz pitanja. Koji cilj, direktan i indirektan, želimo postići? Koje su postojeće javne politike, propisi i institucionalni okvir u oblasti koju analiziramo? Ko sada ima korist od postojećih mjera i javnih politika, koji su njihovi učinci i zašto je tako? (Ovo je naročito važno kada se radi o naoko neutralnim mjerama i javnim politikama, koje inicijalno nemaju namjeru rodne diskriminacije ili jačanja rodni nejednakosti, ali su njihovi učinci de facto takvi.) Gdje postoje mogućnosti za promjenu i koje su to „ulazne tačke“? Koje nove mjere možemo predložiti kako se ispravile postojeće nejednakosti? Koju ciljnu grupu želimo obuhvatiti tim mjerama? Koji su njihovi mogući efekti i na koji način ćemo ih pratiti? Kako izbjeći otpor novim mjerama koje će očekivano dovesti u pitanje postojeću raspodjelu moći, rada, odgovornosti i resursa među ženama i muškarcima? Kako privući i mobilisati žene i muškarce da se ohrabre, da podrže, koriste i učestvuju u novim mjerama, odnosno željenoj promjeni? Ko ima uticaja na ostvarenje naših ciljeva? Koji su to ključni institucionalni i vaninstitucionalni akteri koji tu promjenu mogu podržati? Kako ćemo nove mjere učiniti vidljivim i provesti u djelo?

Važno je znati da rodnu analizu možemo obavljati u svakoj fazi provedbe javne politike, a naročito radi ocjene učinaka tokom tog procesa, kako bi se pratili rezultati i njihov uticaj na žene i muškarce. Rodnu analizu efekata tada obavljamo radi procjene potencijalnih učinaka predloženih novih ili izmijenjenih javnih politika, propisa i mjera, ili za procjenu stvarnih učinaka postojećih propisa i javnih politika. Imajući u vidu da javne politike utiču na žene i muškarce na različit način i da su ti faktori višestruki, (Neimanis, u: Galić, Petković i Milinović, 2009, str. 51–52) predlaže sljedeće **kriterije za analizu efekata**:

- **Učešće:** Da li žene i muškarci podjednako učestvuju kao ciljna grupa javne politike, u obukama, korišćenju podrške i tome slično?
- **Sredstva:** Da li muškarci i žene imaju jednak pristup resursima da bi mogli da imaju koristi od javne politike?
- **Norme i vrijednosti:** Na koje načine rodni stereotipi te opšte kulturološke i društvene norme i vrijednosti pogađaju muškarce i žene u provođenju date javne politike? Da li će stereotipi i vrijednosti onemogućiti ili otežati muškarcima i ženama da u potpunosti imaju beneficije od postojeće ili predložene politike djelovanja?
- **Prava:** Da li muškarci i žene imaju jednaka prava na korišćenje takve politike? Da li će data politika uticati na prava žena ili muškaraca direktno ili indirektno?

Na osnovu ovih kriterija, za analizu efekata predlažu se sljedeći **koraci** (Neimanis, u: Galić, Petković i Milinović, 2009, str. 51–52):

- Identifikovati položaj muškaraca i žena, dječaka i djevojčica prije provođenja politike razvoja u odnosu na učešće, resurse, norme te vrijednosti i prava;
- Procijeniti trendove u pogledu položaja muškaraca i žena, dječaka i djevojčica ako se ne bude provodila javna politika;
- Odrediti prioritete: koliko je neophodna javna politika s obzirom na stepen i učinke uočenih rodnih nejednakosti;
- Procijeniti potencijalne direktne i indirektno efekte javne politike u odnosu na učešće, resurse, norme, vrijednosti i prava, na određene grupe žena i muškaraca, djevojčica i dječaka. Treba obratiti pažnju ne samo na lako mjerljive efekte (npr. kvalitet poslova, bezbjednost na radu ili izgled za unapređenje) i neposredne i kratkoročne troškove i koristi, nego i na dugoročne troškove i koristi. U procjenu efekata uključiti i druge osnove razlikovanja žena i muškaraca (npr. etnički manjinske grupe, roditelje ili one koji to nisu, različite starosne grupe, obrazovne grupe, zaposlene i nezaposlene, regionalne grupe ili gradske/ruralne grupe itd.);
- Ukoliko se procjenom efekata utvrdi da određene politike djelovanja imaju negativan efekat na rodnu ravnopravnost, potrebno je definisati na koji način se takve politike mogu izmijeniti ili preformulisati tako da unapređuju rodnu ravnopravnost.

Iz svega navedenog može se zaključiti da je naš zadatak da razumijemo, ispitamo i stalno preispitujemo društvene odnose, složenost društvene interakcije, dinamiku rada, uticaj različite raspodjele moći i društvenih resursa na različite društvene grupe po osnovu pola/roda. To činimo kako bismo najprije na svjetlo dana iznijeli skrivene nejednakosti, diskriminaciju, izrabljivanje i zloupotrebu moći, pa zatim predložili bolja rješenja, kroz nove ili poboljšane javne politike, programe i mjere. Svakako, proces urođavanja javnih politika se ne završava tu. Potrebno je dalje kroz njihovu primjenu u praksi pratiti i ocjenjivati njihove efekte i na taj način transformisati javne politike i društvene prakse u pravcu postizanja rodne ravnopravnosti.

3. Primjer iz prakse: Unapređenje položaja žena na selu u Republici Srpskoj

Na osnovu prethodno izloženog, u ovom dijelu daju se primjeri iz dosadašnje prakse u institucionalnom radu u našoj zemlji na rodnoj analizi i mjerama koje su uvedene na osnovu provedenih analiza. Iz primjera se može zapaziti kako su međunarodne i domaće obaveze (CEDAW, Zakon o ravnopravnosti polova u BiH) našle svoje praktično otjelotvorenje u konkretnim analizama i mjerama koje su iz njih proistekle, te na koji način rodna analiza kao instrument može imati višestruke stvarne efekte.

Prva analiza položaja žena na selu u Republici Srpskoj (Milinović i Krunić, 2011) koju je proveo Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, uključujući nalaze rodnobudžetske analize programa podsticaja Ministarstva, izrađena je tokom 2009. godine kada je u proceduri bio Strateški plan ruralnog razvoja Republike Srpske 2009–2015. godine. Gender centar je sačinio posebnu i opsežnu Informaciju, koju je, nakon što ju je usvojila Vlada Republike Srpske, razmatrala i usvojila Narodna skupština Republike Srpske u novembru 2009. godine i donijela zaključke koji su stupili na snagu 9. 12. 2009. godine, nakon objavljivanja u „Službenom glasniku Republike Srpske“.

Analizom je konstatovano da su žene na selu velika grupa stanovništva u Republici Srpskoj, čije su potrebe i problemi gotovo „nevidljivi“, iako su brojni i određeni različitim faktorima koji uzrokuju višestruku marginalizaciju žena na selu. Iako su žene vitalni faktor od kojih najviše zavisi oživljavanje sela i ruralni razvoj u cjelini, njihov nepovoljan položaj i problemi sa kojima se suočavaju, od osnovnih životnih potreba, pa do dugoročnih interesa u okviru održivog razvoja, ostaju marginalna tema u procesima i politikama, od entitetskog do lokalnog nivoa. Analiza se zasnivala na četiri ključna segmenta:

- pregled normativno-pravnog okvira za unapređenje položaja žena na selu, koji je obavezujući za Republiku Srpsku,
- analizu podrške udruženjima žena sa aspekta mandata Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, sa prijedlogom mjera,
- pregled ključnih problema i pitanja položaja žena na selu, na osnovu dotadašnjih ekspertskih studija i rezultata analiza politika i budžetskih raspodjela u odnosu na žene na selu, te rezultata ankete o položaju žena na selu, koje su dostavili lokalni organi vlasti i ženske nevladine organizacije,
- zaključci i preporuke za poboljšanje položaja žena na selu i ravnopravnosti polova u ruralnim sredinama Republike Srpske.

Na osnovu svih analiziranih podataka, uočeno je da naoko rodno neutralni programi mjera u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja, iako de iure nisu diskriminatorni, de facto imaju različit uticaj na žene i na muškarce na selu, na štetu žena, jer se tim programima ne mijenjaju duboko ukorijenjeni patrijarhalni stereotipi koji otežavaju ili sprečavaju

žene da uživaju svoja prava, a te politike nemaju domašaj u rješavanje složenih pitanja procjene udjela ekonomije brige i tržišne ekonomije u bruto društvenom proizvodu, niti dovođenja u vezu ekonomije brige i tržišne ekonomije kako bi se otkrili sistemski i strukturalni mehanizmi koji otežavaju položaj žena uopšte, naročito žena na selu. S tim u vezi, politike i strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja ne mogu imati efekte ukoliko se eksplicitno ne planiraju ciljevi i mjere za poboljšanje položaja žena na selu u svim oblastima i segmentima života i rada. Identifikovani su ključni problemi žena na selu: u pogledu demografskog opstanka, u pogledu ekonomskog napretka, u pogledu kvaliteta života i pristupa osnovnim uslugama i infrastrukturi i u pogledu učešća u donošenju odluka, socijalne uključenosti i uticaja na razvoj seoskih zajednica.

Iz ove opsežne analize i njenih nalaza proistekli su **zaključci i preporuke** kojima su definisane mjere za poboljšanje uslova i položaja žena na selu, kao i za dugoročno unapređenje ravnopravnosti polova i položaja žena na selu i unapređenje razvoja sela u cjelini. Gender centar je u saradnji sa Ministarstvom pripremio **Akcioni plan za unapređenje položaja žena na selu**, koji je predstavljao privremenu posebnu mjeru u okviru operacionalizacije Strateškog plana ruralnog razvoja Republike Srpske 2009–2015. Akcioni plan je usvojen u decembru 2010. godine i definisao 29 programa/mjera radi realizacije pet specifičnih ciljeva, i to:

1. Unaprijeđen ekonomski položaj žena na selu,
2. Poboljšani uslovi života za žene na selu,
3. Poboljšan pristup javnim uslugama za žene na selu,
4. Osnažen društveni položaj žena na selu,
5. Povećana svijest stanovništva o ulozi, značaju i doprinosu žena na selu.

Neke od najvažnijih **konkretnih mjera Akcionog plana** bile su:

- edukativni programi prilagođeni ženama na selu koji će uticati na privrednu djelatnost na selu i na opšte društveno stanje sela,
- podsticanje preduzetništva žena stvaranjem administrativno pravnih uslova za stimulativnije poslovno okruženje, obezbjeđenje subvencionisanih/grantovskih, kreditnih sredstava i garantnih fondova te pružanje besplatnih savjetodavnih usluga i edukativnih programa,
- obezbjeđenje odgovarajuće infrastrukture, socijalnih usluga i zabavno-kulturnih sadržaja koje će uticati na kvalitet života na selu,
- podsticanje i podrška udruživanju žena u cilju aktivnijeg nastupa u ekonomskoj sferi kao i jačanju uticaja na donošenje odluka u lokalnoj zajednici,
- kreiranje adekvatnih informativnih programa koji obezbjeđuju prepoznatljivost informacija u smislu značaja i koristi za ciljnu grupu.

Tokom provedbe Akcionog plana, počev od 2011. godine, a na osnovu ove opsežne rodne analize, pojavila se potreba da pojedine nadležne institucije iniciraju dodatnu i specifičnu rodnu analizu u svojim resorima, a u skladu sa svojim nadležnostima i na osnovu toga izrade posebne mjere.

Tako je Ministarstvo saobraćaja i veza u 2011. godini provelo prvu **analizu potreba žena** u ruralnim sredinama Republike Srpske **sa aspekta saobraćaja i saobraćajne infrastrukture**. Ova analiza nije bila velikog obima, ali su njeni nalazi značajni jer se po prvi put razmatrala materija koju, po pravilu, na prvi pogled niko ne dovodi u vezu sa rodnom ravnopravnošću, a to su pitanja putne infrastrukture, javnog prevoza, željezničkog saobraćaja, telekomunikacija, medija i poštanskog saobraćaja te učešća žena u definisanju prioriteta saobraćajne i komunikacione infrastrukture. Analizom su utvrđeni niska mobilnost žena koje žive na selu i nedovoljna dostupnost javnog prevoza i drugih vidova saobraćaja što utiče na pristup ekonomskom osnaživanju i obrazovanju, zdravstvenim i drugim uslugama; relativno je visoka rasprostranjenost i pristupačnost telekomunikacijske mreže, ali postoje i ograničenja pristupa internetu i nepoznavanje ili slabo poznavanje rada na računaru. Žene su nedovoljno aktivne u zajednici uslijed nedostatka slobodnog vremena, opterećenosti privatnim i poslovnim obavezama i nedostatka prevoza. Veoma malo žena učestvuje u definisanju prioriteta za izgradnju saobraćajne mreže i putne infrastrukture iako se žene generalno slažu u tvrdnji da je to na vrhu prioriteta za poboljšanje života u seoskim područjima.

U **zaključcima ove analize** konstatovano je sljedeće: neophodno je da se ubuduće sva istraživanja o pitanjima saobraćaja i saobraćajne infrastrukture posmatraju i sa rodnog aspekta; izgrađena i kvalitetna saobraćajna infrastruktura, pristupačan i kvalitetan javni prevoz su od velikog značaja za žene koje žive na selu, jer su zavisne od njih; izgradnjom infrastrukture, povećanjem kvaliteta javnog prevoza, pristupačnim savremenim informacionim tehnologijama i poštanskim uslugama smanjio bi se interes žena sa sela da prelaze u grad, a povećao bi se interes žena koje žive u gradu za prelazak u sela, gdje mogu da imaju zdravije i pogodnije uslove za život; izgradnja infrastrukture, ponuda prevoza i ostalih usluga, pristup savremenim informacionim tehnologijama se instalira na osnovu ekonomskih relacija; društvo u cjelini treba da utiče i dotira mjere koje će stvoriti sistem koji će povećati mobilnost žena na selu. Takođe, pored rada na ovoj analizi, zaposleni u Ministarstvu saobraćaja i veza su učestvovali na obukama o rodnoj ravnopravnosti, specifično prilagođenim za resor saobraćaja, rodno odgovornom budžetiranju te primjeni obaveza iz normativno-pravnih standarda za ravnopravnost polova, čime je ojačana njihova svijest i znanje o ovoj materiji u okviru njihovih institucionalnih nadležnosti.

Za potrebe **mapiranja preduzetničkih potencijala žena u ruralnim zajednicama**, koje je uradila Agencija za pružanje stručnih usluga u poljoprivredi Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske u 2011. godini, sa posebnim osvrtom na njihove obrazovne potrebe, rodnom analizom ustanovljeno je da se žene rjeđe pojavljuju kao nosioci poljoprivrednih gazdinstava, što je uobičajeno u seoskim područjima. Ta praksa je uslovljena običajnim pravima prema kojima se ženski član porodice najčešće odriče imovine koja joj pripada u korist braće, odnosno samim činom udaje. Veoma mali broj žena posjeduje kuću, zemlju ili drugu imovinu na kojoj rade ili žive. U većini slučajeva suprug je vlasnik imovine, a veliko je učešće i drugih članova porodice (obično suprugovog oca) koji nose vlasništvo nad glavnim nepokretnostima imanja.

Slična je situacija i sa raspodjelom poslova na gazdinstvu, prema kojoj samo petina žena učestvuje u donošenju odluka. Nijedno domaćinstvo nije imalo praksu zajedničkog odlučivanja oko raspodjele poslova. Žene u ruralnim domaćinstvima uobičajeno obavljaju više uloga, a to su uloga majke i domaćice, koja uključuje brigu oko ishrane svih članova domaćinstva (odabira i pripreme namirnica, čime predstavlja odlučujuću kariku u karakteristikama ishrane članova domaćinstva) te u obavljanju poslova u procesu poljoprivredne proizvodnje. Prethodna istraživanja su pokazala da se u oblasti poljoprivredne proizvodnje žena više bavi poslovima primarne proizvodnje i eventualno prerade, dok su poslovi plasmana i marketinga proizvoda na tržište obično prepušteni muškarcima, čime žena prepušta, odnosno gubi direktnu kontrolu nad dobiti iz poljoprivredne proizvodnje, uslovno govoreći.

Bez obzira na navedeno, radni dan žene na poljoprivrednom gazdinstvu često prelazi radno vrijeme žena koje su zaposlene u drugim plaćenim djelatnostima. Tako je i ova analiza pokazala da većina žena radi duže od punog radnog vremena na poljoprivrednim poslovima, odnosno da preko 60% žena radi puno ili više od punog radnog vremena u poljoprivredi. Kada je u pitanju podjela kućnih poslova, osim brige o djeci i brige o starijima koje, kako ispitanici/e navode, obavljaju zajedno, muškarci i žene ne dijele ostale kućne poslove, odnosno skoro sve ostale poslove obavljaju žene i to u preko 90% slučajeva. Ako ovaj postotak uporedimo sa prosječnim punim radnim vremenom koje žena provede u poslovima povezanim sa poljoprivredom, vidimo koliko je opterećenje žena poslovima na poljoprivrednom gazdinstvu.

Zato su, uz **uvođenje posebne mjere za udruženja žena** u Pravilniku o dodjeli podsticaja Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, provedeni posebni programi i aktivnosti za: informisanje žena o mogućnostima za podsticaje putem promotivnih materijala, kreiranih i distribuisanih posebno u tu svrhu, kao i terenskih posjeta i savjetovanja za žene te pružanje savjetodavnih usluga i obuka za različite vrste poslovnih i drugih aktivnosti na selu.

Ove analize nisu, razumljivo, bile same sebi svrha, nego su **dovele do stvarnih rezultata i mjerljivih efekata**. Resorna ministarstva, u bliskoj saradnji i uz podršku Gender centra, razvijali su i provodili programe podrške ženama na selu. U periodu od 2011. do kraja 2015. godine uloženo je preko milion KM u ekonomsko osnaživanje žena na selu. Poboljšan je institucionalni i pravni okvir za obrazovanje odraslih, za učešće žena u javnom odlučivanju, za zaštitu žena od nasilja u porodici, za poboljšanje uslova stanovanja na selu. Identifikovani su problemi mladih ljudi iz seoskih područja, sa preporukama za djelovanje kako bi se mladi ekonomski osnažili i motivisali da ostanu na selu i jačaju svoje lokalne zajednice. Ojačani su kapaciteti i znanja zaposlenih u institucijama koje rade na ekonomskom osnaživanju žena na selu. Započela je značajna aktivnost zemljišne reforme, uključujući i rodnu ravnopravnost. U kontinuitetu se provodi kampanja „Ravnopravno za žene na selu“ i povećana svijest je i interesovanje medija za položaj žena na selu. Jedinice

lokalne samouprave pripremaju lokalne akcijske planove za ravnopravnost polova. Podržano je osnivanje i rad udruženja žena na selu i lokalnih akcionih grupa. Provedeni su programi za informisanje, obuku i savjetodavne usluge u poljoprivredi i ruralnom razvoju (distribuisano je preko 20.000 primjeraka promotivnog materijala, održano je 67 obuka kojima su prisustvovala 1302 žene, podržano je 129 udruženja žena koje žive na selu) i omogućen lakši pristup sredstvima za poljoprivrednu proizvodnju i preduzetničkim aktivnostima za žene na selu.

Kao neke od značajnih pokazatelja rezultata svih provedenih mjera, može se navesti povećan procenat žena nosilaca poljoprivrednih gazdinstava, sa 12,5% u 2011. godini na 22,7% u 2017. godini, za koje je u toj godini Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede odobrilo podsticaj u ukupnom iznosu od 3.798.577,44 KM¹. Takođe, osnovane su i rade tri ženske poljoprivredne zadruge.

Radi praćenja učinaka Akcionog plana, provedene su srednjoročna i završna evaluacija, koje su dale detaljne nalaze i preporuke za dalje postupanje i nove dugoročne, srednjoročne i kratkoročne mjere za unapređenje rodne ravnopravnosti i položaja žena na selu. I pored postignutog napretka, ne može se reći da je ovaj proces završen. Naprotiv, teška ekonomska i društvena situacija stvorila je nove probleme i izazove, koji traže nove analize i nove mjere.

4. Zaključak

Iz svega navedenog može se zaključiti da je rodna analiza izuzetno značajan instrument u postizanju rodne ravnopravnosti. Ona razotkriva postojeće rodne nejednakosti, naročito one skrivene, ukazuje na njihove uzroke i posljedice i stvara osnov za mjere i javne politike koje će te nejednakosti ispraviti. Važno je te mjere uskladiti sa standardima rodne ravnopravnosti, utvrđenim u međunarodnim i domaćim propisima i instrumentima za ljudska prava. Nejednakosti se najčešće ističu kao rodna neravnoteža u pogledu rada, upravljanja, raspodjele moći, pristupa i kontrole nad različitim resursima, te je za svaku javnu politiku, koja se u krajnjoj liniji uvijek odražava na stanovništvo, kolektivno i pojedinačno, važno da je povežemo sa stvarnim životom i da dođemo do krajnjeg cilja, a to je društveni razvoj.

Važno je imati u vidu da za rodnu analizu, osim ranije navedenih koraka koji su opštevažeći, nema striktno predviđenog recepta koji bi bio univerzalno primjenjiv. Pristupi i metodologije su različiti i zavise od predmeta same analize i cilja koji se želi postići. Nije isto analizirati propis, javnu politiku, projekat ili neku pojedinačnu aktivnost. Nekad se analiza mora uraditi u kratkom roku, pa se ne može primijeniti participativni pristup (uključivanje direktnih korisnika/ca) i mora se primjenjivati brza procjena stanja.

¹ Prema podacima Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, iznesenim u januaru 2018. godine na promociji projekta „Rodno odgovorno budžetiranje na regionalnom nivou“.

Nekada je manje sredstava na raspolaganju, pa se mora pribjeći bržem i jeftinijem postupku, naravno, ne gubeći iz vida ciljeve analize, što je uvijek promjena stanja ka nekom željenom cilju. Nekad je strateški dobro da prvu svoju analizu osmisle i urade ljudi unutar institucija i organizacija koji je nikad nisu prije radili, uz ekspertsku podršku i vođenje. Time se stvara, takoreći, vlasništvo nad procesom i podiže svijest o tome zašto to rade i čemu to služi, što pokreće promjene iznutra. Nekad se forma mora prilagoditi procedurama i formatima onih koji o dokumentu odlučuju. Poenta je da je najbitniji krajnji rezultat. Ako je rodna analiza dovela do nekog procesa u kojem se pokrenula promjena iznutra i prema vani, može se reći da je postigla cilj. Ako je taj proces promjene omogućio proširenje budućih analitičkih postupaka i njihovu primjenu u novim javnim politikama, to je već značajan rezultat.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Odaberite oblast u kojoj zapažate izražen rodni disparitet između žena i muškaraca. Koji statistički podaci su vam dostupni? Postoje li istraživanja na tu temu koja sadrže podatke razvrstane po polu? Šta nam ti podaci govore?
2. Koji su mogući uzroci uočene rodne neravnopravnosti? Kako se mogu utvrditi? Kakve posljedice ima ta neravnopravnost?
3. Na koji način se može ispraviti uočena rodna neravnopravnost? Predložite moguće mjere (kratkoročne, srednjoročne, dugoročne) i načine njihove realizacije.

Preporuka za čitanje

- European Institute for Gender Equality (EIGE). (2018). *Gender Analysis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- *Gender Analysis Toolkit*. (2009). Brisbane: Office for Women, Queensland Government.
- *Training Module – Introduction to Gender Analysis and Gender-Sensitive Indicators*. (2009). Gender Campus, Turin: International Training Centre of the International Labour Organisation.

Literatura

- Babović, M., Stanojević, D., Milinović, J., Petrović, I. i Stefanović, S. (2016). *Rodne nejednakosti u Republici Srpskoj iz perspektive životnih tokova*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
- Babović, M., Vuković, O. i Petrović, I. (2012). *Rodna ravnopravnost u Republici Srpskoj: istraživanje javnog mnjenja*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
- Galić, N., Petković, A., i Milinović, J. (2009). *Uključi se – u ravnopravnost polova. Priručnik za primjenu principa jednakosti i ravnopravnosti polova u lokalnoj zajednici*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske.
- European Institute for Gender Equality (EIGE). (2018). *Gender Analysis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Preuzeto 31. 10. 2018. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/methods-tools/gender-analysis>
- Gender Analysis – Principles and Elements*. (2015). Stockholm: SIDA. Preuzeto 31. 10. 2018. <https://www.sida.se/contentassets/a3f08692e731475db106fdf84f2fb9bd/gender-tool-analysis.pdf>
- Gender Analysis Toolkit*. (2009). Brisbane: Office for Women, Queensland government. Preuzeto 31. 10. 2018. <https://www.csyw.qld.gov.au/resources/dcsyw/women/gender-analysis-toolkit/gender-analysis-toolkit.pdf>
- Milinović, J., i Krunić, S. (2011). *Položaj žena na selu u Republici Srpskoj*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
- Training Module – Introduction to Gender Analysis and Gender-Sensitive Indicators*. (2009). Gender Campus, Turin: International Training Centre of the International Labour Organisation. Preuzeto 31. 10. 2018. <http://www.focusintl.com/GD124d-%20Gender%20Campus%20Module%20Obis%20-%20Introduction%20to%20Gender%20sensitive%20indicators.pdf>

V.3 RODNO ODGOVORNO BUDŽETIRANJE

MR. DŽENITA HRELJA HASEČIĆ

Nezavisna stručnjakinja

1. Teoretski i pravni uvod

1.1. Pojam i osnovne karakteristike rodno odgovornog budžetiranja

Rodno odgovorno budžetiranje je **sastavni dio pristupa urođnjavanja politika**. Prema najčešće korištenoj definiciji (Council of Europe, 2005) „rodno odgovorno budžetiranje predstavlja uključivanje principa rodne ravnopravnosti u budžetske procese. Podrazumijeva rodno zasnovanu procjenu budžeta, uključivanje rodne perspektive na svim nivoima budžetskog procesa i restrukturiranje prihoda i rashoda u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti.“ U procesu rodno odgovornog budžetiranja koriste se alati kojima se „prati tok novca“ iz vladinih budžeta ka ostvarenju ciljeva i uticaja na različite grupe žena i muškaraca, dječaka i djevojčica. Vrlo je važno zapamtiti da rodno odgovoran budžet ne može biti shvaćen kao budžet napravljen isključivo za žene, jer bi u tom slučaju značilo da žene označavamo kao interesnu grupu koja se natječe s drugima za ionako oskudna sredstva koja vlada dodjeljuje, odnosno da budžet treba podijeliti podjednako između žena i muškaraca ili da se cilj rodno odgovornih budžeta svodi na to da se veći dio javnih sredstava dodijeli programima ili mjerama isključivo namijenjenih ženama. Suprotno tome, kreatori javnih politika i budžeta trebaju uzeti u obzir potrebe i prioritete različitih grupa žena i muškaraca (i trans i rodno varijantnih osoba) imajući u vidu njihove različite uloge i položaj u porodici, ekonomiji i društvu, istovremeno vodeći računa o razlikama unutar tih grupa u pogledu dobi, geografskog smještaja, manjinske pripadnosti, prisutnosti invaliditeta i slično. Upravo vodeći računa o prethodnom, može se reći da rodna ravnopravnost podrazumijeva različitu dodjelu sredstava za navedene grupe kako bi se na taj način izvršile korekcije postojećeg (neravnopravnog) stanja.

Zemlja pionir u rodno odgovornom budžetiranju je Australija, gdje početak ove inicijative seže u 70-te godine prošlog vijeka kada je razvijen nacionalni mehanizam za žensku politiku, pod uticajem ženskih nevladinih organizacija. Rodno odgovorne inicijative su, zatim, nastajale u Južnoj Africi, Tanzaniji, Keniji, Filipinima, Ruandi, Ugandi, Indiji, Velikoj Britaniji, Belgiji, Španiji, Austriji, Francuskoj i brojnim drugim zemljama, uključujući i našu zemlju i zemlje regije: Srbiju, Makedoniju, Albaniju. Ove inicijative su nastajale i odvijale se na različite načine, a kao pokretači su se javljali svi subjekti koji učestvuju u planiranju i izradi budžeta, dok je sam proces bio više ili manje „složen, obuhvatan, detaljan i uspješan“ (Hrelja Hasečić, 2015).

Imajući na umu gore rečeno, rodno odgovornim budžetiranjem se, pored rodne ravnopravnosti, **ostvaruju i sljedeći ciljevi** koji su značajni i za našu zemlju (Vlada FBiH, 2010):

- **Povećanje odgovornosti:** utvrđuje se da li su obaveze koje su vlade preuzele u ostvarivanju rodne ravnopravnosti prevedene u prioritete koje će one financirati u navedenom periodu – budžeti pokazuju koji su to prioriteti;
- **Povećanje transparentnosti i participativnosti:** većim učešćem u procesu izrade budžeta i rada (transparentnost) i participativnim pristupom, tj. većim učešćem stanovništva u budžetskom procesu. Cilj mu je demokratizacija procesa, kao i budžetske politike u cjelini.
- **Veća efikasnost i efektivnost:** rodno odgovoran budžet doprinosi boljem ostvarenju strateških ciljeva u pojedinim oblastima, pa samim tim i ostvarivanju efektivnosti i efikasnosti, jer žene i muškarci (i trans i rodno varijantne osobe) zbog različitih pozicija i stereotipno definiranih društvenih uloga, mogu imati različite želje i potrebe i mogu različito reagirati na mjere koje se predstavljaju kao rodno neutralne;
- **Dobro upravljanje:** rodna neravnopravnost dovodi do velikih gubitaka u smislu društvene kohezije, ekonomske efikasnosti i razvoja čovječanstva. Rodno odgovorno budžetiranje se može smatrati neophodnom strategijom u stremljenju ka ravnopravnom građanstvu i pravednom društvu, tako da je ono sredstvo ne samo dobrog ekonomskog i finansijskog upravljanja, nego i dobrog upravljanja uopće.

1.2. Pravni okvir za rodno odgovorno budžetiranje u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina je potpisala, odnosno ratificirala sve ključne međunarodne dokumente koji se odnose na rodnu ravnopravnost (vidi radove u ovom zborniku koji se odnose na Ujedinjene nacije, Vijeće Evrope i Evropsku uniju) i kao članica međunarodnih tijela obavezna je provoditi mjere i podnositi izvještaje o tim mjerama. U setu međunarodnih dokumenata koji obavezuju Bosnu i Hercegovinu, a izričito govore o rodno odgovornom budžetiranju, nalazi se **Pekinška deklaracija s platformom za akciju**. U Pekinškoj deklaraciji s platformom za akciju, između ostalog, stoji da: „Uspjeh politike i mjera kojima je svrha podrška ili jačanje unapređenja ravnopravnosti spolova i unapređenje statusa žena, trebao bi biti utemeljen na integriranju perspektive rodne ravnopravnosti u opću politiku, koja je u vezi sa svim oblastima društva, kao i s provođenjem pozitivnih mjera uz odgovarajuću institucionalnu i finansijsku podršku na svim razinama.“ U poglavlju VI, u tačkama 345/346 stoji da je „za potpuno i uspješno provođenje Platforme za akciju potrebna politička odlučnost kako bi se osigurali ljudski i finansijski resursi za osnaživanje položaja žena. U vezi s tim bit će potrebna **integracija perspektive rodne ravnopravnosti u budžetske odluke** o politikama i programima, kao i adekvatno financiranje konkretnih programa za osiguranje ravnopravnosti između

muškaraca i žena.“ Navedene odredbe Platforme za akciju, kao i druge, daju obavezu vladama na svim nivoima u Bosni i Hercegovini da u procedure pripremanja, predlaganja, usvajanja i izvršavanja budžeta uključe i njihovo analiziranje s rodnog aspekta.

Temeljni domaći zakon kojim se osigurava integriranje rodne ravnopravnosti u BiH je Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini (ZORS). ZORS-om se uspostavlja mehanizam i standardi za zaštitu i osiguranje ravnopravnosti spolova u svim vidovima javnog i društvenog života i uređuje zaštita od diskriminacije na osnovu spola. U cilju ostvarivanja stvarne ravnopravnosti spolova predviđene su i posebne privremene mjere koje se ne smatraju diskriminacijom, što je značajno za kreiranje rodno odgovornog budžeta. Gender akcioni plan (GAP) donesen 2006. godine za operacionalizaciju ZORS-a kao najvažniji strateški dokument u državi za ostvarivanje rodne ravnopravnosti izričito je sadržavao poglavlje (Poglavlje IV) o rodnom budžetiranju sa specifičnim preporukama. Drugi i treći gender akcioni plan rodno odgovorno budžetiranje uvrštavaju u osnovne principe na kojima počiva donošenje mjera, programa i aktivnosti za realizaciju ZORS-a (vidi rad *III.2 Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost* autora Adnana Kadribašića).

Za Bosnu i Hercegovinu je također značajno spomenuti da je nekoliko inicijativa bilo poduzeto da bi se promovirali rodno odgovorni budžeti u okviru Evropske komisije. Nakon javne rasprave o rodno odgovornim budžetima 2003. godine, u Komitetu o ženskim pravima i jednakim mogućnostima Evropskog parlamenta donesena je **Rezolucija „Rodno budžetiranje: kreiranje javnih budžeta s rodnom perspektivom“** (A5-0214/2003) u kojoj Evropski parlament poziva Evropsku komisiju da osigura rodno odgovorno budžetiranje u praksi i da uspostavi komunikaciju o gender budžetiranju u okviru dvije godine i da uključi politike gender budžetiranja u ciljeve, instrumente i mehanizme u Strateški okvir za rodnu ravnopravnost. Sve zemlje članice EU, kao i zemlje koje su u pripremi za ulazak u EU, treba da imaju informacije o ovim aktivnostima i da se uključe u procese na vrijeme.

U GAP-u za period 2018–2022. godine utvrđeni su **principi za definiranje mjera i aktivnosti institucija. Princip analize uticaja budžeta** na različite potrebe žena i muškaraca (rodno odgovorno budžetiranje – ROB) jedan je od tih principa: prilikom planiranja aktivnosti i izrade analiza stanja u pojedinačnim oblastima neophodno je da svaki budžetski korisnik napravi analizu kako bi se ocijenio uticaj postojećih budžetskih sredstava na zadovoljavanje različitih potreba žena i muškaraca. Ova analiza trebala bi da posluži kao osnov za planiranje aktivnosti po oblastima GAP-a. Nadalje, GAP-om su definirane prioritetne oblasti djelovanja, kao što su: sprečavanje i suzbijanje nasilja po osnovu spola, uključujući nasilje u porodici kao i trgovinu ljudima; javni život i donošenje odluka; rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim resursima; zdravlje, prevencija i zaštita te socijalna zaštita. Jasno su diferencirane obaveze resornih ministarstava/institucija i institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova, kao i saradnja s drugim akterima (međunarodne, nevladine i druge organizacije civilnog društva).

Uključivanje rodne perspektive predviđeno navedenim pravnim okvirom, kao i uvođenje rodno odgovornog budžetiranja, obaveza je institucija u BiH na svim nivoima vlasti i podrazumijeva temeljnu promjenu u pristupu planiranju i vođenju politika i programa. Definirane prioritetne oblasti u važećem GAP-u u kojima je potrebno donijeti mjere i programe za unapređenje rodne ravnopravnosti treba da služe kao smjernice institucijama u BiH na svim nivoima u određivanju sektorskih prioriteta i donošenju pojedinačnih mjera i programa kako bi se među ciljeve uvrstio i cilj uklanjanja rodne nejednakosti u toj oblasti, te za to osigurala i odgovarajuća budžetska sredstva.

2. Uvođenje rodne perspektive u budžete

2.1. Rodna perspektiva u budžetskim politikama

Standardni budžeti nisu rodno neutralni, nego „rodno slijepi“ (Elson, 1999). U osnovi standardnog budžeta je vladajuće ekonomsko mišljenje koje pretpostavlja racionalno ponašanje pojedinaca vođenih sopstvenim interesom, bez spola, klase, starosne dobi i etničke pripadnosti, koji su okrenuti isključivo tržištu. Takvi pojedinci žive izvan specifičnog historijskog, geografskog i društvenog konteksta i njihove odluke nisu podložne uticajima moći. Razlike između muškaraca i žena su neprepoznatljive zbog pretpostavke da su ciljevi i instrumenti ekonomske politike široko primjenljivi i otuda „rodno neutralni“. Međutim, ako se u analizu budžeta uključi rodna perspektiva, naročito za njegovu rashodovnu stranu, vrlo često će se utvrditi da upravo postoji veoma jaka finansijska veza između ekonomskog razvoja (ekonomskog rasta, smanjivanja siromaštva, investiranja i štednje) i rodne (ne)jednakosti („ženskog“ siromaštva i jednakog pristupa resursima).

Rodna perspektiva u budžetskim politikama je neophodna jer **rodno slijepo budžetiranje reproducira neravnopravnosti** u položaju muškaraca i žena (i drugih grupa) i nejednaku raspodjelu moći između njih, produbljujući rodni jaz. Ona podrazumijeva da se u svakoj datoj oblasti ili aktivnosti neke politike vodi računa o specifičnostima i razlikama prema spolu zbog kojih postoji nejednakost u mogućnostima za žene i muškarce da koriste resurse (zemlja, novac, kapital), učestvuju u procesima donošenja odluka ili raspoložu rezultatima svog rada.

Primjer početnih razmatranja u planiranju budžeta u **oblasti okoliša** iz rodne perspektive:

- Fizički okoliš različito utiče na žene i muškarce zbog njihovih društveno definiranih uloga i položaja koji iz njih proizlazi.
- Žene su često te koje upravljaju primarnim resursima (voda, hrana, otpad).
- Žene rijetko učestvuju u donošenju odluka o upravljanju, korištenju ili zaštiti resursa.
- Žene rjeđe biraju zanimanja iz oblasti okoliša – energetika, upravljanje resursima, tehnologija, industrijska proizvodnja i slično.
- Žene često nemaju znanja ni pristup informacijama od značaja za korištenje i zaštitu prirodnih resursa niti za zaštitu od prirodnih katastrofa (kao u slučaju poplava iz 2014. godine).

2.2. Reforma javnih finansija i programsko budžetiranje

Tokom proteklih godina institucije Bosne i Hercegovine, kao i entitetske i kantonalne vlasti u Bosni i Hercegovini, unaprijedile su i modernizirale proces planiranja i izrade budžeta, koji je utemeljen na principima ostvarivosti, prioritiziranja, učinkovitosti i efikasnosti, participativnosti, transparentnosti i odgovornosti. Izmjenom i dopunom Zakona o finansiranju institucija BiH (Službeni glasnik BiH, broj 49/09) u zakonske procedure je uveden pojam programskog budžeta. Ovi principi su navedeni i objašnjeni u Zakonu o budžetima Federacije BiH, a osnova su i budžeta na drugim nivoima vlasti. Reforma u upravljanju javnim finansijama usmjerena je ka potpunom uvođenju programskog budžetiranja, odnosno planiranju i donošenju budžeta usmjerenih ka rezultatima, što je u skladu sa savremenim shvatanjima budžeta kao ključnog instrumenta u ostvarivanja vladinih politika.

Prema tradicionalnom metodu, u procesu planiranja budžeta sredstva se raspodjeljuju na bazi ulaznih elemenata, tj. procjenjuju se sredstva po ekonomskim kategorijama (koliko sredstava je potrebno za plate, koliko za materijalne troškove, itd.). Takav budžet se još naziva i **linijski budžet**, za razliku od **programskog budžeta** u kojem su sredstva raspoređena prema postavljenim ciljevima, odnosno rezultatima koje treba ostvariti tim sredstvima. Pojam „program“ podrazumijeva grupiranje sličnih usluga ili aktivnosti koje imaju zajednički strateški ili operativni cilj unutar jednog budžetskog korisnika. Ovakav pristup omogućava budžetskim korisnicima da grupiraju svoje aktivnosti u programe, a svaki program ima definirane operativne ciljeve i željene izlazne rezultate. To omogućava ministrima, vladi, parlamentu i javnosti da mjere učinke programa u smislu djelotvornosti i učinkovitosti, tj. da ocijene da li program pruža očekivanu vrijednost za uloženi novac.

Razlike između tradicionalnog i programskog budžeta prikazane su u sljedećoj tabeli:

Upravljanje budžetom u BiH prije reforme (linijski budžet):	Reforma upravljanja javnim finansijama u BiH (programski budžet):
▶ Nepostojanje sveobuhvatnih dugoročnih planskih dokumenata	▶ Srednjoročno (trogodišnje) planiranje budžeta
▶ Planiranje na jednu godinu, uglavnom na osnovu prošlogodišnje potrošnje	▶ Trogodišnji planovi na osnovu strateških prioriteta
▶ Ekonomska klasifikacija rashoda – budžet baziran na ulaznim elementima (plate, materijalni troškovi, kapitalne investicije)	▶ Sredstva dodijeljena programima – budžet baziran na rezultatima koji se žele ostvariti finansiranim programom
▶ Nepostojanje informacija o rezultatima/učinku potrošnje	▶ Praćenje učinka potrošnje na osnovu definiranih pokazatelja
▶ Učešće ograničenog kruga aktera	▶ Zahtijeva učešće više aktera

Tabela 1. Usporedni prikaz odlika tradicionalnog i budžetiranja usmjerenog na rezultate
Izvor: Hrelja Hasečić, 2015.

2.3. Programsko i rodno odgovorno budžetiranje

Metodologija programskog budžetiranja zahtijeva davanje informacija u budžetu kojima se omogućava bolji uvid u strateške ciljeve, aktivnosti, troškove, očekivane izlazne i krajnje rezultate i efikasnost. Dodavanjem informacija o korisnicima i korisnicama programa i njihovim učincima na rodnu ravnopravnost omogućava se uvođenje rodno odgovornog budžetiranja, ali i unapređenje kvaliteta budžetiranja usmjerenog na rezultate. Isto tako, međutim, nepotpunom primjenom metodologije programskog budžetiranja u kojoj najčešće mjere učinka izostaju ili su slabije kvalitete ili se ne vrši praćenje ostvarenja rezultata prema mjerama učinka niti se provodi evaluacija ostvarenih rezultata na osnovu koje se vrši naredno planiranje i eventualno korigovanje programskih elemenata, ograničava se ili potpuno onemogućava rodno odgovorno budžetiranje.

Na koji način je ostvareno **institucionaliziranje rodno odgovorne budžetske inicijative na nivou tijela vlasti Federacije BiH** može se prikazati u sljedećoj shemi:

Shema 1: Proces institucionaliziranja rodno odgovorne budžetske inicijative u Federaciji BiH
Prikaz autorice.

Kako je istaknuto, rodno odgovorno budžetiranje predstavlja uključivanje jasne rodne perspektive u generalni kontekst budžetskog procesa primjenom posebnih procedura i analitičkih instrumenata s ciljem unapređenja rodno odgovornih politika. S obzirom na to da se budžetski proces odvija tokom godine, ili više godina kako je slučaj u srednjoročnom pristupu koji se primjenjuje u BiH, u toku tog ciklusa postoji nekoliko prilika za uključivanje rodne perspektive. Oni se mogu klasificirati kao **ex ante**, u toku izrade i usvajanja budžeta i **ex post** pristupi budžetiranju (Downes, Von Trapp, i Nicol, 2016/2017). Tako se uključivanje rodne perspektive može odvijati u početnoj analizi budžeta, kada se ocjenjuju potrebe iz rodne perspektive, koje mogu obuhvatiti i kvalitativnu analizu o tome u kojoj mjeri se prioritetima i programima vlade zadovoljavaju rodne potrebe različitih grupa stanovništva (*ex ante*), zatim u toku izrade budžeta kada se programski ciljevi usklađuju sa rodno odgovornim politikama ili nakon donošenja budžeta, u vidu analize pojedinačnih budžetskih mjera nakon što se usvoje i/ili provedu i njihovog uticaja na rodnu ravnopravnost (*ex post*).

U BiH se rodno odgovorno budžetiranje provodi na svim nivoima, s najznačajnijim rezultatima ostvarenim na entitetskom nivou, zahvaljujući inicijativama gender centara u oblasti rada, zapošljavanja i pristupa resursima (Federacija BiH), te poljoprivrede i unapređenja položaja žena na selu (Republika Srpska, vidi rad *V.II Rodna analiza*, autorice Jelene Milinović). U Federaciji BiH se može reći da je proces već nekoliko godina zaokružen, te da su, pored prvobitnih oblasti rada i zapošljavanja, ciljevi rodne ravnopravnosti uključeni i u planiranju i realizaciji budžeta u oblasti nauke, obrazovanja, turizma i drugim. U institucijama na državnom nivou ovaj proces teče sporije, uglavnom zato što je njihova uloga u ključnim oblastima za uvođenje ravnopravnosti spolova uglavnom koordinirajuća, bez mogućnosti direktnog djelovanja na stanje na terenu, čime je otežano razmatranje krajnjih efekata programa i aktivnosti na krajnje korisnike, ali se i na tom nivou bilježe značajni rezultati, posebno u oblasti sigurnosti. Ovome su doprinijeli i kontinuirani napori na unapređenju statistike i evidencija u skladu sa ZORS-om, kao i postojanje rodno odgovornog modula u Informativnom sistemu upravljanja budžetom (BMIS) kojim upravljaju ministarstva finansija. Značajne su i rodno odgovorne budžetske inicijative civilnog sektora, posebno onih organizacija koje rade na unapređenju ženskih prava.¹

Na lokalnom nivou rezultati su također značajni i odmah vidljivi, jer su lokalne politike najdirektnije usmjerene na krajnje korisnike/ce. Značajan broj općina u BiH je proveo rodno odgovornu analizu budžeta i usvojio akcioni plan za uvođenje rodno odgovornog budžetiranja, u saradnji s nevladinim organizacijama i najčešće s ciljem povećanja zaposlenosti i ekonomskog osnaživanja žena.² Međutim, kako su kasnije analize pokazale (Miftari, 2015), ove inicijative u mnogim općinama nisu ponovljene i da je uključivanje rodne perspektive u planiranje i realizaciju budžetskih sredstava u općinama usvojena praksa, kao ni da su ishodi u potpunosti zadovoljavajući. Sredstva iz lokalnih budžeta se uglavnom usmjeravaju za podsticanje ženskog poduzetništva (te tako dolaze do malog broja žena) i za tipično ženske poslove i uslužne djelatnosti koje se smatraju prikladnijim za žene, kao što su frizerske usluge ili domaća radinost (Ždralović, Popov Momčinović i Hrnjić-Kuduzović, 2018). Ova izdvajanja rijetko prate ozbiljne analize iz rodne perspektive koje bi pokazale stvarnu potrebu lokalnog tržišta i mogućnosti razvoja te na taj način usmjerile dodjelu sredstava iz lokalnog budžeta u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti.

---

1 Od rodno odgovornih budžetskih inicijativa koje su, osim podizanja svijesti o značaju problema, dale i konkretne rezultate u vidu osiguranja budžetskih sredstava ili promjena zakona inicijative Sarajevskog otvorenog centra, Ujedinjenih žena Banja Luka, Medice Zenica, Fondacije lokalne demokratije, Veste Tuzla i drugih, za finansiranje sigurnih kuća za žrtve porodičnog i rodno zasnovanog nasilja i ostvarivanje prava porodilja.

2 Rodno odgovorno budžetiranje u BiH na svim nivoima vlasti od 2011. godine kontinuirano implementira UN WOMEN u okviru projekta "Promovisanje rodno odgovornih politika u Jugoistočnoj Evropi i Republici Moldaviji" na kojem je ostvarena saradnja i s drugim međunarodnim organizacijama, kao što su USAID, OSCE, GIZ, SDC, SIDA i drugi. Također, lokalni gender akcioni planovi i rodno odgovorno budžetiranje rezultat su rada i entitetskih gender centara, u saradnji s navedenim agencijama i samostalnim istraživačima/cama i organizacijama civilnog društva.

Određen broj općina u BiH je proveo korake uključivanja ciljeva rodne ravnopravnosti u prioritetne strateške ciljeve razvoja, a prvi od tih koraka bila je analiza u prioritetnim oblastima iz rodne perspektive. Ovdje navodimo jedan **primjer ex-post rodno odgovorne budžetske analize provedene u Općini Šamac** 2015. godine. Analizirana su realizirana podsticajna sredstva iz budžeta Općine u periodu 2012–2014. godine u oblasti poljoprivrede.³ Ovdje je navodimo kao primjer ex-post budžetske analize iz rodne perspektive:

	Godina	Ukupno korisnika/ca podsticaja	Korisnice podsticaja (od ukupnog broja)	Iznos podsticaja KM	Iznos podsticaja, korisnice, KM
1	2012.	299	18	234.751,92	19.126,53
2	2013.	354	24	264.375,33	24708,45
3	2014.	274	17	241.272,37	19.857
	Ukupno	927	59	740.399,62	63.691,98

Tabela 2. Rodno odgovorna budžetska analiza izdvajanja za podsticaje u poljoprivredi u Općini Šamac

	Broj korisnika/ca		KM	%
1	Ž	59	63.691,98	9
2	M	868	676.707,64	91
	UKUPNO	927	740.399,62	100

Tabela 3. Ukupni udio žena u korištenju realiziranih podsticajnih sredstava

Iz tabela 2. i 3. je vidljivo da je u toku analiziranog trogodišnjeg perioda za podsticaje u poljoprivrednoj proizvodnji iz budžeta Općine za 927 pozitivno riješenih prijava izdvojeno 740.399,62 KM, od čega je 59 prijava čiji su podnosioci žene, kojima je isplaćeno 63.691,98 KM ili 9% od ukupno realiziranih budžetskih sredstava.

Planom korištenja sredstava za podsticanje razvoja poljoprivrede i sela⁴ nije predviđeno uvažavanje rodni razlika ili prioritet podnosilaca/teljica zahtjeva, a na javni poziv za sve planom obuhvaćene vrste poljoprivrednih proizvodnji mogu da se prijavljuju i žene kao članovi gazdinstava, što zbog tražene popratne ili dodatne dokumentacije nije slučaj u praksi. Rezultati ove analize su ukazali na neophodnost uvođenja rodno odgovornog budžetiranja donošenjem akcionog plana s jasno definiranim koracima ka modifikaciji budžetskog procesa i dokumentacije (programa o utrošku sredstava i javnog poziva s kriterijima za dodjelu sredstava) kako bi se povećao iznos budžetskih sredstava dodijeljenih ženama za podsticaje u poljoprivredi. Takav akcioni plan je usvojen od strane nadležnog tijela 2015. godine, međutim, ova inicijativa je, kako su pokazale ranije navedene analize, ostala jednokratna aktivnost.

3 Ova analiza je rađena u okviru projekta UN Women „Promoviranje rodno odgovornih politika u Jugoistočnoj Evropi i Republici Moldaviji“ (2014–2017).

4 Plan korištenja sredstava za podsticanje razvoja poljoprivrede i sela donosi načelnik Općine za tekuću godinu na osnovu Pravilnika o uslovima korištenja i raspodjele sredstava za razvoj poljoprivrede i sela objavljenog u Službenom glasniku Općine Šamac.

3. Međunarodni i regionalni primjeri rodno odgovornih budžeta

3.1 Procjena uticaja vladinih politika na žene u Australiji

Australija je prva zemlja koja je analizirala uticaj vladinih budžeta na žene i djevojčice, a inicijativa državnih i pokrajinskih vlasti započela je 1985. godine i „bila prepoznata kao najbolja praksa 1998. godine od strane Ujedinjenih nacija i inspiracija za razvoj pristupa urođnjavanja politika (gender mainstreaming)“ (Sharp i Costa, 2013). Značajno je istaći da je početna inicijativa uvođenja rodne perspektive u budžet u Australiji preživjela do danas uprkos promjenama političkog diskursa (izbor konzervativnih vlada) i da vlada uz budžet svake godine donosi dokument koji daje informacije o politikama koje savezna vlada finansira a koje imaju značaj za žene i rodnu ravnopravnost, iako možda u potpunosti nije „odgovarajući alat koji može prihvatiti civilno društvo“. (Sharp i Costa, 2012).

U zemljama u okruženju BiH rodno odgovorno budžetiranje se provodi na sličan način (UN Women, 2010) s ciljem unapređenja participativnosti, transparentnosti, efikasnosti i pravičnosti u upravljanju javnim finansijama te postizanju ciljeva rodne ravnopravnosti. Ovdje navodimo primjere Albanije i Srbije.

3.2 Participativno budžetiranje na lokalnom nivou: Albanija

Počeci rodno odgovornog budžetiranja u Albaniji vezuju se za lokalni nivo (Elbasan), zahvaljujući zakonom obavezujućim javnim konsultacijama prije donošenja lokalnog budžeta i aktivnostima ženskih grupa. Rodna analiza participativnog budžetiranja provedena 2012. pokazala je kako su žene i muškarci imali različite koristi od javne potrošnje i dala preporuke kako budžet učiniti rodno odgovornim. Zakonom o lokalnom finansiranju iz 2017. godine rodna ravnopravnost je prepoznata kao ključni cilj, a rodno odgovorno budžetiranje obavezno za sve jedinice lokalne samouprave. Na centralnom nivou, rodno odgovorna budžetska inicijativa u Albaniji je danas sastavni dio planiranja, izrade i realizacije budžeta zasnovanog na rezultatima, a broj rodno odgovornih programa stalno raste. Započeta je formalna edukacija državnih službenika prema razvijenom modulu za rodno odgovorno budžetiranje, a unaprijeđen je monitoring prema finansijskim i nefinansijskim indikatorima, uključujući i rodno odgovorne indikatore.

3.3 Zakonom o budžetu do rodne ravnopravnosti: Srbija

Kao nastavak dugogodišnjih različitih rodno odgovornih budžetskih inicijativa u Srbiji, koje su aktivno zagovarale nevladine ženske organizacije, i provedenih pilot inicijativa (posebno u Vojvodini), Vlada Republike Srbije je 2016. godine donijela Zakon o budžetskom sistemu kojim je predvidjela postepeno uvođenje rodno odgovornog budžetiranja u planiranje, izvršenje i izvještavanje o budžetu na svim nivoima u periodu od 2016. do 2020. godine. Ovaj proces se podudara s uvođenjem programskog budžetiranja koje je započelo 2015. godine, a vode ga Ministarstvo finansija, Koordinaciono tijelo za rodnu ravnopravnost (rodni institucionalni mehanizam na nivou Vlade Republike Srbije), pokrajinski sekretarijati za finansije i socijalnu politiku, demografiju i rodnu ravnopravnost, uz stratešku i tehničku podršku UN Women u Srbiji. Rodno odgovorno budžetiranje je uvedeno u 45 programskih aktivnosti i projekata kojima rukovodi 26 budžetskih korisnika (institucija). Rezultati procesa su također formiranje ROB timova u svim institucijama-budžetskim korisnicima obuhvaćenim navedenim planom, što je doprinijelo kvaliteti procesa. Pokazalo se da je početna faza uvođenja programskog budžetiranja dobar trenutak za uvođenje rodno odgovornog budžetiranja, jer se razvijanje mehanizama i kapaciteta za programsko i rodno odgovorno budžetiranje odvija paralelno, što doprinosi jačanju čitavog procesa i njegovoj kvaliteti. Uticaj ovako uvedenih programa na rodnu ravnopravnost u zemlji nije još uvijek vidljiv, ali se predviđa da će to biti za pet godina.

4. Zaključak

Rodno odgovorno budžetiranje je metod integriranja pitanja rodne ravnopravnosti u budžetske politike, te kao takvo nudi okvir za analizu i unapređenje budžetskog procesa i njegovih rezultata. Šire gledano, to je pristup koji ima veliki potencijal za transformaciju struktura i odnosa moći i ostvarenje ravnopravnijeg i pravednijeg društva te ga je na taj način neophodno razumjeti i provoditi. Rodno odgovoran budžet je „dobar budžet“ (Stotsky, 2016) jer podrazumijeva odgovor na potrebe građana i građanki.

U BiH je od početnih rodno odgovornih budžetskih inicijativa ostvaren određeni stepen institucionalizacije ovog pristupa uvođenjem rodno odgovornih alata u budžetsku politiku na različitim nivoima vlasti i provođenjem rodni analiza. Međutim, još je potrebno mnogo napora da bi se efekti ovog procesa iskazali kao „dobar budžet“: više političke volje da budžeti zaista odgovaraju na potrebe građana i građanki, posebno onih čiji glasovi teže dopiru do donosilaca/teljica odluka, tješnja saradnja svih aktera u procesu, veća uloga organizacija civilnog društva u planiranju i praćenju realizacije budžeta, uloga parlamenata u nadzoru nad izvršenjem budžeta te više „budžetske pismenosti“ među građanima i građankama kako bi mogli zahtijevati veću odgovornost u pripremi, donošenju i realizaciji budžeta prema njihovim potrebama.

Pitanja za dalje razmatranje/diskusiju

1. Koji su preduvjeti potrebni za potpuno uvođenje rodno odgovornog budžetiranja u institucijama vlasti na svim nivoima u BiH?
2. Koji su najveći izazovi u procesu uvođenja rodne perspektive u planiranje, izvršavanje i izvještavanje o budžetu?
3. Koja je uloga organizacija civilnog društva u jačanju procesa rodno odgovornog budžetiranja?

Preporuka za čitanje

- Hadžiahmetović, A., Đurić-Kuzmanović, T., Klatzer, E. M., Risteska, M. (2013). *Rodno odgovorno budžetiranje: udžbenik za univerzitete*. Sarajevo: University Press.
- Hrelja Hasečić, Dž. (2015). *Priručnik za rodno odgovorno budžetiranje*. Sarajevo: Ured fondacije za istraživanje Državnog univerziteta New York u BiH.
- Quinn, S. (2009). *Uvođenje rodno osjetljivog proračuna: provedba u praksi*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske.

Literatura

- Budlender, D., i Hewitt, G. (2003). *Engendering Budgets. A Practitioner's Guide to Understanding and Implementing Gender-Responsive Budgets*. London: Commonwealth Secretariat.
- Costa, M., Sawyer, M., i Sharp, R. (2012). Women Acting for Women: Gender-Responsive Budgeting in Timor-Leste. *International Feminist Journal of Politics*, 15(3), 333–352.
- Council of Europe. (2005). *Gender Budgeting: Final Report of the Group of Specialists on Gender Budgeting (EG-S-GB)*. Strasbourg: Directorate General of Human Rights.
- Downes, R., Von Trapp, L., i Nicol, S. (2016/2017). Gender Budgeting in OECD Countries. *OECD Journal on Budgeting*, 3.
- Elson, D. (1999). *Gender Budget Initiative: Background Papers*. London: Commonwealth Secretariat
- Elson, D. (2002). Gender Responsive Budgeting Initiatives: Key Dimensions and Practical Examples. U K. Judd (ur.), *Gender Budgeting Initiatives: Strategies, Concepts and Experiences* (str. 15–29). New York: UNIFEM
- Miftari, E. (2015). *Ravnopravnost spolova u opštinama/općinama i gradovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija CURE/Sarajevski otvoreni centar.
- Stotsky, J. (2016). *Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes* (IMF working paper, 16/149). Washington DC: International Monetary Fund.
- UN Women. (2010). *Implementing Policy Commitments to Gender Equality and Women's Rights: The Theory of Change of Gender Responsive Budgeting*. New York.
- Vlada Federacije Bosne i Hercegovine. (2010). *Akcijski plan za uvođenje gender odgovornih proračuna u Federaciji BiH 2010-2012. u pilot-oblasti Rad i upošljavanje*. Sarajevo.
- Ždralović, A., Popov Momčinović, Z., i Hrnjić-Kuduzović, Z. (2018). *Žene u bh. institucijama. Marionete zakonske kvote*. Sarajevo: Fondacija CURE.

PREPORUKE ZA UPOZNAVANJE TERMINOLOGIJJE RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Priredivačica i priredivač ovog zbornika/udžbenika čitateljicama i čitateljima, radi boljeg i obuhvatnijeg razumijevanja same teme, preporučuju da konsultuju sljedeće izvore:

Vesna Jarić i Nadežda Radović (2011):

Rečnik rodne ravnopravnosti.

Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje.

Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije. Dostupan na:

http://www.zenskestudije.org.rs/knjige/recnik_rodne_ravnopravnosti_2011.pdf

Drugo izdanje „Rečnika“ predstavlja 136 termina ne samo u formi definicija, nego u obliku sistematskog objašnjenja i elaboracije. Rječnik pokriva širok spektar ključnih termina, od „abortusa“ do „ženskih studija“ te predstavlja koristan izvor ne samo za akademski i teoretski rad, nego i za izradu i provođenje javnih politika i zakonodavstva koji se odnose na rodnu ravnopravnost u širem smislu. Iako se radi o publikaciji koja se odnosi na kontekst Republike Srbije, elaboracije svih pojmova su od koristi i za rad u bosanskohercegovačkom kontekstu.

Rada Borić (prir. 2007):

Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije.

Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. Dostupan na:

https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/Publikacija_Pojmovnik%20rodne%20terminologije%20prema%20standardima%20Europske%20unije.pdf

Pojmovnik je inicijalno sastavljen prema priručniku *100 words for equality. A glossary of terms on equality between women and men*, kojeg je priredilo Odjeljenje Evropske komisije za promoviranje jednakih mogućnosti. Većina pojmova je preuzeta iz njega i dopunjena. U Pojmovnik su uvršteni i pojmovi važni za razumijevanje ravnopravnosti spolova koje EU priručnik ne navodi, kao i pojmovi koji objašnjavaju postojeće mehanizme provođenja ravnopravnosti spolova u Hrvatskoj tako da ovaj Pojmovnik sadrži 179 jedinica, od kojih 143 opisuju zadani, a 36 upućuju na srodan pojam. Iako se radi o publikaciji koja se odnosi na kontekst Republike Hrvatske, elaboracije svih pojmova su od koristi i za rad u bosanskohercegovačkom kontekstu.

Gender Equality Glossary and Thesaurus

Online rječnik Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost. Dostupan na:
<https://eige.europa.eu/thesaurus>

Online rječnik, trenutno dostupan na engleskom, njemačkom, bugarskom, estonskom i španskom jeziku, razvijen je u saradnji s Evropskom komisijom, Evropskim parlamentom i Vijećem Evrope, uz konsultacije nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost i akademske zajednice. Termini čije su definicije navedene u ovom online rječniku odabrani su na osnovu 92 izvora Evropske unije, Vijeća Evrope i Ujedinjenih nacija. Rječnik sadrži definicije više od 400 pojmova, uz preporuke za konsultacije drugih izvora. Evropski institut za rodnu ravnopravnost kontinuirano radi na prevođenju pojedinačnih definicija na različite jezike Evropske unije.

Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (prir. 2012):

Pojmovnik LGBT kulture

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Heinrich Böll. Dostupno na:
<http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2012/12/Pojmovnik-Finalna-verzija-manja-verzija.pdf>

Pojmovnik sadrži interpretacije 58 fenomena LGBT kulture iz perspektive 23 autorice i autora iz Bosne i Hercegovine i regije. Svaki termin predstavljen je kroz različite definicije, teorijske i aktivističke perspektive te referira na dodatne izvore i literaturu.

BIOGRAFIJE

Priređivač i priređivačica

Saša Gavrić završio je političke i upravne nauke (BA, Univerzitet u Konstanzu, Njemačka) i međunarodne odnose i diplomatiju (MA, Univerzitet u Sarajevu). Od 2016. godine radi za Organizaciju za evropsku bezbjednost i saradnju (OSCE¹), prvo kao savjetnik za rodnu ravnopravnost OSCE-ove misije na Kosovu, a od jula 2018. rukovodi timom i projektom za demokratsko upravljanje pri misiji u Sjevernoj Makedoniji. Protekle tri godine služi kao jedan od ključnih eksperata za izgradnju profesionalnih kapaciteta osoblja u oblasti rodne ravnopravnosti i *gender mainstreaminga* za različite OSCE-ove misije širom Balkana, Istočne Evrope i Centralne Azije. Kao jedan od osnivača i izvršni direktor Sarajevskog otvorenog centra od 2007. do jula 2016. godine, rukovodio je procesom pozicioniranja ove organizacije kao jedne od vodećih feminističkih, ljudskopravaških organizacija u Bosni i Hercegovini. Sarađivao je sa UNDP-om, European Women's Lobby i njemačkim političkim fondacijama Heinrich Boell i Friedrich Ebert. U proteklih 14 godina je objavio, (ko)priredio i bio (ko)autor 50 publikacija (udžbenici, zbornici, radovi objavljeni u naučnim časopisima i zbornicima, istraživanja i zagovaračke izvještaje). Njegovi istraživački interesi uključuju studije o federalizmu, političke sisteme Zapadnog Balkana, politike i institucije za rodnu ravnopravnost i ravnopravnost LGBTI osoba.

Amila Ždralović je docentica na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Zvanje profesorice filozofije i sociologije stekla je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, dok je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu stekla zvanje magistricе, odnosno doktorice socioloških nauka. Pored toga što je od akademske 2006./2007. godine uključena u nastavni proces na Pravnom fakultetu, u svojstvu gostujuće predavačice učestvovala je i na drugim institucijama. Između ostalog, akademske 2011./12. godine bila je angažovana kao saradnica na nastavnom predmetu Rod i nacionalizam na postdiplomskom programu rodnih studija pri Centru za interdisciplinarnе studije Univerziteta u Sarajevu. U periodu od 2000. do 2006. godine radila je kao novinarka, profesorica u srednjoj školi te kao trenerica na programima nevladinih organizacija. Koautorica je knjige *Građani/ke u kolektivističkoj ideologiji: Sociološko-pravna analiza položaja "Ostalih" u Bosni i Hercegovini*. Rezultate svojih naučnih istraživanja prezentirala je naučnoj i stručnoj javnosti u više od četrdeset radova publikovanim u časopisima/zbornicima, ali i u radovima predstavljenim na naučnim i stručnim konferencijama i seminarima.

---

1 Svi stavovi izrečeni u ovom zborniku i svim njegovim radovima su isključiva viđenja i mišljenja autora i autorica, a nikako OSCE-a kao organizacije ili njenih pojedinačnih misija.

Autorice i autori

Adnan Kadribašić, dipl. iur. i MA, stručnjak je za ljudska prava, ravnopravnost spolova i vladavinu prava. Kao pravni savjetnik Agencije za ravnopravnost spolova BiH i OSCE Misije u BiH radio je na izradi ključnih zakona i politika u oblasti ravnopravnosti spolova i zabrane diskriminacije u BiH. Učestvovao je u izradi međunarodnih standarda u oblasti ravnopravnosti spolova i u sastancima tijela Vijeća Evrope i Ujedinjenih naroda. Čest je edukator i predavač na radionicama, obukama, konferencijama i skupovima. Autor je sljedećih istraživanja i analiza: *Zašto nema žena u vladama? Žene u izvršnoj vlasti u BiH: zastupljenost i reprezentativnost* (2018, Sarajevski otvoreni centar); *Legislating for equality in Bosnia and Herzegovina: key developments and remaining challenges* (2017, European Commission); *Vodič za primjenu izmijenjenog i dopunjenog Zakona o zabrani diskriminacije BiH* (2017, Sarajevski otvoreni centar); *Developing Equality Legislation in Divided Societies: The Case of Bosnia and Herzegovina* (The Equal Rights Review, 2013, Equal Rights Trust UK); *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije u Bosni i Hercegovini* (2010, Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu).

Adrijana Hanušić Bećirović radi kao viša pravna savjetnica u međunarodnoj nevladinoj organizaciji Trial International. Generalni sekretar UN-a ju je ove godine imenovao za članicu Savjetodavnog odbora civilnog društva za sprečavanje seksualne eksploatacije i zlostavljanja. Dugogodišnja je saradnica Sarajevskog otvorenog centra te radi kao konsultantica za druge nevladine organizacije i Misiju OSCE-a u BiH. Uticala je na sadržaj raznih zakona i strateških dokumenata na domaćoj i međunarodnoj sceni. Fokus njene ekspertize jesu implementacija međunarodnih standarda zaštite ljudskih prava, tranzicijska pravda, antidiskriminacijsko i ustavno pravo. Prije TRIAL-a, bila je angažovana u advokaturi, Venecijanskoj komisiji Vijeća Evrope, njemačkom Bundestagu, Parlamentarnoj skupštini BiH, te kao pravna ekspertica UNDP-a BiH u Instituciji ombudsmena za ljudska prava BiH. Magistrirala je iz oblasti međunarodno javno pravo na Pravnom fakultetu Univerziteta u Strazburu, kao stipendistkinja Francuske vlade, a diplomirala je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Belma Buljubašić vanredna je profesorica na Odsjeku žurnalistike/komunikologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Predaje predmete: Retorika i kultura govora, Marketing mass medija, Radio novinarstvo, Novinarska publicistika i osnovi propagande. Objavila je jednu koautorsku knjigu s Lejlom Turčilo: *Mediji i shrinking space u BiH: utišani alternativni glasovi*. Kopriredivačica je zbornika *Vjerodostojnost medija – izazovi globalizacije i specifičnosti regiona* (2012, Fakultet političkih nauka Sarajevo) i koautorica izvještaja *Alternativne činjenice i post istina u Bosni i Hercegovini: Ko stvarno kreira agendu medija?* (2018, Centar za promociju civilnog društva, Otvorena mreža) i studije *(Ne)vidljiva Evropa: medijska slika EU integracija u BiH* (2017, Heinrich Boell Fondacija Sarajevo). Objavila je 23 autorska i koautorska naučna rada u domaćim i regionalnim časopisima koje prate relevantne baze podataka. Objavila je, također, i četiri prikaza. Glavna je urednica

časopisa *Sarajevo Social Science Review* kojeg izdaje Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Članica je uredništva naučnog časopisa *Facta Universitatis* (Univerzitet u Nišu). Sekretarka je Centra za cjeloživotno učenje Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

Damir Banović docent je na naučnoj oblasti teorija prava i države na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Član je neformalne mreže stručnjaka European Commission on Sexual Orientation Law (ECSOL) ispred Bosne i Hercegovine te pridruženi član Srpskog udruženja za pravnu i socijalnu filozofiju. Jedan je od osnivača i trenutni predsjednik Skupštine Sarajevskog otvorenog centra. U dosadašnjem naučnoistraživačkom radu najznačajnije su mu publikacije *Država, politika i društvo – Analiza postdejtonskog političkog sistema* (2011, University Press Sarajevo; kopriredivač sa Sašom Gavrićem); *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini* (2012, Friedrich Ebert Stiftung; kopriredivač sa Sašom Gavrićem); *The Political System of Bosnia and Herzegovina. Institutions-Processes-Actors* (2013, Sarajevski otvoreni centar; koautorstvo sa Sašom Gavrićem i Marinom Barreiro); *Seksualna orijentacija i rodni identitet u pozitivnom pravu Bosne i Hercegovine* (2012, Sarajevski otvoreni centar, koautorstvo s Vladanom Vasić) i *Savremena debata u pravnoj i političkoj filozofiji* (2016, Šahinpašić, kopriredivač s Bojanom Spaićem). Objavio je preko 30 naučnih radova u domaćim i inostranim časopisima.

Elmaja Bavčić je magistrica rodni studija Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Autorica je nekoliko članaka koji se tiču mirotnostva, kulture sjećanja te historije ženskog pokreta u BiH. Trenutno radi kao savjetnica za rodnu ravnopravnost u jednoj međunarodnoj organizaciji u Sarajevu. Polja interesovanja su joj feministička teorija, feminizam i aktivizam u BiH te militarizacija, izgradnja mira i kultura sjećanja. Živi i radi u Sarajevu.

Dženita Hrelja Hasečić je magistrica rodni studija Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Doktorantica je na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Radi kao istraživačica, edukatorica i evaluatorica te konsultantica u oblasti politika rodne ravnopravnosti i rodno odgovornog budžetiranja. Angažirana je od strane domaćih i međunarodnih organizacija aktivnih u ovim oblastima. Autorica je dva priručnika o rodno odgovornom budžetiranju te više tekstova o temi rodne ravnopravnosti.

Jelena Milinović, ekonomistkinja, magistrica i doktorica rodni studija. Od 2004. godine radi u Gender centru – Centru za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske na institucionalnim programima i javnim politikama za postizanje rodne ravnopravnosti. Doktorirala je na Univerzitetu u Novom Sadu, pri Centru za rodne studije. Posljednje publikacije uključuju knjige *Liderke izbliza. Prilog proučavanju liderstva žena u Bosni i Hercegovini* (Sarajevski otvoreni centar, 2017), *Biti muškarac u Republici Srpskoj: ka solidarnosti i rodnoj ravnopravnosti* (koautorka sa Srđanom Puhalom; Gender centar Vlade Republike Srpske, 2016) i *Rodne nejednakosti u Republici Srpskoj iz perspektive životnih*

tokova (koautorka; Banja Luka, Gender centar Vlade Republike Srpske, 2016). Objavila je veći broj radova u zbornicima i naučnim časopisima širom regiona. Njen istraživački fokus uključuje teme kao što su: liderstvo žena, žene i preduzetništvo, rodno odgovorno budžetiranje, rod i ruralni razvoj, muškarci i rodna ravnopravnost, rod i porodica.

Midhat Izmirlija docent je na Katedri za državno i međunarodno javno pravo Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu na naučnoj oblasti teorija prava i države. Naučni stepen magistra pravnih nauka i doktora pravnih nauka stekao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu, a zvanje Master of Arts na postdiplomskom studiju *Human Rights and Democracy* u Centru za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Objavio je više naučnih radova, a područja istraživanja su mu ljudska prava i zaštita od diskriminacije, funkcije države, teorija prava i tranziciona pravda. Midhat Izmirlija koautor je *Komentara Zakona o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine* (2010, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu); studije *Legal Protection Against Discrimination in South East Europe – Regional Study* (2016, Centre for South East European Law Schools Network) i *Izveštaja o ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini* za 2008. i 2011. godinu, u izdanju Centra za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.

Milena Karapetrović je vanredna profesorica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci gdje predaje kurseve ontologije, pragmatističke filozofije, demokratije i ljudskih prava. Posebno polje interesovanja joj je feministička i rodna teorija. Iz ove oblasti predavala je na kursevima – Rod, civilno društvo i mediji na master programu Centra za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, te Studije roda na prvom ciklusu i Rod, identitet i razvoj na trećem ciklusu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci. Na Filozofskom fakultetu predaje i Feminističku filozofiju. Osim naučnih i stručnih tekstova objavila je knjige: *Ona ima ime. O feminizmu i filozofiji* (2007), Čežnja za Evropom. Filozofske osnove ideje Evrope i evropskog identiteta (2010) i *U lavirintima bića. Ontološka rasprava* (2015). Bila je voditeljica studijskog programa filozofije (2014–2018), a od 2018. godine je na mjestu prodekanice za naučnoistraživački rad i međunarodnu saradnju Filozofskog fakulteta.

Natalija Petrić diplomirala je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banja Luci, magistrirala na Univerzitetu u Sarajevu, a doktorirala na Univerzitetu u Novom Sadu. Trenutno radi kao viša stručna saradnica u Ministarstvu porodice, omladine i sporta Republike Srpske. Od 1989. do 2011. radila kao advokatska pripravnica i advokatica, a od 1997. do 2011. i kao konsultantica programa zalaganja za zakonodavne promjene i sprečavanje i suzbijanje nasilja protiv žena i nasilja u porodici u Fondaciji Udružene žene Banja Luka. Članica je savjetodavnih, radnih i ekspertskih grupa na izradi dokumenata u oblasti prevencije i borbe protiv nasilja u porodici, ali i regulacije istopolnih zajednica u BiH. Autorica je više naučnih i stručnih radova i publikacija iz oblasti rodne ravnopravnosti.

Nedim Kulenović, doktor pravnih nauka, pravni je savjetnik u Sekretarijatu Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu. Prethodno je radio u Udruženju Vaša prava Bosne i Hercegovine, najvećem pružaocu besplatne pravne pomoći u Bosni i Hercegovini. Doktorirao je 2018. na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Posljednje publikacije uključuju: *Bicameralism(s) in the Age of Ethnicity: Prospects for Reform of Legislatures in Bosnia and Herzegovina*, u Richard Albert, Antonia Baraggia i Cristina Fasone (ur.): *Bicameralism Under Pressure: Constitutional Reform of National Legislatures* (London: Edward Elgar, 2019.), te *The Influences of Dayton Agreement on Institutions: Legislatures in Bosnia and Herzegovina*, u Ludovica Benedizione i Valentina Rita Scotti (ur.): *Twenty Years After Dayton: The Constitutional Transition of Bosnia and Herzegovina* (Rim: Luiss University Press, 2018), u koautorstvu s Jasminom Hasićem.

Sandra Zlotrg diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na dvije studijske grupe: bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnosti naroda BiH i komparativna književnost. Na istom fakultetu 2016. godine magistrirala je na temu *Rod i upotreba jezika u žargonu*. U Udruženju za jezik i kulturu Lingvisti radi kao lektorica i predavačica bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika kao drugog/stranog. Vršila funkciju izvršne direktorice. Od 2011. godine aktivno radi na zagovaranju rodno osjetljivog jezika. Sa Jasminom Čaušević koautorica je priručnika *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Učestvovala kao stručna saradnica u uvođenju upotrebe rodno osjetljivog jezika u rad Parlamentarne skupštine BiH. Sa kolegicom Klauđijom Mlakić Vuković u ediciji magazina *Školegijum Lektira narodu* objavila školski pravopisni priručnik bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika *Principi prije pravila*.

Sanela Bašić vanredna je profesorica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Diplomirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, magistrirala na Alice Salomon Univerzitetu primijenjenih znanosti u Berlinu (2004), a doktorirala na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu (2010). Područja njenog znanstvenoistraživačkog interesa su: socijalne i radne politike, siromaštvo i socijalna isključenost, rodno zasnovano i porodično nasilje. Objavila je (u koautorstvu) četiri knjige: *Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH – Ženska strana priče; Migration and Empowerment of Women in the Western Balkans; Studija o mladima u BiH; Odabrane teme socijalne politike i socijalnog rada* (2016), i 23 naučna rada u međunarodnim i domaćim časopisima. Bila je stipendistkinja Konrad Adenauer Fondacije (2002–2004) i Fondacije otvoreno društvo (2010–2014) te članica Izvršnog odbora i sekretarka Evropske asocijacije fakulteta socijalnoga rada (EASSW).

Valida Repovac Nikšić vanredna je profesorica na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Diplomirala je na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, te je završila evropski interdisciplinarni postdiplomski studij Demokratija i ljudska prava Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Bolonji. Magistrirala je 2002. godine iz oblasti političke filozofije na temu *A Reconciliation of the Liberal-Communitarian Debate in Will Kymlicka's Liberal Theory of Minority Rights*. Radila

je u Vijeću ministara Bosne i Hercegovine kao stručna savjetnica u Kabinetu zamjenika ministra za evropske integracije i kao stručna savjetnica u Kabinetu direktora Direkcije za evropske integracije. Akademske 2010/2011. godine boravila je na Univerzitetu Kalifornija, Berkeley, u sklopu Fulbright stipendije za doktorske kandidate. Doktorirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu u aprilu 2014. godine. U aprilu 2019. godine objavila je knjigu: *Teorijske rasprave o kozmopolitizmu*.

Zlatiborka Popov Momčinović vanredna je profesorica političkih nauka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Objavila je više od sedamdeset naučnih radova i analiza s fokusom na rod, aktivizam, reprezentaciju i položaj žena u medijima, procese pomirenja u rodnoj dimenziji, mesto i ulogu religije u javnoj sferi. Objavila je knjige *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture i Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: Izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*, i učestvovala u nekoliko istraživanja koja se tiču ženskog aktivizma i umrežavanja, položaja LGBTI osoba, procesa izgradnje pomirenja i poverenja u BiH. Dugi niz godina sarađuje sa organizacijama civilnog društva i piše kolumne za web portale. Govori engleski i nemački, a služi se i francuskim jezikom. Članica je Žalbene komisije Vijeća za štampu u Bosni i Hercegovini, kao i Odbora za političke nauke pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH.

Zorana Antonijević diplomirala je na Filološkom fakultetu u Beogradu, a master diplomu je stekla na Univerzitetu Singidunum u Beogradu, u oblasti evropskih integracija, javne uprave i politika. Doktorirala je rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu na temi urođnjavanja politika podrške porodici u kontekstu evropskih integracija u Srbiji. Od 1995. godine radila je u različitim međunarodnim organizacijama, kao i pokrajinskim institucijama za rodnu ravnopravnost. Bila je prva savetnica za rodnu ravnopravnost u Vladi Vojvodine i prva direktorka Zavoda za rodnu ravnopravnost. Od 2009. godine zaposlena je u OSCE-ovoj misiji u Srbiji kao savetnica za rodnu ravnopravnost. Realizovala je obuke za javnu upravu, nevladine i međunarodne organizacije u oblasti rodne ravnopravnosti u Srbiji, zemljama u okruženju, Makedoniji, Moldaviji, Ukrajini i Austriji. Dobitnica je dve stipendije za istraživački boravak, od Švedskog instituta i Instituta za otvoreno društvo u Budimpešti. Kao gostujuća predavačica predavala je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 2016. i 2017. godine. Uredila je nekoliko knjiga i objavljivala radove u oblasti urođnjavanja, politika rodne ravnopravnosti te roda i bezbednosti. Njena interesovanja su urođnjavanje javnih politika, rodno budžetiranje, kao i pitanja roda u sektoru bezbednosti.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

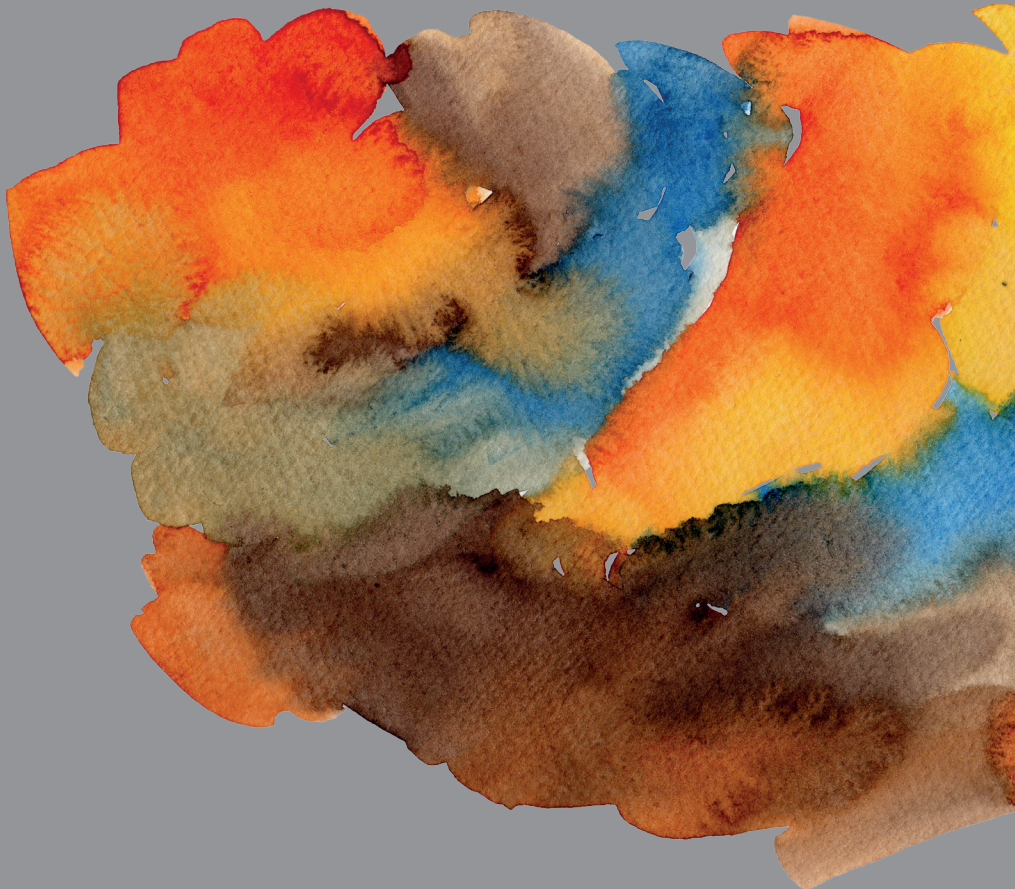
305-055.1/.2(497.6)(082)

RODNA ravnopravnost : teorija, pravo, politike : uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH / [priredio i priredila Saša Gavrić, Amila Ždralović]. - Sarajevo : Sarajevski otvoreni centar, 2019. - 318 str. ; 24 cm. - (Edicija Gender Sarajevskog otvorenog centra ; knj. 16)

Biografije: str. 313-318. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-9958-536-62-5

COBISS.BH-ID 27916550

Zbornik „Rodna ravnopravnost. Teorija, pravo, politike“ predstavlja uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u Bosni i Hercegovini. Ovaj zbornik udžbeničkog karaktera, rezultat je poduhvata bh. akademskih radnika i radnica i stručnjakinja i stručnjaka iz prakse, koji/e su se okupili/e sa zajedničkom namjerom, da se na jedan sveobuhvatan i analitičan način predstave rodne teorije, istorija feminističke borbe i pravni okviri, zakoni, politike, institucije, strategije i alatke za ostvarivanje rodne ravnopravnosti s fokusom na Bosnu i Hercegovinu. Ovaj prvi bh. uvod u rodne studije treba da posluži kao alatka i osnova za daljnje urodnjavanje nastavnih procesa i planova na bh. visokoškolskim ustanovama.

**SARAJEVSKI
OTVORENI
CENTAR**

